

8/2135
g 2

1627
(183)

BUDAPESTI SZEMLE

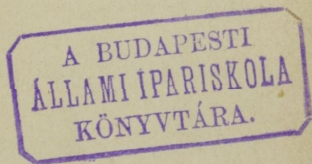
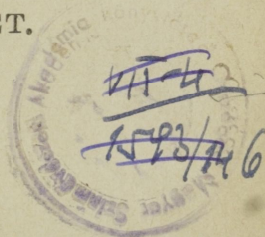
A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

HETVENÖTÖDIK KÖTET.

(199. 200. 201. SZÁM.)

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1893.

Orsz. Levéltár Könyvtára
18954 61 a. sz.

Leltárnapló
téléle alatt levele
Bp. 195 3 10 23
40.-

TARTALOM.

CXCIX. SZÁM.

	Lap
NEMZETI SZELLEM A PHILOSOPHIÁBAN. (I.)—Alexander Bernáttól	1
GRÓF BATTHYÁNY KÁZMÉR ÉS EMLÉKIRATAI. (II.) — Tóth Lőrincztől	29
A MŰVÉSZI RESTAURATIO OLASZORSZÁGBAN ÉS A RAJNA VIDÉKÉN, TEKINTETTEL A PÉCSI SZÉKESEGYHÁZRA. — Gerecze Pétertől	68
EGY SZENT. Elbeszélés. — Bourget Pál után, francziából — R. E.	95
KÖLTEMÉNYEK. <i>Tisza-vidéki dalok.</i> — I—V. — Gyulai Páltól	138
ÁLLAMCSÍNY SZERBIÁBAN. Szokolay Kornéltól	141
ÉRTESITŐ. <i>Magyarország földbirtokosai.</i> — T. N. — Hanslick Görgy- ről. — d. — <i>Észrevételek a «Hét» válaszára.</i> — n. — <i>Új magyar könyvek</i>	152

CC. SZÁM.

	Lap
A POLGÁRI HÁZASSÁG TÖRTÉNETI MEGVILÁGÍTÁSBAN. (I.) — Joób Lajostól	161
A RÓMAIAK TELEPITÉSI RENDSZERE A DACIAI ARANYBÁNYÁ- SZAT ÉRDEKÉBEN. — Téglás Gábortól	190
HEINE ANGOL VILÁGÍTÁSBAN. Arnold Máté után, angolból. — Szüry Dénestől	204
NEMZETI SZELLEM A PHILOSOPHIÁBAN. (II.) Alexander Bernáttól	224
FORGÁCSOK : I. <i>Esküvőnk napján.</i> II. <i>A gyarmatosok.</i> III. <i>Oázis, magaslát, sziget.</i> — Avó János után, finnől. — Vikár Bélától	257
KÖLTEMÉNYEK : <i>Pusztán.</i> Legifj. Szász Károlytól. <i>Húnynék el úgy, miként az est leszáll.</i> Herwegh után, németből. — Kozma Andortól	276
EGY ÚJ DSATÁKA-GYÜJTEMÉNY. — Kégl Sándortól	279

A MAGYAR NYELVTÖRTÉNETI SZÓTÁR ÜGYÉBEN. — Kropf	
Lajostól	287
ÉRTESITŐ: Váczy János: <i>Kazinczy F. levelezése.</i> — n. — Földes Béla:	
<i>Társadalmi gazdaságtan.</i> — M. Gy. — Mika Sándor: <i>Weiss Mihály.</i>	
<i>Egy száz államférfiu a XVII. századból.</i> — d. — Cadorna Carlo:	
<i>Religione, diritto, liberta.</i> — Zsigány Árpádtól. — Frish Henry: <i>Earl</i>	
<i>of Shaftesbury.</i> — T. N. — Békefi Remig: <i>A zirczi, pilisi, pásztói és</i>	
<i>szent-gotthárdi cistercerzi apátságok története.</i> I—II. k. — d. — Trant	
Villiam: <i>Trade unions their origin and objects, influence and efficacy.</i> —	
T. N. — Nyílt levelek a szerkesztőhöz: I. Szabó Samutól, II. Reményi	
Antaltól. — Uj magyar könyvek	291

CCI. SZÁM.

BÁNFI DÉNES ÉS BÉLDI PÁL BUKÁSA. — Angyal Dávidtól ...	321
A POLGÁRI HÁZASSÁG TÖRTÉNETI MEGVILÁGÍTÁSBAN. (II.)	
Joób Lajostól.	338
MÉG EGYSZER A LELKÉSZI CONGRUA: I. <i>Válasz a lelkeszi</i>	
<i>congrua című czikkre.</i> x. y. II. <i>Válasz a válaszra.</i> o—t.	372
NEMZETI SZELLEM A PHILOSOPHIÁBAN. (III.) — Alexander	
Bernáttól.	394
ELŐÍTÉLET ÉS FÖLVILÁGOSÚLTSA. Beszély. Caballero T. után,	
spanyolból. (I.) — Patthy Károlytól	431
KÖLTEMÉNYEK: <i>Lethe partján.</i> — Gyulai Páltól. — <i>Ali bei,</i> Heine	
után, németből — Vargha Gyulától	455
TANÁRAINK GÖRÖG FÖLDÖN. — Csengeri Jánostól	459
ÉRTESITŐ: Kabos Ede: <i>Koldusok.</i> — l. — Alvinczy Sándor: <i>A francia</i>	
<i>társadalom.</i> — b. — Uj magyar könyvek	475

NEMZETI SZELLEM A PHILOSOPHIÁBAN. *)

Első közlemény.

A philosophia helyzetét hazánkban nem tekintem biztatónak. Hazánk culturáját nagy traditiók nem kötik a philosophiához, mely a tanításban koronként tisztas helyet foglalt el, de az iskola falain túl önálló jelentőségre szert tenni nem igen tudott. Németországban Leibnitz, Kant s Hegel a nemzet szellemi életének vezérei, talajából merítenek s talajának adnak vissza tápláló erőt. Franciaországban a magányos Descartes erős lökést ad hazája szellemi fejlődésének, egyike azoknak, kiknek Franciaország a XVII. és XVIII. században európai vezérlő szerepét köszöni. Angolországban Locke korának gondolkodását oly erővel és szerencsével tudja formulázni, hogy voltaképp őt kell tekintenünk a XVIII. század tanítójának, a nagy európai átalakulások egyik legerősebb tényezőjének. E férfiak s mások folytatói azon nagy traditióknak, melyet Aristoteles teremtett, ki tovább mint másfélezer évig az emberiség gondolkodását irányozta s a philosophiának világtörténeti positiót adott. A philosophia a görög idők óta több, talán kevesebb is, mint a többi tudományok, kulturai hatalom, a művelteknél egy neme a vallásnak, néha az életben való magatartásnak is irányzója — bölcs emberen mindig mást értettek, mint tudóson — de rendesen a gondolkodásnak egyik éltető, charak-

*) Olvastatott mint székfoglaló a magyar tudományos akadémia folyó év május 8-án tartott ülésében.

tert adó középpontja. Minálunk a philosophia mindig csekélyebb szerepet vitt; bizonyos pontig idegen maradt; oly képviselőkre nem akadt, a kik benső ügyévé tették volna a nemzet szellemének. Ez a helyzete újabb időben sem javúlt, talán még valamivel rosszabbodott. Mert habár látszólag e téren is élénkebb lett a forgalom, nem tapasztaljuk-e, hogy az a jóakarát, melylyel a philosophiai törekvéseket fogadják, némi szánakozás színét viseli? Mintha azt mondanák: Es muss auch solche Käuze geben!

A magyar szellem ez újabb magatartásának okát nem kell meszsze keresnünk. A magyar tudomány újabb föllendülésének korszaka összeesik a philosophiai szellemnek egyik legmélyebb depressiójával, melyre a történelemben akadunk. Mióta philosophia van, nem szállott alá oly alacsonyra a tekintélye, mint századunk második felében. Nagy föllendülések előtt s után gyakran állott be bizonyos hanyatlás a philosophiai gondolkodásban. A görög philosophia fénykora előtt a sophisták frivol játékot űztek minden komoly meggyőződésből s Aristoteles után a peripatetikusok elsekélyítették a stagirai bölcs mély gondolatait. A középkorban a philosophiai gondolkodásnak minduntalan küzdenie kellett a theológiával, melynek hatalmas erkölcsi s felelmes anyagi eszközök állottak rendelkezésére e küzdelemben. Kant előtt a philosophia az elvi meggyőzések föláldozásával népszerűsége törekedett s a komoly emberek lenezésének tárgya lett. De sohasem támadt a philosophiának oly hatalmas ellenfele, mint századunk második felében, midőn az exact tudás fordult ellene. A philosophia igen magasról igen mélyen bukott. A speculativ philosophia a legnagyobb vállalkozott s elkerülhetetlen csődje az egész philosophiai vállalkozást magával rántotta. Az örökségen siettek osztzkodni az orthodoxia a vallás, a positivismus a tudomány, a materialismus a közszellem terén, mint mikor a politikában valamely kormány megbuktatására a legkülönbözőbb ellenzéki pártok szövetkeznek. A philosophia elítélésében mind egyek voltak. Ez főleg Németországra vonatkozik, de a XIX. században Németországa a vezér szerepe a philosophia terén. Különben Franciaországban Comte antiphilosophikus philosophiája szintén a század második felében kezdi meg szélesebb hatását és Taine nekrológja a francia speculativ philosophia fölött ugyancsak az ötvenes években jelent meg. (1857.) De a kik vitat-

koztak valamely philosophiai irány vagy az egész philosophia ellen, még mindig tanusítottak és keltettek is bizonyos érdeklődést az ellenfél iránt. Nagyobb baj volt, hogy az exact tudás minden téren, nem csak a természettudományokban, egészen közömbös lett a philosophia iránt. A positiv kutatás, a részletekbe elmerülve, nagy haladását a philosophia segítségével nélkül hozta létre s könnyen hihette, hogy végkép s egészen ellehet nála nélkül. A philosophia föladata feledésbe merült, a philosophia tartalma csöndes megvetés tárgya lett. Egy Lange Albert, a materialismus kitünő történetírója, ki maga Kant iskolájában nevelkedett s a kantianismus új föléledéséhez erősen hozzájárult, a philosophiai rendszereket költeményféléknek tekinti s Lewis a philosophia történetét, mint az emberi tévedések szakadatlan lánczolatát írja le. A philosophia megtartotta hivatalos helyét az egyetemi tanításban, de szárnyaszegetten, a megalázkodás érzetét nehezen takargatván, philologizálásban akart tudományos magatartásra szert tenni, történetének vizsgálódásában vigasztalást találni s legalább ebben exact tudományágat hajtani.

Ez időszakba esik a magyar tudományos élet új föllendülése, mely előtt e szerint nem nagyon kedvező színben jelentkezett a philosophia legújabb helyzete. Ehhez hozzájárult, hogy a kik abban az időben nálunk a philosophiát tanították, többnyire annak a speculativ philosophiának voltak hívei, melyet külföldön az eszmék nagy áramlata hajótörötten a partra vetett. Tegyük még hozzá, hogy ha magok talán értették is, a mit tanítottak, nem tudták közvetíteni másokkal. Majdnem úgy jártak a philosophiai rendszerekkel, melyeket tanítottak, mint a gépmesterek azokkal a bonyolult gépezetekkel, melyeket kezelni tudnak, de magyarázni nem. A főkülönbség csak az volt, hogy a gépmesterek gépeikkel produkálnak valamit, ők meg nem produkáltak semmit, illetőleg produkáltak szokat, de a melyeket nem értett senki. A magyar philosophiai nyelv százalmas állapotban volt, a nyelvújításnak egyik korcsajtása, súlyosbítva azzal, hogy műszavait még körülírással sem lehetett megérthetővé tenni. Testben, lélekben idegen volt s maradt a philosophia hazánkban, rejtelmes, félelmetes, vagy nevetséges, kapcsolat nélkül nemzeti műveltségünkkel, szellemi törekvéseinkkel, meg nem termékenyítve a nemzeti geniustól s maga is teljesen meddő.

Ily körülmények között nem csodálkozhatni, hogy közömbösség, mely néha aversióig fokozódik, fészkelődött be a köztudatba a philosophia iránt. S mint rendesen ilyenkor, külön elméletekkel igazolták e magatartást. Nem elmélet ugyan, de igen szellemes és nagyhatású megjegyzés volt, hogy a philosophia olyan, mint a só, a legtöbb ételt élvezhetővé teszi, de külön élvezhetetlen. Ez talán még igaz is, de ha nincsenek sóbányáink, honnét vegyük a sót? Hasonló feligazság gyanánt hangzott el, hogy a philosophia a szellem fényűzése, a miből következik, hogy előbb a szükségesekről gondoskodjunk, a fényűzésre ráérünk. De ebben az értelemben a legtöbb művészet fényűzés és talán az elvont tudomány is, a humán nevelés, a görög nyelv és sok egyéb. A mi valamely alantas szempontból fényűzésnek, azaz szépnek, de mellőzhetőnek tűnik föl, más magasabb s megfelelőbb szempontból talán a legnagyobb szükségesség. Midőn pedig a nemzet szellemi életeről van szó, a legmagasabb pontra kell helyezkednünk. Való igaz, hogy a philosophiával nem lehet vasutat építeni, posztót szőni és marhát tenyészteni, de Trefort Ágoston, a ki nagyon művelt ember volt, egyszersmind nagyon gyakorlati észjárású is, mégis fájdalmasan megjegyezte, hogy műveltségünkben hiányzik a philosophiai elem. A legveszedelmesebb azonban azoknak az elmélete, a kik sententialiter kimondják, hogy a magyarnak azért nincs s nem volt philosophiája, mert a nemzeti szellemnek nincs fogékonysága ez iránt. Nem nekünk való. Nem is ér sokat, de ha érne is, nem a mi számunkra termett. A magyar genius állítólag csak a konkrétet szereti; irtózik az abstractióktól, a ködös általánosságoktól, a felhőkben való tévelygesektől. A magyar genius más tereken elég magasra szállott. Természetes nyilatkozásaiban megalkotta a párját ritkító népköltészetet, melyet remek művészetté finomított az irodalmi fejlődés. A művészet egyéb ágaiban is megnyilatkozott már. Legnagyobb alkotása azonban a magyar állam, a maga ősi, folytonosan fejlődő alkotmányával, intézményeivel, koronként föltűnő nagy politikai vezérférfaival, józan ítéletű közszellemével, mely körülményeknél fogva fönn tudta magát tartani egy ezredéven keresztül s most erősebben, mint valaha indul meg a második évezred fényesebbnek ígérkező pályáján. Ez a magyar genius ereje s nem a philosophiai szörszálhasogatás, mely különben is, úgy látszik, kulturai gyermekbetegség, csakhogy mi nem

eshettünk rajta keresztül. Büszkeségünkhöz jól illenek az ilyféle kijelentések, melyek más, ránk nézve kedvezőtlenebb magyarázatnak vannak hivatva útját állani. De maga ez a magyarázat oly naiv, hogy csak megmosolyogni, nem czáfolni való. Összehasonlítván a magyar intelligentiát más európai nemzetekével, lehetetlen csak egy pillanatra is elhinni, hogy fölötte vagy alatta álljon a normalis emberi tehetségeknek. Bármennyit is hangoztassuk a nemzetit, mégis emberek is vagyunk; s a nemzeti nem lehet egyéb, mint az egyetemes emberinek sajátos színezése, módosulása. Ha a philosophiai gondolkodás valami eltévelyedés, épen oly kevésbé maradhatunk tőle menten, mint a hogy ha valami jelessége az elmének, elérhetetlen nem lehet számunkra. Igaz, nagy baj volna, ha idegenkednénk az abstrahálástól; de ez teljes képtelenség, mert az abstractio a legközönségesebb s legtörzsökösebb elmebeli functiók egyike. De valamint közönséges ecsettel az egyik festő kontárművet készít, a másik remeket alkot, úgy nagyon is lehetséges, hogy mi az abstractionnak nem tudjuk azt a hasznát venni, a mely a philosophiához szükséges. Egy szóval: az az elmélet, mely a nemzeti szellem valamely fogyatékoságából magyarázza philosophiai fejlődésünk hiányosságát, nemcsak bebizonyíthatatlan, hanem teljesen önkényes, minden józan észnek ellentmond és semmiféle igaz alapra nem támaszkodhatik. Ennélfogva épen oly kevésbé igaz, hogy valamely nemzet philosophiája e nemzetnek valamely különös adományából, kiváltságos jelességéből ered. Csináltak ily elméleteket fogyatékos és kiváltságos népszellemekről, de a chauvinismus e rút szülöttjei, melyekkel annak idején amerikai tudósok a rabszolgaságot is igazolták, a komoly tudomány előtt rég hitelüket veszítették. A nemzeti hiuság és előítélet szokott ily elméleteket kitalálni, a midőn a magáéval büszkélkedvén, az idegent meg nem értvén, valami kizárólagos küldetést vagy monopoliumot tulajdonít magának. Volt idő, midőn a németeknél járta ez az elmélet s épen a philosophiára vonatkozólag, állítván, hogy csak a németek, vagy megemlékezve az angolokról, legföljebb még a fejlett germán népek alkalmasak a philosophia rejtelseinek megoldására. De hogy mi a magunk kárára, magunk ellen, fogadjuk el ezt az elméletet, érthetetlen volna, ha abból nem magyarázhatnók, hogy az előrehaladott culturákhoz megható tisztelettel tekintünk föl, s magunkra nézve e tekintetben inkább pessimisták, mint optimis-

ták vagyunk. Ebbe egy bizonyos büszkeség is belevegyül. Van annyi jogos önérzetünk, hogy fogvatkozásainkat is be merjük vállalni, főleg, ha az a gondolat vigasztal, hogy ez a fogvatkozás talán nem is az.

Mindezek után talán méltó tárgya az elmélkedésnek, vajon minő szerepe van a nemzeti szellemnek a philosophiában? Nem mintha a magyar szellem terén fölfedezéseket várnék arra nézve, neki való-e a philosophia vagy sem, mert ez a kérdés egy képtelen föltevésből indul ki; azért sem, hogy a philosophia történetét nemzetiségek szerint tárgyalnám s Magyarországra nézve ad normam «magyar globus» specificus magyar philosophiát kívánnék, vagy helyeznék kilátásba; hanem, hogy e tényező hatását keresvén, ezt a tényezőt bele lehessen illeszteni azon többi tényezők sorába, melyek a philosophiai gondolkodást ébresztik s fölvirágoztatják. A nemzeti szellem bizonyára igen bonyolult jelenség, nehezen megismerhető és definiálható; de csak nem tagadható, hogy valami, hogy erő, s hogy ő adja meg valamely nemzet nyelvének, költészetének, szokásainak, egész culturájának a legbélyegzőbb vonásokat. Méltó s ránk nézve különösen érdekes tárgya a kutatásnak, e tényező hatását a philosophia fejlődésében is megvizsgálni. Mindenekelőtt azonban meg kell állapítanunk, mi a philosophia, milyen a föladata s hivatása a szellemi élet összességében. Ez a megállapítás döntő fontosságú az egész kérdésre nézve. Ha a nyelvről szólnunk, már elvont fogalmába is fölvehetünk oly momentumokat, melyek a nyelvek különválásának szükségességét mutatják. A művészetben is külön iskolák, stílek keletkezése nem véletlen valami, hanem a művészet lényegéből folyik. Hasonlót mondhatunk szokásokról, erkölcsökről, intézményekről, mint a melyekben az emberi természet gazdag változatossága, a népszellemek különböző alakulásai oly prægnaans módon megnyilatkoznak. Akadunk-e a philosophia fogalmában is oly szálakra, melyek a philosophiát a nemzeti szellemhez kapcsolják? — De ezzel nem érhetjük be. A philosophiát nem kell föltalálni, évezredek óta van s fejlődik a maga törvényei szerint. Melyek ezek a törvények? Vagy ha illet kérdezni ismereteink állapotához képest nagyon is merésznek látszik, keressük legalább azokat a főbb tényezőket, melyek a philosophia fejlődésében hatásukat éreztetik. Kevés figyelmet fordítottak eddig ily kérdések megvilágítására. E tényezők közt helyet kell foglalnia a nemzeti

szellemnek is, ha ugyan érezhető s megfigyelhető tényező a többiek sorában. S így ez a tanulmány három egymással kapcsolatban álló s egymást föltételező kérdés vizsgálatára oszlik, mely a következő: 1. *A philosophia föladata.* 2. *A philosophia története.* 3. *A nemzeti szellem a philosophiában.*

I.

A philosophiára nézve nem kedvező körülmény, hogy arra a legegyszerűbb kérdésre, micsoda és mi a föladata, nem tud könnyen érthető, általánosan elfogadott feleletet adni. Elég szemrehányás is érte a miatt, hogy már itt, a kiinduló pontnál annyira eltérők a nézetek s alig van két philosophus, a ki a tudományát egyetértően definiálná. Mindenki bizonyos gyanúval fogad is ilyféle definitiókat. Van-e szükség rá, hogy a régieket egy újjal megtoldjuk? Mit is ér az a folytonos program-készítés, ígéretek adása, melyeket meg nem valószínűsítanak?

S mégsem térhetünk ki e kérdés elől. Ma, midőn a philosophiának még létjogát is kétségbe vonják, komolyan meg kell fontolnunk, mi tulajdonképen az ő mivolta. Tudomány-e, vagy költemény? Igazán oly nagy-e az eltérés az erre mutató fölfogásokban? S nem magyarázhatja-e talán ezeket az eltéréseket az a körülmény, hogy egy igen bonyolult föladattal állunk szemben, mely magasan kiemelkedvén s gazdag formatíójú lévén, a szemlélő szempontja szerint igen különböző képeket ad? Nem lehetséges-e, hogy egy sajátságos s a maga nemében páratlan fejlődéssel van dolgunk, melynek egyes alakjai nagyon különböznek egymástól s mégis egy belsőleg kapcsolatos sorozatba illeszkednek?

A philosophia nem tegnapról való s akármicsoda is, bizonyára mindig kitűzött föladatokat akart megoldani, melyek az emberi elme bizonyos szükségleteiből fakadtak. Mifélek ezek a szükségletek? Ezek talán csak nem változtak minden időben? Nem új definitiókat keresek, nem eddig nem hallott föladatok kitűzéséről lehet szó, hanem annak a föltüntetéséről, a miben, ha nem is a szavakra, de a dolog velejére nézve mindig megegyezés volt a philosophusok közt. A philosophia év-

ezredekre terjedő története azt a reményt keltheti mindenki-
ben, hogy az ilyen vizsgálódás nem hiába való.

Mindenekelőtt kétségbe alig vonható tényként constatál-
hatjuk, hogy a philosophia mindig a megismerő ész ügye volt,
mindig a tudás szükségleteinek kielégítésére szolgált. Volt
korszak az emberiség fejlődésében, melyben az észszerű gon-
dolkodás s a képeket alkotó phantasia más viszonyban álltak
egymáshoz, mint mi bennünk, sajátságos egységgé voltak
összeforrva, a minőt ma képzelni is alig tudunk. Csak ily álla-
potból magyarázhatjuk azokat a mély értelmű mythosokat,
melyeket a biblia oly naiv hangon mesél el, mintha közönséges,
csodálkozást nem érdemlő, általánosan ismert dologról volna
szó. Ide tartoznak a görög mythologia ősbibb részei, egyes keleti
népek phantasticus látomásai, de melyeknek értelme gyakran
áthatatlan ködbe van takarva. Csudálatosak e lelki állapotnak
némely maradványai Platon dialogusaiban, melyeknél Platon
olykép tűnik föl, mint mikor az éber állapotban lévő ember
egy pillanatra álmokat lát; érzi, hogy ezek csak álmok, de gyö-
nyörködik bennök s nem akar egészen fölébredni félálmból.
A lélek ez ősi állapotában kép áll a lélek előterében, fényesen,
színesen, mámorítóan. De a kép nem pusztá kép, együtt van
vele a gondolat, csakhogy nem bír külön válni a képtől, benne
van, csak benne válik érezhetővé, külön léte még nincs. Ezt
az állapotot nem számítom a philosophiához, mert nincsen
tartóssága; csakhamar beáll a szakadás, a gondolat magára
eszmél, megismeri a maga méltóságát, elválik a képtől, melyet
fölhasználhat, de a melytől most már elkülönítve tudja magát.
Csak ebben az éber állapotban van philosophia s ettől fogva a
philosophia mindig a megismerő ész ügyének tudja magát,
számot tart arra, hogy az igazságot keresi s tudja. Még a mystiku-
sok is, kik egy épen oly leírhatatlan lelki állapotban, mint a minő
a mythos-alkotásé, egészen másképp érzik magokat a minden-
séggel szemben, mint mi, vele összeforrottnak tudják magokat,
úgy hogy rájuk nézve megszűnik a különbség köztök és a min-
denség, vagy köztök és Isten között — míg a rendes megisme-
rés mindig azon fordul meg, hogy én valamit, a mi velem szem-
ben áll, a mi más valami, ismerek meg — még a mystikusok is,
akkor, a mikor ecstaticus látomásaik vannak, nem philosophál-
nak ugyan, de a mikor látomásaik tartalmáról számot adnak,
philosophálnak, azaz a megismerés formáival s eszközeivel

élnék s tudás számba veszik, a miről oly rendkívüli módon értesültek. A költő hasonlít a mythos-alkotóhoz; az álmadozó, ki a mindenségbe olvad, a madárral együtt repül, a habok játékát játszsza, a mystikushoz; egyikök sem philosophál, vagy ha philosophál, megszűnt költőnek, mystikusnak lenni. A philosophia a megismerő ész ügye, a philosophia tudomány akar lenni. De lehet-e a philosophia bármily értelemben is tudomány? Hiszen ellenfelei épen ezt tagadják!

Tudománynak rendesen azt a tudást nevezzük, melynek megvan a maga külön tárgya, melyet meg akar ismerni s megvannak útjai, módszerei, melyeken a tárgya megismerését megközelítheti. Ha valamely tudományban, vagy a mi az akar lenni, e föltételek egyike hiányzik, ha volna tárgya, de nem ismerhető meg, vagy van külön módszere, de nincs külön tárgya, akkor a tudomány tudomány-volta kétségbe vonható. A philosophia létalapját tényleg mindig e föltételek egyikét megtagadván töle, szokás megtámadni. A speculativ philosophia nem kíván a philosophia számára külön tárgyat; neki elég, hogy külön módszere van ugyanazon tárgyak megismerésére, melyekkel a többi tudományok is foglalkoznak, csak hogy e módszerrel más módon ismeri meg őket. Hogy csak egy példát említsek, a múlt században majdnem minden tudományt kétféle módon tárgyaltak, rationalis és empiricus módon, a mint általában a rationalisticus gondolkodás a XVII. század óta mindig felső, jobb igazi ismeretet származtatott le az ész belátásából, míg az érzéki tapasztalatok útján összehalmazott tudást kevesebbre becsülte. Tetőpontját érte el ez az irány a német speculativ philosophiában a század első évtizedeiben, a mikor a philosophia lizalma a maga módszerében a legnagyobb elbizakodottsággá, a tapasztalati tudás lenézése valóságos megvetéssé vált. Hegel speculativ belátásának magaslatáról tagadta az állat- és növényfajok átalakulásának lehetőségét, sőt kizártnak tekintette, hogy a hét ismert bolygóhoz újat lehessen találni, a mi pedig néhány évvel halála után a Neptun fölfedezésével tényleg megtörtént. Mind e kudarczoknak ellenére mégis megfontolandó, van-e külön philosophiai módszer? Ha van, akkor is furcsa volna, azon egy tárgyról szóló ismereteinket két külön tudomány közé elosztani, de ez elvégre is csak a kényelem vagy a convenientia kérdése volna. A földolog az, van-e külön philosophiai módszer? Nem bocsátkozhatunk itt ily súlyos logikai kérdés tárgyalásába,

de e nélkül is némely számot tevő okadatra hivatkozhatunk, melyek a döntést e kérdésben megkönnyíthetik.

Ha végig tekintünk a philosophia történetén, azt találjuk, hogy valahányszor külön módszerekhez folyamodott a philosophia, soha e módszereket nem tudta azzal a logikai részletességgel megállapítani, hogy mindenki élhetett volna velök, se nem tudta a maga állítólagos külön módszerét a közönséges logikai eljárásokkal hiba nélkül megegyeztetni. Tudományos módszertől pedig megkövetelhetjük, hogy a vizsgálat számára oly közérthető szabályokat adjon, melyeket mindenki a ki a tudományos vizsgálat általános föltételeit teljesítette, követhessen. Van ugyan tudományos tapintat is, azaz oly eljárás, mely pontosan körülírt szabályokban nem fejezhető ki, de azért a tudományos tapintat nem külön módszer, csak valamely módszernek nem-tudatos alkalmazása, mely talán nehezen végezhető közvetítő eljárások átugrásával gyorsabban jut a célhoz, de könnyebben is tévedhet. A philosophiai módszerek azonban merőben különböznek a többi tudományokétól. A német speculativ philosophiában a híres dialektikai módszer voltakép isteni gondolkodás, Schellingnél a genialis egyénnek intuitiója, mely a nem genialis ember számára elérhetetlen. Az ily módszer nem módszer, hanem kiváltság, valamint kiváltság az, ha Isten kegyelme valakinek elméjét közvetlenül világítja meg; de ily kiváltságokra tudományt, azaz közösen elfogadott igazságok rendszerét alapítani, lehetetlen. Ily alapra állva, a philosophia maga mond le tudomány-voltáról s keresheti a maga helyét a tudomány, hit s költészet között, mert a maga terrenumába ezek egyike sem bocsátja be. Tudománynak nagyon is költői, költészetnek prózai s hitnek nagyon magában bízó. — Továbbá minden módszert a maga gyümölcsein ismerjük meg. De a philosophiának állítólagos külső módszerei mindig erős összeütközésbe jöttek a rendes tapasztalati módszerekkel. A miről el akarták velünk hitetni, hogy a külön módszer fedezte föl, rendszeren a közönséges módszerek gyümölcse volt, becsempészve a külön módszerbe s formájából kiforgatva, hogy rá ne lehessen ismerni. A külön módszer rendszeren csak szemfényvesztő bűvész; a mit előhoz, mind elő volt készítve, el volt oda dugva, a honnet előkerült. Az állítólagos philosophiai módszerek művei épen úgy alapulnak (nem szándékos) csaláson, mint a bűvészei, csak hogy a philosophusok magokat csalják, a

büvészek pedig a közönséget. A philosophiai külön módszerek emberei visionariusok; de vízióik épen úgy a közönséges tudás anyagából vannak gyúrva, mint a mystikusokéi, csak a combinatio más. A hol a közönséges tudáson fölül akarnak emelkedni, ellenőrizhetetlen kijelentésekkel bámulatot kelthetnek, de bizonyosságot nem. Mindez eléggé gyanússá teszi azt a philosophiai álláspontot, mely kiváltságos adeptusoknak kiváltságos módszerére akarja alapítani a philosophia jogosultságát. Az eddigi próbálkozások nem igen sikerültek s a míg módszeresebben nem fejtegetik azt az új módszert és az eredmények is különbek nem lesznek, mindaddig jogunkban van, kételkedni a külön philosophiai módszer módszer-voltában.

De a priori sem nagyon biztató egy külön philosophiai módszerbe vetett remény. Az emberi gondolkodásnak kétségkívül igen sok út és mód áll rendelkezésére az igazság megközelítésére. A módszerek e tekintetben hasonlítanak a technika szerszámaihoz, folyton tökéletesbednek, finomodnak ésszaporodnak. De valamint a legszövevényesebb szerszám is csak szerszám, fa, vas, acél, üveg vagy ilyféle; úgy a legkörmönfontabb módszer is csak módszer, azaz a gondolkodás közönséges műveleteinek sokféle combinatiója s alkalmazása. A gondolkodásnak nincsenek rejtekhelyei, melyeket még nem ismerünk, elemeit Aristoteles óta nem növelhették; nincsenek magikus fogásai, melyekkel Faust a lét titkait kicsikarhatja; a gondolkodás egyszerű elemekből épül, s ezért egységes természetű. A kik egy külön philosophiai módszert keresnek, mely persze előkelőbb is volna, mint a köznapiak, az a gondolkodást is két részre osztja, egy alsó s egy felső rendűre, de valahányszor ily kettéosztást megpróbáltak, a felső rendű sohasem dolgozott igazán, csak representált s abból élt, mit az alsó rendű, a munkás, titokban dugdosott neki. A mennyországot s a poklot is mindig a mi képünkre teremtettt valókkal nepesítettük be s a világ dolgainak utánzásaival bútoroztuk s ezen nem változtatott semmiféle kinyilatkoztatás.

Végül pedig fontoljuk meg, hogy furcsa eljárás a philosophia részéről beleavatkozni a tudományok belső üzemébe s megszabni nekik, hogy az ő saját territoriumokon meddig mehetnek s honnét kezdve kötelesek a tért a philosophiának engedni át. Minden tudomány tárgyának teljes megismerésére törekszik s rendelkezik is azokkal az eszközökkel, melyek e

czélhoz közelebb viszik, a tárgy mivoltához és sajátosságaihoz idomuló módszerekkel s a tényeknek azon ismeretével, melyeken az elméletek épülnek. Mi jögon mondhatja a philosophia, hogy minden egyes tudománynak egy bizonyos része, például az alapelvek, az ő dominiuma? Talán azon külön módszer birtokának jogán? De láttuk, hogy ez a külön módszer illusio. S ha nem volna az, akkor is nem volna-e jobb az egyes tudományoknak engedni át ennek a módszernek is az alkalmazását? Ha pedig a philosophiának külön módszerei nincsenek, akkor mi jöggal alkalmazhatná valamely egyes tudomány módszerét ennek a tudománynak egy bizonyos ponttól kezdve folytatására? Miért szakítanók szét a tudományokat, a mi tényleg különben is lehetetlen?

Mindent összefoglalva mondhatjuk, hogy négy erős ok szól az ellen, hogy a philosophia, ha nincs külön tárgya, csak külön módszere vagy ez sem, tudománynak constituálhassa magát: 1. a történetileg kifejlődött külön philosophiai módszerek nem érdemlik meg ezt a nevet, mert nem tanítanak oly eljárásokat, melyeket mindenki megérthet vagy alkalmazhat. Sugallat, genialis intuitio meg ilyféle nem módszer. 2. E módszerek eredményei sem biztatók. A mennyiben ellenőrizhetők, sokszor tévedéseknek bizonyultak; rendesen pedig a közönséges tapasztalat eredményeit annectálják s ezekkel pompáznak. 3. A gondolkodás egységes voltánál fogva tiltakoznunk kell alsó s felső rendű vagy másféle dualistikus kettépontására a gondolkodásnak. 4. A dolgok igazsága is csak egy lehet. Ebből következik, hogy a tudományokat is egységesen kell szervezni, hogy nem szabad azon egy tárgy igazságának megismerését két különböző tudomány föladatává tenni, a mi különben is lehetetlen. Vagy képzelhető-e, hogy a physika elveiről nem a physikus a leghivatottabb nyilatkozni, hogy ő neki csak annyi az esze s tudása, mennyi a tények összehordására s alsóbb rendű összefoglalására szükséges, a fontosabb elméleti műveleteket, a nagy összefoglalásokat pedig át kell engednie a philosophiának? Ezt a kérdést csak föl kell vetni, hogy mindenki azonnal megfelelhessen reá.

Hátra van, hogy a philosophia tudomány-voltát a tárgy szempontjából vizsgáljuk. Itt azonnal szembetűnik, hogy ha a philosophiának van külön tárgya, de nincsen útja-módja a tárgy megismerésére, akkor sóvároghat e tárgyak után, de ennek

alapján tudomány nem lehet. Ezzel az argumentummal támadta meg Kant a régi metaphysikát, mely Istennel, a lélek halhatatlanságával, a szabad akarattal és a mindenséggel foglalkozott. E tárgyak bizonyára fönségesek, lelkünket egészen más-kep illetik, mint tudásunk, de Kant szerint minden emberi ismeret körén kívül fekszenek. Nyilvánvaló, hogy az emberi ismeret komoly vizsgálata nélkül e kérdést nem dönthetni el. Annyit constatálhatunk, hogy csak a theologia dicsekedik azzal, hogy e tárgyra nézve részletes, határozott fölvilágosítással rendelkezik. A philosophia terén soha sem szűnt meg a panasz, hogy a legfőbb dolgokra nézve eszünk gyalrlónak s fogyatékosnak bizonyúl s a modern philosophiában a bizalom e tárgyra nézve régen helyet engedett a kétkedésnek, a határozott kijelentés a félénk sejtésnek s az óvatos tartózkodásnak. Még ezeket is fölhozhatnók: Ha a philosophiának ezek a tárgyai, akkor e tárgyak annyira különböznek a közönséges megismerés tárgyaitól, hogy bizonyára nem ismerhetők meg a közönséges módszerek segítségével. Ha pedig külön módszerek kellene, akkor azon súlyos ellenvetésekkel állunk szemben, melyeket jeleztünk. De nem megyünk tovább a részletekbe s inkább a még hátralevő utolsó eshetőség felé fordulunk.

Ez az utolsó az, hogy a philosophia annak alapján constituálja magát tudománynak, hogy van külön tárgya, a melynek megismeréséhez utak s módok, rendes tudományos módszerek állanak rendelkezésére. Melyik az a külön tárgya a philosophiának?

Platon s Aristoteles idejében a philosophián a tudást, a tudományt a maga teljességében értették, a philosophiai gondolkodás e megalapítói az egyetemességet a philosophiai gondolkodás bélyegző sajátosságának ismerték föl. De már akkor kezdődött a kiválsnak azon folyamata, mely azóta tart s mindinkább specialisálja a tudást. A tudás bizonyos körei, melyeknek kapcsolata a többiekkel lazább, minő a matematika s astronomia, legkorábban tettek szert bizonyos autonomiára, később következtek a többiek. A philosophusok magok ritkán szigetelték el magokat annyira, hogy csak szorosabb értelemben vett philosophiai problémákkal foglalkoztak volna, de magának a philosophiának a köre mind szűkebbre szorúlt. Descartes-nak a matematika terén is köszönünk nevezetes fölfedezéseket; Leibnitz az infinitesimális számítás egyik föl-

találója; Hume nagy történetíró; Kant első nagy műve egy physikai cosmogonia, Lotze az orvosi tudományokban egyik megindítója az új pathológiának, Wundt kiváló physiologus, Comte kitűnő mathematicus, hogy csak néhány példát említsek. Mindez nem akadályozhatta meg, hogy a természetre vonatkozó tudományok egymás után mind kivonultak a philosophiából, nem hagyván ott hátra egyebet, mint némely halvány általános fogalmat, melynek hasznát nem látták, mely nélkül igen jól boldogultak, azokat a fogalmakat, melyek a nagy lenézéssel sújtott metaphysikának egyik részét teszik. A természet-tudományok példáját valamivel később követték a szellemi tudományok. Legelőször az állami s társadalmi életre s intézményekre vonatkozó, melyek ismét ott hagytak a philosophiának üres hüvelyeket, az észjogot, az erkölcstani fogalmakat, míg végre a philosophia terrenuma annyira összezsugorodott, hogy metaphysikai legáltalánosabb fogalmain kívül jóformán csak az egyéni szellem maradt meg birtokául, a logika, a psychologia, az ethika s æsthetika. Ezek közül is a psychologia veszendőben van. Legfontosabb részeit a physiologusok kerítették hatalmukba s mind többen besorozzák az egészet a természettudományok közé, a hová specialis természetnél s a benne alkalmazott tudományos módszereknél fogva tartozik is. Az æsthetika sem igen szereti már a kapcsolatot a philosophiával s egyes kiváló képviselői önálló alapra akarják helyezni, autonommá tenni. Maradna a philosophia számára a logika, az ethika s a metaphysika, három sovány disciplina, melyből a tudósok hasznót nem remélnek, melyet inkább a decorum végett tartanak meg, mely korunk nagy tudományos áramlatában nem igen számít. A positivismusban a megnevezett tudományszakok közül egyik sem fordul többé elő. Comte szerint csak hat elméleti tudomány van: a matematika, astronomia, physika, chemia, zoologia és sociologia. A metaphysika semmi, az ethikából s logikából, a mi bennök tudomány s nem szó, az emberről szóló tudományban foglal helyet. De ha nem megyünk is ennyire, azon három-négy disciplina e szempontból nézve bizonyára sajátságos, vér nélkül való appendix gyanánt tűnik föl a tudományos életnek, mely mint régi dicsőség omladéka némi melancholikus tiszteletet kelthet, de saját súlyánál fogva, úgy látszik, nem igen imponálhat a tudományos világnak.

Mindezekkel tényeket constatáltam: az egyes tudományok önállósításának tényét, a philosophia terének összezsugorodását, a közhangulatot, mely a tudományos világ nagy részében a philosophia iránt található. Most mintegy belülről kellene nézni a dolgokat, a tudás terét s tárgyait tekinteni át, hogy lássuk, ezen az úton miféle eredményekhez jutunk?

Mihelyt pedig a tudás föladatait s tárgyait vesszük fontolóra, azonnal kitűnik, hogy a tudományok önállósításának folyamata a dolog természetéből folyik. Az összes tudományokat beoszthatni szellemiekre s természetiekre, s minthogy mind a két térség óriási terjedelmű, magától értetődik, hogy minden elkülönítésre alkalmas részét külön tudományok művelik. Schiller szép költeménye jut eszünkbe, *A föld felosztása*, melyben a költő a maga részét kéri a földi javakból. Az Úristen mentegetőzik, hogy már mindent kiosztott, miért nem jelentkezett a költő előbb. «Nálad voltam», feleli a költő. «Ezentúl is nálam időzhetsz mindig, a mikor kedved tartja», vigasztalja Isten. A philosophia is így járt. Nagyon sokat foglalkozott Istennel, s azalatt az egyes tudományok lefoglalták a tudás egyes térségeit. Istennel tovább is foglalkozhatnék, ezt nem vitatja el tőle senki, legfőlebb régi versenytársa s ellenfele, a theologia, de ezt a foglalkozást kevesli is, sokalja is. Általában mondhatni: a mi a tudás specialis tárgya, legyen az a tárgy szellemi vagy anyagi, az egy külön tudomány tárgya, egy szellemi vagy természeti tudományé. A philosophiának, úgy látszik, ily specialis tárgya nincs. De minden tudományhoz szükséges, hogy külön tárgya legyen. S ebből következtetik, hogy a philosophia nem tudomány, vagy legfőlebb oly tárgyakkal foglalkozó szellemi munka, melyre jelentéktelen vagy határozatlan természeténél fogva az igazi, a komoly tudományok nem vetnek súlyt.

Szándékosan élesítettem ki az ellenvetéseket s kifogásokat, a végett, hogy komolyan szembeszállhassak velök. Épen ily szándékosan nem említettem azt a közel fekvő czáfolatot, hogy az emberi megismerés megismerése mégis oly tárgy, melyet semmiféle egyes tudomány nem követelhet magának, mely tehát a philosophia elidegeníthetetlen tárgya marad. Ez bizonyos tekintetben igaz; de miféle szegény tudomány a philosophia, ha csak erre az egy themára hivatkozhatnak, oly themára,

mely maga is problematikus értékű, mert megis csak kérdéses, hogy a megismerés megismerheti-e maga magát. A megismerés megismerése, az ismerettan — mily elvont, mily általánosságba vesző téma! S ezt a témát a philosophia oldhatná meg, mely a megismerhetőkől tényleg semmit nem ismer meg? Künn az igazi tudományok terén folyik a megismerés tényleges nagy munkája, teljes megfeszítésével az elméleti erőnek, leleményes kitalálásával a finom módszereknek; s ennek a munkának az értékét, elveit az volna hivatva bírálni, mérlegelni, megbecsülni, a ki e munkában részt nem vesz? Mintha a remetétől, a ki magányos szigeten magányosan él, követelnők, hogy a világi életről ő adjon nekünk igazi fölvilágosítást, kimerítő, mindent összefoglaló formulákat. Hiába hivatkoznak Kantra. Kant matematikus s physikus volt és csak azután ismerettani vizsgáló. S egész ismerettana igazában abból a kérdésből indult, milyennek kell lenni az ismereterőnek, hogy a tényleg létrejött matematikát s physikát létrehozhatta. Ő sem szigetelte el az ismerettant a tudományoktól, ellenkezőleg a legszorosabb kapcsolatot akarta köztök létesíteni.

Ezek után ki kell mondanunk, hogy a philosophiának sem a szellemi, sem a természeti tudományok terén külön tárgya jóformán nincsen. Azok a külön tárgyak, melyekkel foglalkozik, bizonyos különös okok miatt még nem váltak ki belőle, de bizonyára ki fognak válni. A philosophia e tekintetben nem versenyezhet a többi tudományokkal. Nem külön tudomány, jobban mondva nem specialis tudomány. De akkor mi a tárgya? Mennyiben mégis tudomány?

Azt hiszem, hogy épen e következetes kiélesítése azon támadásoknak, melyeket a philosophia ellen intéztek, visz benünket igen közel kérdésünk megoldásához. A tudományok elkülönültek, a tudás tudományokra oszolt. De épen ez idegeníti el a tudást a maga céljától, mert mi kapcsolja össze a tudományokat tudássá? Hol az összekötő kapocs az egyes tudományok közt? Ez a kapocs a philosophia.

Ha elfogulatlanul vizsgáljuk a philosophia történetét, azt találjuk, hogy a philosophia minden időben egyetemes tudomány, azaz tudás, igazi, teljes, mindent átkaroló tudás akart lenni. A nagy philosophusok mind polyhistorok is voltak: Aristoteles, Descartes, Leibnitz, Kant, Hegel, Comte, Lotze, Spencer stb. Kezdetben az az ellentét a tudományok specializálódása s a

tudás egyetemessége közt nem volt érezhető, mert a tudás kisebb körét könnyebben lehetett áttekinteni. Aristoteles foglalkozhatott poetikával meg zoológiával, politikával és physikával s egyszersmind az egész tudás összefoglalásával és rendszeresítésével. Később ez mind nehezebbé vált s a philosophusok csak némely specialis tudomány művelését tartották összeegyeztethetőnek a philosophálással, oly tudományokét, melyek e célra mellőzhetetleneknek látszottak, ezt a célt egyenesebben szolgálták, mint más tudományok, minő például a lelektan.

De az a mi kényelmes, hasznos vagy szükséges, azért nem elv. Az elv az: a philosophia nem specialis tudomány, a philosophia nem lehet egyéb, mint összekapcsolása, összefoglalása, rendszeresítése az emberi tudásnak. Ha jól megértjük történetét, azt találjuk, hogy mindig is az volt. Kerültek ugyan minden időben beleje specialis tudományok tételei, mert a tudományok csak fokankint különültek el egymástól, és az egész tudást összetartozónak tekintették. Descartes a módszerről szóló értekezésébe fölvette a vérkeringés elméletét, annyira fontos részletnek tartotta ezt az ép akkor fölfedezett új tudományos igazságot. Némely időben a tudás egyes ágait mellőzhették, pl. a görög philosophia egyes korszakaiban csak az erkölcsi kérdéseket tekintettek fontosaknak, más időkben csak a theológiával érintkezőket, ismét másokban csak a természetieket. A többieket mellőzték vagy háttérbe szorították, mert nem tartották az igazi tudás terere valóknak. A főczél mindig az egész, az igazi, a mindent átkaroló tudás volt. A történeti fejlődésnek e tanulságát habozás s hátsó gondolat nélkül el kell fogadnunk. A philosophiának nincsen speciális tárgya. A philosophia a tudományok tudománya, a tudás, az igazság a maga egészében. Minden más meghatározás kiszolgáltatja ellenségeinek s hátráltatja fejlődését, illetőleg fölemelkedését e százbéli nagy bukása után.

De nem vittünk-e ezzel danausi ajándékot a philosophiának? Megszabadítottuk nem neki való föladatoktól, hogy olyat rakjunk vállaira, melyet nem bírhat el. Ki vállalkozhatik ekkora munkára? Végre hajtható-e egyáltalán? S van-e igazi szükség rá? Nem a legnagyobb fenhéjázás-e olyat követelni a philosophiától, a mi meg sokkal nehezebbnek látszik, mint azok a teendők, melyeket eddig nem tudott elvégezni? S micsoda utak

s módok állnak rendelkezésére ekkora feladatnak a megoldására? Nem kicsinylem e kérdéseknek a súlyát, de talán sikerül a következőkben e phantastikusnak látszó nehézségeket némi-
leg reducálni.

Kiindulok abból, hogy ha a philosophiának nem a tudás összefoglalása és rendszerezése a föladata, akkor nem tudomány, akkor el van veszve. S be akarom először is bizonyítani, hogy ez a föladata az emberi tudásnak s az igazságnak a fogalmából szükségkép származik. Azután beszélek a föladat kivethetőségéről.

Mindenekelőtt utalok a logikai gondolkodás sajátosságaira és szükségleteire. A tudás a logikai formák alkalmazásából ered s nem ellenkeezhetik e formákkal, nem vonhatja ki magát hatalmuk alól. E formáknak pedig legbélyegzőbb tulajdonsága az egység s egyetemesség. Már a gondolkodás lélektani folyamata e czél felé irányúl s a logikai normák e czélt tudatosan kitűzik s feleje viszik a gondolkodást. Ennek legbelsőbb oka kétségkívül a tudat egységében rejlik s Kantnak egyik legmélyebb gondolata a tiszta ész kritikájában, hogy a tudat egysége a gondolatok egybekapcsolásában érvényesül és eszmél magára. A logikai formák közt pedig a fogalom ennek az egységesítő s egyetemesítő folyamatnak legszembeötlőbb symboluma. Tudásunkat fogalmakban akarjuk megrögzíteni, összefoglalni s magunkra nézve értékes szellemi birtokká tenni. A fogalom a tudás végczélja. A fogalom pedig természeténél fogva egység s egyetemesség, a sokfélének összefoglalása egységgé s az egységnek kiterjesztése egyetemességgé. Lehetséges-e e munkában megállanunk a féluton, se előre nem nézván, se a párhuzamos és keresztező utakat nem tekintvén? Az egyes tudományok eredményei fogalmakban culminálnak; beérhetjük-e azzal, hogy ezek a culmináló fogalmak kapcsolat, egyeztetés nélkül maradjanak, és csak encyclopædiákban külsőleg legyenek egymás mellé rakva? Kinek számára készítjük ezeket az encyclopædiákat, ha nem az emberek számára, a kiktől megkívánjuk, hogy ezekről az egyes eredményekről tudomást vegyenek, tehát egy tudatba összefoglalják őket? Lehetséges-e ez az összefoglalás újabb szellemi munka nélkül, a mely e fogalmakat rendszerre egyesíti? A tudományok formája a rendszer s a tudás formája sem lehet egyéb mint a rendszerek rendszere, a főbb fogalmak rendszerezése. Még nem tudom,

hogy ez az óriási föladat megoldható-e, de tudom, hogy e föladatot az ész követeli s e föladat megoldása nélkül nyugtot nem találhatunk. Elménk, ha komolyan hallgatunk szavára, nem tűri meg a fogalmak zürzavarát s nem tűri meg, hogy minden komoly vizsgálat és kísérlet előtt megállítsuk a fogalmak egyetemesítésének ez útján. Ha bebizonyítjuk neki, hogy a föladat lehetetlen, fájó szívvel belenyugodhatik, de ezt be kell bizonyítani. S melyik tudomány bizonyítaná ezt, ha nem a philosophia, mely az ismeretek összeségét veszi számba s a fogalmak megegyeztetését, egyetemesítését, rendszerbe foglalását vallja czéljául?

Nem is tagadható, hogy a tudományos élet sínyli e föladat elhanyagolását és újabb időben erős kísérletek történnek e hiány pótlására. Ha előbb a philosophia lenézéséről volt szó, már felig meddig elmúlt időkre s állapotokra gondoltam. Most a tudományok összetartozásának érzete az elkülönülés nagy excessusai iránt ismét fölébredt s érvényesíti jogait. Nem csak az egyes tudományokon belül folyik erősebben az egyetemesítés s egységesítés munkája, hanem az egyes tudományok között is, azaz a philosophiai szellem ma általában erősebb, mint ötven éven át volt. Ez nem véletlen, hanem a gondolkodás logikai szükségleteiből érthető, melyeket állandóan elnyomni lehetetlen. A fogalom formája az egyetemesség s egység felé tör. Midőn Socrates elmejében a fogalom formája először vált öntudatossá, az ifjú gondolkodás mintegy elbűvölve ez új fölfedezésétől, azt hitte, hogy varázsvesszőre akadt, melylyel az igazi tudást könnyen, a mindennapi tapasztalat szikláját csak érintve, fakaszthatja. Mily magasztos s megható Socrates magatartása, kit a fogalom - keltette philosophiai belátás új gyönyörűsége oly magasra helyez az emberek fölé, oly fönséges nyugalommal tölt el s ocsmány halállal szemben isteni hőssé avat. Ime a fogalom nem kisebb csodákat mivel, mint később a hit a Golgothán. S a fogalom varázsa szüli Plato philosophiáját is, mely voltakép nem egyéb, mint a fogalom mánora, a fogalom költészete, a fogalom istenítése. Számtalan tévedéseken át megtanultuk, hogy a fogalom nem varázsvessző, hanem kohó, melybe az anyagot arcunk izzadásával kell összehalmazni, hogy olvaszsza s megtisztítsa. De mert a fogalom formájával visszaéltek, mert alkalmazásának szükséges föltételeit be nem várva elsiettették és rosszúl végez-

ték a philosophia örök munkáját, azért még a philosophiát nem illeti szemrehányás, mely parancsoló szükségletnek engedelmeskedve formulázta az emberi tudás végösszegét, még kevésbbé pedig a fogalom formáját, mely nélkül nincsen tudás. S megmaradt a fogalomnak az a varázsa is, melylyel a kutató lelkét boldogíthatja. A ki egyszer érezte, mikép támad a fogalom szaván világosság a sötétségben, először mint a távolban intő gyöngye fény, mely után hosszú útra kell indúlunk, azután özőne a tiszta, megnyugtató világosságnak: az megérti Socratest s ideáljává teszi. Azért nem pusztá értelmi ügy a philosophia, akaratlanúl az egész embert keríti hatalmába. Ősrégi a philosophia azon definitiója, hogy fogalmi, fogalmakban érvényesülő tudomány s ezen a definitión nem kell változtatni, csak meg kell érteni. A philosophia a fogalom tudománya.

A második szempont, melyből a tudományoknak a philosophiában való egyesítése szükségességét látom, az ismerettani. A tudományok fogalmak s a fogalmak egység után törekeshetnek, de e munka bizonyos vezérletre szorúl. E vezér az ismerettan. Az ismerettani szempontot, mint a legkevesebbé vitatottat, a philosophia víthatatlannak látszó mentsvárát, nem kell bővebben fejtegetnem, inkább jelentőségét s kapcsolatát a többiekkel jeleznem. Az értelem az a szerszám, melylyel tudományt szerzünk, de valamint a szerszám mivolta nyomát hagyja a végzett művön, úgy az értelem természete is tükröződik az ő munkájában s határozza meg alakját. Képek nélkül szólva: Az értelem activ tényező az ismeret létrehozásában, mely tényezőnek számba vétele nélkül az ismeretet sem érthetjük, sem méltányolhatjuk teljesen. Az egyes tudományok mindinkább érzik is szükségét annak, hogy alapvető fogalmaikat ismerettani szempontból is tekintsék. Hivatkozom a térről szóló fejtegetésekre, melyeket most már matematikusok is megkísértenek, hasonlókép a végtelen, az erő, az ok fogalmára stb. A tudományok magoktól is eljutnak az ismerettanhoz, el a philosophiához, azaz azon kapcsolatok kereséséhez, melyek nélkül csonkák maradnak. Minthogy pedig a tudományok sokféleségével szemben az értelem egy, nyilvánvaló, hogy az értelem vizsgálata valamennyi tudományra vonatkozik, valamennyihez hozzátartozik, valamennyit bizonyos egységbe fűzi. Valamennyi ennek az anyának szülöttje, egy család, mely csa-

lárda foglalás nem abban állhat, hogy egymás mellé, összevissza hányjuk őket, hanem abban a rendben rakjuk, mely megilleti őket, a vérszerinti rokonsághoz képest. Valamennyi tudomány, mintegy rajtunk kívül kezdődik, a világ jelenségeinek összehordásával a fölhalmozásával, de valamennyi az értelemben végződik, azaz gyökérszáalai vannak az értelemben, melyeket a naiv elme nem vesz észre, míg a kritikai magára eszmélés föl nem deríti. Minden tudománynak vannak törzsfogalmai, melyek az ismerettanhoz tartoznak, azaz, melyeket az értelem vizsgálata nélkül meg nem érthetünk, mivoltuk szerint föl nem foghatunk. Kant más okból adta az ilyféle kutatásoknak a «kritika» nevet, de ezek a kutatások első sorban valóban kritikaiak, mert egy egészen más szempont szerint tekintik a tudományok törzsfogalmait, mint az egyes tudományokban szokás. Hogy voltaképen mi az ismeret, mit ismerhetünk meg, mi van kizárva a megismerés köréből, csak az ismereterő vizsgálatából tűnhetik ki. Az igazság házáat akarjuk fölépíteni, s e czélra rakjuk a tudományos módszerek s eljárások állványait. A kritika nélküli szem azt hiszi, hogy az állványok is hozzátartoznak az épülethez s mert az állványok magasak, azt gondolhatja, hogy az éig építhetünk. A kritika vizsgálódásai derítik föl, hogy ismeretünkben mi állvány, mi épület, s ő határozza meg, hogy meddig építhetünk. De az ilyféle képek voltakép szegényes segédeszközök gondolataink kifejezésére s a mivel hozzájárulnak egy-egy sötét pont megvilágításához, drágán megfizettetik magoknak azokkal a tévedésekkel, melyekbe kép-voltukkal csalogatnak bennünket. Ily előzetes fejtegetésekben csak annyit mondhatunk ridegen s vázlatosan, hogy az értelem nem lévén passiv valami, hanem activ tényező minden ismeret létrehozásában, az értelem vizsgálata hozzá tartozik minden tudományhoz s ennyiben egyesíti is őket. E szempontból is a philosophia nem külön tudomány, hanem egyetemes, a tudományok kapcsolata. Kérdés, hogy ez a föladat megoldható-e? Hogy nagy nehézségekkel jár, azonnal szembetűnik. Minden megismerésnél a megismerő s a megismerendő kettő, itt meg egy. Maga magát kell megismernie a megismerésnek. De ez a nehézség nem itt tűnik föl először, hanem mindenütt, a hol arról van szó, hogy magunkról tudjunk meg valamit. De magát ezt a nehézséget ki vitatná meg, ha nem a philosophia? Lehetetlenségének kimutatása is

philosophiai föladat. Csak egyetlen egy ponttal egészítem ki e futólagos megjegyzéseket. Ha megoldható az ismerettani föladat, semmi esetre sem oldható meg olykép, hogy a philosophia elkülönül a tudományoktól, magába vonúl vissza s az elme maga megfigyeléséből akar világosságot deríteni. Ha magunkba tekintünk, mint a szokásos kifejezés mondja, hiába tekintünk, semmit se látunk, ott nagy sötétség van. Valamint a jellemünket sem úgy ismerjük meg, ha mintegy rámeresztjük belső szemünket, hanem ha nyilatkozásaiban figyeljük meg: úgy a megismerő erőt is munkája közben kell néznünk, hogy lássuk, miféle sajátságai nyilvánulnak ilyenkor. A kavicsból is csak ütés csalja ki a szikrát. Azért azt az előbbi mondást, hogy az ismerettan valamennyi tudományhoz tartozik, azzal kell kiegészíteni, hogy valamennyi tudomány hozzá tartozik az ismerettanhoz.

Az első szempont alkalmazásánál kitűnt, hogy a philosophia az egyes tudományok nélkül semmi, ugyanezt tanítja a második szempont. A philosophia még e legsajátabbjának látszó feladatában sem különíthető el a tudományoktól, nem független tőlök, kevésbbé független, mint a tudományok őtőle, a melyek nagy utakat tehetnek meg a saját világosságuk fénye mellett. A legfőbb czélokat azonban csak együtt érhetik el. A tudományok útjai nem párhuzamosak, hanem convergáló. E convergentia a philosophia bennök.

S mi e convergentia ideális célpontja? Kétséggívül az igazság megismerése. De bármit értsünk igazságon, bizonyára egynek gondoljuk, s az a «kettős könyvvitel», mely a mi az egyik téren igazságnak derült ki, más téren megtagadja, végig nem gondolható képtelenség. Minden tudományos törekvésünk azon alapszik, hogy van igazság, a mely megismerhető, s hogy az az igazság egy, valamint a világ egy, melynek megismerése az igazság. Lehetséges-e tehát, hogy a világ egységével szemben az az állapot a tudományos kutatásnak legyen normalis s végleges, melyben az egyes tudományok a világot darabokra osztják s minden egyes darabot mint magában állót, függetlent tekintenek? A mi a világon együtt van s összetartozik, azt a tudományban sem lehet mindenkorra elkülöníteni. Az igazság az, hogy csak gyakorlati nehézségek s gyakorlati haszon osztják a tudást tudományokra, mert így könnyebb a nagy feladatot megkezdeni és folytatni; de így végezni nem lehet. Azonban

e munka közben a kutatás végcélját, az igazságot, nem szabad szem elől téveszteni. A philosophia nem hagyta kiveszni az emberek emlékezetéből, ő tartja ma is ébren s ő irányozza az emberek munkáját e végcél felé. Mikép is lehetne a fogalom az a mindent domináló normatív formája gondolkodásunknak, ha nem tételeznők föl, hogy a világ dolgai kapcsolatosak, egy-neműek s megengedik, hogy a fogalom egységébe foglaltassanak? Ha meg értelmünk megismerő erejét veszszük, lehetséges-e, hogy ez az ismeret, melyet értelmünk saját erejénél fogva megalkot, kapcsolat nélküli, vagy plane magokkal ellenkező darabokból álljon? Az igazság nem a mi kényünk szülöttje. Az igazság van, az igazság a világ legnagyobb, a világ egyetlen hatalma, mely teljesen autonom, maga magán alapszik, teljesen meghatározott, egyik részén sem változtathatunk s a mi tudományos törekvéseink nem teremtik, hanem számunkra földerítik. Az igazság olyan mint a könyv, melynek betűit nem mi találtuk ki, nem mi róttuk össze, készen van, előttünk volt s utánunk lesz, mi betűzgetünk benne, s néha-néha egy mondatot sikerül elolvasnunk s megértenünk. Minthogy igen nehéz a föladat, nagyon sokan vagyunk, kik ennek a könyvnek abéczejét ki akarjuk találni s azután mondatait elolvasni. De az egész könyvnek egyetlen egy az értelme, úgy a mint a jó drámának egy eszméje van, melyet a gondolkodás egyetlen egy actusában gondolunk, ha nem is tudjuk mindig szavakban kifejezni s a szó mindig sok, holott azösszertartozó szók értelme egy. Legfőbb intellectualis sóvárgásunk örök tárgya a világ igazságát, egységes értelmét, egységes meggyőződéssel magunkévá tenni. Ennek a sóvárgásnak egyetlen egy specialis tudomány sem tehet eleget; e sóvárgás viszi a philosophiát a maga útján előre. Egész valónkat járja át, egész valónkkal küzködünk érte, eszünkkel, szívünkkel, sejtéseinkkel s álmainkkal. A philosophia mindig ezt az eszmét szolgálta, azon gyermekded kísérletektől kezdve, midőn azt mondta, minden vízből lesz, egészen Comte Ágostonig, ki miután ridegen rendszeresítette az emberi ismeretek principiumait, a szív nagy föllobbanásával az emberiség cultusát akarta megalapítani, a min csak azok csodálkoztak s magyarázták valami partialis örültségből, kik a philosophia lelkének lelkét nem érezték megindulni, magokban. A kik a philosophia történetében e törekvések eredményeit a lomtárba dobják és csak az

ismerettani, physikai, ethikai, psychologiai haladásokat becsülik valamire, alantas felfogásából az igazságnak, félreismeréséből a philosophia föladatainak, a mint az emberi elme örök szükségleteiből származik, indulnak ki. Az emberi elmének nincs mit restelnie rajta, hogy eleinte dadogott, midőn az igazságot formulázni akarta, hogy most is csak akadozva szótalogja s mint a gyermek, ki olvasni tanul, a szókat kiejti, de a következőnél elfelejti az előbbi s az értelmet nem fogja föl. Ha valaki így értvén a philosophia föladatát, ezt a magasztos törekvést nem akarja többé tudományos munkának nevezni, nem bánom; de akkor a philosophia nem kevesebb, hanem több mint tudomány. A philosophia mindig a meglevő anyagból, melyet az egyes tudományok összehordottak, építette föl rendszereit. Mennél kevesebb volt az anyag, annál fogyatékosabb volt a rendszer, annál többet kellett helyettesíteni a sejtésnek, a képzeletnek, az önkényes hozzávetésnek. De nőtt az anyaggal. Mert ez az anyag nem nyers, az ki van faragva s utal a kapcsolásokra s az egész tervre, melyet szolgál. A naiv philosopháló elme abban is hasonlított a gyermekhez, hogy tehetségeit, erejét, a munkára készen álló anyag mennyiségét nem vette tekintetbe. Most a philosophia férfikorát éli. Nagyon megfontolja erejét, kritikai iskolán ment keresztül, de nem mond le az ideálról.

Ha egy pillanatra megfeledkezünk a munkamegosztásról, melyet a tudományos megismerés óriási kiterjedése szükségessé tesz, ha csak a föladatot nézzük a maga teljességében s a föladat megoldását a maga egészében, akkor a philosophia mint szükséges betetőzése a tudományos munkának, mint legmagasabb foka tűnik föl. Az igazságoknak igazsággá való kapcsolása, e fogalmak egyetemesítése, rendezése útján, az ész kritikájának felügyelete mellett, az egésznek értelmezésével, azaz tiszta értelmének fölfogásával, ime a philosophia föladata. Ezek után s ebben az értelemben szabad azokat módosítani, a melyeket a philosophia tárgyáról s módszeréről mondtunk. A philosophiának igen is van külön tárgya s van külön módszere is. Tárnya: az igazság, nem valamely részletes dolognak részletes igazsága, hanem az igazság általában, az igazság. Az egyes tudományok igazságainak összefüggése, kapcsolat-egysége van olyan tárgy, mint bármely más, méltóságát illetőleg pedig valamennyi fölött áll. Az más kérdés, hogy találunk-e

ily egységet. Ennek az eldöntése is philosophiai föladat; a problema kiírthatatlan az elméből; e problema szülte a philosophiát s e problema vizsgálata a philosophia ősi s örök föadata. S bizonyos tekintetben van a philosophiának külön módszere is. Nem valamely rejtelmes, mystikus adománya az elmének, nem kiváltsága a kiválasztottaknak, de e külön és sajátságos tárgyhoz símuló külön és sajátságos módosulása és combinatiója azoknak az értelmi műveleteknek, melyeket az egyes tudományokban is alkalmazunk. Az igazság egy, az értelem egy s az értelem műveletei is egyek. De az út az értelem műveleteitől az igazság egységéig hosszú, kanyargós s elágazó. Különféle pontokból indulunk, az út mivoltához s a leküzdendő nehézségekhez szabván eljárásunkat. A philosophia útja is megköveteli elménktől az eljárás módosítását és ennyiben, csak ennyiben lehet szó philosophiai módszerről. Maga az a körülmény, hogy a megismerés subjectiv föltételeit is számba kell vennünk a philosophiai problema vizsgálatában, sejteti velünk, hogy a philosophia módszere, ha nem is alkotó részeiben, de ezeknek fölhasználásában különbözni fog a többi tudományok módszereitől.

S most áttérhetek az utolsó nehézség megbeszélésére, arra a kérdésre, vajon nem kivihetetlen-e a föladat? Ha pedig kivihető, vagy megközelíthető, melyek a kivitel közelebbi föltételei s módjai, mert a tudomány elvégre tudósokon fordul meg s ha a philosophia nem is speciális tudomány, mint a többiek, ha tartalma egyetemes: mint ilyen egyetemes tudománynak is meg kell vonni határait és e határokon belül constituálni. Minden tudománynak szüksége van philosophiára, philosophiai szellemre, de ha széjjel osztjuk a philosophiát egyes tudományok philosophiáira, akkor ép azt a szerepet nem viheti, melyet kiosztottunk neki. A philosophiának magának s magában is kell lennie, hogy mindenütt lehessen.

A legkönnyebben helyreigazítható tévedés rejlik abban a hitben, mely szerint a tudás ideáljai, azért mert elérhetetlenek, talán haszontalanok is. Az elemi logikában tanítjuk, hogy a legközönségesebb logikai formák: normák, ideálok, mértékek, melyek mintát szabnak gondolkodásunknak, a nélkül, hogy ez a minta teljesen megvalósúlhatna. Igazi fogalmaink alig vannak egyebütt mint a matematikában, de azért a fogalom ideálja annyira nem haszontalan formája a gondolkodásnak,

hogy nála nélkül a tudás haladása lehetetlen vagy a pusztá véletlen műve volna. Tényleges fogalmainkat csak azon mérték szerint ítélni lehetjük meg; hogy milyeneknek kellene lenniök, csak azon norma alapján tudhatjuk; s mely irányban kell tökéletesíteniünk, csak a hiányok fölismerése után lehetséges. Az ideál az a fény, mely útunkat megvilágíthatja. A fény elérhetetlen magasságból jő, de azért eligazodhatunk mellette útonkon, sőt jobban, mintha a földből törne elő, mert akkor csak kis távolságra világíthatna. A philosophia a tudás ideálja. El nem fogjuk érni soha, de ez az ideál ad irányt a gondolkodásnak s jelzi a haladást. Melyik tudomány van különben más helyzetben? Van-e olyan, mely kész, befejezett volna? S ha találkozánk is ilyen, mi következnek ebből egyéb, mint hogy egy rész elkészült, de azért az egészen tovább kell dolgoznunk? Csak az ejtethetne bennünket aggodásba, ha az ideál olyan volna, mely felé nem is közeledünk, mely esetben hazug volna kétséget nem szenvedne. De a philosophiára nézve ennek az ellenkezője igaz. Napjainkban mind jobban érezzük a tudományok kapcsolatának szükségességét s míg azelőtt a philosophusok voltak képviselői ennek az egységesítő áramlatnak, most a tudományok legjelesebbjei csatlakoznak hozzájuk, hogy legalább az egységesítés munkájának hozzájuk legközelebb eső részével törődjenek. A természettudományok mindinkább kapcsolódnak, hasonlóképp a szellemiek s a kettő érintkezési pontjai is szaporodnak. A tudományos Akadémiák s a tudomány-egyetemek ennek az iránynak társadalmilag s államilag szervezett képviselői. Sajnos, hogy megfeledkezve származásuk szelleméről, igen sok esetben hűtlenek lettek eredeti rendeltetésükhöz s a végtelenig fölaprózva a tudást, a tudás egységét célzó törekvések iránt a legközömbösebbek.

Mindezt megengedve, még mindig fönmarad az a kérdés, mikép szervezhető egyetemes természete mellett külön tudományként a philosophia. Az idealis philosophusnak mindent, a mit tudnak, kellene tudni, lehetőleg első kézből, mert második kézből merített tudás elvesztheti közvetlenségét, biztosságát es csírázó erejét. De akkor azon képtelen követelés előtt állunk, hogy a philosophusnak a tudás valamennyi ágában szakembernek kellene lennie.

Szerencsére a tudományok nem oly disparat természetűek hogy bizonyos czélokra nézve az egyik ne helyettesíthetné a

másikat. Senki sem lehet szakember valamennyi tudományban, de hogy a tudományok munkáját a philosophia számára értékesítse, a tudás szerzésének munkáját némely tudományban alaposan meg kellett tanulnia. A philosophia nem lehet s ne legyen kezdete a tudományos munkának, de bizonyára legméltóbb folytatása s betetőzése. S minthogy a philosophiát nem kell kitalálni vagy újra megalkotni, hanem folytatni s megértetni, a kutató járt utat talál maga előtt, melyet tehetősége és előkészültsége szerint kiszélesíthet vagy tovább folytat. Minden út Rómába vezet; minden egyes tudományból, bármily szűk úton halad is, eljuthatni a philosophiához, a philosophia szükségletének érzéséhez s munkáján való közreműködéshez. Az ideál itt is elérhetetlen. Az ideál jelent oly tájékozottságot a szellemi s természeti tudományok terén, mely összes vívmányait a philosophia céljaira értekesíthesse.

E tudomány alapbeosztása sem okoz nehezséget. Azon a részen kívül, mely a megismerés elveivel s kritikájával foglalkozik, még két főrésze lesz, az egyik a természet, a másik a szellem philosophiája. A régi beosztás logikára (ismerettan, dialektika stb.) metaphysikára s ethikára a főbb vonalaiban megfelel ennek a beosztásnak, míg a véglegesebb s határozottabb beosztás azon szempontoktól függ, melyekből a philosophia fogalmainak fejtegetésében kiindulunk. Az ilyféle beosztások különben keveset jelentenek. A fődolog nem az, hogy valamely új belátásunkat milyen helyre teszszük, hanem hogy a philosophia egységesítő, összefoglaló művét gyarapítottuk-e valamivel.

Ha most visszatekintünk arra a pontra, melyből kiindultunk, az a kérdés merül föl, vajon egy nemzet szelleme a philosophia fogalmát s föladatát tekintve, hol s miben juthat benne kifejezésre. Kétséget nem szenved, hogy a philosophia az elme benne rejlő szükségleteiből fakad, a gondolkodás mivoltában találja segítő eszközeit és tenyésztő erejét, a tudományok állapotában azt az alapot, melyen épülhet. Specialis adományokra tehát nincsen szüksége, egy nemzet szellemi haladása csak elő fogja segíteni vagy megakasztani fejlődését, egy nemzet szellemi sajátságai csak bizonyos szint és formát fognak adni egyetemes lényegének. De hogy e kérdésre részletesebben megfelelhessünk, vizsgálnunk kell, mely tényezők

működtek közre a philosophia történetében a philosophia fejlesztésén. A nemzeti szellem bizonyára e tényezők egyike. De maga a kifejezés kevésbé határozott s még kevésbé ismeretes e határozatlan kifejezéssel jelzett erő működése. Azért mindenekelőtt az ismeretesebb tényezők hatását kell vizsgálnunk, s ezek levonása után a nemzeti szellem szerepét, a mennyire lehetséges, egyes nagy népek philosophiai fejlődéséből kitá-
lálnunk.

ALEXANDER BERNÁT.

GRÓF BATTHYÁNY KÁZMÉR ÉS EMLÉKIRATAI. *)

Második és utolsó közlemény. *)

Érdekesnek tartottuk gróf Batthyány Kázmér jegyzeteiből annak a fejezetnek egy részét ismertetni, melyben az 1848-iki törvényhozás működéséről s a reformok terén követett irányáról szólván, a központosítás, parlamentarismus s a helyhatósági autonomia most épen actualis kérdéseiről nyilatkozik, — a szabadság érdekében határozott elsőbbséget ad a megyei autonómiának, minden egyéb biztosítékok fölött, kárhoztatja a megyei municipiumok gyöngítését, s a központosított hatalom ellen, mely szerinte mindig absolutismusra vezet, akár egyes autocraták, akár felelősségtelen parlamentektől gyakoroltassék, oly éles és szenvedélyes bírálatot mond, melyet mi ugyan alá nem írhatunk, de a mely meglepőnek fog föltűnni egy volt parlamenti minisztertől, Kossuth kormányának tagjától, s ezért kétségtelenül érdekes. — Gróf Batthyány Kázmér angol elvű, észjárású, hajlamú s ízlésű államférfi, a szabadságnak, függetlenségnek, jogosságnak, rendíthetetlen híve s bajnoka, hazájának hű s nagylelkűen áldozó fia, de (a szó legjobb értelmében) conservatív, az ősi intézményekhez s hagyományokhoz kegyeletesen ragaszkodó, s a még ki nem próbált divatos elméletek s kísérleteknek nem barátja.

II.

(Központosítás. Megyei autonomia.)

Az ingerültség, melyet az osztrák kormány makacs megátalkodása minden jót akadályozó s elnyomó rendszerében s

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 198. számában.

állandó ellenzése minden rendszabálynak, mely nemzeti előhaladásra volt irányozva, Magyarországon előidézett, legmagasb fokát érte el, midőn az 1848-iki események kitörték, s a közönség általános nagy meglepetésére, még Bécs falai közt is forradalom ütött ki, löporral töltött tüzes lánczként terjedve el a birodalom jelentékenyebb városai legnagyobb részére. Lombardia már fölkelt s Károly Albert a Mincióig üzte az osztrák seregeket. Minden osztrák tartomány, kivéve Tirolt, csakhamar lángban állott. A nehézkes közigazgatási gépezet hirtelen fönnakadt. A vén diplomata, ki oly sokáig tartotta mozgásban kerekeit, kénytelen volt gyors elillanásban keresni magának menedéket. A zavar s megdöbbenés némely kormányzási ágakban oly nagy volt, hogy azt lehetett mondani: nincs többé kormány Ausztriában. Azok az egyének, kik ez események után látszottak az ország ügyeit vezetni, szokás szerint azt ígérték, hogy teljesíteni fogják a nép óhajtásait, alkotmány-hirdetés által, de mind csak halogatták ez ígéretök teljesítését, oly hiú várakozásban, hogy a dolgok legközelebb más fordulatot vesznek. Ily körülmények közt képtelenek voltak komoly ellentállást fejteni ki a népies áramlattal szemközt, mely minden korlátot áttöréssel fenyegető rohamossággal emelkedett. Az udvarnál azonban hatalmas párt alakult, melynek jól megfontolt s állhatatosan követett politikája volt: háttérbe vonulni, színlelni s időt nyerni.

A dolgok ily állásában legnagyobb fontosságú kérdés volt: biztosítást szerezni a felől, hogy minő szerepet lesz hajlandó vállalni a magyar nemzet, melynek képviselői akkor országgyűlésen voltak egybegyűlve Pozsonyban. Ismét elfelejtik-e régi sérelmeiket, s fölkelnek tömegesen a dynastia védelmére, mint tettek eddig mindenkor, midőn a dynastia veszélyben volt, vagy egyedül saját, örökké háttérbe szorított érdekeikre, saját örökké sértett jogaikra gondolva, hasznukra fordítják e kedvező alkalmat, ha nem is oly czélra, hogy lerázzák magokról a régi jármot, bármily terhesnek érezték is azt, hanem, hogy vegre birtokába helyezték magokat nemzeti szabadságaiknak s lehetetlenné tegyék jövőben a hatalomra nézve, hogy megszeghesse ünnepélyes esküjét s fogadásait? — Az elől említett út követése, mely első tekintetre lovagiasbnak tűnik föl a kettő közt, talán valóban biztosabb és esélyesebb is lett volna. Segélyt és menedéket nyújtva a király személyének s a királyi

család tagjainak, Magyarország talán vezérszerepet vihetett volna azon viharos korszak szerződéseiben, s oly helyzetet foglalhatott volna el, mely szükségképen a legnagyobb fokra emelendé tekintélyét. A másik út őszintébb és törvényszerűbb volt, s az országgyűlés ezt választotta. A gyűlés belátta, hogy eljött az ideje mindenáron keresztül vinni a reformokat, melyekre oly hosszas idő óta parancsoló szükség volt, és szabatosan meghatározni a kölcsönös kötelességeket és viszonyokat a nemzet és kormánya között.

Ez időszakban az események oly gyorsan és váratlanul következtek, a politikai légkör oly lázas volt, a társadalmi elemek oly szilaj és öszhangzást nélkülöző zűrzavarban, hogy egyáltalán lehetlenné lett az országgyűlés tagjaira nézve — kiknek egy része ijedségtől volt megdermedve, más része pedig enthusiasmustól részegülve, higgadt és szenvedélytelen ítélethozást gyakorolni a főnforgó, legfontosabb életkérdésekben. Ha egy törvényhozó gyűlés ily fonák állapotba jut: bármely rendszabály, melyet népszerű emberek indítványoznak, biztosan számíthat arra, hogy keresztül hajtatik.

Az országgyűlés ezentúl már valóban nem tanácskozott. Az elébe terjesztett törvényjavaslatok kevés nap, olykor kevés óra alatt mindkét házban s úgy látszó egyértelműséggel szavaztattak meg. Ezek közt legfontosabbak valának:

1. Magyarország egyesülése Erdélylyel. Oly rendszabály, melyet mindkét ország híu fiai régóta óhajtottak teljesedve látni. Erdélynek saját kormánya s országgyűlése volt, melyekre Ausztria törvényellenes túlnyomó befolyást szerzett. Az erdélyi országgyűlés egykamarás gyülekezet volt, összealkotva a három erdélyi, úgymint a magyar, székely és szász nemzet s a szabad városok követeiből, és az úgynevezett regalista tagokból, e nevet viselve onnét, mert királyi pátensekkel hívtattak meg az országgyűlésre. A regalisták között nem csak született mágánások, hanem magasb közhivatalnokok is voltak. A kormány fokanként gyakorlatába jutván annak, hogy királyi meghívó levelet küldjön mindenkinek, a kit czélszerűnek látott a gyűlésre meghívni: ez eljárás által saját teremtményeivel töltötte meg az erdélyi országgyűlést és sikerült neki, terfoglalások s visszaélések útján, elerőtleníteni s megvesztegetni a helyhatóságokat, épen úgy mint Magyarországon.

2. Közvetlen és teljes fölszabadítása a parasztoknak jobbá-

gyi szolgálataiktól; kármentesítés biztosításával a földesurak részére, nem ugyan valamely alapnak kitűzésével e célra, hanem a nemzet becsületének lekötésével.

3. A politikai jogok kiterjesztése minden néposztályra, különbség nélkül, új választási rendszerrel.

Ez a rendszer egészen különbözött a régi helyhatósági rendszertől, melyet fölforgatott; a választói jog oly körre terjesztetvén, mely majd mindenkit befoglalt, a ki némi tulajdonnal bírt, s valamely kereskedést vagy kézművet űzött; a mi megközelítette az általános választási jogot; s az egész ország fölosztatván választó kerületekre, melyek mindegyike egy-egy képviselőt küldött.

4. A helyhatóságok újra szervezése.

E rendszabály szükségessé lett a választás új rendszere s a jogok kiterjesztése következtében. Ideiglenes törvény által állandó bizottság állíttatott föl minden megyében, a megyei ügyek kezelésére, a legközelebbi országgyűlésig.

5. Minden néposztály teherviselési kötelessége, különbség nélkül.

6. Elkülönbzése a magyar contingensnek az osztrák hadseregtől. A magyar ezredeknek a magyar hadügyminiszter alá helyezése.

7. Teljes elkülönbzése a magyar pénzügynek az osztráktól; s a magyar pénzügyminiszter általi kormányzása.

8. A nádornak, a király távollétében, fölruháztatása teljes királyi helytartói hatalommal.

9. Eltörlése a királyi udvari kancelláriának s a királyi helytartó-tanácsnak s felelős miniszterium fölállítása, melyre a nádorral együtt, a végrehajtó hatalom bízatik.

Kevéssel azután ő fölsége megjelent Pozsonyban, hol minden néposztály, különbség nélkül, lelkesülten fogadta; — s bezárta az országgyűlést, szentesítvén a szokott ünnepélyes módon mindazon törvényeket, melyek elébe terjesztettek. Minden a legkisebb zűrzavar s útczai rendetlenség nélkül ment véghez. A hozott törvények egyáltalán nem voltak forradalmi természetűek; a szentesítés módja még kevésbé volt ilyen. Az e törvények által szentesített kölcsönös kötelességek lényegesen nem különböztek a régibb országgyűlési törvényekben foglalt kötelességektől. Az egyedüli cél, melyre a törvényhozás szándéka irányult, csupán az alkotmányos szabadság helyre-

állítása és az volt, hogy vége vessék a folytonos összeütközéseknek, s az ingatag és határozatlan formák helyébe valami szabatos és rendszeres állíttassék. A föltételek, melyek alatt Magyarország elismerte az uralkodó ház jogait, ezáltal csak megerősítettek. Újítás csupán a már meglevő alkotmányos elvek alkalmazásában jött létre. A törvényes jogot nem tekintve, a helyzet, melybe Magyarország az osztrák birodalommal szemközt jutott, se észellenes nem volt önmagában, se összeférhetetlen nem vala az osztrák érdekekkel. Valóban több európai állam van, hosszasb időkön át, hasonló helyzetben más államokkal, a nélkül, hogy e miatt a viszonyok ily kettős államok közt — mint az ilyeket nem helytelenül nevezhetni — megzavartattak volna; csupán kölcsönös jóakarat kívántatván arra, hogy a két állam folytonos barátságos kapcsolatot tartson föl. Például idézhetem Hannovert és Angliát; Neuchatelt és Poroszországot, s különösen Norvégiát és Svédországot, az utóbbi két skandináv állam közti viszonyok szorosan hasonlóké lévén azokhoz, melyek Magyarország és Ausztria közt 1848-ban fölállítottak.

Az elv, melyen ez a kapcsolat nyugszik, véleményem szerint épen az, mely ha jól alkalmaztatik, állandó alapon szilárdíthatja meg Ausztria hatalmát. Ez elv szerint híven járva el, teljesíthetné a szerepet, melyre a történetben európai helyzete szerint utalva van, tudniillik, hogy oly államok szövetségét képezze, melyek a közjóra s közmegelegedésre leginkább s legbiztosabban vezető alkotmányos intézményekre vannak alapítva. Az osztrák birodalmat — az önálló Magyarországot ide nem értve — alkotó heterogén tartományok igen különböző fajoktól vannak lakva, de minden egyes részben létezik egy uralkodó faj, s mindegyiknek vannak saját törvényei, szokásai, erkölcei s hagyományai, és saját kereskedelmi, ipari s földmívelési érdekei. Ha e részeknek meg lett volna engedve a cselekvés nagyobb szabadsága a merev központosító rendszer enyhítésével: Ausztria bizonyára sohasem jutott volna abba a siralmas állapotba, melyben 1848-ban vergődött. Uralkodói meggyőződtek volna, hogy így nagyobb hatalommal bírnak, mint a milyet valaha elérhetnek központosított, egységesített s germanizált birodalmokkal. Ha az örökös tartományoknak meg lett volna engedve a lehető legnagyobb szabad mozgási kör belső ügyeik vezetésében, ha mindegyik birhatott volna saját tartományi gyűlésével, s létezett volna fölöttök egy általá-

nos központi alkotmányos országgyűlés, s központi császári vegrehajtó hatalom, s a fejedelem nevében cselekvő végrehajtási hatóságra ruháztatott volna a közös pénzügy s a külügyek kormányzása, s melynek rendelkezése alatt állott volna, az illető tartományok által szolgáltatott contingensekből alakult hadsereg is, nincs kétség benne, hogy e gyűlés rövid idő múlva mindazon functiókat gyakorolja vala, melyekkel minden alkotmányos államnak bírnia kell, akár legyen az egy szövetség központi kormánya, akár egy királyság kormánya, melynek helyhatóságai az önálló cselekvés bizonyos fokát élvezik.

Bármennyire különbözök is a kormányformák, végre is csak módosításai a centralisatiónak s decentralisatiónak, annak a két rendszernek, melyre valamely ország kormányát alapítani lehet. — A központosítás szükségkép despotismusra vezet, a decentralisatio pedig szabadságra. A despota-kormány, lényegesen központosított és bürokrata kormány; valóban alkotmányos, szabad kormány pedig, bármily formát vegyen is föl, lényegesen mindig decentralisatióra van alapítva, mely rendszer a legnagyobb kiterjedesig van víve ott, a hol minden kerület vagy megye, melyekre az ország föl van osztva, önkormányzó helyhatóságot képez. Az úgynevezett parlamenti kormány is mindig központosításra s következőleg despotismusra törekszik, s e törekvés egyedül azzal ellensúlyozható, ha mellette a helyhatósági intézmények föntartattak vagy megújítottak, melyekből a kormány ily alakja kifolyt. Milyen szerencse volna Franciaországra nézve, ha a decentralisatio csak némi helyet foghatna is kormányában! Ausztria is fölláltította volna 1848-ban a kormányzás decentralisált rendszerét a legkisebb nehézség vagy veszély nélkül. Kétséges, hogy az uralkodó most már képes lenne-e ezt tenni; mindenesetre csak úgy tehetné, ha még szélesb körű engedményekre volna kész, mint a milyenek töle 1848-ban kivívottak.

Volt idő, midőn a magyarok örömet lemondtak volna némely jogaikról, hogy teljesebben gyakorolhassák a többieket. — Talán beleegyeztek volna, hogy Magyarország felelős legyen az államadósságok egy részéért, s hozzá járúljon a közkormány kiadásaihoz oly föltét alatt, hogy megtartsa saját közjövedelmei s kiadásai független kezelését. Talán azt is elfogadták volna, hogy a magyar hadcsapatok a közös hadsereghez csatoltassanak, föltéve, hogy magyar tiszték által vezettessenek s külön

magyar hadseregnek tekintessenek, s föltéve, hogy Magyarország együttesen az örökös tartományokkal megkérdéztessék úgy a hadsereg alkalmazására, mint az általános külpolitikára vonatkozó kérdésekben. Bárminő lett volna is a magyarok követelése az ügyeknek Ausztriával leendő kiegyenlítésére nevez: joguknak, hogy teljes igazságot követeljenek, mely őket megilleté, sértetlenül kelle maradni.

Az 1847—48-ki országgyűlésen eszközölt reformok lényegesen különbözők voltak elveikben. Némelyek ezek közül nem csak az igazság s emberiség cselekvényei, hanem oly kézzel fogható anyagi hasznosságúak is voltak, hogy semmi földi hatalom sem volt többé képes azokat visszavonni. Ilyen volt a jobbágyok fölszabadítása; oly rendszabály, melyet sokáig hiába követelték a kormánytól, s melynek elvét maga a nemesség alapította meg. A jobbágyi szolgálatok teljesítésében tapasztalt, nemzetgazdasági tekintetben oly igen hátrányos hanyagság és restség szükségképen orvoslásra várt. Azonban kívánatos lett volna, hogy a törvény, mely a baj orvoslására indítványoztatott, följogosította volna a földesurakat fokozatos, habár nem megfelelő kármentesítés nyerésére anyagi veszteségeikért, s hogy az e célra szolgáló alaphoz szükséges járulékokat magok a jobbágyok viseljék, a mi nekik ösztönül is szolgált volna az iparkodásra s erőfeszítésre. Szerencsétlenségre, ez nem úgy történt; az ügy akképen oldatott meg, hogy a volt földesurak már is adóssággal terhelt fele része teljesen tönkre jutott, s a többinek is nagy pénzzavarokkal kellett megküzdeni. Azonban egészben véve, nem sokat panaszkodtak; nemesen lemondtak kiváltságaikról s viselték a közterhekből rájuk eső részt, bár arra alig voltak képesek, s türelemmel vártak az ország gazdasági helyzetének azon javulására, melyet az ily gyökeres reform-szabály nem igen gyorsan mozdithatott elő. Azonban megvolt e nagyszerű rendszabálynak egy nagyon is óhajtott üdvös eredménye. Teljes kibékülést, az érdekek egyazonságát, a nemesek s jobbágyok közt valódi rokoni egyesülést teremtett meg. Ennek szükségképen erősítő s megújító hatása volt a nemzetre. A galicziai mézszárlások ismétlését örökre lehetetlenné tette Magyarországon. Teljesen megmagyarázza, hogy a magyarok képesek lehettek oly vitéz s erélyes ellenállást fejteni ki a túlnyomó erő ellenében, mely reájok zúdított, s hogy a nép oly rajongó lelkesüléssel viseltetett a férfiú iránt, ki legnagyobb

előmozdítója volt a jobbágyi szolgálatokat eltörölő, s a politikai jogokat minden osztályra különbség nélkül kiterjesztő törvényeknek. (Kossuth.)

Más reform-rendszabályok egészen más irányt követtek. Például idézhetem a népképviselői országgyűlésről s úgynevezett «felelős parlamenti kormányról» szóló törvényeket, a melyekből származó következmények egészen ellentétei voltak azoknak, a melyeket tőlök az ország várt. — Már föntebb megjegyeztem, hogy Magyarország régi szabadsága a helyhatósági intézményeken alapúlt. Már pedig ezek az intézmények, melyekről mindenki elismerte, hogy szabadságaink palladiumát képezik, a kérdéses törvények által alaposan megrontattak. A régi törvények alatt a helyhatóságok, az új törvény alatt a tömegek voltak képviselve az országgyűlésen. A választó kerületek, melyekre a megye fölosztatott, semmi közösségben sem álltak a megyével. Ennek következménye volt, hogy a követi utasítások a nélkül, hogy formászerűen eltörültettek volna, holt betűvé lettek. A képviselőt, valóban, ezentúl semmi erősebb kapocs sem köti össze megbízóival. Előbb a helyhatóságok adtak lendületet s irányzatot az országgyűlésnek; most a helyhatóságok minden óhajta s joga az országgyűlési többség kegyelmére bízva, könnyen meghiusul, s a szavazat ügyes parlamenti fogások következtében, teljesen ellenkező lesz a megbízók nézeteivel. — Helyhatóságaink továbbá a közélet valódi iskolái voltak. Ott képződtek tisztviselőink, törvényhozóink s államférfiaink. Ezentúl nem foglalkoznak többé politikával, kivéve petitiók útján. Tanácskozásaik ezentúl egyedül helybeli ügyekre szorítkoztak. Új szervezésök, noha csak ideiglenes volt, a rajta ejtett törésekben s csorbákban már eléggé mutatta a sorsot, a mely reájok várt. — Valóban, minden kormánynak, bárminő legyen is az, törekvése a helyhatósági intézmények gyöngítésére irányúl, azon egyszerű okból, mert nehezen tűrik az ellenőrzést, melyet ily intézmények gyakoroltak eljárásaik fölött. A Magyarország élére állított nemzeti kormánynak a helyhatóságokból kellett volna eredni, s ezekhez politikai rokonság és felelősség kapcsaival köttetni.*)

Parlamenti kormányok s azok tagjai mindig óhajtják

*) Kár, hogy a tisztelt szerző nem fejti ki ennek módját, a mi minden esetre új és eredeti rendszer volna.

gyakorolni a köztisztviselők kinevezésének jogát, még az alárendelt osztályokét is, s ha e kinevezési joguk korlátolt, folyvást igekeznek azt tágítani. — Minél inkább hiszik az ily miniszterek kötelességökben állónak alárendelteiket miniszteri felelősségek védelme alá vonni, annál inkább uralkodik nálok a hajlam: az ország helyhatóságainak jogait és szabadságait korlátozni, s azok lerontására működni. *)

Kétségkívül csak sophisma, azt állítani, hogy egy miniszter jobb bírása az egyének hivatalviselésre való képességeinek, mint a helyhatósági választók, mert ő is alá van vetve a tevédeknek és részrehajlásnak. De ezt a sophismát minden felelős kormány használja. Ily kormány azonban, míg biztosítva van a parlamenti többségről, oly korlátlan úr, mint bármily önkényes uralkodó a földön. — A mely perczben az ország helyhatóságai megszűnnek egyenes ellenőrzést gyakorolni a törvényhozó gyűlés fölött: a kormány többé-kevésbbé önkényes lesz s magok a helyhatóságok is jelentéktelenségre süllyednek, s elkorcsosúlnak. Erre látunk példát Magyarországon is. Az új kormány, a körülményektől szorítva, rendkívüli hatalmakkal fölruházott biztosokat küldött az ország összes helyhatóságaiba. Ez volt első cselekedete a parlamenti kormánynak, s kétségkívül következni fogtak volna más hasonlók is. A központosítás napról napra nagyobb tért foglalt volna, s a rendkívüli hatalmak csakhamar rendesekké, s a kivétel szabálylyá lett volna.

Jól tudom, hogy Angliának is van felelős parlamenti minisztériuma; s vannak e mellett választott, s részint ingyen hivataloskodó köztisztviselői is, de meg kell jegyeznem először: hogy az angol helyhatóságok tevékenységi köre is igen korlátolt, noha nem mindig volt az; másodsor, hogy a szabadon választó helyhatósági rendszer — ez a nagy köztársasági elv, mely egyedül biztosítja a valódi szabadságot — sohasem volt Angliában oly általános és oly kifejezett, mint Magyarországon, s nem kerülheti ki figyelmünket, hogy az angol helyhatóságok e nagyon körülírt tevékenységének köszönhető, hogy a parlamenti vagy helyesebben: a «House of Commons», oly mindenható lett. S vajon a parlamenti mindenhatóság oly nagyon óhajtható-e,

*) A következők megmutatta, hogy e sejtalem igaz és alapos volt.

hogy semmi áldozat sem tekintessék elég nagynak annak megnyeréseért, oly kérdés, mely az angol közönségnél valóban már is vita tárgyát képezi, harmadszor: hogy a bírói hatalom sokkal nagyobb Angliában, mint Magyarországon valaha volt; az angol bírák oly magas helyzetet foglalván el s oly nagyszerű tekintélyt s hatalmat gyakorolván, hogy gyakran képesek voltak sikeresen állani ellent magának a parlamentnek is. S végre, hogy csak a boldog Ó-Angliában találjuk azt a gyakorlatias közszellemet, melynek köszönhető, hogy az intézményekben legnagyobb anomáliák létezhetnek, a közjó nagyobb kára nélkül.

Részemről, mellőzve ezúttal az angol intézmények bővebb megbírálását ezek valódi értéke szerint; egyszerűen a formát vettem a lényeg, a szavat a dolog helyett. — Nem kerülheti el figyelmünket, hogy Angliában épen úgy uralkodnak visszaélések mint bármely más országban, de azok ellensúlyozva vannak más, valódi előnyök által, melyekkel más országok nem bírnak. Nem tekintve az előnyöket, csak a visszaéléseket említettem. A népek által követett utat vizsgáltam, melyek a politikai bajok panaceáját a parlamenti kormányban keresik, vagy más szóval: a melyek egyes kényúr zsarnokságát, nemzeti képviselőknek nevezett kis kényurak bizonyos száma által gyakorolt zsarnoksággal helyettesítik, de a kik többnyire semmit sem képviselnek saját személyiségökön s gyakran türhetetlen önzésökön kívül, fölül lévén helyezve minden ellenőrzésen s felelősségen, majdnem korlátlan hatalommal vannak fölruházva; rendszeresen csak előre föltett s megrögzött szándékaikkal egyezőleg s nem másképen szavaznak. — A híres angol parlament is többnyire oly gentlemanek üres, szeszelyes tömege, kiknek fele mindig távol van székétől, másik fele pedig szundikál, vagy olvasgat, nem érdeklődve semmiféle, a közjóra vonatkozó tárgy iránt, s csupán saját becsvágyó vagy anyagi érdekekért lelkesülve. — Beteges, ledér, fecsegő testületet képeznek, oly gyülekezetet, mely csak akkor mutat életjelt, ha az ülés zajosnak ígérkezik, botrány, pártos veszekedés, személyes gúnyolódás, vádaskodások miatt.*)

*) A tisztelt szerző, a parlamentarismus tapasztalt visszaéléseitől, a szószátyárok fecsegésétől, az önző párt- és magánérdekek aljas nyilvánulásaitól megundorodva, melyek nemes egyéniségével oly igen ellenkeztek, kétségkívül túlságra tévedt e nyilatkozataiban. A képviseli

Az uralkodó hatalom természetesen iszonyodott a parlamenti kormánytól. — «Divide et impera» volt régóta kedvencz jeligeje, s most kínosan észlelte, hogy Magyarország s Erdély egyesülése, a nemesség adta engedmények s a különféle néposztályok közti egyetértés helyreállítására irányzott számos egyéb reform, ellensúlyozzák a politikát, melyet oly sokáig sikeresen követett. De leginkább bántotta őt, hogy kénytelen volt a magyar hadsereg és pénzügy kezében tartásáról lemondani. Mely iszonyt erzett a korlátlan nyilvánosság miatt is,

selő urakról nagyon is rossz véleménynyel van. — A helyhatóságok magasztalásában pedig még tovább megy, mint a szélső bal párt, a közigazgatási törvényjavaslat fölötti vitákban, a közelebbi országgyűlésen. Ő nem csak a központosított hatalmat támadja meg, szemközt a megyék autonómiájával, hanem magát a parlamenti kormányt is, melyet az 1848-iki törvények életbe léptettek; ő több biztosítékot lát a szabadságra nézve a régi utasításadási, követ-, bíró- s tisztviselő-választási joggal fölruházott 1848 előtti megyében, mint a parlamenti kormányban, s ebben kétségkívül több logika van, mint azok véleményében, kik a parlamenti mindenhatóságot akarják, s e mellett az 1848 előtti megyét annak minden most már lehetetlen attribútumaival, — mely kettő egymás mellett meg nem állhat. Ha a parlamenti kormányt komolyan akarjuk, a megyéket minden régi jogaikkal, melyek közt leglényegesebb a képviselő-választási s utasításadási jog, előbbi állapotukba visszahelyeztetni nem lehet, s ennek lehetőségének módjait még senki sem fejtette ki.

A parlamentarismusnak is kétségkívül vannak árnyoldalai, főleg ha a választási törvény nem szabatos, s így a választások tisztasága biztosítva nincs; de azért még sem hihető, hogy a gróf ebbeli vélekedését sokan aláírják, mert jobb rendszert senki sem tud az egészséges meg nem hamisított parlamentarismus helyébe állítani. Ha e részben hiba van, ennek meg lehet találni orvosságát, csak a nemzet akarja. Minden nemzetnek olyan a parlamentje, mint maga a nemzet; ha ez erős és becsületes, képviselőire sem fog illeni az szomorú kép, melyet felőlők a gróf túlzó színekkel fest. — Bármennyi kifogásunk legyen tehát a parlamentarismussal esetleg együtt járó önkény, s a többség zsarnoksága ellen, melyet bölcs törvényekkel orvosolni lehet: nemzetünkre nézve bizonynyal több üdvöt s biztosságot látunk az egységes magyar állam parlamentjében, mint oly szerkezetben, hogy e magyar állam hatvan s egynéhány külön kantonból álljon s ugyanannyi ország- és nemzetdarabra legyen fölszabdalva, melyek mindegyike elég alkalmas lehet arra, hogy az államhatalom működését s megerősödését megbénítsa, s a particularis érdekeivel nem egyező közhaladást meggátolja, vagy legalább késleltesse, de nem elég erős se arra, hogy saját magát föntartsa, se arra, hogy az államot vész

mely a dolgok új rendének szükséges következménye volt s talán egyedüli valódi jótétemény, mely a parlamenti interpellációkból származott; mert a nyilvánosság világot vet a cselszövényekre s eljárásokra, melyek fölé az államférfiak a titok fátyolát szeretik borítani, hogy elrejtsek turpisságukat. Az uralkodott hatalam dühöngve látta, hogy annyi évi fáradhatatlan törekvés, képmutatás és erőszak gyümölcse kihull kezéből. Nem lehetne-e azt visszanyerni? Legalább meg kelle kísértenie, különben vége a népek szenvedő engedelmességének! vége az önkényuralom bárhol létező titkos szolgálai megjutalmazására fordítható

idején megmentse, s melyek szűk keretébe a mai társadalom kibővült igényei s nagyszerű életmozgalma bele nem férnek. — A parlamenti kormányzatnak azonban nem szükséges következménye a teljes, merev centralisatio, mely minden egyéni s községi életet előljön, mint a francziáknál, hanem lehetséges és szükséges is a mellett a helyhatósági s községi önkormányzat, élet s tevékenység, mely a parlamenti kormányformával igen jól összeegyeztethető, s ez utóbbit meg nem bénítja. A megye ezentúl is intézheti saját ügyeit, választhatja saját tisztviselőit is (a mennyiben ez szorosan meghatározott, szigorú minősítés mellett czélszerűbbnek látszanék a kinevezésnél); megvitathatja a politikai s minden egyéb közérdekű kérdéseket, levelezhet a többi törvényhatóságokkal, kérvényezhet, vitatkozhatik, s a közelet iskolája maradhat, bár ennek fontossága ma, midőn teljes sajtószabadsággal bírunk, korántsem oly nagy, mint a szűkkeblű buta censura uralma alatt. Most a szabad, minden felé őrszemekkel szétréző, mindent nyilvánosságra hozó s megbíráló sajtó vette át a tanító s vezér szerepet.

Ellenséget látni saját nemzeti kormányunkban s parlamentünkben annyi, mint kimondani, hogy e nemzet nem életre való, s életre nem is méltó. Ha állana az, a mi mondva volt, hogy a mi parlamentünk: egy többség, mely engedelmeskedik a miniszternek, s egy miniszter, a ki engedelmeskedik Bécsnek: — e beteg állapoton kellene erőlyesen segíteni, nem az által, hogy a parlamenti kormányformáról lemondjunk, s az 1848 előtti megyékben keressünk menedéket nemzeti szabadságainknak, hanem a választási rendszer javítása, megtisztítása által. — Mert azt nem lehet kétségbe vonni, hogy az alkotmánynak s közszabálynak legerősb biztosítéka a parlamenti ellenőrzés, nem pedig egyes megyék följajdulása, vagy gyenge, könnyen legyőzhető ellenszegülése, s ha valaha fölütné fejét valamely törvényszegő hatalom, mely túl tenné megát az alkotmányon s elég vakmerő, és egyszersmind elég erős lenne a törvények szentségét sérteni s a nemzeti jogokat eltiporni, ezt a zsarnoki hatalmat, egy párisi december 2-ikát, egy a parlamentet korbáccsal szétkergető Cromwellt a megyék szétforgácsolt ellenállása bizonynyal nem fogná legyőzni, hanem csak az alkotmány védelmére fölkelt összes nép egész ereje és hősiessége.

T. L.

pénznek és segélynek! vége a szabadság ellen intézett háborúk s közbenjárásoknak! vége az uralkodódynastiák közti titkos egyezményeknek! Talán képesek lehettek volna más reformokat összeegyeztetni az alkotmány árnyékával, melyet a birodalom örökös tartományainak adni kénytelenek voltak. De föladni a magyar hadsereget s financiaiát, annyi volt, mint megfosztani magokat az eszközöktől, hogy a tartományok népét ismét a régi járom alá hajthassák. Ez az absolutismus öngyilkossága lett volna!

Ha V. Ferdinand a maga királyi szavát szentnek és sértetlennek tartotta, ha ő maga úgy vélekedett, hogy jobban teljesíti királyi kötelességeit, ha előmozdítja népei javát, mint ha legyezi a bürocraticus olygarchiát; kancellárjai s más tanácsadói, az úgynevezett «kamarilla» Metternich futása után, szerencsétlenségünkre — más érzelmektől voltak lelkesítve. Elhatározott, hogy a forradalmat ellenforradalommal kell elnyomni, s Magyarországot, mint a baj okozóját, teljesen meghódoltatni. Ugyanakkor, midőn az országgyűlési küldöttség átvette a királyi szentesítést a magyar miniszterium föllállítására nézve: a kamarilla elhatározta, hadat vinni Magyarországra, irtó hadat, addig be nem végzendőt, míg a reactio mindenütt föl nem tűzi diadalmas zászlóit. — Míg a magyar nép örvendve üdvözlé az új kort, mely az országra fölhajnallott: a bécsi kamarilla a hurkokat készítette, melyekkel Magyarország önállását megfojtsa.

III.

(*Magyar typusok 1848-ból.*)

Magyar hazám fiai a nemzeti jellemnek több különböző typusát mutatják föl, melyek különfélesége az egyének társadalmi helyzetének s nevelésének kifolyása, mely reájok természetesen idomító benyomást gyakorol.

A magyar falusi földmivelő népnek kifejezett keleti jellege van. A magyar falusi embernél föltünő, más fajok fölött, a szép férfias termet s egyenes, martialis föllépés. Büszke és daczos, de a fölötte állóknak, ha ezeket tisztelni tudja, engedelmeskedni, s ezek igazságos szigorát elismerni s megbecsülni

kész. Rendesen hallgató és komoly, de tüzes és szenvedélyes, ha fölizzgattatik s cselekvésre ébred. Modorában s viseletében egyszerű. — Könnyen elragadhatja s tévutakra is vezetheti az érzelmeihez és szenvedélyeihez intezett ékesszóló föl hívás, mert költői képzelődéssel nagy mértékben bír, s annak panaszos dallamú nemzeti dalokban kifejezést adni szeret. — Patriarchális szokásokhoz ragaszkodó s tétlenségre hajló, de ha kell, tömérdek munkaerőt képes kifejteni, a mit tapasztalunk a sürgető mezei munkáknál. — Aristocrata az alsóbbakkal s azokkal szemközt, kiket ilyeneknek tekint, főleg, ha nemes születésű is; megbecsüli a nemesi rangot másokban s annak önként hódol, de e mellett republikánus érzelmű községi és egyházi intézményeiben. Szerelmes a földbe, s szigorúan conservatív a tulajdon tekintetében, szorosán megköveteli a magáét, bár gyakran kommunista hajlamot mutat a mások tulajdonára nevezve, főleg ha kedvencz állatai, lovak és ökrök s ezeknek szolgáló gazdag legelő, szóval a tulajdon oly neme ingerli vágyait, mely leginkább egyezik örökölt nomád hajlamaival.

Ilyen volt a magyar föld népe 1848 előtt; általában jó természetű, becsületes, s a mit gyakran lehetett észlelni, büszke a maga volt földesurára, kit folyvást elismer ilyennek, ha már nem függ is tőle, mint azelőtt. Fegyvert fogott fölszólítására hazája védelmében, bár teljesen közömbös maradt a cselekvés indokai iránt. — Ő volt, ki a fegyverre hívó lármaharang szavára, ezrenként ment harcra társaival a pusztákról s közlegekökről, követve vezéreit. E népből telt ki a kormos kanász, a fütyüresző, csillagvizsgáló rest juhász, az ennél mozgékonyabb s hevesb vértű csordás s a vakmerő csikós, kit azután úgy találtunk föl, mint lovagias, hegyke huszárt, félig gavallért, ki megvédte tisztjét bármely veszélyben s kivágta egy tucat ellenség közül, vagy esetleg maga vágta le, ha megtudta, hogy osztrák érzelmű.

E népből került ki, főleg, ha kutyabórt tudott fölmutatni nemes eredete bebizonyítására, a kevélyen henczegő szilaj betyár, ki az ünnepestéket azzal tölté, hogy bajtársai csontját összetörte s kölcsönben a magáit azok által összetörette; a ki hiúbb egy spanyol hidalgónál, s időnként szilajabb, mint az úgynevezett vademberek, ki oly gyakran bezúzta csákányával politikai ellenfelek koponyáját, kedvencz jelöltje tiszteletére, kinek szavazatát ígerte vagy eladta a választásoknál.

E néposztályból vált ki a vagyonos paraszt bérlő, komoly,

nyugodt, zordon ember, s olykor ravasz és képmutató is, ki alázatosan kalapot emelt ugyan Haynau tábornok előtt, ha ez újonnan szerzett uradalmát meglátogatni jött, de türelmetlenül várta, hogy egy gazdag aratás megtöltse az uj földesúr szérűit s magtárait, hogy azokat fölgyújthassa.

S végre ez osztályból való az az egykori hű jobbagya bizonyos, száműzetésben élő hazafi-földesúrnak, a ki felől azt hitte, hogy valóban fölakasztották, mert hallotta, hogy «in effigie» fölakasztatott, s a derek ember, e hit benyomása alatt alázatos folyamodással járult a kormányhoz, hogy kikérje magának volt kedves földesura holttestét s tisztességesen eltemesse azt az egyszerű falusi kápolnában, melyet egyenesen e célra saját költségén épített.*)

Ily elemekből állott, s némi a többnemű viszonyok okozta különbségi árnyalatokkal, ily jellemmel bírt a magyar nép, a valódi nép, mely teljesen elütött egy másik osztálytól, melyet divat volt ugyanazon névvel nevezni. A valódi magyar nép kitünő jószívű, nemes hajlamú, vendégszerető, loyális, józan eszű, és a legjobb s legszebb benyomásokra fogékony nép, de nevelés hiányában, restség, tudatlanság s korlátlan szenvedélyek martaléka.

A másik osztály, melyre czéloztam, mely jellemében sokat hasonlít amához, de attól több árnyalatban különbözik is, azokat foglalja magában, kiket a közönség értelmes, tanult s fölvilágosodott részének tartottak; pedig az ezt alkotó egyének többsége azon korban, melyről beszélek, nem volt se fölvilágosodott, se tanult, se értelmes. Sokan vélték magokról, és sokakról vélték mások is, hogy ilyenek, s némi kevesen valóban ilyenek is voltak, de általában feltek ezt kimutatni. Ez osztály legnagyobb részében a regi nemes emberekből, a falusi kisebb földesurakból állott, kik európai ruházatban jártak ugyan, de többnyire épen oly ázsiai eszjárásúak voltak, mint a parasztok. — Ugyan e kategória magasb színvonalára sorozhatók a táblabírák, a bírósági s egyéb közhivatalnokok, honorátorok, uradalmi tisztek, s a városi népesség nagyobb része. Mindezek közt különféle alosztályokat lehetne fölmutatni, részint annak a magyar falusi embernek jellemző vonásaival, kiket mint a valódi magyar nép typusát állítottam föl. S épen e valódi magyar

*) Gróf Batthyány Kázmér saját esete.

jellemű, de a nagy néptömegnél műveltebb s értelmesebb férfiak voltak azok, kik a dicsőséges szabadságharcz idején legnagyobb részt vettek a haza védelmében.

De sokan voltak ez osztályban az előbbiektől egészen különböző jellemű, romlott, erkölcstelen, állatias, s kielégíthetetlen kapzsi emberek is, kik szünet nélkül rakonczátlankodtak, kiabáltak, másokat sértegettek s rágalmaztak, cselt szöttek, hogy hivatalokba fúrják magokat, az azokkal járó anyagi előnyökért, s kiknek önző szolgálatai minden politikai párt rendelkezésére állottak, mely őket megvásárolta; — emberek, kik épen oly szemtelenek voltak a jólétben, mint gyáván hunyászkodók a balsorsban, s mindenkor silányak és alávalók.

Jelentékeny s befolyásos osztályt képeztek hazánkban a juristák, e név alá foglalva mindazon fiatal tanulókat s jogvégezetteket is, kik patvaristák s jurátusok nevét viselve, a bírák s ügyvédek oldalán foglalkoztak, s kik közül sokan a követek mellé voltak adva, mint azok segédei s irnokai, s a gyűléseken a lármás hallgatóságot s karzati közvéleményt képviselték. Az 1848 előtti évek híres alakja, a jurátus, rendszerint zajos, zavarásra hajló, könnyen izgatható fiatal ember volt, jó czimbora, fogékony a nemes lelkesedésre s fölindulásokra, de jó részben korhely, kártyás, s feslett életű. Egy kevésé szónok, egy kevésé publicista, szeretett s gyakran tűrhető ügyességgel tudott is kontárkodni Verbőczy casuistikájában, s a napi politika kérdéseiben is, s ugyancsak szerepeltetve ebbeli tudományát nemcsak a Hollinger kávéházban, hanem szülő- vagy lakó megyéje gyűlésein is, gyakran sikerült neki már fiatal korában ideiglenes hírnévre tenni szert a közéletben. Aristocrata a maga személyét illetőleg, egyenlőség-hirdető másokra nézve, divatos hódolatot mutatott a fölséges nép iránt, s következőleg nagy hazafinak tartatott, egykor talán sykofantája egy hatalmas kegyúrnak, vagy esetleg maratista és septembriseur. E jurátusok később, midőn kitöltötték gyakorlati éveiket a bírói s ügyvédi irodákban s a kávéházakban, és korosbak lettek, azon nagyobb tehetségű s becsvágyú hivatottak kivételével, kik valóban országos hírre emelkedtek, vagy falusi életre adták magokat az ősi telken, vagy a városokat ülték meg, hol keresetsovár ügyvédek, vagy néha oklevéllel nem is bíró zugprókátorok, vagy hírlapok s időszaki folyóiratok kiadói s dolgozótársai lettek, mikor azután el nem mulasztották meresz journalistai szöszátyársággal próká-

toroskodni a vélemények mellett, melyek épen divatban voltak, vagy előnyükre szolgáltak. — Ezek sorába kell számítani a kacskaringós klubb-szónokokat, a nagy szemöldű néptribunokat, s a járó-kelő vándor politikusok s hírhordók seregét is, s főképen a zsidó-német időszaki irodalom azon aljas fajának írkászait, kik teuton scepticismust gall vakmerőséggel párosítva, a theorizáló dühöt olykor a kicsapongás oly fokára vitték, hogy mellettök a világot újjá teremteni akaró Cabetek s Proudhonok legszilajabb röptökben is eltörpültek.

De nagy számmal voltak becsületes, tiszta jellemű, loyális emberek is, többnyire falusi nemesek, kik inkább büszkélkedhettek családfájokkal, mint üres erszényökkel; kik tiszta hazafiságokban mindenek fölött óhajtották hazájok jólétét, s mélyen meg voltak győződve, hogy azt csak reformok útján lehet előbbre vinni. A reform tehát, bármely alakban került legyen is elejökbe, egész rokonszenvökre számíthatott. Megvetették volna önmagokat, ha valaki fölülmulta volna őket a szabadelvűségben. Ily lelkesedésekben buzgón öleltek föl, válogatás nélkül bármely képtelen új elméletet, ha szabadelvűebbnek látszott a réginél, melynek helyébe volt lépendő. E nemes hajlamokkal azonban természetes úgy physikai, mint erkölcsi indolentiát kötöttek össze, mely őket bármely esztelen újítás elfogadására is bírta, a mi szemfényvesztve hatott reájok a nélkül, hogy fejlődésbe, erőfeszítésbe s áldozatba került volna. E jó emberek egyébiránt nagy véleménynyel voltak magok felől, s megvetést éreztek más nemzetek iránt, öntetszőleg ismételve az időszenesített régi példabeszédet: «extra Hungariam non est vita stb». De hát e hazafias fölfogás nem gátolta őket abban, hogy mindazt a mit idegen nemzetek, saját körülményeik közt helyesen tettek a reformok útján, szolgálilag ne majmolják abban a büszkén táplált önámító meggyőződésben, hogy Magyarország, ugyanazon útat követve, melyet ama más nemzetek saját viszonyaik közt követtek, sőt még idealizálva s fokozva is egy kevésbé az azok kezdeményezte reformokat, csakhamar elérí azokat a társadalmi haladásban s jólétben.

Könnyű megérteni, hogy egy nemzet, úgy alkotva, mint azt vázolni megkísérlettem, könnyen ragadtatott hamis irányokban. Divattá lett fényes eszméket elfogadni, nem tekintve azok horderejére, s fényes szavakat használni a nélkül, hogy fölfogják azok valódi értelmét. Kormány állíttatott föl szabad elveken,

melyek teljesen megegyeztek az ország legfölvilágosodottabb férfiainak nézeteivel; de a kormány józan szabadelvűségét csakhamar túlszárnyalta a tömegek féktelenségre hajló szabadelvűsége. — Ez nagy baj volt, s még nagyobb az az erőre kapott fölfogás, hogy a legszélesebb alapú alkotmányos szabadságot össze kell egyeztetni a legtürelmetlenebb s kizárólagos szellemmel a nemzetiséget vagy fajt érdeklő dolgokban. — Fönhangzó s üres szólamok helyettesítették az alapos érveket. Oly nagyszavak, mint: szabadság, egyenlőség, testvériség, aristocrátia, democrátia, absolutismus, republikánismus stb. úgy kevertettek, mint egy játszma kártya, a kártyakeverők úgy intézvén a játékot, hogy lehető legjobban elérjék önző céljaikat. Ekként az eszmék, nézetek, vélemények, s fogalmak a helyesről s helytelenről, a czélszerűről s czélszerűtlenről oly kilábolhatatlan zűrzavarba keveredtek, hogy a megbomlott s neki vadúlt közvélemény végre csak egy végtelen űrt látott maga előtt, melyből kiigazodni nem tudott. — Ezt akkor annál kevesebbé lehetett csodálni, mert hasonló tünetmenny mutatkozott ez időben egész Európa szerte. De sehol sem volt veszélyesebb fölálodni a józan észre a túlságoknak, mint Magyarországon, mert semmi más, két szemközt álló pártból álló országban sem volt, annyi becsületesség, de egyszersmind könnyelműség s hebehurgyaság az egyik, s annyi becsstelenség és ravaszság a másik oldalon. — S így történt, hogy a magyar forradalmat, bár minden tekintetben törvényes és igazolható, mert egyedül arra irányozott, hogy szentesített jogokat és szabadságokat védjen meg az ármány és jogtalan támadás ellenében, demagógia bénította meg, a mi nagy mértékben csorbította a külföldi kormányok iránta való rokonszenvét is, s egyik fő-fő oka volt bukásának.

Pest főváros lakosai már korán mutatták jeleit e demagóg szellemnek. A hírhedt «márcziusi idus»-ok után 1848-ban nem lehetett várni, hogy a nép észre tér: s épen nem lehet csodálkozni a magyar metropolis érdemes polgárainak szeszélyein a márcziusi szellem befolyása alatt. Párisnak megvoltak saját «dicsőséges napjai», miért ne lennének meg Pestnek is a magáéi? s így gondolkozva, buzgón követték a legvalódibb párisi divatot. Egy esős napon roppant számú néptömeg jól ellátva esernyőkkel, átment a hajó-hídon Pestről Budára és semminemű ellentállásra nem találva, benyomult a kormányhivatalokba s aztán az állambörtönbe, melyekből a politikai

vétségekért elzárt összes foglyokat kiszabadították, kiknek egy része bizony a közjónak minden hátránya nélkül maradhatott volna bebörtönözve. A népfölség azonnal kikiáltatott volna, ha Nyáry, Csányi, Klauzál, s más mérsékelt elvű férfiak erélyesen föl nem szólalnak, s végre le nem csillapítják a zenebonát, s «közbiztossági komitét» nem állítanak föl a törvények védelmére.

Volt idő Magyarországon, s nem igen régen, midőn anyyi visszaélés s előítélet kívánt orvoslást, hogy egy darab democratia nélkül senkit sem tartottak volna jó hazafinak. De ez egészen máskép lett, miután több egymásután következő országgyűlés, a közvélemény ereje, s főképen a márcziusi törvények által valódi teljes reform jött létre, gyökeresebb, mint a milyenre egy előbbi időszakbeli democrata hazafi csak gondolhatott is. Míg a nép meg volt fosztva méltányos jogaitól, észszerű is, hazafias is volt föllépni ügye mellett. De miután ez ügy meg volt nyerve, s a törvény előtti teljes egyenlőség megállapított: nem volt helye és szüksége erre nézve további vitának. A kérdés be volt fejezve, el volt intézve. A mi demagógjaink azonban még sem szűntek meg a nép nevében beszélni, s oly dolgokat követelni részére, melyekről a népnek legkisebb fogalma sem volt. A «nép» neve azonban, mint azt a demagógok használták, egyáltalán nem volt alkalmazható a jó lelkű, tisztességes falusi népségre, melyről föntebb szólottam. Az tényleg nem mást jelentett, mint magokat a demagógokat. Ezek a népből bálványt csináltak, melynek főpapjaivá önmagokat nevezték ki. E bálványnak emeltek oltárokat, s égették tömjénöket, s papi türelmetlenséggel iparkodtak mindenkit arra erőltetni, hogy imádásukban részt vegyen. Jaj volt annak, ki nem akart ez istenség előtt meghajolni. Azonnal anathéma alá vetették azt, fenyegetőleg sejtetven vele, hogy halál vagy valami ehhez hasonló végzet van föntartva annak részére, a ki elég szentségtörő, azt merni állítani, hogy vallásuk pusztá bálványimádás. A nép szó, melyet minden alkalommal használtak, befejezte a mystificatiót. Míg Franciaországban a nép nevezet helyébe a «nemzet» szó lépett: Magyarországon helyén levőnek tekintett «népet» mondani «nemzet» helyett. De e helyettesítésben nem volt józan ész, mert e két szó egészen különböző tárgyakat jelent, s nem zavarandó össze. — Azonban a népimádás elvvé lett, egy klubban személyesítve, mely Pillvax kávéházában

az akkor nem helytelenül «Forradalmi csarnok» nevet viselőben tartotta üléseit, s állandó tűzhelye volt az utczai zürzavaroknak és lázongásoknak. E klubb nagyhangú rendeleteket bocsátott közre a nép és democratia nevében, s tagjai közt oly emberek voltak találhatók, kik azt szenvedték, hogy szegyenlik czímeiket s őseiket, s kik csak azért tartózkodtak pergameneik elégetésétől, mert netalán oly okleveleket ronthatnak volna el, melyek egykor arra jogosíthatták őket, hogy más emberek vagyonát igényeljék. — Az aristocratia e körben átok alá vetetett. Demagógjaink nem akarták eltűnni úrias modorát, s még a nemeslelkű bőkezűséget sem dicsérték a legmagasztosb hazafiaknál. Ausztria hosszasb ideig legyezte e demokratikus irányzatokat, s a parasztság communistikus gyűléseit. Csakhamar a magyar miniszterium megalakulása után *Márczius tizenötödike* című hírlap jelent meg Pesten, így nevezve a napról, melyen az általam említett esernyős demonstratio megtörtént, s melyet demagógjaink nagyhangúlag «pesti napnak» neveztek el. E demagógikus hírlap jeligeje volt: «Nem kell táblabíró politika». Ez formszerű lemondás volt Magyarország régi politikájáról, földegyengetés a forradalom számára, előkészítése a közvéleménynek az eseményekre, melyek csakhamar bekövetkeztek, s az ország bukását elősegítették. A *Márczius tizenötödike* által államférfiaink fölött kimondott vélemények megannyi elkárhóztató ítéletek voltak. A törvényhozás maga is érezte a «nem kell táblabíró politika» jeligének súlyos nyomását. E szavak rémül szolgáltak mindenkre nézve, a ki ellenkező véleményt mert táplálni az azokat sugalmazó, fölforgató szellemmel. — Afféle «mene tekel upharsin»-t képeztek azok részére, kik hajlandók lettek volna aristocratikus neveiket a közönség előtt szerepeltetni.

Ezek azonban oly dolgok, melyeket úgy kell tekinteni, mint állandó okok eredményeit, melyek minden országban s minden korban föltűntek, különféle formákban s nevek alatt. Ily valami az aristocratia is. Forradalmunk legszilajabb időszak is birt aristocratiával — az újítók aristocratiájával, s egy vagy más alakban aristocratia mindenütt található, még socialistikus phalansterekben és communistikus Icarákban is, mert minden társadalomban okvetlenül kell lenni vezérferfiaknak, s nem mindig egyedül az érdem az, minél fogva egyes emberek fölemelkednek vagy fölemeltetnek mások által halandó

társaik fölé! De aristocratiát, a szó régi értelmében, a volt idők aristocratiáját, ma sehol sem találni már, még Angliában sem. Ma csak az aristokratikus elv létezik, vagyis: az az elv, mely korlátot akar szabni a számszerinti, vagy abszolút többség tévedéseinek. Ellentétben áll ezzel a demokratikus elv; ez ma már nem egyedül a jogok egyenlőségében áll, melyek egy a lét normalis állapotában levő polgárosult állam törvényeivel öszhangzásban vannak szabályozva, hanem valami bizonytalan, hullámzó, határozatlan s ingatag, valami, a mi nem tűr korlátot s mindent az abszolút többség eldöntése alá akar vetni, minek szükséges következése, hogy mivel e többség nincs azon működésekre szorítva, melyek betöltésére képes, hanem egyes részvételre van bocsátva a kormányzás dolgaiban, minden az ő szeszélyeinek kényére van bízva. E többség lényegesen azokból alakul, a kik a községben legkevesebb vagyonosak, legkevesebb megelégedettek, legkevesebb kiválók, legkevesebb neveltek, legkevesebb értelmesek, legkevesebb tudósok, legkevesebb részrehajlatlanok s érdektelenek, tehát legkevesebb erényesek és bizalomra méltók, kik e szerint legkevesebb alkalmasak correct ítéletet hozni fontos és kényes kérdésekben, s legkevesebb képesek bármely társadalomnak helyes irányú mozdulatot adni. Ily többség túlnyomó befolyása alatt semmi társadalom sem állhat hosszasan ellent a végromlásnak. Röviden, a jelenkor demokratikus elve oly democratiában van megtestesülve, mely ha nem épen egy nevet viselő, de legalább szorosan rokon a socialismussal és communismussal, míg a történelmi nemesség — mely ma már alig található — mindig az aristocrata elv legigazabb képviselőjének tekintendő.

A magyar nemesség kivetkőzött történelmi minőségéből, vagy más szóval, lényegében megszűnt létezni azon a napon, midőn elfogadta az «emberi jogok» tanát, s decretálta az egyenlőséget a szó legkiterjedtebb értelmében. Mire való volt tehát e gyűlölség oly valami ellen, a mi már nem létezett, kivéve a múltnak dicső emlékezetében? Miért kellett lábbal tiporni a hagyományokat, melyek teljes öszhangzásban voltak a nép érzelmeivel és szokásaival, mi szükség volt phrygiai sipkával cserelni föl a kalpagot? mi baja volt a proletár blouzának azzal a festői férfias öltözettel, mely egyformán helyén volt az ünnepi teremben s a törvényhozó gyűlésben, s egyformán jól állott a lovagnak, a gazdának s a katonának? — Miért oly

megfontolatlan mohósággal rombolni azt, a mi századokon át védbástyája volt Magyarországnak az ellenséges elemekkel szemközt! — S hol lehetett e védbástyát jobban föltalálni, mint az aristocratiában, s az aristocrata municipális intézményeiben, megyegyűléseivel, választott tisztviselőivel és független főispánjaival? Az osztrák kormány jól tudta ezt, s azért tett kísérletet a főispánokat fizetési adminisztrátorokkal helyettesíteni, 1849-ben a bár névszerint nem, de valóban köztársasági kormány a főispánokat kormánybiztosokkal helyettesítette. Mindkét kormány hasonló elvből s hasonló nézetekből indult ki, mindkettő központosításra törekedett, jogtapodás és nivelálás útján. Az egyik despotismust akart behozni egy autocrata javára; a másik hamis szabadságot saját olygarchiája javára. A magyar kormány ugyanazt a hibát követte el, mint az az ember, a ki folyvást pénzt szed föl, elzálogosítva birtokait, míg úgy találja, hogy minden birtoka lényegesen mások kezébe jutott. Minél szabadabb valamely ország, annál szilárdabbaknak kell lenni az intézményeknek, melyek szabadságait biztosítják. Ha több figyelmet fordítottak volna ez elvre Franciaországban, talán nem értük volna meg, hogy Odillon-Barrot, Thiers s mások lemondtak elveikről. A reactio Európában nem lépett volna szövetségre azzal, a mit előbb alkotmányos szabadelvűségnek neveztek, s a nemzeti forradalmakat nem tette volna lehetetlenekké a socialis forradalmak félelme.

A magyar aristocrata semmi esetre sem érdemelte a bánást, melyet tapasztalt. Nálunk a kis nemesek alig különböztek a parasztoktól; mindketten egyazon ruhában jártak, s egyazon életet éltek. A megyei aristocrata tartotta fenn az ország szabadságait, s védelmezte azt előbb az idegenek, s a későbbi időkben Ausztria támadó politikája ellen. Már fentebb említettem, mint gyakorolták jogaikat a magyar nemesek a megyei gyűléseken s az országgyűlésen a közjó előmozdítására. Elsajátították a democratia és liberalismus legegészségesb s legészszerűbb elveit. Ily elvektől vezetve, képesek voltak azon jogokat és szabadságokat fölhasználni, melyek oly annyira megtámadtattak, szilárd, bátor és mérsekelt eljárásukkal sakkban tartani Ausztriát, s érintetlenül megőrizni a dicső örökséget, melyet atyáik reájok hagytak. A democratia, melyre az örökség szállott, kiírtani törekedett eredetének emlékezetét. De nem az a democratia volt az, mely a polgári jogok és szabadságok

élvezetébe helyezkedett, hanem egy hamis democratia, melynek hatásköre meghatározatlan, melyet kavargó eszmék, szenvedélyek és elvek zűrzavara izgat, mely hízelkedik bizonyos egyének önszeretetének mások rovására. Nem csoda tehát, hogy az általa okozott eredmény csak egyenetlenség és reactio volt. Sok kitűnő egyén, s egész osztályok a hazában, látva, hogy minden a mi csak előttök kedves és becses volt, veszélyeztetve van, vagy ellenségei lettek a forradalomnak, vagy visszavonultak a viharos színpadról, hogy szenvedőleges nézői maradjanak az egymásra borzasztó gyorsasággal következő eseményeknek. Visszavonulásuk igen hátrányos volt Magyarország ügyére, de nagy szolgálat a «nép» főpapjainak, kik előtt ekként nyílt út maradt, melyet követhettek a nélkül, hogy visszahátráltak volna bármi előtt, a mi előnyükre válhatott. Egyébiránt az a percz volt ez, melyben az ultra-democratia egész Európában diadal-maskodni látszott. Az események, melyek a külföldi országokban előfordultak, hatalmas befolyást gyakoroltak a Pesten 1848 július 2-ikán összeülő országgyűlésre, bár ez a gyűlés több jelét mutatta a jámbor gyöngeségnek, mint a lelkesülésnek. A márcziusi napokban sebtiben megszavazott választási törvény, mely igen terjedelmes szavazatjogra alapíttatott, bizonynyal nem szült valamely fényes eredményeket. Az előbbi ellenzéki vezetők legnagyobb része, kik az új képviselőház tagjaivá választottak, akkor már hivatalban volt. Az újonnan választott tagok közt egyetlenegy sem volt különösen kitűnő, tehetségei vagy függetlenségénél fogva. A felső ház, bár névszerint létezett, lényegében megszűnt lenni. Csupa fölösleges hors d'œuvre-ré lett, s azt kelle képzelni, hogy csak azért tartatott föl, hogy mérges gúny tárgyául szolgáljon a *Márczius tizenötödike* számára. Az országgyűlés vagy nemzeti gyűlés, a mint a törvényhozás az új kormányzat alatt hívatott, a háború végeig vonszolta létezését, s folyton rabja volt a körülményeknek. A factiók és klubok, sőt az utczaí tömegek minden rossz szenvedélye fölmerült e gyűlésben is. Nem volt bátorsága megvetni a forradalmi zsarnokok követeléseit, s méltósága érzetében szilárdul ellentállni az utczaí s kávéházi szószátyárok henczegéseinek stb.*)

*) Mutatják e jellemzések a szerző meleg szeretetét a tősgyökeres magyar nép s az ősi alkotmány iránt s megvetését és gyűlöletét a túlzó s önző demagógia, a hagyományokat kegyetlenül letipró, vakmerő

III.

(Április 14-ike. A magyar respublika.)

A honvédelmi bizottságban mutatkozó viszálykodások, konként növekedve, megteremtették Debreczenben azon pártot, melynek czélja volt megbuktatni Kossuthot s egyezkedésbe bocsátkozni Ausztriával. Nyáry Pál, e pártnak egyik vezére, nagy befolyásra tett szert az országgyűlésen, és sok párthívvel bírt az országban. Titkos egyetértésben volt Görgey Arthúrral, s hihetőleg némi (közvetett) érintkezésben a Pesten levő osztrák hatalommal is. — Működése következtében coalitio jött létre a régi ellenzék egy része, s a régi conservatív párt némely tagjai közt, s több mint valószínű, hogy az utóbbiak közvetítése által, már ez időben némi alkudozások kíséreltetek meg Windischgrätz herczeggel. Bármint legyen is (mert a békepárt közvetítésének története még nincs tisztába hozva, s Nyáry Pál tiszta hazafisága kétségbe nem vonható), Kossuth teljesen tudatában volt a békepárt czéljainak, mint e pártot nevezték, s úgy vélte,

újítások ellenében. — Ő, ki az alkotmányos jogok és szabadságok védelmében vérét s vagyonát áldozta, gróf Széchenyi István nyíltságával s bátorságával szólal föl a veszélyes túlzások ellen. — Aristokratikus hajlamait nem rejtegeti, de oly aristocrata, ki a «noblesse oblige» törvényét soha sem tévesztette szeme elől, s a leghívebben teljesítette. Távol van tőlünk, hogy állításait egész kiterjedésben helyeseljük; hogy a magyar aristocratia érdemeit vele együtt túlbecsüljük s a democratiát, annak főképen csak torzalakulásait s nevetséges vagy szomorú kinövéseit tekintve, oly alacsony színvonalra helyezzük, mint ő: gróf B. K., semmitől sem undorodott annyira, mint az útczai s klubbeli és kávéházi politikusok henczegéseitől. De a márczius 15-iki események megítélését bizonynyal nem volt helyes csupán ez ellenszenvből meríteni s az úgynevezett «esernyő-forradalmat» gúny tárgyává tenni. Kétségkívül nagy, legnagyobb szerepe volt e történeti fontosságú eseményekben a valódi, nemes lelkesülésnek is s e mozgalom, mely a sajtószabadságot tetteg érvényre emelte, s méltatlanul és törvénytelenül elítélt becsületes és ártatlan politikai rajongókat a börtönből kiszabadított, oly nemes és önzetlen lelkesülés kifolyása volt, a milyen Petőfi, Jókai, Vasvári kebelében lángolt, s mely nem csak szónokolni s verselni tudott, hanem harczba menni s meg is halni a haza és szabadság ügyéért.

T. L.

hogy rossz politika volna részéről eltérni, hogy e párt érettségre fejlődjék. — Ösztönöztetve e mellett még személyes érzelmeitől s környezőinek lármájától, kik mindig készen álltak saját kicsinyes érdekeik előmozdítására, oly államcsiny rögtönzött végrehajtására sodortatta magát, mely csakugyan letiporta ellenfeleit, de egyszersmind előmozdította a szabadságharcz ügyének bukását.

Ez az államcsiny, mely «függetlenségi nyilatkozatnak» szokott nevezettni, de a mely igazabb kifejezéssel a Habsburg uralkodóház Magyarország trónjáról való örökös kizárásának ténye volt, Kossuthot a legmagasb méltóságra emelte az államban, majdnem egyenlőre a fejedelmi méltósággal, a kormányzói, régensi vagy protectori méltóságra.

Nem akarok az április 14-iki merénylet vizsgálatába bocsátkozni, ennek törvényességét illetőleg. — Hogy egy nemzetnek elévülhetetlen joga van megszabadítani magát egy törvénysértő hatalomtól, — ez ma már oly egyszerű igazságnak tekintetik, melyről föl kell tenni, hogy azt egy alkotmányos erzelmű ember sem vonja kétségbe. Az előrebocsátott állítást kétségtelennek véve, természetesen következik, hogy az április 14-iki merénylet érvényessége egészen attól függ, vajon a magyar nemzet teljesen és törvényesen képviselve volt-e a debreczeni országgyűlésen? s ha volt, vajon képviselői föl voltak-e jogosítva ily végső rendszabályra a nélkül, hogy illető megbízóikat ez iránt megkérdeztek volna? s vajon, ha jogosítva voltak, jelen volt-e a képviselők «országgyűlést képező» elegendő száma akkor, midőn e határozat véglegesen meghozatott? Ezek oly pontok, melyeket én biztosan megállapítani nem mernék az érvényesség vagy érvénytelenség tekintetében. De ezt nem tekintve, én az április 14-iki határozatot a legpolitikátlanabb, legidőszertlenebb, leghaszontalanabb, legesztelenebb, legvégzetesebb és legerőszakosb rendszabálynak tekintem, melyet valaha hozott egy törvényhozó gyűlés, melyet nem parancsolt semmiféle szükség, a melyre hasonló fontosságú vakmerő tényt alapítani lehetne. Valóban az csak pusztá majmolása volt az amerikai Egyesült Államok függetlenségi nyilatkozatának, de egészen különböző körülmények közt, s minden legkisebb tekintet nélkül akár Magyarország földrajzi helyzetére, akár lakosainak hagyományaira, szokásaira és jellemére.

Az április 14-iki határozat politikátlan volt, mert szük-

ségkép elzárt bennünket attól, hogy Ausztriával sikeres alkudozásba bocsátkozhassunk a jó szerencse változásának esetére, s inkább arra szolgált, hogy barátainkat elidegenítse, s ellenségeinket engesztelhetetlenekké tegye. Az egyszerre elkülönített bennünket nemcsak az osztrák birodalom többi nemzetiségeitől, még azoktól is, melyek előbb a legkedvezőbben voltak irántunk hangolva, hanem azoktól a fajoktól is saját országunkban, melyek Ausztria ügyét védelmezték, de lassanként már kezdtek észrevenni, hogy a kamarilla emissáriusaitól tévútra vezetettek. Sőt az még saját sorainkban is sok és sajnos defectióra vezetett. A conservatívek nem tekinthették többé a kérdéseket ugyanazon szempontból, sőt még sok befolyásos szabadelvű hazafi is lágymeleggé lett s elkedvetlenedve visszavonult a küzdelemből. A külhatalmak egyike sem mutatott nagyobb rokonszenvet ügyünk iránt, de ha egyik vagy másik a barátságosb hajlamú európai kabinetek közül kedvet érzett volna is, győzedelmes hadjáratunk után, erkölcsi támogatásban részesíteni bennünket, ezentúl kénytelen volt, ily határozat hozatala után, a köznapi eszélyességet s óvatosságot tartva szeme előtt, várakozó politikát követni.

Az április 14-iki határozat időszerűtlen is volt, mert egy kétes harcz kellő közepén valánk, mely sikerre, de bukásra is vezethetett. A nép és a hadsereg lelkesülése nem lehetett már nagyobb, mint volt ez időben, s biztosan mondhatni, hogy nem volt szüksége ilyféle rendszabály általi ösztönzésre. És ha, a mint ezt a határozat pártolói fölhozzák, a függetlenségi nyilatkozat különösen arra volt irányozva, hogy a hadsereg lelkesülését emelje — nemcsak fölösleges, de veszélyes is volt, mert egészen ellenkező hatást eredményezett, s minden más rendszabálynál erősebben hatott arra, hogy elidegenítse a hadsereg nagy részét a kormánytól, s egy és több elvtelen hadvezérnek ürügyöt nyújtson a kormány tekintélyének s hatalmának rossz hirbe hozására.

Haszontalan rendszabály is volt, mert valóban semmi sem függetlenebb, mint egy a törvény s alkotmány védelmére fölfegyverkezett nemzet. Csak győznünk kellett, s függetlenségünk nem leendett vita tárgya; s ha legyőzetünk: a megelőző nyilatkozat csak arra szolgálhatott, hogy helyzetünket rosszabbá tegye, mert Ausztria mindenkor okúl használta ezt föl arra, hogy úgy bánjék velünk, mint leigázott néppel.

A határozat esztelen volt, mert Ausztriát a legvégsőbb erőfeszítésre kényszerítette, hogy föntarthassa politikai életét. A legvégzetesb volt, mert az orosz intervencióra vezetett, melyet a külföldi kormányok talán megakadályoztak volna, habár Ausztriát a legvégső elgyöngülésig hajtottuk volna is — ha csak a védelemre, s törvényes jogaink föntartására szorítkoztunk volna.

Végre az április 14-iki határozat a legerőszakoltabb volt, mert a nemzet valódi érzelmei ellenére hozatott meg, a nélkül, hogy a nemzet megkérdezett volna, s a nemzet képviselőinek egy töredéke által, melynek szavazatát csak megfélemlítés, meglepés és mondhatni, rászedéssel lehetett megnyerni.

Ha a nemzet megkérdezett volna ily határozathozatal célzszerűsége iránt, úgy általában a nép, mint a hadsereg, s a közönség osztályainak s rétegeinek nagy többsége tagadólag felelt volna ily javaslatra, átlátva, hogy ily végső rendszabályok csak bonyolítják az ügyet, s új nehézségeket és veszélyeket szülnek. Magában a nemzeti gyűlés kebelében is a párt, melyről főntebb szólottam, minden erejét megfeszítette, hogy megelőzze e rendszabály szőnyegre hozatalát. A dolog valóban ott állott, hogy ha azok, kik magokat a nemzet képviselőinek nevezték, elég bátorsággal bírtak volna, hogy kifejezést adjanak valódi érzelmeiknek, a honvédelmi bizottság elnöke ebben meggátoltatott s ellenforradalom létesült volna. De a képviselők szokott kislelkűségök szerint jártak el. Midőn a rendszabály a képviselők háza elé hozatott az április 13-kán tartott nyilvános ülésben, egyedül Nyáry és Mészáros tábornok voltak azok, kik az ellen fölszóaltak, s avval erősítették meg ellentmondásukat, hogy azonnal kiléptek a honvédelmi bizottságból. A következő napon a nyilatkozat fölkiáltás útján szavaztatott meg, a debreczeni templomban.

Biztosan lehet bevallani, hogy az ez alkalommal jelen volt képviselők többsége meggyőződése ellen cselekedett, abban a téves véleményben, melyet Kossuth hívei gondosan terjesztettek, hogy a hadsereg óhajtja a függetlenségi nyilatkozatot. Igaz, hogy Kossuth igen fogékony volt csalódásokra, de csalódása ez esetben csakugyan túlságosan nagy volt, ha azt képzelte, hogy a hadsereg véleményét alaposan kivette e tárgyban, mert az egyetlen lépés, melyet e részben tett, abban állott, hogy kipuhatolja néhány vezér-tiszt hajlamait, s illúziói

daczára is észre kellett vennie, hogy Görgey és sok mások, a kiket kikérdezett, idegenkedtek a rendszabálytól, s ezt vagy nyíltan tudtára adták, vagy tartózkodtak határozott véleményadástól a tárgyra nézve. Klapka, Damjanich és Perczel voltak, úgy tudom, azok a hadi tisztok, kik helyeselték azt. Kossuth a gödöllői kastélyba érkezve, ápril 7-kén fölszólította Görgeyt, hogy adjon őszinte véleményt a tervezett rendszabály felől; Görgey erősen intette őt, hogy ne hozza azt elő, mert az kétségtől rossz benyomást tesz a hadseregre. Aztán megálltak az erkélyen, hogy a kastély előtt elvonulni lássák a Damjanich-féle 3-ik hadtestet, mely az azelőtti napon oly fényesen kitűntette magát Isaszegnél. Damjanich, a ki jovialis legény volt, szerette a napsugárt s egy pohár jó italt reggeli mars közben, ekkor történetesen igen víg kedvű volt. Meglátva Kossuthot hangos éljent kiáltott «Magyarország kormányzójának». A csapatok természetesen követték szeretett vezérök példáját, lelkesülve folytatták az éljenzést, midőn a kastély előtt elvonultak, a nélkül, hogy világosan tudták volna, tulajdonképpen miről van szó. — Kossuth, midőn az erkélyt elhagyta s visszament a szobába, a hol előbb tárgyalták a kérdést, újra fölvetette azt, s Görgey vállára tévén kezét, ezt mondá: «mégis megteszszük». — Görgey szokott zárkózottsága szerint, hideg hallgatásba merült, s többé szó sem volt a tárgyról. A mi az alsóbb tiszteket illeti, egyik sem volt megkérdezve, a mint tudom, s a híres nyilatkozat, a helyett, hogy lelkesüléssel idvezeltetett volna, a középponti hadseregtől, legkevesebbet mondva, közömbösen, s az erdélyi hadseregtől pedig az elégületlenség morájával fogadtatott. Az erdélyi nemesek nagy száma áldozatul esett az oláh parasztok baromi kegyetlenségének, s azok is, a kik megmenekültek, teljesen tönkre tétettek az úri szolgálatok eltörlésével. Bem hadseregének sorai telve voltak e nemesekkel, kik vitézül harczoltak az alkotmányos szabadság védelmében, de a legnagyobb részben legkevésbé sem voltak hajlandók, Kossuth túlságos nézeteit előmozdítani, s még kevésbé voltak lelkesülve részt venni a democrata irányú rendszabályokban.

A legbefolyásosb férfiak, mint a kormánybiztosok s a magasb közhivatalnokok sem voltak értesülve, hogy ily rendszabály van készülöben. A tervet valóban csak az elnök személyes párthíveiből álló kotteria vagy klikk főzte ki, oly

emberek, kiknek társadalmi állása majdnem nulla volt, s kiknek befolyása az elnökre épen nem tetszett a nagy közönségnek, s gyakran rovatott meg igen kemény kifejezésekben. Ez emberek igen jól tudták, hogy e rendszabály csak megtévesztéssel vihető keresztül, melynek fölhasználására Kossuth az ő felbújtások által és személyes elkeseredés indokából bocsátkozott le. Ezért elhitette az országgyűlés könnyenhitőivel nem csak azt, hogy a «nyilatkozatot» a hadsereg követeli, hanem azt is, hogy a nyugati hatalmak csak e nyilatkozatra várnak, hogy Magyarországot független államnak elismerjék, sőt hogy javunkra interveniáljanak. Pedig ez állításban egy szó sem volt igaz, s az teljesen alap nélküli volt. Tehát szükségképen úgy kell azt tekinteni, mint vagy készakarva történt meghamisítását a tényeknek, vagy mint a legnagyobb illúziót, melyet az elnök költői képzelődése valaha megengedett magának. — Kossuthnak nagyon is észre kellett vennie, hogy soha ügynökeink egyikét sem fogadták el sem a franczia, sem az angol miniszterek másképen, mint magán egyének minőségében. — Palmerston lord vonakodott elfogadni Szalay Lászlót még e minőségben is, s föntartani vele bármi érintkezést, kivéven az ausztriai császárnak az angol udvarnál levő diplomatiái közege által. Sőt Palmerston lord kijelentette a parlamentben, hogy «az osztrák birodalom föloszlása nagy calamitás lenne Európa számára». Röviden szólva, a legkisebb fölbátorítás sem adatott nekünk az alkotmányos szabadság ügyében vívott küzdelmünkben az európai alkotmányos nemzetek részéről, kivéve, néhány parlamenti szónoklatot, s még ezek is általában inkább oly ügy előmozdítására voltak elmondva, mely nem szorosan a mienk volt, s ily alkalmakkal is a mi ügyünkre vonatkozó vélemények több ízben rendkívül köznapiak, triviálisok voltak.

Az üdvözlő adressek s részvétnyilatkozatok, melyek némely angol grófságokban s városokban, s nálunk sok helyen fölmerültek, nem oly természetűek voltak, hogy módosíthassák bárkinek ez iránti véleményét, a ki ismeri azt, a mit Magyarországon korteskedésnek s Angliában «electioneering»-nek neveznek. Ily adressek valóban könnyen kieszközölhetők minden országban, és sohasem bírnak nagy értékkel. A közérzület sokkal biztosabb jele volt a benyomás, melyet az ápril 14-iki határozat okozott a gondolkodó hazafiaknál. Ezek megdöbben-

tek, s ugyanekkor kezdtek kétségbe esni ügyünk felől. Midőn a függetlenségi nyilatkozat ünnepélyesen kihirdettetett a debreczeni kálvinista templomban, a pillanatnyi újongások különös ellentétben voltak a jéghidegséggel, mely átjárta a gyűlést, s a levertség, szomorúság és aggódás látható kifejezésével az ezernyi értelmes ember arcán, a kik összegyűltek a szentelt helyen, hogy tanúi legyenek a vakmerő eljárásnak.

Azonban e függetlenségi nyilatkozat következtében emelkedett Kossuth, ideiglenes kormányelnöki székeről, majdnem királyi méltóságra. — Hatalma ez által nem növekedett, soha sem ruháztatott föl dictatori hatáskörrel, melyet el sem fogadott. Ha a honvédelmi bizottság elnöki minőségében korlátozva érezte magát e miatt, hogy meg kellett osztania hatalmát társaival, most meg parlamenti kormány élére volt helyezve, felelős és ezért független miniszterekkel, a kik szintén megosztották hatalmát és ellenőrizték cselekvéseit.

Kossuth, hogy a nemzeti gyűlést új kormánytervének elfogadására bírja, nem mulasztotta el kifejteti a nagy előnyöket, melyek abból származnak. De csak egy kis tapasztalás is elegendő volt annak kimutatására, hogy bármi szépeknek mutatkoztak legyen ez előnyök elméletben, gyakorlatban semmivé lettek, s hogy egy felelős miniszterium épen oly összeférhetetlen oly kormányzóval, ki el van határozva kormányozni is, uralkodni is, mint oly királylyal, kinek hasonló követeléseai vannak. Egyébiránt az akkor alakított miniszterium, bár oly férfiakból állíttatott össze, kik bizonyítékait adták hazafiságuknak, s a kik közbeesülésben állottak, azon hiánynyal bírtak, hogy nem voltak összevalók, egyöntetűek.

Szemere Bertalan, ki nagy befolyást szerzett a nemzeti gyűlésre, a minisztertanács elnökévé s belügyminiszterré nevezetett. Miniszter társai voltak :

Dushek Ferencz, pénzügyminiszter, ausztriai ex-bureaucrata — al-státustitkári czímmel ruháztatott föl már akkor, midőn Kossuth volt a pénzügyminiszter, mert mi mindig szerettük a hangzatos címeket. Dushek, azt meg kell engedni, teljesen értette a maga dolgát, s arra fordította egész idejét éjjel és nappal ernyedetlenül, de bureaucrata maradt, s belsőleg osztrák érzelmű, a mi azonban nem gátolta a kormányzót abban, hogy legnagyobb bizalmát helyezze benne, s tanácsot kérjen tőle minden alkalommal.

Csányi László, a közmunkák minisztere, a régi ellenzéki iskola embere, mint azt a megyei gyűléseken tanulta, — a ki, győnge egészsége daczára, hosszas időn át viselt kormánybiztosságot oly buzgalommal, tevékenységgel és erélylyel, mely képessé tette őt legyőzni a nehézségeket s veszélyeket, melyek útjában állottak. Miután a legnagyobb kitartást és szilárdságot tanúsította a forradalom legviharosabb szakában, végre kétségbe esett az ügy iránt, melyet oly lelkesen gyámolított, s összeköttetésbe lépett Görgeyvel a kormány fölforgatására, melynek tagja volt. De ez eljárása nem mentette meg az osztrák akasztófától, s az elcsüggedt lelki állapot, melylyel végzetét fogadta, hihetőleg annak tudatából származott, hogy a gyengeség és kétségbeesés egy pillanatában eszközévé lett egy párt-nak, mely hazáját veszélybe döntötte.

Vukovics Szabbás, igazságügyi miniszter, igen becsületes ember, őszinte meggyőződésű, s mindig nyíltan s egyenesen előre törő, de azon érdemes hazafiak közé tartozott, kik szerették a túlzó rendszabályokat csak azért, mert újak voltak, s a ki annyira democrata volt, hogy kötelességének tartotta szégyenleni nemesi rangját.

Horváth Mihály, vallás- és közoktatási miniszter, fölvilágosodott és szabadelvű dignitáriusa a római kath. egyháznak, szerzője Magyarország jól megírt történetének, és derék, egyenes lelkű ember, de a ki kevés részt vett a közügyekben.

Görgey Árhúr, hadügyminiszter, — ki helyesnek tartotta hivatalát, ha neki úgy tetszett személyesen, de más által is gyakorolni.

Gróf Batthyány Kázmér, külügyi miniszter, kit csak azért választott Kossuth e helyre, hogy fölhasználja nevének aristokratikus varázsát, melyet a köztársasági vélemények akkori áramlatában is szükségesnek látott igénybe venni, legalább külviszonyaink tekintetében. E miniszter volt ideiglenesen a kereskedelem s földművelés tárczáival is megbízva.

Ha az ország helyzetét ez időben tekintetbe vesszük, úgy hiszem meg kell engedni, hogy egyszerűen egy «dictátorság» fölállítása sokkal jobb lett volna, mint a parlamenti kormány ily látszata. Valamint a honvédelmi bizottságnak, úgy az új miniszteriumnak is csak egy legfőbb kötelessége volt teljesítendő: az országot védelmi állapotba helyezni, a legjobb rendszabályokat fogadni el a közbátorság megerősítésére, s erélye-

sen folytatni a háborút, és egyszersmind kedvező viszonyokat hozni létre, vagy legalább törekedni ezek létrehozására a külállamokkal, bár ily viszonyok megállapítása majdnem reménytelen munkának tűnt föl. Világos volt, hogy míg az ország minden oldalról meg van támadva, a kormány semmit sem tehetett annak sem anyagi, sem értelmi kifejtésére. Se utakat nem csináltattunk, sem a kereskedést s földművelést nem bátoríthattuk, se a nevelést elő nem mozdíthattuk, se az igazságszolgáltatást nem hozhattuk összhangzásba az új politikai intézményekkel. A miniszterek haszontalanok voltak, s a parlament csak akadály lehetett az erélyes védelemben. Egy dictátor, néhány titkárral vagy irodatiszttal sokkal hatályosabban vezethette volna az ország dolgát. De szerettük az öncsalásokat, az illusiókat, s egész komolysággal dolgoztunk, egy perczig sem gondolva arra a képtelenségre, hogy a dolgok ily ideiglenes és abnormis állapotában végleges és állandó jellegű törvények hozásával vesződjünk.

A kormányzó igen nehéz munkának találta kabinetje megalkotását, de még nehezebb várt rá, úgymint: saját állásának megállapítása a miniszteriummal, s az országgyűléssel szemközt. Akkorig Kossuth folyvást a képviselők házában foglalt helyet s tevékeny részt vett a vitákban. Ez már most összeférhetetlennek látszott a magas méltósággal, melylyel fölruházott, s mely alig volt kevesebb a királyi méltóságnál. Ő valóban a királyság minden jogát gyakorolta, kivéven a megkegyelmezés jogát, mely egy legfőbb kegyelmi székre bízott.*) De azért felelőssé tétetett eljárására nézve, azonban nem volt alávetve annak, hogy hozzá kérdések intéztethessenek, vagyis: a parlamenti interpellációnak. Kossuth ösztönszerűleg érezte, hogy lemondani üléséről a képviselőházban annyi volna, mint lemondani arról a csodaszerű befolyásról, melyet gyakorolt az érzelmekre s közvéleményre azon ragyogó, szenvedélyes, elragadó ékesszólással, melyet kifejtteni jobb alkalma volt a házában, mint bárhol egyebütt, s melynek bűbájos varázsa alól senki sem vonhatta ki magát. Jól tudta azt is, a hódolat közt, mely környezé, s a hízelgés sugallatai közt, melyekkel füle folyton találkozott, hogy félelmes vetélytársai vannak épen

*) Melynek a szelid báró Jósika Miklós s a költő Vörösmarty is tagjai voltak.

az országgyűlésben, kik rossz szemmel nézik eljárását. E zavarából Szemere segítette ki, a ki közbenjárói vagy alkudozói szerepre vállalkozott a kormányzó és az országgyűlés között — kétségkívül egy kissé kényes föladat, mely, mint ezt könnyen képzelhetni, hosszasb vitatkozásokra s végnélküli értekezletekre vezetett. Végre Szemere és a képviselők többsége elfogadta a javaslott föltételeket, melyek mellett a kormányzó gyakorolja hatalmát, tudniillik hogy joga legyen elnapolni, sőt föl is függeszteni a nemzeti gyűlést, de ne legyen joga azt föl-oszlatni, e jogot a gyűlés maga tartván fönn magának. E jog föntartása kézzelfoghatólag nem csak arra volt irányozva, hogy korlátolja a kormányt, hanem hogy két ellenséges hatalmat teremtsen az államban, melyeknek előbb vagy utóbb ösztöközésbe kellett jönni egymással. De haszontalan elővigyázat is volt egy forradalmi kormány fejével szemben, a ki, ha öntudattal bír saját erejéről és számíthat a nép rokonszenvére, még sohasem hátrált vissza egy tanácskozó gyűlés szavazata előtt.

Kossuth, igen helyesen, visszautasította a javaslatba hozott föltételeket, s hosszantartó vitatkozások és alkudozások után végre tudatta az országgyűléssel, hogy el van határozva inkább lemondani állásáról, mint elfogadni azokat. Ez a kormányzói eskü letevésére kitűzött napot megelőző napon történt; de midőn a lemondással fenyegetés semmi hatást sem tett a gyűlésre, végre Kossuth fogadta el a föltételeket, melyeket előbb visszautasított, csak azt a jogot kötvén ki magának — a mi neki meg is adatott, — hogy személyesen megjelenhessen a gyűlésen, ha valamely rendkívüli körülmény szükségessé tenné megjelenését.

Alig volt e bonyolult ügy barátságosan eligazítva, már ismét és pedig egészen váratlanul, új forrása merült föl a viszálykodásnak.

Midőn a miniszterek elfoglalták helyeiket a házban, a tanácselnök, Szemere egy fogalmazványt olvasott föl, melyet ő «miniszteri programnak» nevezett, de a melyről tisztársainak legkisebb tudomása sem volt. Ez a sok tekintetben nevezetes program azzal a nyilatkozattal kezdődött, hogy «a miniszterium forradalmi lesz és marad a béke helyreállításáig» — oly tétel, melyet valóban fölösleges volt fölállítani, de Szemere hozzátette, hogy a miniszterium «köztársasági» kormány s hogy minden igyekezete oda lesz irányozva, hogy meggátolja a

monarchia fölelevenítését, s mind azt, a mi gyöngítené a municipális rendszert, vagy a vagyon biztosságát, vagy a családi kötelekeket; — hogy a miniszterium kijelenti tántoríthatatlan ragaszkodását a democratiához, s teljesen elismeri a népfelség elvét, ennek minden következményével.

Minden föntartás, mely a kormány köztársasági alakja tekintetében tétetett, meghiúsult, s egy ugrással elértük a legvégső határt.

Ha egynémelyike a minisztereknek republikánus volt, vagy hitte magáról, hogy az: mások, minden kétségen kívül, idegenkedtek a respublikától, s nem tehették, hogy ne idegenkedjenek. Némelyikök, s különösen a külügyi miniszter, oly világosan kikötött föltétel alatt lépett a kabinetbe, hogy a kormányforma kérdése bekésebb időre halasztassék. Kossuth kijelentette teljes hozzájárulását e nézethez, s ezért igen meg volt lepve, és nem csak meglepve, de kínosan megütödvé a lépés miatt, melyet első minisztere megtenni jónak látott, s hihetőleg az sem tetszett neki, hogy egy minisztere túlszárnyalja őt a szabadelvűségben. Szemere valóban Kossuthot azon emberek közé számította, kiket a forradalom elkoptatott.

A miniszteri tanács elnökének e sajátságos eljárása természetesen nagy egyenlenségeket okozott a minisztertanácsban, mely már azon a ponton állott, hogy ennek következtében föloszolják. — Csakugyan igen válságos helyzetben voltunk. Három héten keresztül Kossuth kénytelen volt a közigazgatást egészen saját kezébe venni s a szó szoros értelmében túl volt halmozva a legfárasztóbb munkával. Az események nyomása alig engedett időt új miniszterium alakítására, a mi nem kevés nehézséggel járó munka lett volna. A ki a nemzeti jellemet ismerte, tudhatta, hogy a programmot követni lehetetlen. Czélszerűbbnek látszott tehát szembeszállni a rossz hatással, melyet az a látszat okozott, hogy annak semmi fontosság se tulajdoníttassék, mint oly szakadásra vezető érvényre emelni azt, mely a miniszterek lemondását vonja maga után.

Az országgyűlés, szokás szerint, helyeslő fölkiáltással fogadta a programmot, új bizonyítékául, ha ugyan szükség lett volna ily bizonyítékra, hogy az úgynevezett népképviselőnél hiányzott a kellő képesség és tapintat. Kevéssel azután, a kormányzó fizetését és lakását illető törvény fölötti vita alkalmával, midőn egyebek közt indítvány tétetett, hogy a budai

királyi palota jelöltessék ki lakásául: Bezerédj fölemlítette, hogy nincs többé szükségünk palotára s királyi pompára; az említett épület tehát egészen haszonvehetetlen arra a célra, hogy a kormányzó lakása legyen, mert annak falai közt soha sem fog fejedelem lakni; véleménye szerint tehát kórházat vagy valamely más közhaszonra szolgáló intézetet kellene abban elhelyezni. Mily fölmelegítése 1789-nek! mily hasonló az egykori francia constituante eljárásához! s annál inkább, mert Bezerédj István, ki akkor e túlzó republikánus érzelme-
ket nyilvánította, a magyar köznemesi osztály legelőkelőbb családai közé tartozott, s mindenkor társadalmi érintkezésben állott a királyság legkiválóbb főnemeseivel. Ő valóban határozottan kedvelte az aristokratikus társaságot, hol igen jól fogadtatott szelid, engesztelő hajlamai, művelt lelke és gentlemani modora miatt. Mindenki, a ki őt ismerte, kénytelen volt bevallani, hogy ő kérdésen kívül egyike a legérdemesb, legtisztetle-
re és szeretetre méltóbb, leggyöngédebb szívű; s — legimpraktikusabb embereknek Magyarországon. Nagy philantróp, lelkes előmozdítója az amerikai mintájú börtön-fegyelemnek s hasonló divatos elméleteknek, s az optimisták fejedelme. Egyedül pénzkérdésekben volt inkább szűkmarkú; érzékenysége minden egyébben határtalan volt: «homo sum, nihil humani a me alineum puto» vala elve s jelszava. Emberbaráti nézetei sem szorítkoztak a haza szűk határaitra, hova őt végzete helyezte, hanem átolelték az egész világot, bele foglalva minden fajú és színű embereket, fehéreket, sárgákat, rézszerűeket és feketéket, exeter-halli előszeretettel a hottentották, néger-
ek, indiánusok s egyéb mintái iránt a szenvedő emberi-
ségnek, sőt kiterjesztette rokonszenvét még az állatokra is; — az «állatok elleni kegyetlenkedés meggátlására irányzott törvény» egyike volt kedvencz vesszőparipáinak, s hajlamunk lévén e tekintetben túl tenni az angolokon, csodálnunk kell, hogy törvényjavaslatot nem adott be a «virágok leszakasztása ellen» — a mi igen eredeti s egy magyar reformerhez méltó eszme lett volna. Nem volt oly akár köz-, akár magán szerencsétlenség, melyből Bezerédj vigasztalást nem merített volna azon philosophiai reflexió útján, hogy mind ennek tisztító, ostromozó, kijózanító hatása lesz a közönségre, vagy azokra az egyénekre, kik alatta szenvedtek. Mily nemes vigasztalás! ki ne lenne példájára emberbaráttá, politikai «wake-

fieldi vikáriussá», mint a becsületes, nemeslelkű Bezerédj volt!

Bezerédj gyöngé testalkatú, de finom, szép fejvel, mely antik mintába volt öntve, s nemes, széles és magas homlokkal, csak akkor tette le jóságos arcának szokott szelídségét, midőn kifejezést adott hatalmas emberbaráti s bölcsészti fölbuzdulásainak, melyek oly csodaszzerű átváltozást valának előidézendők e szegény világban. Midőn a kormányzó s a miniszterelnök a köztársaságot kikiáltotta, Bezerédj csak fényoldalát látta a képnek, s azt képzelte, hogy Plato álmai s Moore Tamás *Utopiájának* ábrándjai egy éjjel át megvalósíthatók. Ezért egészen el volt ragadtatva, s nem habozott magát őszinte és nem alkuvó republikánusnak vallani. És ezt képmutatás nélkül tehette, mert hitt az egyenlőségben s testvériségben, a nép felségében, az ember vele született jogaiban, s mind egyéb ily szép dolgokban, melyeket az illat- és ékszerekkel s egyéb csillogó, tarka játékokkal együtt be szoktunk hozni Franciaország-ból, időről időre, a legújabb párisi divat után.

A journalisták a magok részéről zajos elragadtatással üdvözölve fogadták Szemere programját, s nagy gondot fordítottak arra, hogy hasábjait a köztársaság lehető legjobb formájáról szóló fejtegetésekkel, s a királyok, fejedelmek s egyéb hatalmasok elleni átkokkal és gúnyokkal töltsék meg, kiket mielőbb el kell söpörni a föld színéről, hogy helyet csináljanak a praesidenseknek, consuloknak, archonoknak s a felséges nép óhajai egyéb ily szeplőtelen végrehajtóinak.

A köztársaság tehát kikiáltott, mint a függetlenségi nyilatkozat függeléke. Az ápril 14-diki határozattal elkövetett balfogást befejezte a köztársasági program. Igaz, hogy Magyarország tényleg köztársaság volt az ideiglenes kormány föllállítása óta, de épen ebben feküdt az ok, mely tanácsossá tette reánk nézve, hogy megállapodjunk ott, a hol voltunk, mert a nép általában jobban retten vissza a nevektől, mint a dolgoktól. A közönség már hozzá volt szokva az ideiglenes közigazgatáshoz, s annál készségesebben vetette magát alá e szabálytalanságnak, mert az elv szerint köztársaságiak azzal hízelegtek magoknak, hogy az szükségkép az általok óhajtott kormányformához vezet, míg ellenfeleik ugyanazt az alkotmányos monarchia helyettesítő pótlekának tekintették, melyre nézve nem kételkedtek, hogy nem sokára helyreállíta-

tik. De kikiáltatott egyszer a «respublika» neve: nem volt többé visszalépés, nem, legalább nagy nehézség s veszély nélkül. A kormány kompromitálva volt s kényszerítve oly kétszínű politikát követni, mely egy pártot sem elégített ki. Az eszmék zavara, mely szándékosan terjesztetett, azt okozta, hogy a «respublika» szó ez időben már nem csupán az állam rendszeres kormányát jelenti, öröklött fejedelem helyett szabadon választott fő alatt, hanem jelenti a féktelen democratia anarchiáját is, a klubbok, aljas ambíciók, utcái zaj, s veszekedő áruba bocsátás aranykorát, melyben a legutálatosb politikai szörnyek jelennek meg, s a terrorismus vérpadra jelöli ki mindazokat, kiknek ez állapot nem tetszik.

Magyarország teljes elszakadása Ausztriától bizonynyal nem volt a nemzet óhajta, de a nemzet még kevésbbé óhajtotta a köztársaságot; idegen növény volt ez, hozzá nem illő talajban, még valamely elképzelhető melegágy nélkül is, mely védelmezze, s melynek sohasem lehetett jövője Magyarországon. A királyság varázsa oly tény, melyet eltagadni nem lehet, s mely a vizsgálat igen érdekes tárgyát képezhetné. Legközelebb láttuk azt Ausztriában elég erősnek arra, hogy reactiót keltsen föl a dynastia megmentésére, ennek végvonaglásában. Látjuk ugyan e varázs befolyását egy országban, hol a királyság, megfosztva előbbi jogaitól, pusztá díszítvényévé tétetett egy telivér republikának. Tehát mellőzhetetlenül szükséges-e, hogy ily képzelődések vezessék a világot? Ez az előítelet (ha csakugyan az) a királyság javára közös minden európai néppel, s mélyebb gyökerű, hogysem csak szokás- és hagyományban állana. Se a bölcselők nyugodt vizsgálódásai, se a zajos theoretikusok tetszetős schémái, se a legvéresebb forradalmak nem voltak képesek azt kiírtani. Mindig épen s érintetlen marad; s épen fog maradni s kell maradnia azért, mert azon ösztönszerű észlelésnek tulajdonítható, hogy a monarchiában az egység és összetartás elve van, mely kellő határt vet a szenvedélyeknek, s mindent a maga saját helyére állít. Oly elv, mely mint a politikai kerék tengelye, a küllöket helyökön tartja, bármily rohamos legyen is azok forgása. Az anglo-amerikai köztársaságban ugyanez elv létezik más alakban, s centripetál erejével ekkorig szilárdan összetartotta a szövetezett államok roppant tömegeit, melyek anyagi érdekeik különfeleségénél s azon borzasztó rohamosságnál fogva, melylyel összesen és egyenként

előre sodortatnak viharzó pályájokon a féktelen democratiától, szövetségi egységek ellenére erős irányzatot mutatnak a szétmállásra.

Az Egyesült Államokban azonban, a republikanizmus igen föltűnő és igen jól ismert természeti okok eredménye, melyeket említeni sem szükséges. Az ott, röviden szólva, ott-honos. E mellett az Egyesült Államok köztársasága nincs kitéve betörésnek, se nem szorúl hódoltatásra s következőleg nincs is szüksége hadseregre. De egészen másképp áll ez Európában, hol egy szülemelő köztársaság mindig kénytelen magát védeni, s így nem nélkülözheti a nagyobb katonai erőt. Már, bármiféle fegyveres erőt republikánus hadseregnek nevezni, nem egyéb mint névelferdítés. Szükséges, hogy a hadsereg mindenkor alá legyen vetve önkényes szabályoknak s hadi törvényszéknek. A hadsereg tehát lényegesen monarchikus intézmény, s ez nem lehet másképp, mint csak akkor, ha a dolgoknak egy egészen új s oly rendje állapítatik meg állandóan, mely bár gyakran hirdettetett, még nemzedékek fognak várni létesülését.

A köztársasági hadseregekben természetes cselszövények, defectiók s lázongások teljes meztelenségökben mutatkoztak a francia köztársaság hadseregénél, egész Napoleon idejéig. Egészen más szellemet találunk uralkodni más hadseregeknél, mint például az orosznál, osztráknál és töröknél, melyek sok tekintetben alsóbb fokon állanak, mint a francia hadsereg, s faj, hit és nyelv tekintetében a legkülönbélebb elemekből vannak összeállítva, mégis, ellenére a nagy elégedetlenségnek, ellenére a fajok egymás elleni szenvedélyességének, s ellenére a számtalan, mindennemű visszaélésnek, a katona jól teljesíti kötelességét. Mert e hadseregeknél a cselekvésnek az az egyisége van, mely mindig hiányzik a köztársasági hadseregekben. A monarchikus hadseregekben a szigorú fegyelem mindent pótol, míg köztársasági hadseregekben a fegyelem meg van zsidbasztva az insubordinatio szellemétől, mely minden rétegeket megmérgez, de különösen föltűnő a legmagasabbakban. Minden parancsnok, mint szerencsétlenségre, láthattuk ezt Magyarországon is, egy kis dictátorrá teszi magát, és korlátot nem szab becsvágyának. Közte s a legfőbb hatalom közt rendszerint csak egy szál ember van, kit a legkisebb csapás is ledönthet, míg a monarchiában egy állandó elv uralkodik,

melyet a legvakmerőbb ambíció is csak ritkán vagy épen nem bátorodik megszegni.

És így, köztársasági kormányt állítani föl, midőn legnagyobb szükségünk volt hadseregünkre, örült cselekedetnek mondható. Ily válságokban a legjobb köztársaság is oly valamivé változik át, a mit ideiglenes monarchiának lehetne nevezni, egy dictátor alá helyezvén magát.

Ha valaha meg kellett a nemzetet kérdezni egy politikai rendszabály felől: bizonynyal ez alkalommal volt az szükséges. Kossuth legalább megkérdezte az országgyűlést a függetlenségi nyilatkozat iránt: Szemere, midőn kikiáltotta a köztársaságot, nem vélte szükségesnek a tanácskérést. *)

Közli: TóTH LŐRINCZ.

*) Föl kell merülni a kérdésnek: hogy ily politikai véleményű férfiú, mint a milyennek gróf B. K. e nyilatkozataiban mutatkozik, miként fogadhatott el miniszteri tárczát Szemere kormányában s Kossuth Lajos kormányzósága alatt? Erre megadtuk a feleletet e közlemények bevezetésében, gróf B. K. jellemrajzában. Előtte legfőbb tekintet volt a haza védelme s megmentése, melynek minden mást alárendelt; elhallgattatta politikai véleményeit, oly reményben, hogy a kormányba lépése által, melyet a kormányzó szükségesnek tartott s mint hazafiúi kötelességteljesítést követelt tőle, talán hatással lehet arra, hogy a dolgok más fordulatot vegyenek. Ebben csalatkozott s e csalatkozás miatti fájdalomban írta a kétségkívül sok kifogás alá eső naplórészleteket.

T. L.

A MŰVÉSZI RESTAURATIO OLASZORSZÁGBAN ÉS A RAJNA VIDÉKÉN, TEKINTETTEL A PÉCSI SZÉKESEGYHÁZRA.

A modern ízlés az elmúlt idők művészeti alkotásait, történeti szempontból tekinti. Ebben rejlik a sarkalatos különbség a régebbi és mai idők ízlése között. Amaz naiv volt, s csak az iránt bírt érzékkel, csak azt méltányolta és élvezte, csak annak jogosultságát ismerte el, a mit saját maga alkotott. A mi ízlésünk tanult, tudja azt, hogy minden korszak szelleme hamisítatlanul nyilvánul annak művészeti alkotásaiban, tudja, hogy ez alkotások sajátos formáikkal híven és őszintén tolmácsolják azon kor eszméit, gondolkodását, érzéseit. Az archæologiai és művészettörténeti tanulmányok egyengették a mai ízlés e tudományos irányának az útját.

A múlt idők egy-egy korszakának ízlése, mert tanulatlan volt, mert csak azokat a formákat ismerte el jogosultaknak, melyekben maga gondolkozott, azért a korábbi idők művészetét nem méltányolta, nem ismerte, de nem is akarta ismerni,—kegyeletet irántok nem érzett, s a művészet mai kedvelőit fölháborító kíméletlenséggel hanyagolta el, sőt rombolta és pusztította azokat.

A mai tanult ízlésnek kegyeletével merő ellentétben van a korábbi idők tanulatlan ízlésének kegyeletnélkülisége. Az időnek vas foga talán kevesebbet pusztított el, mint a művészet egy-egy újabb korszaka, mely nem tűrte, hogy tevékenysége helyén fönnálljanak a korábbi ízlés alkotásai. A művészetek történetének lapjai tele vannak a türelmetlen rombolás nyomaival. A csúcsíves építés korszaka volt valamennyi között a legkegyetlenebb, az pusztított el legtöbbet. A milyen merev

következetességű építészetének a rendszere, épen olyan zsarnoki türelmetlenségű volt e korszak ízlése. Mikor a csücsíves rendszer «scema novum» volt — mert így nevezték — a hol meghonosodott, ott nem tűrte meg, a román ízlés régi, szerény emlékeit. A csücsíves művészet ez eljárásáról ma igen enyhén ítélünk, mintha nem tudnók, hogy mit művelt. Ellenben a barokk és a rokokó művészet korát kárhoztatjuk, pedig annak kíméletlensége és pusztítása épen oly jogosult volt, mint a csücsívesé, épen úgy el volt telve saját ízlésével, mint amaz.

VIII. Orbán pápa a XVII. század közepe felé a római Flavius-féle amphitheatrum egy részét lebontatta és az így nyert anyagból a Barberini-palotát építteté. Róma lakossága ez eljárást állítólag e szójátékkal bélyegzé meg: «A mit megkíméltek a barbárok, azt elpusztítja a Barberini». Nem tudom, vajon e szójatek egykorú-e a Barberini-palota építésével, de az bizonyos, hogy mikor keletkezett, akkor már archæologiai árnyalata volt a művészeti ízlésnek. Attól fogva ez a fölfogás folyton terjedt, erősödött, míg utóbb általános érvényű lett. Ma tanult ízlésünk tárgyilagosságával minden korszak művészeti alkotását a maga álláspontjából nézzük, s határtalan kegyelettel ragaszkodunk hozzá és barbárságnak, vandálságnak tartjuk, ha valaki az útban álló, rozoga régi épületet lebontja, a helyett hogy köteles szeretettel és nagy költséggel gondozná és helyre állítaná.

Ennek a fölfogásnak szülöttje ez az új fogalom: stílszerű, a mi azt jelenti, hogy valamit valamely kor művészetének megfelelő formákban állítunk elő. A régiek csak a saját művészetök és ízlésök szerint alkottak, azért e fogalmat nem ismerték, nem volt rá szükségök.

Mostanság nagy hatalom a stílszerűség fogalma, mert ez szolgál alapúl és zsinórmértékül a megrongált régi művek helyreállításánál.

A réginek helyreállítása pedig a művészeti tevékenységnek egy egészen külön ágává fejlődött, a mennyiben általános meggyőződésre vált annak jogosultsága és szükségessége, hogy minden korszaknak jellemző művészeti alkotását, ha egyszer megrongálódott, nem átalakítva és megújítva, hanem a réginek minden vonását híven utánozva, mintegy facsimilét készítve kell helyreállítani.

Ez így nagyban és általánosságban annyira elismert

igazság, hogy nem szorúl bővebb bizonyításra. Azonban a helyreállítás kérdése, közelebbről tekintve, nagyon szétágazik, főkép pedig magok a művészek igen ellentétes irányoknak hódolnak, s mindenik a maga gyakorlatát tartja igazi művészetnek.

Az építő mesterek hamar megegyeztek, mivel a közizlés nem ütközik meg azon, ha a régi építési formákat híven utánozzuk; a festés és képfaragás terén azonban, mivel e két művészeti ág a valóságot utánozza, a természeti hűség különböző foka és az utánzás módja a stílszerűség kérdését bonyolulttá, vagy legalább vitás természetűvé teszi. Különösen akkor bonyolult e kérdés, ha a művész restauráció címe alatt egészen új szobrot vagy képet kénytelen előállítani. A művész ily esetben vagy egyszerűen lemásol valami régi szobrot, képet, vagy arra törekszik, hogy a régi alakban egészen új gondolatot, új tárgyat állítson elő, vagy tovább a régi művek egyes jellemzősajátságait használja föl, s azokat összeegyezteti a saját korától megkövetelt, közizlés szerinti vonásokkal; vagy végre hirdetheti azt az elvet, a melynek nálunk is akadt az *Archaeologiai Értesítő* egyik — d — betűs írójában szöszlője, hogy tudni illik »hiú kísérlet valamely letűnt kor szellemében dolgozni, mert ha a régi korok is így tettek volna, a művészet soha sem haladt volna előre». Ime milyen ellentétes fölfogás!

Hogy ebben határozott állást foglalhassunk, a kérdés fejlődésének történetét kell először áttekintenünk.

A restauratio kérdése, úgy a mint magokon a helyreállított vagy munkában levő emlékeken előttünk áll, első tekintetre is Olasz- és Németországban egészen különböző irányban fejlődik, habár az olaszországi restauratiók is a legújabb időben a történelmi álláspont felé hajolnak; de következetes és tervszerű restauratiókról azért ma még mindig csak a Rajna vidékén beszélhetünk.

A felső-olaszországi ó-keresztény és román ízlésű bazilikák közül a legtöbb, mint a Velence melletti Torcello-szigeten levő és a ravennaiak és a Ravenna melletti Apollinare in Classe stb. még ma is nagyrészt várják a restauratio megváltó munkáját. A velencei Márk-templom ősrégi részletei mellett magán viseli majd minden kor művészetének nyomait, s a restauratio, kérdésének valamennyi phasisa, előre és hátra fejlődése, magán ezen az egy templomon is előttünk áll. Mindaz-

által Rómába sietünk, mert ott a restauratio fejlődésének minden mozzanatát körülbelöl harmincz ó-keresztyén és román művészetű bazilikán tanulmányozhatjuk.

Mondanom sem kell, hogy a restaurálás, sok száz éven át Rómában sem volt egyéb, mint rombolás és pusztítás. Sőt itt, a buzgóság és eleven művészi tevékenység hazájában, ez az irány: az újító szellem, még többet rontott és pusztított, mint másutt; azért az említett harmincz ó-keresztyén bazilika közül alig találunk kettőt, mely régi műtörténeti becsétől többé-kevésbé megfosztva, megrongálva, szánandó pusztuló állapotban, vagy a mi még rosszabb: eredeti formájából végkép kiforgatva ne volna. A legtöbbnek ma csupán elrendezése és fő falai eredetiek, vagyis a X—XIII. századbeliak; s a melyeket a renaissance ki nem forgatott régi diszitményeiből, azt levetköztette a rokokó és az utána következő elernyedti ízlésű kor, és tele aggatta a saját gipsz-czikornyáival, vagy telemázolta «szürkén szürke alapra» festett virágfonadékaival, a legjobb esetben teletömte olajfestésű naturalistikus vászonképekkel. Ilyenek például a Sabina-, Crisogono, Maria in Cosmedin, S. Martino ai Monti-, S. Clemente-, S. Croce-Maria in Ara Coeli, S. Francesca Romana-, S. Cosma e Damiano-templomok.

Különösen elszomorító, hogy ez az újító szellem nemcsak a múltban pusztított, hanem még a folyó száz év első felében is folytatta munkáját.

Rómának 1823-ig legnagyobb és legszebb ó-keresztyén bazilikája a S. Paolo fuori le mura templom volt, mely ekkor leégett. Restaurációját XII. Leo alatt kezdte meg Belli és folytatta Poletti. XVI. Gergely 1840-ben a kereszthajót, IX. Pius pedig 1854-ben az egész templomot újból fölszentelte. A kereszthajó, s általán a templom elrendezése lényegében változatlan maradt, de a nyitott gerendázat helyett nehéz vastag gerendavázból szerkesztett kázettás mennyezetet tett rá az építő. E gerendázat pedig csak deszkából levén kiformálva, néhol már megrepedezett, sőt a vizet is átbocsátotta. Főképp pedig a lehajlás is észre vehető levén rajta, épen nem kelti azt a biztossági érzetet, a melyet keltett volna a stílszerű nyílt gerendázat vagy általán könnyebb szerkezetű mennyezet.

A fő hajónak az oldalhajók fölött kimagasodó falát 21—21 sötéteres, fehér főjű szürke márvány pilaster 40 képmezőre osztja, melyek közül minden másodikat ablak töri át;

a többbit pedig, nem különben a kereszthajó falait is, Pál apostó életének jeleneteit ábrázoló képsorozat foglalja el. Az összes oszlopokon végig futó diszes gerendázatot (architravot) mind az öt hajóban az oszlopok számának megfelelő másfél méteres medaillonokban naturalistikus mozaik képek: az összes pápák mellképei díszítik. A kereszthajók ívetének homlokfalain, az apsis fél kupolájában és homlokzatán, valamint a diadalív mindkét felén még az eredeti mozaik képek láthatók.

A díszítmények között nincs egyetlen egy ó-keresztyén vagy román művészetű motívum, valamennyi csupa olasz renaissance, a mely kiáltó ellentétben áll a mozaikképek stilizált guirlandjaival és naiv geometriai díszítményeivel.

Az oszlopok és a falak megtartották eredeti szürke színöket, s azért a mennyezetet is csak szürkés-fehérre lehetett festeni. Innen van, hogy az ablakok alatti csekély terjedelmű színes márvány lapok, a kis terjedelmű elevenen színezett képek, s végre az arany alapú medaillonok csak mint foltok úsznak e szürke színű nagy tengerben. Tehát itt épen az a szín uralkodik, mely a polychromiából ki van zárva, mert semleges. Még az apsis félkupolájának nagy mozaik képe alá is, valamint a kereszthajók oltáira óriási olajképeket raktak, s így e fölséges arányokban épült monumentumot ősi jelleméből végkép kivetköztették. Egyöntetűségről, következetes eljárásról itt szó sem lehet; azért itt a restauratio helyes fogalmát hiába keressük.

Sőt nem indulhatunk e tekintetben még a két-három utolsó tíz év restauratorai után sem. Különben szóljanak magok a IX. Pius és XIII. Leo alatti restauratiók magok.

A S. Prassede templomot még I. Paschalis pápa építtette 822-ben. V. Miklós 1450-ben renaissance díszítményekkel rakta tele, s ezeket javították ki 1892-ben. Sőt az 1869-iki új festés sem művészszerű. Az architravok és a pilasterek szürke színűek, a fő hajó nagy képeit szürke keret veszi körül; a mennyezet pedig óriási kázzetákból áll, melyek a csillagos eget utánozzák: haragos kék alap, ökölnyi arany csillagok, épen mint a szobafestők képzelik. Az ívek körvonal nélküli, ízléstelen guirlandjai közé képzeljük most a régi mozaikkal fódott diadalív s a concha régi ragyogó képeit! Különösen szánalmat kelt a kereszthajó, hol a falat sárga márvány színűre festették; erre pedig antik, de «szürkén szürke» babérlevél-fonadékot

raktak. A concha falain itt is, mint a Pál-templomban, szürke márvány táblák ízléstelen fölíratai beszélik el a templom átalakítását.

Így tettek a S. Maria Domnica templommal is, melynek szép fölöstású mennyezetét köszínüre mázolták be, jóllehet a templom antik oszlopai, egészen ép falai, szép conchája és régi mozaik képei valóban jobb sorsra tették érdemessé.

S mind ez 1881-ben történt.

Így tettek a S. Nicola in carcere, a szent Bertalan s a többi egyházzal is.

Rómának a legújabb időből is mindössze két-három restaurált temploma van, melyeknél a művészek legalább törekedtek a régi állapotot visszaállítani, vagy bár annak szellemében egyöntetű művet hozni létre. Ezek: S. Maria in Trastevere, S. Agnese fuori le mura s legteljesebben a S. Lorenzo fuori le mura.

Az elsőnek homlokzatán kívül, a régi mozaik képek kiegészítésére mozaikot utánzó freskókat festettek; holott tudni való, hogy a régi művészet, tehát a helyes értelemben vett restauratio sem tűr semmifele toldást-foldást, anyag-helyettesítést, egyszóval semmiféle művészi hazugságot: gipszből márványfalat, fából kő oszlopot, kőből arany szobrot, s más ilyfelét.

A három ablak közt arany lapon négy pálmát, a földel homlokzatán az apokalypsis hét gyertyatartója közt a világítelő Krisztust, a trón zsámolyán pápai tiarát és jobb felől kis alakban a térdelő donatort, IX. Pius pápát, távolabb két angyalt s fönnt a négy evangelista symbolumait látjuk. A tárgy és elrendezés tehát a régi, s a megfestés naturalistikus. Itt tehát méltán kérdjük: minő fölfogása volt a művésznek a régi stílusban való dolgozásról, mikor ilyen ellentetes dolgokat, mint: arany alapot és távlatos rajzot, naturalistikus festést és a legnaivabb stílszerű arányokat stb. egy képen hoz össze?! Nem dicsérhetjük a templom belsejét sem, hol a 16 nagy álló szent naturalistikus olajképe mellett díszítésül román és renaissance elemek veszik körül a régi mozaik képeket.

Azonban a S. Agnese templomnak legalább fő hajóját a román ízlés szellemében, elég jól festették ki. Az árkádok fölött huszonnégy arany alapú medaillonban tíz pápának arcképe s a pápaság jelvényei láthatók; a fő hajónak kimagasodó

falaira pedig ízléses stílszerű ornamentikát festettek, de a tizenhat nőszent álló alakja, s a háttérül festett távlatos levegő, a falakat merészen áttöri, s általán a naturalistikus festő itt is mellőz minden stílszerűséget.

A szent Lőrincz-templom, melyet IX. Pius temetkezése helyéül választott, még ma sem nyerte ugyan vissza eredeti díszítményeit és fényét, még is lehet mondani, hogy ez legteljesebben restaurált bazilikája Rómának. II. Pelagius pápa építtette 578-ban, de a mai fő hajót III. Honorius ragasztotta (1216—27) a régi apsis conchájához, olykép, hogy a régi diadalív befalazva ma a templom záró falát alkotja. Legutóbbi restaurációja 1867—70-re esik, de ma is dolgoznak rajta.

A fő hajó falait szent Lőrincz és szent István martyrok életéből vett négy-négy jelenet, ezek fölött pedig a templom építőjének és restauratorainak álló alakjai, az oszlopok gerendázatán néhány ó-kereszttyén symbolum (halak, szőlőgerezd, búzakalász, galamb stb.) többször ismétlődő medaillonba foglalt képei díszítik.

Így tehát a képek és symbolumok között nincs kapcsolat, sem egységes gondolatot nem fejeznek ki. Ezen kívül a művész Fraccassini nem csak a huszonkét medaillon szent képeit, hanem a diadalíven szürke (!) trónon ülő Madonnát és környezetét is mind az épület hatására való tekintet nélkül teljes távlat, domborítással, sőt genreszerű fölfogásban festette meg. Sőt figyelmen kívül hagyja az egyházi festes legáltalánosabb attributumait is. Azért híján van a történelmi igazságnak megfelelő, vagy akár csak a képtárgyak s az architectura természetéhez alkalmazkodó stílszerűségnek, ha csak a képek egyszerű csoportosítását és néhány, értelmétől megfosztott symbolum alkalmazását, a sík ornamentikában pedig néhány régi motívum fölelevenítését annak nem vesszük. Az építő azonban a nyílt gerendázatot megtartotta s a festő mind ezen, mind az egész templom összes figurális és díszítő festményein legalább a színezésben törekedett a történelmi álláspontra. S ime! a stílszerűségnek ezzel az egyetlen vonásával is milyen pompás hatást ért el! Egészben véve mégis a szent Lőrincz-templom restauratorai legfőlebb hogy közeledtek a helyes történelmi álláspont felé, azonban a restauráló művészet mélyebben fekvő törvényeit távolról sem ismerik.

Így rendre járhatnak Olaszország többi városait is, a hol

ó-keresztyén vagy rómán ízlésű templomok vannak, s mindenütt csak azt látjuk, hogy azok részben elhagyatott gyászos állapotban, diszeiktől megfosztva sóhajtanak vissza a boldogabb művészi korok felé, mint Ravenna legtöbb temploma, reszint pedig ha építés tekintetében helyre is állították, mint a ritka becsű S. Ambrosius-templomot Milanóban, festői és más díszítésére már nem volt pénz; végre pedig a legtöbbet kiforgatta eredeti alakjából mindenütt a renaissance és a rokokó s ma is ebben a szellemben cziczomázzák, mázolják és éktelenítik tovább a templomokat, mintha nem is a művészet hazájában járnánk föl és alá.

Egészen más kép tárul elénk a restauráló művészet terén, ha a Rajna vidékeire tekintünk; pedig a régi monumentális épületek itt sem szenvedtek kevesebbet, mint Rómában, s a művészi restauratio fogalma még a folyó század első felében itt is igen homályos. Az azonban már első tekintetre szembe szökő, hogy a Rajna mentén jóval több X—XIII. százdbeli épület nyerte vissza eredeti alakját és eredeti szellemben készült díszítményeit, mint Italia földjén, s e mellett a Rajna vidékein a templomok restauratiója jóval gyökeresebb és következetesebb, mint Italia legköltésesebb restauratiói.

A román építés egyik legkiválóbb emléke nem csak itt, hanem egész Európában a speyeri dóm, a német császárok temetkező helye, a mely Lajos bajor királynak köszöni mostani alakját és dús festő-díszítményeit. A XI. század közepén épült és számtalan viszontagságon, egészen és pusztuláson s mind megannyi átalakításon ment keresztül. A legmulatságosabb renovatio például az 1772—78-iki, mikor egy Neumann nevű tűzérőrnagy és építő-mester a nyugati előcsarnok négy sarkára négy obelisket épített, a nyugati tornyokból pedig katonai őrház féle, faköpenyeg alakú valamit alkotott, s a nyugati kupolát jó nagy potrohos födéllel látta el stb. A francia forradalom idején azonban az egész épület annyira elpusztult, hogy a végmegsemmisüléstől csak Napoleon szava menthette meg. E reménytelen állapotából Miksa bajor király bőkezősége emelte ki 1822-ben; míg festő-díszítményeit 1845-től, a nyugati homlokzatot, előcsarnokot nyugati tornyait stb. 1854-től Lajos bajor király alatt nyerte vissza. E nagy szabású restauratio építés tekintetében megtisztította a nagyszerű épületet minden eléktelenítő toldalékától, s visszaállította hajdani alak-

ját. De festő-díszítményei és szoborműveiről fájdalom, nem szólhatunk ilyen kedvezően, mert ezek még nem a történelmi álláspontra helyezkedő művészet, hanem a müncheni festő-iskola 50-es éveinek szellemében készültek.

A figuralis festés, a tárgyválasztás és csoportosítás tekintetében már itt nagy haladást mutat. A speyeri dóm fő és kereszthajói s kupolájának képsorozata a Biblia Pauperum alapján (Mária életében) a megváltás egész körét állítja elénk főbb vonásaiban. Így a néphajó falain az ó- és új-szövetségi jelenetekben a megváltás története, a fő oltár fölött az új-szövetségi áldozat es előképei, az éjszaki kereszthajóban (szent Bernát a keresztes hadak indítója életében) a keresztyénség hatása a nyilvános életre, a család, állam, tudomány és művészetekre, tárulnak elénk. A déli kereszthajó a két István mártyr életében a keresztyéni élet és halál dicsőítését fejezi ki jelképiesen.

Végül a presbyteriumban Mária mennybemenetele a keresztyénség megdicsőítését, s annak túlvilági gyümölcseit: a mennyei boldogságot tünteti föl.

Ez az elvont symbolizáló irány, mely korunkban itt nyer először falfestményeken testet, már a középkor typologikus festésének tanulmányozását árulja el, melynek a római restaurált bazilikákban vajmi kevés, vagy éppen semmi nyomát sem leljük.

Más kérdés azonban, nevezhetők-e a speyeri dóm költői lendülettel összeállított symbolikus képtárgyai megfestés tekintetében is stílszerűeknek vagy is: hogyan értelmezi a művész maga az ecsetforgatás közben a stílszerűséget?

Mindenek előtt szembetűnik, hogy a festő nem elégszik meg a román művészet egyszerű, naív eljárásával, mely az elbeszélésre, csak a legszükségesebb és legjellemzőbb alakokat választja ki, hanem naturalistikus fölfogásra törekszik. Másfelől a típusokra nézve előfordul itt az a durva anachronismus, hogy az Úr Istent őszszakállú pápai tiarás agg ábrázolja, holott ez a típus csak a XV—XVI. században keletkezett.

A jelenetek terét, az alakok környezetét naturalistikus részletességgel, tájkép- és genre-szerűen állítja elő; például a paradicsom képe messze benyúló tengert, távol kéklő hegyeket, levegős, derült eget, az előtérben természeti hűséggel festett fákat, stb. tüntet föl. Az épületek belsejében lefolyó jelenete-

ket is a művész nem a decoratív festés szellemében, egyszerűen jelöli, hanem kicsinyes aprólékossáig festi meg.

Valamennyi kép egyenletes nappali fényű és természetesen árnyékolt, mégis például Ábrahám áldozatát ábrázoló képen a nap, a hold és a csillagok is az égen láthatók.

A fejfényt, a nimbust és a mandula alakú fényességet, mely az Úr testét környezi, vagy mellözi a festő, vagy természeti hűséggel igyekszik megfesteni. Ezért aztán az arany alapot is ilyen következetlenül csak a conchán alkalmazza.

Mellözi továbbá az alakok testarányában is az ó-keresztén és román művészetű concha-képek annyira jellemző impozáns nagyságát.

Míg másfelől megtartja a régi-egyházi festésből a mondat-szalagokat és a föliratokat; valamint a kupola és fő fülke képeinek csoportosításában is közelebb jár a X—XIII. századbéli egyházi festésmódhoz.

Itt tehát stílszerűségről egészben véve hiába beszélünk. Schrandolf, e kepek festője, a naturalistikus modern festés elveit olyan sajtószzerűen keveri össze a középkori egyházi festés némely hagyományaival, hogy műveit román ízlésű, vagy még csak abban a szellemben készült műveknek sem vehetjük. Ő nem ismeri az egyházi festés keresetlen naivságát, annál kevésbbé e naivság tárgyi és lélektani okait. Innen van, hogy a román stilusnak csak fölületes vizsgálatából emlékében maradt néhány vonást, minők: az eleven, derült színezés, némely hagyományos csoportosítás az, a mi műveit legfőleg modern egyházi festményekké teszi, de nem üti azokra az igazi stílszerűség bélyegét.

Annál szebb és pompásabb azonban a sanctuarium és a kereszthajók decoratív festése; a mellékhajók nyolcz nagy történelmi csoportképét, melyek a modern falfestés elsőrendű művei, a legszebb színharmonióval elöntött, többé-kevésbbé helyesen választott, változatos díszítmények veszik körül. A dús aranyozás és eleven polychromia itt teljes erejében lép föl, de a symbolismus, tehát a román díszítő művészet legjellemzőbb vonása hiányzik belőle.

Világos ezekből, hogy a restauráló művészet kérdése a speyeri dómban, bár igen jelentékeny lépést tesz előre: megoldottnak távolról sem mondható. Azonban a templom egész decoratiójában van legalább egyöntetőség, következetesség, s

mivel a templom számba vehető régi művekkel nem dicsekedhetik: az a bántó ellentét a régi és az új között, melyet Róma minden bazilikájában találunk, itt nincs meg.

A templomot kivetköztették ugyan régiességéből, mert erre a restauratorok talán az előkepek, vagy azok alapos tanulmányának hiányában semmi súlyt sem helyeztek, érzékek erre nem volt; mind a mellett a középkori egyházi festés szellemében ez az első kísérlet nemcsak itt, de, ha nem csalódom, egész Európában.

Egészen más elveket vallanak azonban már ma a Rajna-vidéki templomok újabbkori restauratorai. A legutóbbi két évtized alatt itt a legszigorúbb archæologiai irány fejlődött ki, melynek fő székhelye tulajdonképen Köln, de épen most foly már a bonni münster restauratiója is, valamint nem rég fejezte be Steinle a Majna melletti Frankfurtban a dóm stílszerű restauratióját (csakhogy ez csúcsíves épület lévén, nem tartozik ide szorosán); azonkívül még olyan jelentéktelen városka is, mint Sinzig, templomát egészen a régi festményekhez híven, tehát helyes elv szerint restauráltatta, habár a jól tervezett képek festését kontár kezekre bízta. Ide tartozik továbbá Hildelsheim, Braunschweig, Soest stb.

Rajna-vidéki, főkép a kölni román templomok figurális díszítésének nagy mestere Essenwein János, a nürnbergi German-Múzeum igazgatója és eszméinek megtestesítője: Goebels, kölni káplán. Jelentékeny nevet szereztek itt magoknak Steinle-Gatzke és a nem rég meghalt bécsi művész, Klein János. Essenwein nagyszabású restauratiói: a kölni szent Márton, a Maria im Capitol, s a munkában levő S. Gereon templomok. Az első részére készített nagyszerű tervet ő maga magyarázza meg egy füzetkében, a melyből egyszersmind megismerjük az ő és művész társai fölfogását is. A restauratio felől Essenwein mélyre ható tanulmányok árán széles látkört szerzett magának az ó- és közép-keresztyén koreszme világában, s a keresztyén symbolikai és egyház-archæologiai ismereteket ő ma a legszélesebb körben alkalmazza a restauráló művészet terén.

Abból indul ki, hogy a középkori, főkép az ó-keresztyén és a román templomok díszítésében nem csak a művészi, sőt legkevésbé a művészi czélokat tartották szem előtt, hanem főkép gondolatokat akartak kifejezni, melyeket nem egy vagy több

művész egyéni fölfogásából, hanem az egyetemes keresztyén eszmekörből merítettek, s a melyek ilyenképen mindenki előtt ismereteseek, érthetők és a leggyarlóbb művészi ábrázolásban is minden keresztyén lélekre nézve fölemelők, áhitatra gerjesztők és a szentség nimbusával körülvett eszmék voltak. Ez a keresztyén eszmekör felöleli az Istent, az embert, a világot, a földi és túlvilági életet, a múltat és jövőt egész megrendítő nagyságában és fönségében. Ezt kellett a templomok díszítményein megérzékíteni, habár kisebb részletekben is, a melyek külön, valamint a nagy és egészhez való vonatkozásukban is érthetők és fölemelők voltak. Ma már azonban az ősi keresztyén világnézet részben átalakult, részben pedig a hívők lelkében fogyatékossá, hiányossá, hézagossá lett, miért a régi falképek és symbolikus díszítmények elvont jelentése, kivált azok belső kapcsolata vagy egyáltalán nem, vagy csak fáradtságos tanulmány és theologiai ismeretek útján érthető. Másfelől pedig a régi templomok díszítésében sok olyan képzetet, gondolatot is találunk, mely mai fölfogásunk szerint nem is tartozik a vallásos eszmekörhöz. Az élet és világkorok, az évszakok, a szerencse, az emberi hivatás különböző nemei, a társadalmi osztályok különbségei, tudomány, művészet, az emberi foglalkozás összes nemei stb. első tekintetre mind nem lehetnek a templomi festés tárgyai, mert ezeknek az isteni eszmével való kapcsolata látszólag megszűnt, helyesebben: a mi szívünkben meglazult. Ezek ma már az úgy nevezett profán eszmekört alkotják, melynek látszólag semmi köze az Isten dicsőítéséhez. Azonban a középkorban semmi sem volt profán; minden eszme beolvadt a keresztyén Isten-eszme fogalmába, mely egészen magába foglalta az embert, a világot, a földi és túlvilági életet, minden képzelhető viszonyával, vonatkozásával és összes eszmeivel és tárgyaival együtt. Az Isten egyháza átölelte az anyagi és szellemi universumot egyaránt; megszentelte és igazgatta Isten nevében az egész valódi és képzelt világot. Így a művészet és pedig az egyházi művészet tárgya lehetett minden, a mi a földön, a föld alatt és föld fölött, a mi bennünk és kívülnk létezik, létezett vagy létezni fog valaha.

Ez a középkor eszmevilága; s ez a középkori művészet tárgya.

Ebből a szempontból tekintve, érthető meg az a tömördek symbolikus állat és növény, szörnyeteg és képzeleti lények

hosszú sora; továbbá az égi testek, csillagzatok jegyei és annyi más hieroglyphszerű ábrázolás, mely ma legtöbbször mint egy rég kihalt világnak nyelve beszél hozzánk, s ezért a legtöbbször nem is vetünk rájuk ügyet, közönyösen haladunk el mellettök.

Ezt az egész nagy eszmekört igyekszik Essenwein is az említett templomokban egy-egy óriási festett költeményben összefoglalni. A legteljesebb ezek közt a Márton-templombeli cyklus, melynek terve nem valósúlhatott ugyan meg teljesen, mert némely képet a templom térviszonyai miatt el kellett hagyni, mások pedig egyéb okból szenvedtek módosulást; mind e mellett a templom figurális és díszítő festményei a legkimerítőbb képcyklust állítják elénk, a melynél terjedelmesebbet, átgondoltabbat és eszmékben gazdagabbat még a középkori, épen maradt templomokban is hasztalan keresünk.

Essenwein az egész nagy keresztyén eszmekört a templom három fő részébe úgy osztotta be, hogy az előcsarnok mennyezetén és padozatán a világteremtés és ennek csodái, mint az Isten dicsőségének hirdetői, láthatók; a fő hajó mennyezete és padlója a világot, a tért, az időt, az embert minden küzdelme és viszonyaiban az ó-szövetséggel együtt, a sanctuarium pedig a megváltást, az eget, lakóit, a mennyei hierarchiát és az isteni kegyelem kiáradását testesíti meg.

Lássunk egy részt közelebbről is.

A főhajó mennyezetének első ívmezején az idő- és térváltozás, a homokórával jelölt múlt, jelen és jövő, a tizenkét hónap, a négy évszak, a nap négy szaka, a földi és légi tüemények: felhő, villám, eső, jég és szelek, a négy elem: a föld, víz, tűz és levegő s a föliratok mind az Isten dicsőségét zengik, az égi testek, nap, hold, csillagok s a négy világtájjal együtt. Ha innen most tekintetünk a padlóra esik, ennek mozaik képein az ember földi élete tárul elénk. Itt négy életkor: az ember a bölcsőben, az iskolában, kedvesével, a harczban és családjá köreiben s a koporsó mellett, hogy lássa a hívő, mit kell a földön átélnie. De itt vannak a centaurok, a syrének és a vadállatok, melyek azon harczokat jelképezik, melyeket az embernek saját szenvedélyeivel s a külső természettel kell megvívnia. Itt van végre a négy vérmérséklet, mert ezek is a fönne ábrázolt elemek hatása alatt állván, az ember természetét magasabb törvények hatalma alá rendelik.

A boltozat második mezeje az időjárás változékonyságát, mint a szerencse hű képét, tünteti föl. Alatta pedig a padlón a maga a szerencse kereke, melynek első negyedében egy ifjú: Regnabo — uralkodni fogok, — a másodikban egy férfi: Regno — uralkodom; a harmadikban: Regnavi — uralkodtam, s a negyedikben koronájától megfosztott alak: Sum sine regno, — megfosztottak trónomtól — fölirat, a képmező négy szögletében pedig hét kövér és hét sovány tehén s ugyan ennyi üres és teljes búzakalász jelképezik, hogy egész életünk a sors szeszélyének játéktárgya. Csakhogy, míg a pogányok Fortunája a vak véletlent személyesíti: addig a keresztyén-ség magasztos fölfogása szerint: Est Deus in rota, azaz: Isten keze vezeti a szerencse kerekét is; ezért itt középen az Úr alakja látható.

A különböző rendű és rangú égi testek ábrázolása alatt a padló harmadik harmadán az emberi társadalom különböző osztályai lépnek elő. Jobbról az egyházi, balról a világi rendek. Egy diakon, egy áldozó pap, egy püspök, egy kardinális és egy pápa személyesíti az elsőt; egy paraszt, egy kézmíves, egy nemes, egy fejedelem s egy császár a másodikat. Ugyan csak itt látjuk a világiak során a bűnöket, az egyháziak felén az erényeket, nem mintha az egyház a világi rendet kárhoznatná, hanem hogy figyeltesse híveit, mennyi bűn csábít a világi életben, s hogy az egyháziak az erények mintaképei legyenek.

A főhajó utolsó része, mely ezt a sanctuariummal összeköti, a boltozaton az Isten bárányát, a földi és mennyei élet összekötő kapcsát és a tőle szétáradó isteni kegyelem symbolumát, a paradicsomi négy folyót, ezek alatt pedig a padlón a közép-korban ismert három világrészt, az emberiség ösatyáit: Schem, Cham s Jafetet és fiait ábrázolja, kikre fölülről áradott az áldás, stb. Ugyancsak itt látjuk az érzékiség csalogatásait: egy hajóban ülő nyolcz ember (Noé nyolcz fiának) képében, kik a benne lévő kincsekkel együtt elmerülnek, mivel hallgattak a syrének csábításaira. A bűn eredményét egy üres, az erény gyümölcseit pedig egy teljes búzakalász jelképezi.

Még az ember felsőbb rendű tehetségeinek is jutott hely a főhajó nyugati falán, hová Essenwein az Ethica (Philosophia és Theologia) s a «Hét szabad művészet» (Grammatika, Rhetorika, Dialectika, Musica, Arithmetica, Geometria és Astronomia) ábrázolását tervezte, de ez megfestetlen maradt.

Itt látjuk azonban a két mellékhajó négy főpillérén Constantin, Nagy Károly császárokat, Bouillon Gottfried és Szent István magyar király álló alakjait, a kik az Isten földi egyháza terjesztésében kiváló érdemeket szereztek.

Az ó- és új-szövetségi képcsoportok s az egyházkormányzat, valamint a templom védő szentjeinek hosszú képcyk-lusairól nem szólok. Látni már ezekből is, hogy Essenwein a középkor észjárása és művészi nyelvezetének, a symbolumoknak mélyreható ismerete alapján a vallásos és költői kedely egész melegevel tudja a látszólag kapcsolatban nem levő fogalmakat egy egész gondolattá fűzni, s a középkor egyszerű dadogó nyelvén igen világosan tud mély gondolatokat falra festeni.

Ugyan ilyen nagyszabású tervet dolgozott ki Essenwein a Maria im Capitol templom számára; a hívő itt sem talál egy tenyérnyi helyet, még az ablakokon sem, a mely részt ne venne az óriási Mária-hymnusban.

Most már csak az a kérdés, hogyan festik meg Goebbels és művész társai a rómán stílű symbolikus képeket, s milyen elveket hirdetnek a stílszerű dolgozásra nézve?

Ezzel hamar tisztába jövünk. Egy tekintet képeikre elárulja, hogy ők nemcsak a tárgyban és fölfogásban, szóval a lényegben, hanem a festői kimunkálás legapróbb részleteiben is a facsimile hűségével igyekeznek a X—XIII. századbéli falképeket utánozni, s ebben kivált Goebbels például a S. Gereon-beli képeken a régi művek arcvonásait egészen a rútságig követi. Sőt még historiai természetű képcyk-lusai is, mint a Márton-templom mellékhajóiban szent Márton, Benedek és Brigitta életének ábrázolása kőszín alapra festett vörös-barna körvonalakból áll. Az alakok tartása, mozdulata, s a ruhák alatti testrészek kidomborításával szintén mindenütt archaológiai értékű másolatok hatására törekszik, sőt mint e sorok írójával előszóban közlé, képeinek archaológiai értéket tulajdonít. Mellőzi ezért a decoratív részben is az aranyozást, mivel előképein: a gurki, schwarz-rheindorfi, s más képeken ezt nem találta; s mit sem törődve a modern színérvzés követelményeivel, zöldet zöldre halmoz, melyet a közéje szórt vörös, meg a világos és szennyesbarna sehol harmonikussá nem tehet.

A díszítmény-motivumok változatosak és szigorúan stilizáltak, de mivel a körvonalat mellőzi a minták elmosódnak; s mivel valamennyi szalag és inda-fonadék jóformán csak két

színből barna-vörös és sárgából áll, s ehhez még valamennyi más szín is telítetlen, halvány söt kopott, az egésznek festői hatása épen nem kedvező.

A hildesheimi szent Godehard-templom festő-restauratora, V. Welter kölni művész, szintén szigorúan stílszerű képeket rajzol, például Jézus föltámadásán a négyszögű ládaszerű sír egy stilizált akanthus-törzsön áll, melynek indáin az örök láthatók. A braunschweigi szent Balázs templom régi falképeit 1845-ben Krahe építő tanácsos fölfödözte és Brandes tanár festő társa Neumannal restaurálta, vagyis a mészréteg alól kifejtett képek contourjait kijavította; de mivel az éjszaki kereszthajóban a régi képek majdnem mind megsemmisültek, Brandes ide a régi keretekbe új, modern fölfogású képeket festett. Ez ismét csak azt bizonyítja, a mit a speyeri képek, hogy az 50-es években általán még sehol sem érezték a történelmi álláspont, sőt még csak a harmonia és egyöntetűség szükségét sem. Tehát itt is Essenwein vette kezébe a restauratiót, s így a templom ma, a Brandes képeit nem tekintve, a szigorú stílszerűséggel restaurált templomok sorába tartozik.

Martini tanár, ki most festi a bonni münstert, a festői kimunkálás s az utánzás tekintetében nem osztozik Essenwein, Goebbels és kölni társainak nézetében. Fölfogása szerint, a melyet képein érvényesít, s e sorok írója előtt előszóval is kifejtett, a valódi stílszerűség nem kívánja, hogy minden áron kitört lábú, kezű szenteket fessünk, s egyáltalán, hogy a régi festőknek gyarlóságait is szolgailag utánozzuk. Ha nem csalogdom, ezt az elvet ő is csak a megrongált művek kiegészítésében követi, a melyeknél természetesen a pótlék nem lehet egyéb, mint lehető leghűbb facsimile.

Ezért például a bonni münster éjszaki bejárata fölötti mozaikon, mely a *Császár-codex* miniaturje után készült, az alak mozdulata, a ruha redőzete, az árnyékolás egészen a régi mozaik képek hatását teszi, s mégis itt sehol sem bánt a szolgai másolás, sőt a szép puha arcok, s a ragyogó színezés igen kellemesen hatnak ránk. Így a conchában is az arany és több színű szalagból képezett mandorla, s az angyaloktól körülvett világító Krisztus, e ritka szép mozaik, habár minden ízében stílszerű, mégis a szabatos arányok, a természetes mozdulatok, a szép folyékony ruharedők és a gömbölyded puha arcvonások még a naturalistikus ízlést is kielégítik.

E fölfogásban igaza van Martinnak, mert nem áll az, hogy a régiek minden műve rút és a mai ízlésre visszataszító. A bambergi dómnak Münchenben őrzött kincsei között akárhány jeles faragású elefántesont relief van, s falfestményt és és főkép miniaturt akárhányat ismerünk a VII. századból, melyeken föltűnő báj és kellem ömlik el. A stíl-kérdés tehát, hogy rövid legyenek, a tárgy természetéhez való alkalmazkodás és az architectura figyelembe vételén kívül főkép az előképek helyes megválasztásán fordul meg, s így az Essenwein-Goebels-féle elv csakis e megszorítással mondható helyesnek. Különben erről alább még kell néhány szót tüzetesebben is szólnunk. De előbb pillantsunk már be a pécsi székesegyházba is.

A ki Pécselt a fő munkát végezte, Andreä Károly, épen a Rajna mellől jött hozzánk, s mégis székesegyházunk restaurációja tisztán a stíl-kérdés tekintetében egészen elűt nem csak az olaszországi, hanem a Rajna-vidéki restaurációktól is.

Ha tekintetünk azokról erre esik, nagyon vegyes érzelmek közt vizsgáljuk a monumentális mű részleteit.

Építés tekintetében az eredeti munkatervet a bontás eredményei, főkép az épület roskatag volta, sokban megváltoztatták; sőt mondhatni új templom építést tettek szükségessé. Innen van, hogy ma a négy torony, az altemplom s a két fő fal kivételével, az egész templom alapjában új, s még így is a két fő fal a lebontott nehéz boltozatok nyomása alatt mintegy 32 centiméterre kihajlott, s ma is így van. A kápolnák is mind újból épültek, azonban a régi, újan előkerült maradványokat az építő mindenütt a leglelkiismeretesebben utánozta és kiváló művészi érzékkel pótolta. Csak a templom közepén fölfedezett népoltár, s az ennek alapján megváltozott oltársátor helye üt el a régitől; a mennyiben hajdan a népoltár is ciborium alatt állott, ma pedig ilyen csak a nagyon előre tolt főoltár fölött emelkedik. Ez a rendkívül díszes kőszátor azonban a templom üregéből kissé nagy helyet foglal el. Igen kecses külsőt tudott adni Schmidt építő a dóm déli és nyugati oldalainak, mely utóbbi különösen a pisai dóm homlokzatára emlékezteti az embert, s kiválóan szép tagozása és arányaival köti le a figyelmet.

Minket azonban itt inkább a decoráló művészet, főkép a festés és faragás, és ebben is e helyen csak a stílszerűség kérdése érdekel. A festő művészek ele itt egészen új elvet tűztek,

a kik ezért lényegesen eltérnek mind az olasz, mind a Rajna-vidéki festőktől. A két magyar szobrász közül pedig az egyik csaknem egészen a naturalismusba tévedt, míg a másik másolatain, kiegészítésein és egészen új szoborművein is részint az Essenwein által képviselt rideg archæologiai hűségnek, részint pedig annak a szelidebb stílszerűségnek hódol, mely a modern ízlést sem kívánja maga ellen zúditani.

Így aztán az egyöntetűség, templomunk minden meglepő pompája, sőt kiválóan művészi részletei mellett is hagy fönn némi kívánni valót, s a művészek a restaurálás kérdésében ott sem értenek teljesen egyet. Mégis e templom a művészi restaurálás kérdését határozottan előbbre viszi, mint az összes olaszországiak, s helyesebb irányba tereli, mint a túlzó Rajna-vidékiek. Székesegyházunk festő díszítményei, tisztán a dogmatikus tárgyat tekintve, a mely itt a művészet többi ágainak tárgyától eltérően, igen fontos, bár meglehetősen nagy és egyseges, elég harmonikus alapgondolatot tárnak elénk, s ez alapgondolat a keresztyén eszmekört kellő fenségben tünteti föl: mégis az Essenwein nagyszabású képcykusai mellett igen egyszerűnek, de másfelől világosabbnak, áttekinthetőbbnek mondható.

Itt a néphajóban a két nagy ó-szövetségi kornak, az Ante legem és Post legem, a Mózes törvényhozása előtti és utáni kornak a Messiás eljövetelére vonatkozó legkiválóbb előképei: a bűnbeesés, a kiűzetés, Noé, Ábrahám, Melchisedek és Izsák jelenetei, az éjszaki falon pedig József, Mózes, Dávid és Salamon történetének symbolikus vonatkozású helyei, az összes próféták, s a négy ó-szövetségi főpap, álló alakjai ábrázolják magát az ó-szövetséget. A felső templomban «a teljesülés» képei gyanánt nyolcz új szövetségi jelenet, s a négy evangelista és az egyházatyák képei, a fő fülkében látható a hagyományos mennyei paradicsom s a világítélő Krisztus, kinek Szűz Mária ajánlja Istvánt, s a magyar koronát.

Ez így igen rendjén van. Ide több és tartalmasabb képet nehezen lehetett volna az itt alkalmazott festőmód szerint festeni; s az ablakok itt nem szolgálhattak képterül. Rómának egyetlen egy restaurált temploma sem tud még ilyen magvas és kapcsolatos román ízlésű képsort sem fölmutatni. Egészen önkényesen járt el azonban Pécsen Schmidt a mennyezettel, a hová minden ok és értelem nélkül a tizenkét apostol képét

festette, a kiknek helye soha sem a mennyezet, hanem valamennyi ó-kereszttyén es rómán bazilikában a fő apsis. Legalább a ravennai Baptisterium kupolájára e tekintetben nem lehet hivatkozni, mert az apostolok ott Krisztus alakja körül csoportosulunk, s nem kapcsolat nélkül lépnek föl, mint a mi mennyezetünkön. Azon kívül, mivel Schmidt a mennyezetén tizenhárom nagy mezőt hagyott, Andreä szorultságból Keresztelő Jánost is kénytelen volt az énekkar mennyezetére festeni, s így az egész, az ide festett 56 szent kisebb képével együtt, semmi kapcsolatban sincs az oldalfalak képsoraival, s az egésznek semmi dogmatikai jelentése, ha csak bele nem viszünk, mint jó magam is leírásomban bele viszem, hogy a mennyezet a kereszttyén tanok megdicsőítését, a megváltás gyümölcseit, a mennyei boldogságot fejezi ki, szemben a néphajó képeivel, melyek a megváltás előkészítését és a felső templom képsoraival, melyek a megváltás tényét testesítik meg. Ezt, mondom, bele vihetjük, mert a theologiai fölfogással nem ellenkezik, de erre a tervezésnél se Schmidt, se a festésnél Andreä nem gondolt.

Helyes azonban Andreä eljárása, midőn a felső templom négy fő pillérére a négy magyar szent álló alakjait, s a fő hajó hosszíveinek szétágazására Pécs és a pécsi székesegyház történetével kapcsolatban álló pápák képeit tette. A négy fő pilléren hajdan, mint a bontás alkalmával kiderült, az apostolok képei állottak, de restaurálásukra gondolni sem lehetett.

A padló, fájdalom, nincs bevonva a symbolikus ábrázolások körébe, hanem csak holt geometriai figurák fődik, holott erre Essenwein igen szép példákat adott, s Pécsnek világhírű keramit-gyára itt kevesebb pénzért remekelhetett volna, mint a tirolai márványbányák kőfaragói.

Szó volt arról, hogy a mellékhajókba a magyar szentek legendáinak képsorozatai festessenek meg. Szent László életét már össze is állították; de a terv abban maradt. Helyette szent Pál és szent Péter életét festették a négy fő falra. Hogy ez mennyiben van kapcsolatban a festők nemzetiségével: nem tudjuk. Annyi áll, hogy mind a kétféle tárgyat: a templom véd-szentjeinek és egy-két magyar szentnek életét túltömöttség nélkül legfőlebb az Essenwein-féle körrajzban, pusztán decorativ módon lehetett volna megfesteni.

A magyar festők közül Lotz a két kápolnába bibliai,

Székely B. pedig a más kettőbe tisztán magyar legendai tárgyú képeket festett és pedig a német festőktől meglehetősen eltérő fölfogással, a minek megvan a maga oka.

Andreä és Beckerath ó- és újszövetségi symbolikus képeiket szakadatlan sorban és nem jelenetenként s a fő fülke képeivel együtt arany alapra, a Pál- és Péter-cyklust pedig, valamint Bamberger is a sekrestyebeli képeit kék alapra, architekturai keretbe festették. Kerülik a tájképet s a genre-szerűséget, és csupán a legszükségesebb alakokkal beszélik el az eseményt, s azokat a lehető legegyszerűbb, legvilágosabb módon az előtérnek lehetőleg egy vonalára csoportosítják; a mint a képek magas elhelyezése s az építésnek alárendelt festés természete megköveteli. A stílszerű egyházi festés többi vonásaiból megtartják a gipszbe vájt, aranyozott fejfényt a proféták alakjainál, s a sekrestyében a mondatszalogokat, végre a mennyezet képein a stílszerű, egymás alá rakott betűs fölíratokat is. De a fő fülkében Andreä ezt mellőzi.

A magyar festők ellenben az egyszerű világos csoportosítás, eleven, derült színezés, hagyományos öltözet és arcvonásokon kívül csak a fejfényt tartják meg, ellenben mellőzik az arany alapot és egyáltalán a tömör háttérrel, s náluk csak az egyes alakok mögött nem töri át a falata távlatos háttér és a levegő. A szintér továbbá Székely és Lotznál mindenütt realistikus, több helyt genre-szerű, a miben ők inkább a késő románkori történelmi falképeket (minők a magyarországi és erdélyi Sz.-László-cyklusok) tartották szem előtt.

A magyar és német festők két különböző álláspontját tárgyaik természete s kivált az architektura követelményei értetővé teszik s eléggé indokolják. A hajók képeinél a symbolismus háttérbe tolja a művészi tekinteteket, főképp nem tűri a genre-szerűséget. A kápolnák szűk terében pedig a falakra festett nagy képek, ha távlatos háttérök van is, nem tüntetik el a falat a megfelelő helyen, mint eltüntetete volna két nagy középhajóbeli szakadatlan képsor, ha ez levegős, távlatos háttérrel jelennék meg. Itt az arany alap a falak tömörségét fejezi ki s megakadályozza, hogy a képsorok fölötti falrész, s a mennyezet nem függnek a levegőben. Az oldalhajók kék háttére habár nem naturalistikus, mégis megközelítvén a levegő színét, könnyen a fal hiányának, vagyis akkora nyílásnak képzetét kelthetné, mint a mekkora egy-egy képmező. Ezért itt a

festők tapintatosan arkádokkal állítják helyre a fal erejének kifejezését vagyis az architektura hatását.

A magyar és német festők eltérő fölfogása mellett szembe ötlik magának a két német festőnek is élesen elkülönülő festői egyénisége. Így a míg Beckerath lehetőleg kevés alakot alkalmaz, s előképekért Ravennába megy, a honnan átvette a szent Vitale templomból Ábrahám két jelenetét, addig Andreä, mint maga is beismeri, nem tud ily kevés alakkal elbeszélni s e mellett öntudatosan-e vagy nem? elég hogy Péter-cyklusán a gethsemani kerti jelenetet csaknem egészen Dürer kisebb passiójából vette át, Salamon király hálás áldozatának symbolikus képét pedig Schnorr von Carolsfeld bibliájának három különböző lapjáról állította össze; a mit különben ilyen nagy képtömegnél, sőt épen bibliai képeknél, nem is csodálhatunk.

Ők mind a ketten azt a Schmidttől eléjük irt elvet tartották szem előtt, hogy úgy fessenek, mint festett volna a hajdani, mindent elmondani akaró, symbolizáló egyházi festő, ha a román ízlés egész máig fejlődött volna, tehát a régi festő gyarlóságai nélkül. Ezért ők a festői mintázásban, az architektúrára való tekintetből lapos mértéket alkalmaznak ugyan, kivált Beckerath, de ezen kívül sem a rajzban, sem az arányokban, sem a testtartásban és mozdulatokban semmi archaismust, vagy épen keresett régieskedést s a mai ízléssel ellenkező vonást meg nem engednek magoknak.

Egészen más elvet követett másfelől a két magyar képfaragó művész, Zala és Kiss György. Ez utóbbi a templom külsejére faragott tizenkét nagy apostolt és egy domború művet, mely *Magyar szentek hódolatát Mária előtt* ábrázolja, végül néhány medaillon-képet stb. Kiss György nem tudta s nem is akarta magát a román képfaragás szellemébe beleélni, azért naturalistikus műveket faragott, melyekről itt szólni nincs helyén. Zala azonban, kire nagy és nehéz föladat várakozott, a szigorú stilszerűség embereit egészen elragadta. Itt az ő műveiről sem szólhatok részletesen, csak röviden említem, hogy Zala mind a töredékek másolatai, mind pedig ezek kiegészítéseként mintázott domborműveiben a rideg archæologiai hűséget tartotta szem előtt, a mi Schmidt tetszését is nagyban megnyerte. Annyi áll, hogy az egészen újon komponált csoportok igen kiváló történelmi-művészi érzékről tanúskodnak s értékökből alig von le valamit, hogy e másolatok és kiegészítések az ere-

deti töredékek puhaságát épen a szigorú stilszerűségekre való törekvés következtében nem adják vissza mindenütt. A Zalától mintázott és nagyrészt bronzba öntött többi szoborművet körülbelül Martin festő tanár stilizálásaihoz hasonlítanám, vagyis ezek szigorúan stilszerűek, de a legszebb s a mai ízléssel legkevésbé ellenkező régi műveket, nem pedig a lejárati képek sok technikai gyarlóságban szenvedő töredékeit követik. Ilyenek a felső templom arkád-angyalkái, az oltárok domborművei s főképp szent István és Jézus szíve álló szobrai.

Egy szóval mindenki észre veheti, hogy Kiss és Zala különböző fölfogása a restauratio egyöntetűségének nem vált hasznára. De a disharmoniát enyhíti némileg az, hogy Kiss szobrai mind a templom külsején, Zala művei pedig annak belsejében találtak helyet.

Művészeink fölfogásának bírálatába részletesebben nem bocsátkozom, mert ez a pécsi székesegyház tüzetes leírásának lehet föladata. De általánosságban kimondhatni vélem, hogy a pécsi székesegyház festői egészben és nagyban jóval helyesebb úton járnak, mint a római művészek, a kik a naturalismusba fulladva, hallani sem akarnak arról a kézzel fogható igazságról, hogy restaurált templomot az eredeti szellemben kell dekorálni; sőt helyesebb úton járnak, mint a negyvenes és ötvenes évek irány nélküli stilisztikus festői, Schrandolf és társai, kiknek fölfogása a speyeri dómban nyert alakot.

Nehezebb azonban az összehasonlítás Essenwein iskolájával. Az a széles körű tudás, a középkor eszmevilágának s a typológiának minden oldalú ismerete, a mely Essenwein nagyszerű és költői lendületű kép-cyklusaiban élénk tárul, a pécsi székesegyház egyszerűbb, csakis a legfőbb alap gondolatot, a megváltást és előképeit ábrázoló kép-cyklusaiban nem találbató föl. Schmidttől, a ki építőmester, ilyen irányú tanulmányokat nem is kívánhatunk. Azért ő leghelyesebben tett volna, ha a mennyezet fölosztásában az egységes kép-cyklus tervezőjére hallgat vala, a kinek mindenesetre a padlót is be kellett volna vonni az ábrázolás keretébe, mert az oda tartozik.

Másfelől nem örülhetünk eléggé, hogy székesegyházunk megfestését, ha már nem lehetett kizáróan magyar művészekre bízni: nem Goebbels és Rajna-vidéki társai, hanem épen Andreä és Beckerath végezték. Az archaéologiai hűségnek olyan

magyarázatával, minőt Essenwein magyarázó füzetkéjében *) találunk, a hol a kölni Márton-templom, képtervezetét magyarázza, s főképp pedig azokkal az elvekkel, a melyek szerint Goebbel s e terveket megfestette, lehetetlen egyet értenünk. Nem ért ezzel együtt, mint láttuk, Martin festőtanár sem Bonnbán s erre, úgy hiszem, van elég okunk.

Essenwein a régi műveket föltétlenül, összes gyarlóságaikkal, minden «javítás» nélkül, utánzandóknak tartja, s tiltakozik azok fölfogása ellen, a kik a régi művek rajz és festésbeli gyarlóságait nem tartják a stíl lényeges vonásainak. Kifejti, hogy a régi népek s még a keresztyén művészet is a XIV. század előtt tudatosan mellőzték a realistikus és naturalistikus ábrázolást, mivel csak gondolatokat akartak «elbeszélni». A művészet szerinte, ekkor az írásnak egy neme volt, épen mint az egyptomiaknál, kik midőn madárfejú embert ábrázoltak, ez az Istennek nem természetrajzi képe, hanem beszélő írásjegye volt. Így a XIV. század előtti egyházi képeken is a művészek csak emlékeztetnek erre vagy arra a személyre, de nem akarják elhitetni, hogy az valósággal ott áll a falon, vagy az ablakban. Ezért, ha valamelyik szent fejét a tenyerén hordozza, ez csak beszélő írásjegy mindaddig, a míg a művész szigorú stílszerűséggel fogta föl. Ha azonban ugyanez a szent családásig hű képpen jelenik meg, esztelen badarsággá válik. Naturalistikus ábrázolás mellett tehát az ilyen themákat, valamint a fényt, szárnyas oroszlánt, sőt még csak angyalt sem lehetne festeni. Tudnunk kell továbbá, mond Essenwein, hogy ezek a stílszerű ábrázolások a tárgy díszítményei voltak, a melyen előjönnek. Ha a festő képenek azt a látszatot adja, mintha a falon nyílás volna, mely messze távlatot tár elénk, áttöri a lapot s ezzel épen annak a tárgynak jellemét semmisíti meg, a melyet díszítenie kellene. Épen így díszítenie kell a padlót is. A járó-kelőnek itt nem szabad az erény és bűn alakjára, mint személyre tapodnia, vagy azt hinni, hogy itt egy rakás ember ül vagy áll, a kikre félünk rálépni, hanem ez alakoknak itt csak emlékeztetniök kell az erényre és a bűnre s ezzel tanítaniök és jobbitaniök kell a híveket.

*) *Die innere Ausschmückung der Kirche Gross-St.-Martin in Köln.* Entworfen v. A. Essenwein. Köln, 1866. Verl. d. Kirchen-Vorstandes.

Ezeket az állításokat kétséggkívül mindenki magáévá teszi addig a pontig, a hol Essenwein a régi művek szolgái másolását, vagyis gyarlóságaiknak is utánzását kívánja. Ebben már a modern ízlés nem érthet vele egyet, mivel bizonyos, hogy maga az a hajdani művész is a maga symbolikus képeit, helyesebb arányok, természetesebb mozdulatokkal rajzolta volna, ha nem hiányzik vala nála a kellő ügyesség és gyakorlat. Ezek a gyarlóságok tehát, igaz hogy a stílus történeti fejlődéséhez tartoznak, de azért annak még sem lényeges, még sem olyan vonásai, a melyek nélkül ugyanazok a művészi föladatok egészen a saját természetök s mondjuk az architektura kívánalmai szerint megoldhatók nem volnának.

Azonkívül az is bizonyos, hogy a mai idegen stílusokban dolgozó művész akarata ellen is «jobbítani» fog valamit a stíluson. De ebből Essenwein azt vonja le, hogy ne törekedjék tehát tervszerűen is módosítani. Sőt ellenkezőleg! Azt hiszem nagyon is tervszerűen kell ebben eljárni. Mivel ő szerinte sincs olyan modern művész, ki a régieket csalódásig híven tudja utánózni, sokkal helyesebb tehát, ha tervszerűen, helyes elvek szerint módosítjuk (javítjuk) a rajzot, a mintázást és a mit azokon módosítani kell, mintha a műből minden erőlködés ellenére is kirí, hogy naivsága, melylyel a régi mű gyarlóságait is utánozza, csak affectált naivság!

Nagy különbség van továbbá a naturalistikus festés és a régi stílszerű művek egyes gyarlóságainak elhagyása között. A naturalismus épúgy kizárható a stílszerű festés köréből, mint a régieknek gyakorlat hiányából származó gyarlóságaik, s ezért még mindig stílszerű mű jöhet létre.

Végre az is bizonyos, hogy a bibliai és más szent személyek, ha azokat még oly elvont eszmék kifejezése kedvéért ábrázoljuk is, nem szűnnek meg természeti lények lenni s írásjegyeknek még olyan értelemben sem vehetők, mint az ismeretes kalendáriumi planeta-jegyek vagy a címerek állatalakjai. Az egyházi festésnél, ha még oly igaz is, a mit Essenwein a padlóképek természetéről mond, a művész a természetességtől ma már nem távolodhatik el annyira, hogy akár a hasonlatlanság, akár a rátság vagy ábrázolásbeli gyarlóság visszatetszést szüljön. Sőt midőn a régi naiv festő a Krisztus elé vezetett donatornak képét aránytalan kis alakban rajzolta, hogy ezzel annak alázatosságát kifejezze s így az aránybeli nagy különbséget a

stílus lényeges vonásává tette: a természeti hűség iránt annyira nem volt közönyös, hogy az illető szentnek a nevét is oda írta, nehogy ez iránt kétség támadjon. Így tehát a fejét tenyerén vivő szent ábrázolásában nem az fogja a symbolismust kifejezni, hogy az alakot idomtalanul rajzolom, mint a régiek, hanem arra elég, ha kerülöm a naturalismusnak azt a túlzását, mely minden áron el akarja a nézővel hitetni, hogy nem képet, hanem valóságot néz, hogy nem egy csodának naiv ábrázolása, hanem valóságos veres jelenet áll előtte, mint annyi sok ízléstelen modern képen látható!

Elég továbbá a stílszerűségre, ha a művész képein az architektura kedvéért, vagy bármi más okból annyira korlátozza a naturalismust, mint a mennyire épen az illető művészi cél megkívánja s a mai jó ízlés megengedi. Ismételten is szükségesnek vélem azonban kiemelni, hogy Essenwein-Goebbels fölfogása egyedül helyes minden esetben, a hol a szó szoros értelmében vett restauratióról vagyis régi megrongált mű egyes vonásainak kiegészítéséről, pótlásáról van szó, vagy a hol az új művet régi mű mellé állítjuk, mint például Zala lejárati kőképein s Essenweinnak braunschweigi festményein. A hol ellenben minden ízében új művet alkotunk, de az architektura és a symbolikus, dogmatikus természetű tárgy az ehhez illő stílus szellemét, de nem egyszersmind külsőségeit s nem annak archæologiai esetlegességeit is kívánja: nem látom be, miért ne lehetne a régi stílusokat föleleveníteni, sőt azokat egyenesen tovább fejleszteni.

De ezt csak úgy bizonyíthatjuk meg, ha egy pillantást vetünk magára az egyházi festés lényegére is.

Az európai művészet az egyház védelme alatt indult fejlődésnek és nem lehet elvitatni, hogy a renaissance idejéig más mint egyházi művészet nem volt. A vallás az egész középkoron át úgy elfoglalta az ember szellemét és kedélyét, hogy tevékenységének más célja és tetteinek más rugója alig is volt. Ennélfogva a művészetnek sem lehetett más méltóbb tárgya, mint a vallás. A festés és a képfaragás ezen kívül épen a kor szelleménél fogva, körülbelül az olajfestés föltalálásáig (Jan van Eyck 1410—20) nem lehetett szabad, a természet hű utánzására törekvő s csupán az elvont szép megtestesítésére törekvő művészet, hanem alárendeltje, kiegészítője volt az építésnek. Tárgyát azonban még azután is mindig a vallásos

eszmekörből vette, de a szent cselekvények ábrázolásában egyre nagyobb tért foglal el a természeti tárgyak és jelenségek ábrázolása, más szóval a genre-szerűség. A párisi Nôtre-Dame szentélyének egyik keleti oszlopán a gyermekeket gyilkoltató Herodes fejéről mérgesen tépi le hátulról a koronát egy kis fekete ördög. Itt a naiv kedély igazságérzete csak így állhat boszút Herodesen s csak így véli a tárgyakat kerekdeddè tehetni. A stuttgarti könyvtárban egy régi evangéliumos könyv miniatur képén (mint Menzl *Symbolikája* I. 8. lapján említi), azon a falaton, melyet Jézus az utolsó vacsorán Judásnak átnyújt, egy kis fekete ördög ül, mert a festő minden áron el akarta mondani, hogy a ki méltatlanul eszi az Úr testet . . . , kárhozatot eszik. Eljárása naiv, s ez és az ezekhez hasonló középkori képeken a genre-szerűségre törekvés nem a jelenet környezetének föltüntetésére vagy a mellékkörülmények kiegészítésére irányul, hanem a kép eszmei tartalmának kerekded egészszé tételére, helyesebben az egész dogmának elmondására.

Midőn azonban a festő olyan képet fest, minőt Aldorfer-től a berlini képtárban látunk, melyen az Egyptomba futó Mária és József egy csinos tengerparti város piacznán pihennek, s mialatt József kalapjából kínálja Máriának a sarkon vásárolt cseresznyét, azalatt a nyilvános kert medenczéjére állított Jézuskát kis angyalok csintalankodva leföcskendezik; vagy mint M. Droedlams *Egyptomba futása*, melyen József hátra marad és jót iszik az oldalán lógó kulacsból, de félszemmel Mária felé kacsint: vajon nem veszi-e ez észre stb., — már megszűnt a kép a vallásos naiv hit productuma lenni; s ezeknél már, épen mint később Paolo Veronese és Raphaelnél a szent tárgy csak ürügy a genre-festésre.

Elvitázhatatlan tehát, hogy a szent képek már régen, mondhatni a renaissance óta, megszűntek egyedül a kegyelet tárgyai lenni; azóta már nemcsak a művészek, hanem a hívők is a szent képeken a természet utánzását is keresik s a vallásos érdek mellett a művészi érdek, ha nem emelkedett is kizáróan túlsúlyra, azzal legalább is egyenlő rangú; s az egyházi művészet történelmi jelenetek ábrázolására szolgál és genre-szerűvé vált s jóformán inkább akar gyönyörködtetni, mint áhítatra gerjeszteni; inkább előtérbe tolja a természeti hűséget, mint az ábrázolt tárgy fönségét és szentségét. Ez a történelmi fejlődésnek

szükségképi folyamánya, melyet lehet kárhoztatni, vagy palástolni, de tagadni nem lehet.

Másfelől meg az is igaz, hogy az egyháznak lényegénél fogva arra kell törekednie, hogy az ő szolgálatában álló, ő általa ápoltt művészet a szent tárgyakat, személyeket és eseményeket csorbítatlan fonságok és teljes nimbusokban tüntesse föl; és más czélt, mint a vallási buzgóság és áhítat emelését, ne tartson szem előtt. A természeti hűségnek olyan hajhászását tehát, a mely nemcsak elnyomja a tárgy egyházas jellemét és előli annak czélját, hanem a szent tárgyat pusztá ürügynek használja exclusiv művészi czélok elérésére: meg nem engedheti. Csakhogy ebből távolról sem következik, hogy az egyházi és nem egyházi művészet ilykép egymás mellett meg nem állhat, vagy hogy az ennek épen útjában állana. Az egyházi művészetet akár czéljában, akár eszközeiben exclusivitással vádolni, igazságtalanság volna. Mert az bizonyos, hogy a míg van vallás és a míg ennek eszméit, alakjait a népek millióinak szívében a szentség nimbusa veszi körül, s a míg a vallásos buzgóság és áhítat emelése a művészet czélja: addig az egyházi művészetnek van joga és az egyetemes művészettel lépést tartva haladhat és virágozhatik.

GERECZE PÉTER.

EGY SZENT.

Elbeszélés.

188* október havában Olaszországban útaztam, minden különös czél nélkül. Egy pár hetet akartam azzal eltölteni, hogy újra lássak néhány remekművet, melyeket különösen szeretek. A második benyomás élvezete mindig élénkebb volt nálam, mint az első, bizonyosan azért, mert a művészet szépségeit mint író érzem át, vagyis mint olyan, ki egy festménytől vagy szobortól azt kívánja, hogy gondolatokra adjon alkalmat. Ez épen nem művészi szempont, melyen minden valódi festő mosolyogni fog. De csakis ez vezetett az említett októberben Pisába, hol néhány napot töltöttem. Újra át akartam élni kedvem szerint Benozzo Gozzoli és Orcagna álmait.

Zárjel közt fölemlítem, nehogy a műértők túlságos járatlannak találjanak a művészet történelmében, hogy Orcagnát, mint a *Halál győzelmének* festőjét emlitem föl a vén Pisa Campo Santójában, bár nagyon jól tudom, hogy a modern kritika elvitatja ez állítás igazságát. De nekem és mindazoknak, kiknek emlékében élnek a *Pianto* gyönyörű versei e tragikai freskóról, mégis csak Orcagna volt és marad valódi festőjük.

Azután meg Benozzo nem vesztette még el a katalogusok e kétes és kegyetlen kritikája előtt azt a jogot, hogy a nyugati fal díszítéseit festette a temetőben. Istenem, milyen mély érzelmek hatottak át a világ e kis zugában, mikor visszaemlékeztem, hogy Byron és Shelley itt laktak e toscan városban; hogy kedves mesterem, Taine, a közeli vidéket a legelragadóbb soraiban írta le; hogy a *Pianto* nagy lyrikusa ide jött; s végre hogy Benozzo Gozzoli, a festett költészet munkása, azon falnak lábá-

nál pihen, hol freskói lassan halaványodnak. A Campo Santo e helyén, ezen a földön, melyet az istenfélő századokon át Palæstinából hordtak ide lattam az új tavaszt, melynek halvány jáczintjai a sötét cziprusok tövében nyíltak; láttam a telet, mely könnyű, gyorsan olvadó hópelyhekkal hintette be a temetőt; láttam az olasz nyarat, melynek forró ege súlyosan feküdt rá az árny nélküli földre . . . És nem úntam meg, mert eljöttem ősszel is, a nélkül, hogy sejtettem volna, hogy milyen erkölcsi drámával hoz összeköttetésbe e látogatásom, melyben nem is mint szereplő veszek részt, hanem mint akarata ellenére is nagyon meghatott néző.

A dráma első jelenete, mint sok más hasonlóé, elég közönséges esemény volt, a melyre mindamellett kellemesen emlékszem vissza, bár a történet többi részével csak laza összeköttetésben áll. De két érdekes angol vén leány alakját idézi föl emlékemben. A Campo Santóba tett gyakori látogatásaim alkalmával láttam meg először e párt, melynek különös rútsága és ruháiknak hasznosság tekintetében fölülmúlhatatlan egyszerűsége, eleven és torzképszerű illustratioja volt a költő meghatott versének egy halotthoz: *Tu n'as plus de sexe, ni d'âge . . .*

A vörösebbik, — a másik szigorúan véve kisse élénk szöke számba mehetett — a *Halál győzelmének* egyik női alakját igyekezett aquarelleben másolni — azt, ki szemközt áll a baloldali menetben — nyílt tekintetével, finom ajkaival; ezek a szemek, ezek az ajkak soha sem hazudhattak, s nem lehet elfeledni őket, ha egyszer megszerettük . . . Szegény angol nőnek a legcsekélyebb tehetsége sem volt, de a minta választása, s a munka lelkiismeretessége érdekelt. És minthogy a hölgyek ugyanabban a vendéglőben laktak, a hol én, nem állhattam ellent kíváncsiságomnak s kikerestem nevöket az idegenek könyvéből. Megtudtam, hogy az egyiket Miss Mary Dobsonnak, a másikat Miss Clara Robertsnek hívják.

E két leány — körülbelöl ötven évesek lehettek — külföldi útjokat tették: «abroad», mint a hogy ők nevezik. Ezer és ezer hasonló bátor honfitársnőjük vállalkozik erre minden évben a Nagy Szigeten kívül, mint önkénytes vagy akaratlan vén leány. Ketten, hárman, néha négyen összeállanak s elindúlnak magokban tizenöt-húsz hónapig tartó útra, rejtett vendéglőkbe szállván, melyeknek címét az utazó leányok e valóságos szabadkőműves-egylete adja tovább — kézzől kézre; új nyelveket

tanúlnak, bár hajok szürke, hősies kitartással igyekeznek a művészeteket megérteni, s a legrosszabb helyeken nyugodtan hatolnak át angyali tisztaságokkal, és végre mindenütt találhatnak angol templomot, angol temetőt, angol gyógyszerárt, nem is említve, hogy egy nap sem mulasztják el, legyen bár Calabria mélyében vagy a Níluson, hogy theájukat angolosan el ne készítsék, abban az időben, melyben kenti vagy devonshirei szalonjokban megszokták.

Annyira bámulom azt az erkölcsi erőt, mely e vén leányok neveléséig külsője alatt rejlik, hogy gyakori kóborlásaim alatt mindig beszélgetésbe elegyedtem velök, annál is inkább, mert tapasztaltam, hogy erős érzékek a szabatos tények iránt — mely egész fajuknak sajátja — gyakran igen hasznos úti társakká teszik őket. A vezetők minden állítását megvizsgálják és hitelesítik; ki valaha egy *Baedecker*rel kezében Olaszország valamelyik ismeretlen zugában kóborolt, be fogja vallani, hogy e hitelesítések nagyon hasznosak.

Harmadik estémet töltöttem Pisában, mikor néhány vendég elutazása következtében, teritékem közelebb jutott a két vén leányéhoz, a table d'hótenál; társalgást kezdtem velök, előre tudván, hogy nem fogják a jó alkalmat elmulasztani, francia nyelvismeretök gyarapítására.

Már talán látják is önök a színhelyet és a díszítést? — a régi palota egy terme vendéglői étteremmé van átváltoztatva, nagyobbára modern berendezéssel, élénk színűre festett mennyezettel; a hosszú asztalon csak néhány teríték, mert a téli idény még nem kezdődött meg — mellettök réztartóikon inganak a «*flaschi*»-k, ezek az elragadó formájú hosszú nyakú karsú üvegek, gömbölyű öblük ágakkal van díszítve; bennök tartják a Chiantinak nevezett bort. Ha ez a kis hegy adná azt a sok bort, mit a nevével ellátott palaczkokba töltenek, minden héten legalább egy szünetet kellene tartani rajta . . . De ez ál-Chianti mindamellett valódi bor, melynek kissé érdes savanyúságán erzik a szőlő íze, és tüze megfesti az asztalnál ülő hét-nyolcz személy arcát.

Egy német pár, mely az Alpoknak ezen az oldalán teszi meg a klasszikus nászútazást; egy milanoi kereskedő, alakja szikár s mégis érzékes; két liguriai polgár, kik a környéken látogatást tettek, s kik itt találkoztak rokonaikkal, egy lovassági tiszttel. Ő is itt van az asztalnál, kapitányi egyenruhájában, ez

előkelő víg kedélyű rokon, s hangosan beszél a Riviera kissé gutturalis kiejtésén. Beszédjéből, melyet erős nevetése meg-megszakít, megtudhatnám rokonai egész Odysseáját, mely érdekelne is, ha Miss Mary Dobson el nem kezdett volna egy történetet, mely föltüzeli bennem a quattrocentistát, a XIV. század fa- és falfestményeinek szenvedélyes bámulóját. Miss Mary, a kettő közül a vörösebbik, az kinek ecsetje olyan szüntelenül utánozta a régi mester erőteljes rajzát — miután hosszú ideig értekezett arról a kérdésről, hogy vajon a *Halál győzelme* Buonamico Buffalmaco vagy Nardo Daddi műve-e, ezzel a kérdéssel fordult hozzám :

— Volt már a Monte-Chiaro zárdában ?

— Abban, a melyik Pisa és Lucca közt van, a hegyek közt, a Verruca túlsó oldalán ? — feleltem — Dehogy ! Láttam az útmutatóban, hogy hat óráig kellene rázatni magam kocsin, Lucca della Robia két nyomorúságos agyag domborműve, meg talán a bolognai iskolából származó néhány festmény miatt . . .

— Mikorról való az útmutatója ? — kérde szárazon Miss Clara.

— Azt nem tudom épen, — válaszolék. Kissé megzavart a gúnyos hanglejtés, melylyel e kérdés a hosszú fogak mögül fölhangzott. — De babonáságból megtartottam azt, melylyel először jöttem Olaszországba. Igaz, hogy annak már jó ideje . . .

— Ez aztán méltó egy francziához ! — folytatá Miss Clara.

A mint csakhamar tapasztaltam, præ-raphaelitismusa csak hiúságának volt egyik alakja. Nem akartam válaszolni e csípős nemzetiségi epigrammra, a mint megtehettem volna, s csak a szerfölkött angolos jóakaratot fogadtam el megjegyzéséből. Az angolok e harcziás fájával szemben legjobb fegyver a hallgatás, mely legérzékenyebben érinti őket. Lelkökből szomjaznak az ellenmondásra, a vérökben rejlő hadakozó ösztönnél fogva, mely e fajt a győzelmekre vezeti s tértitgetésre buzdítja. Így hát egy böles hidegvérűségével álltam ki a Miss Clara kék szemeinek átható tekintetét, mely harcra látszott hívni a gallo-románok fajtát, annál is inkább, mert Miss Mary folytatta :

— Nos hát körülbelül két évvel ezelőtt gyönyörű freskókat fedeztek föl ott, az ön kedves Benozzójától, melyek oly frissek s oly ragyogó színezetűek, mint a Riccardi-kápolna freskói Flórenczben . . . Ismeretes tény volt, hogy a mester dolgozott a

zárdában, s hogy többek közt szent Tamás legendáját is festette. Ez a fecsegő Vasari is meséli. De ennek a műnek, melyet Benozzo a pisaival körülbelül egy időben festett, semmi nyoma! És látja a véletlen segítségre jön . . . Griffi atya, az öreg benezés, a ki az épület fölügyelője, mióta a zárdát nationalisálták, egy nap megrendeli, hogy takarítsák ki az egyik czellát, mely most vendégszobául szolgál, és szedjék le a szögletben kifeszített pókhálókat . . . A vakolat egy darabja leszakadt, a mint a seprőt kissé erősebben hozzáütötték. Az abbé létrát kér, s fölmászik reá, mindamellett, hogy hetven év nyomja vállát. — Meg kell jegyeznem, hogy a zárda az öreg szenvedélyének és szerelmének tárgya. Ott élt, mikor még kétszáz szerzetes népes tanyája volt, és elfogadta e megbízást, hogy fölügyelője marad, a rendelet kibocsátása után, mert meg van győződve, hogy viszont fogja látni régi fényében. Egyedüli gondja, hogy a barátok visszatérésök után mocsoktalanul találják újra föl lakjokat. Ezért egyezett bele abba a fáradságos föladatba, hogy elfogadja vendégül az átutazókat. Remegett attól a gondolattól, hogy a kapu előtt egy vendéglőt találnak építeni, mint a Monte-Casinón, egy vendéglőt drága zárdája mellé, hol amerikai hölgyek tánczólnának esténként zongora mellett . . . nem, ennek még gondolatát sem tűrhette!

— És mikor a létra tetejére ért? — kérdém, megszakítván a Dom Griffiről szóló dicsbeszédet. Féltem, nehogy visszahatásképen a türelmetlen protestantismus támadását idézze föl, a mit azonban Miss Clara nem mulaszthatott el:

— Tény — szólalt meg, gyorsan kihasználván félbeszakításomat — hogy sohasem hittem volna el, mielőtt az öreg papot megismertem, hogy ilyen okos és tevékeny lény rejtőz-ködhetik szerzetesi ruha alatt.

— Mikor a létra tetejére ért — folytatta Miss Mary elbeszélését — egy kis vakolatot még köröskörül nagy gonddal letisztogatott. Először egy homlokot látott, majd két szemet, azután a száját s végre egy teljes Krisztus-arcz tűnt elő. Ezek az olaszok mind született művészek; ez már a vérökben van. Az abbé azonnal belátta, hogy valami értékes freskó rejlik a vakolat alatt.

— A szerzeteseknek — szakította félbe újra Miss Clara — első dolguk volt, hogy bemeszeljék a XV. század mesterműveit,

vagy hogy legalább is barokk díszítésekkel és decadence ízlésű freskókkal helyettesítsék a mesterek falfestményeit.

— De ezeket a falfestményeket is ők készítették — feleltem — a mi azt bizonyítja, hogy a jó és rossz ízlés nem függ a hittől . . .

— Természetesen — vágott vissza a meggyőzhetetlen angol hölgy — ön pedig mint párisi csak skeptikus lehet . . .

— Engedje, hogy bevégezzem a történetet — szólt közbe Miss Mary, a kiről elmondhatom, hogy nem csak præ-raaphaelita volt, hanem jó is, mi pedig elég ritkaság az æsthetikából komédiát űző korunkban. Észrevehetőleg kellemetlenül érintette társának támadó magaviselete.

— Édes Miss Roberts, majd azután vitatkozzanak! . . . Hogy kellene ezt a falat a mészburoktól megszabadítani, gondolkozott a derék abbé, a nélkül, hogy a freskó megsérüljön? . . . S íme ezt az eljárást találta ki: egy vászonkendőt ragasztott a vakolatra, s ott hagyta megszáradni, míg a vászon teljesen hozzáragadt; akkor az egészet lerántotta s aztán nyomról-nyomra levakargatta a megmaradt meszet . . . Szegény jó öreg, hónapokig tartott, míg így fölszabadította az egyik oldalfalat, hol szent Tamás van ábrázolva, a mint újját a megváltó sebeire teszi, s azután a másik oldalt, hol az apostol látható, a mint Gondoforus indiai király fogadja . . .

— De ismeri-e ezt a legendát? — kérde gyorsan Miss Clara.

Ez alkalommal nem adhattam meg neki azt az elégtételt, hogy újra megállapíthassa a francia fölületességet. Olvastam ezt a történetet — igaz, hogy véletlenül, egyszer, mikor egy elbeszélésre való anyagot kerestem Voragine könyvében — bevalljam-e? — valamelyik boulevard-lap részére. Visszaemlékeztem rá, nemes symbolismusa miatt, és mert idegenszerű jellege bizonyos festői bájt is ad neki. Mikor szent Tamás Cæsareában volt, a Megváltó megjelent neki, és megparancsolta, hogy menjen Gondoforushoz, mert az egy építőmestert keres, ki neki szebb lakást emeljen, mint a császárok palotája Rómában. Tamás engedelmeskedik, és a herceg udvarába megy, följánlja szolgálatait, melyet elfogadnak.

Gondoforus, ki épen külföldi háborúra készül, óriási mennyiségű aranyat és ezüstöt ad rendelkezésére, hogy a palotát megalkossa. Visszatértekor megkérdi a szenttől, hogy hol

van a végzett munka? Tamás a reá bízott kincset elosztotta a szegények közt az utolsóig, s a palotának egyetlen köve sem volt még letéve. A király fölháborodva, börtönbe vetteti a különös építőmestert, ő maga pedig a legkegyetlenebb kínzásokon töri fejét, melyre az áruló érdemes. De ugyanazon éjen egyszerre ágya mellett megjelen meghalt fivére szelleme s így szól: «Az az ember, kit meg akarsz kínoztatni, az Isten szolgálja; az angyalok megmutatták nekem azt az aranyból, ezüstből és drágakövekből készült pompás palotát, melyet számodra a paradicsomban épített . . .» Ez a jelenés és ezek a szavak annyira meghatják Gondoforust, hogy a fogoly lábai elé veti magát, ki fölemeli őt, ezt mondván: «Nem tudtad, oh király, hogy tartós palotát számunkra csak hitünk és könyörületességünk emelhet az égben.»

— Annyi bizonyos — feleltem, miután fölidéztem e mondat emlékembe, s bevallom nem minden káröröm nélkül — bizonyos, hogy olyan festőnek, mint Benozzo, kirajong a pompás öltözetekért, mesés építkezésért, és tájakért óriási virágokkal, képzeletbeli állatokkal . . .

— Ah — kiáltott föl Miss Dobson, és elragadtatásában félretaszította a fekete és zöld fügékekkel telt tálat, melyet a pinceszér odanyújtott, egy eredeti alak, kinek arcza durva volt az egyhetes szakálltól, és fekete kopott kabátja meglepő rózsaszín korall gombokra nyílt, melyek a meglehetősen elnyúlt ingelőbe voltak bele téve.

— Ah, el sem képzelheti a Gondoforus pompáját; egy mór király, zöld selyemruhában, mely aranynyal van díszítve reliefben, sárga cipőkkel és arany sarkantyúval; milyen áttetsző színek s micsoda üdeség! . . . Gondolja csak el, hogy ezt a vakolatot a XVI. század végén teheték rá; sehol egy javítás, sehol semmi nyoma az átfestésnek. És ebben a cellában, mely úgy látszik, a látogatást tevő püspökök oratoriuma volt, még egy egész nagy falat és egy ablak fölött levő párkányszatot kell fölfedezni!

Ennyire jutottunk beszélgetésünkben, és én még néhány fölvilágosítást kértem Miss Marytól arra nézve, hogyan lehet Pisa és a zárda közt közlekedni — mert már ellenállhatatlanul vonzott kedvencz festőm ez ismeretlen munkáinak fölfedezése — mikor az ajtó fölnyílt s bebocsátott egy párt, melyet az angol leányok már ismerhettek, mert láttam, hogy Miss

Mary elpirúl s lesüti szemét, míg Miss Clara angolul így szól barátinjéhez :

— De hiszen ezzel a francziával s ezzel az asszonynyal már Flórenczben a trattoriában is találkoztunk ! Hogy fogadhat el tisztességes vendéglő ilyen embereket ? . . .

Oda néztem, s láttam, hogy a kis mellékasztalok egyikéhez leülnek. Rendkívüliségök valóban sokkal szembeötlőbb volt, semhogy szigorú szomszédomat rágalmazásról vádolhatnám. A fiatal ember nemzetiségét sem lehetett volna eltagadni. Nem volt több huszonöt évesnél, de fáradt vonásai, halvány arc-színe, sovány vállai, s az egész lényén észrevehető idegesség öreges kifejezést adtak arczának, melyet csak az élénk, fekete szép szemek hazudtoltak meg. Bizonyos hanyag előkelőséggel volt öltözve, mely nagy igényekről s egyszersmind — bár alig észrevehetően — bohém szokásokról tanúskodott. Miként ? Nem fejezhetem ki ezt az árnyalatot szavakkal, épen úgy mint nem volnék képes megmagyarázni azt az általános jelleget, melylyel ez az idegen félreismerhetetlenül és kizárólag a francia typust alkotta. Ruhája szabásáról, mozdulatairól, a modorról, melylyel asztalhoz ül és az étlapot fölveszi, hogy rendeljen, két lépésnyiről fölismerheted honfitársadat.

Bevallom, bár félek, hogy megsértem azt az érzelmet, melyet egy humorista találóan «patriotisme d'antichambre»-nak nevezett el, hogy ilyen találkozás inkább megijeszt mint megörvendeztet. Úgy látszik, mintha a francia útazás közben legföltünőbb hibáit kívül fordítaná, a mit ugyan a német és angol is megtesz. Csakhogy az angolok hibái közönyöseek előttem ; a németeké mulattat, de a francziáké bánt, mert tudom, milyen rossz hírbe hozza a kedves, derék, országot. Sohasem hallhatam Olaszország vendéglőiben egy párisi utazót hangosan beszélni s kicsinylő szavakkal gonoszul gúnyolódni a várossal, melyben van, vagy melyből jött, a nélkül, hogy eszembe ne jutott volna, hogy a fecsegő körül legalább húsz ember megérti elczelődéseit — vagy legalább az élcz szavait. Mert tíz idegen közül öt érti nyelvünket, de hányan értik meg szellemét vagyis tréfáinak alapjokban ártatlanságát ? Száz közül ha egy. Milyen képtelen nemzeti félreértések támadnak s mérgesednek el ilyen módon, meggondolatlan fecsegések és csípős czikkek miatt, melyeket valamely hírlap szerkesztőségében rosszakarat nélkül karczolnak, hogy legyen kézirat.

Ismeretlenem, szegény idegeim szerencséjére, a hallgatag francziák fajához tartozott, mely Istennek hála, még létezik. Különben társnője annyira lekötötte figyelmét ez este, hogy csaknem igazolta a Miss Roberts haragos kitörését. Ez a barátnő harminczöt éves lehetett, és ha a férfi franczia volt egész megjelenése után ítélve, a másik, az asszony, valódi olasz nő volt, kis fejétől piczi lábaig, kissé erőteljes arczától ruhája fodráig, és karpereczekkel megrakott kézcsuklójától magas sarkú cipője hegyéig. Nagyon fekete szemei, a mint a fiatal emberre pillantott, oly mély szenvedélyt árultak el, mely nem lehetett hazug. Különben egyik sem képzelte, hogy megfigyelik őket, és bár a férfit valami meg nem magyarázható semmiség bizalmatlan, zárkózott kifejezésűvé tette — mégis a kölcsönösen osztott érzelmek látszata elég rokonszenveseknek tűntette föl arra, hogy megvédjem őket Miss Roberts ellenében, ki nem hagyta félbe megjegyzéseit.

— Meg hozzá az asszony legalább húsz évvel idősebb . . .

— Mondjunk csak tízet — szakítottam félbe — és még mindig nagyon szép.

— Nálunk egy gentleman meg nem jelenne nyilvánosan valakivel, a ki oly kevéssé lady . . .

Szívemből örültem, hogy e szavakat angolul mondta, s így fiatal honfitársam talán nem értette meg, annál inkább, mert a megjegyzés elég főnhangon volt odadobva. Még sem állhattam meg, hogy ugyanazon a nyelven ne feleljek neki, bár bevallom, hogy egy kis hiúság is szerepelt a dologban.

— De honnan tudja, hogy nem lady?

— Honnan tudom?

Ah ez a kis hiúság, mely arra ösztönzött, hogy bebizonyítsam neki az angol nyelvben való jártasságomat, ugyan csak hamar meglelte büntetését, mert Miss Clara gúnyosan utánozta kiejtésemet, mialatt szavaimat ismételte:

— De ugyan nézze meg, hogy eszik!

Kénytelen vagyok bevallani, hogy e pillanatban a latin faj e két képviselője oly látványt nyújtott, mely épen nem felelt meg azoknak az elveknek, melyeket a csatornán túl oly szigorúan vesznek. Míg a levesre vártak, a férfi fogta a Chiantival telt palaczkot és a kenyeret, s azzal mulatta magát, hogy kenyérét a borba mártogatta; ezalatt az asszony vette az asztalra készített fél czitromot és azt szopogatta! Az ellentét Albion leá-

nya — mint a hogy a harminczas évek regényei nevezik — s a természet e gyermekei közt oly nagy volt, hogy féltem, kénytelen leszek elnevetni magam s minthogy az ebédet már úgy is elvegeztük, fölálltam, ugyanakkor mikor a németek, a milanói, a katonatiszt rokonai s maga a katonatiszt is elhagyták a termet. Gondoltam, hogy két szomszédom sem fog soká időzni tovább, és magokra hagyják a szerelmes párt, a korallgombos pinczer elnéző fölügyelete alatt.

Talán némi érdmem is van e gyors eltávozásban, mert a fiatal francia és a szép olasz nő e különös találkozója mögött valami érdekes regényt sejtettem. De inkább meghalnék, sem-hogy lelkiismeretfurdalás nélkül azt a kémszerepet játszszam, melyet a modern írók tények gyűjtésének neveznek, s mely-lyel mint hivatásukhoz tartozó erénnyel még dicsekesz-nek is!

Később csaknem elfelejtettem már e többé-kevésbbe mor-ganatikussá párt, annyira elfoglalták gondolataimat a Dom Grif-fitől fölfedezett freskók, és csak a zárdába juthatás módja fog-lalkoztatott. A vendéglő irodájába mentem, hogy megbeszéljem kirándulásomat a titkárral, ki ex-garibaldista lévén, rendkívül büszke volt rá, hogy a vörös inget hordta, és túlzott forradal-már szelleme nem hagyta el maig sem, mialatt dícséretes szorga-lommal intézkedett a hat órára beküldendő meleg vízről, vagy a tizenegyre rendelt theáról.

— Nagyon is elnézők ezek iránt az összeesküvők iránt — mondá, mialatt a szegény szerzetesekről beszélt, a helyett, hogy fölvilágosítást adott volna a zárdába vezető útról, a kocsiról, vagy fizetendő árról. Barátaim, az angol nők, egy postakocsit használtak volt föl, s azután az út egy részét gyalog tették meg. Végre sikerült a nemes Cornacchini Dante Annibale lovagtól — mert így hívták a hős hajdani bajtársát — azt az ígéretet kinyernem, hogy egy könnyű kis kocsi fog reám várni «a tocco». Mily bájos kifejezés ez, s mennyire illik e néphez, mely csupa érzék! Ez a szó harangütést jelent, de egyszersmind delutáni egy órát is, melyet az óra egyetlen ütése jelöl.

Mennyire meg voltam lepetve, mikor kiléptem az irodából, hol a generalis kis bronz szobra blouseban, s a Mazzinié köpe-nyegben uralkodtak a vendéglői hirdetések fölött, és szemben találtam magam a tegnapi esteli fiatal emberrel. Úgy látszott, reám várt és nem minden kellem nélkül szólított meg. Külön-

ben melyik író nem volna elnéző egy ismeretlen föllépése iránt, ki ezekkel a szavakkal mutatja be magát:

— Uram, olvastam a nevét az idegenek jegyzékében, s miután valamennyi művét ismerem, engedje meg . . .

A ki valaha, bármilyen czímen a nyilvános életben szerepet játszott, tudni fogja, hogy mennyit érnek ezek az udvariaságok. De az írók gyermekes hiúsága oly nagy, hogy mindig meg lehet őket ilyenekkel fogni, s mindegyik azt tette volna helyemben, a mit én. Bár megfogadtam volt, hogy a világért sem rontom el az én drága, komoly Pisám keltette érzelmeket haszontalan fecsegésekkel és új ismeretségekkel — mégis tíz percz múlva a part hosszában együtt sétáltam a fiatal emberrel; fél óra múlva még mindig vele barangoltam a Campo Santo ívei alatt; egy óra múlva rávettem, hogy kíséren át a zárdába, s együtt szálltunk föl az egy lovas carrozzellába, mely a Monte-Chiaróra szándékozott fölvenni.

Ennek a gyorsan megkötött barátságnak még az a mentése sem volt, hogy megismerkedhettem volna a szép és természetes olasz nővel, kivel új ismerősöm tegnap este együtt ebédelt, Persze első dolga volt, hogy róla beszéljen. Így aztán megtudtam, hogy az ismeretlen, kinek kifejező vonásai, szenvedélyes halványsága és csaknem póriasan természetes mozdulatai annyira föltűntek, egy firenzei színésznő volt, hogy ma estére vissza kellett térnie szereplését folytatni, s hogy ő nem követhette. Nem mondta meg okát, de a nélkül is kitaláltam élettörténetéből, melyet az első félórán elbeszél.

Az egyén érdekessége lebilincselte volna, még a regényes kaland ingere nélkül is, mert élénk typusa volt a fiatal emberek egy osztályának, melyet különben elég jól ismerek. De az ember sohasem találkozhatik eleget a jövő nemzedék képviselőivel. Hogyan segíthetnénk nekik — a mi pedig kötelességünkben áll mindannyiunknak kik tollat forgatunk — ha nem beszélgetünk velök, még pedig sokat. Pedig nem ilyen benyomásokat kerestem én a sötétzöld, ábrándos Arno partján! Vajon mindig és mindenütt épen azt fogom viszont látni, a mit Párisban legkevésbé szeretek? Vajon képtelen leszek, visszatartani magam, hogy ne érdeklődjem iránta úgy, mintha csak szeretném? Vajon kíváncsiságom az emberi lélek megismerésére mindig hatalmasabb lesz, mint bölcs terveim, hogy a művészet remekei közt teljesen eszményi életet éljek?

A fiatal embernek kevéssé aristokratikus neve Dubois Philippe volt. Mint egy magas állású, de vagyontalan egyetemi tanár negyedik fia, kiváló eredménnyel végezte el a lyceumot a vidéki városban, s azután Párisba ment, előbb mint segélyezett tanárjelölt, majd mint rendkívüli tanár. Két vizsgálat letevése után, atyja egyik barátjának pártfogása útján küldetést nyert Olaszországba, archæologiai kutatások végett. A megbízást ebben a hónapban fejezte be, s visszatérőben volt Franciaországba.

Sokkal tovább éltem fiatal koromban ehhez hasonló környezetben, semhogy azonnal be ne láttam volna, hogy a Philippe családjá nagyon közepes anyagi segelyt nyújthatott neki. Íme ezért nem követhette a színésznőt. A mint gyorsan átgondoltam bizalmas közléseinek összeséget, újra beláttam, hogy a külső tények mily keveset mondanak, és hogy minden a lélektől függ, mely a visszahatást fölveszi. Nem alakulhatna-e át az egész kaland egy csinos, érzelgős idyllé? Egy fiatal tudós, ki rajong az antik világért, a szépség e megtestüléseért, és egy fiatal, szenvedélyes, önzetlen művész nő találkoznak . . . Végreválniok kell. Sokat sírnak, de bele kell nyugodni, s mindegyik másfelé távozik, a merre a végzet hívja őket. Íme az ábránd regénye, csupa költészet az egész.

Nem volt nehéz belátnom, hogy Dubois Philippe mit sem érzett abból a szomorú és megható fölindulásból, mely kis regényével járt volna. A gyöngédség legkisebb árnyalata sem volt szavaiban, mikor e kis szerelmi kalandba beavatott. Csak hiúsága csillogott ki belőlök, hogy olyan asszony szerette, ki, mint azóta megtudtam, ismeretes föltűnő jelenség volt. De vajon ha olyan naiv szerelmes lett volna, a milyennek elképzelem, meg tudta volna ragadni annyira figyelmemet, mint így, mikor fölfedeztem, hogy egész ifjúságának szorgalma csak külsőség volt, és hogy e szerelem is csak a véletlen szerepét játszotta? E fiatal ember lényének alapját a legszenvedélyesebb irodalmi nagyravágyás alkotta, milyet valaha a kezdők között ismerni tanultam, és annál kínzóbb nagyravágyás, mert büszkesége, bizonyos embergyűlölő bátortalansággal egyesülve, mindeddig megakadályozta a nyilvános föllépésben. A négy vagy öt évi nehéz tanulási időszak alatt, mely iskolai évei után következett, nagyra nevelte magában ezt az irodalmi szörnyeteget, mely e betegség teljes kegyetlenségével kinozta. Két tisztán

megkülönböztethető lény élt benne: az egyik az alárendelt hivatalnok, az egyetemi tanár fia, ki megbízatását végzi; a másik a még ismeretlen regényíró és költő, telve a koraerett gyűlölség keserűségével, melyet az elnyomott tehetség fejleszt ki. Ez a kettős természet ritka akaraterős jellemről tanúskodott, melylyel hatalmasan tudott uralkodni hajlékony egyénisége fölött. De keserűsége egyszersmind szeretet nélküli lelket tüntetett föl, mely főleg az írói pályán elérhető hírnév és pénzvágy kielégítéséről álmodozott.

— Képzelteri — mondá, miután a szegény színésznővel folytatott viszony néhány jelenetét előadta, melyben eléggé don-juani szerepet játszott arra, hogy a visszaemlékezés hiúságának hízelegjen — képzelteri, hogy nem engedtem kárba veszni e benyomásokat . . . Csaknem egy teljes kötet verset fejeztem be ezalatt, melyet majd meg fogok mutatni! . . . Ah, mennyire jól laktam már az etrusk sírokkal, görög fölírásokkal, s ezzel az egész pedáns munkával, melyet csak kenyérkereset végett fogadtam el! De most már itt hagyom az egészet, s föl-lepek. Egész sorozat cikk van a fejemben készen. Néhányat elküldtem már a lapokhoz, álnév alatt. Nem jelentek meg . . . Tudom, miért, mert csupa írigyek olvassák!

— Meg kell bocsátani szegény szerkesztőknek, mert nincs elég idejük valamennyi kéziratot elolvasni — feleltem. — Azután szerződések is kötik őket, s figyelemmel kell lenniök a már ismert nevekre . . .

— Ezekről beszéljünk? — kiáltott föl keserűen nevetve, melyben azonnal fölfedeztem a még nyomtatásban meg nem jelent író néma dühét, kit az írigység megmérgezett, mielőtt még versenytársaival síkra lépett volna; és egyenként kezdte felsorolni a jelen leghíresebb íróit. Az egyik egy szellem nélküli élcelelő volt; a másik Epiinált dolgozza át a munkások számára; ez itt egy modernizált Paul de Kock; az meg egy szalonhős, ki elég ügyesen megczukrozza Stendahl és Balzacot, hogy a nagyvilág asszonyainak elkenyeztetett gyomra megemésztthesse. És mindezeket alacsony adomákkal fűszerezte, milyenek ezer számra forognak az irodalmi kezdők gyermekesen kegyetlen világban.

Mely szomorúsággal hallgattam végig. Nem mintha nagy fontosságot tulajdonítanék ez új jövevények szigorúságának az öregebbek iránt, a kikhez magam is tartozom. Minden időben

létezett ilyen kritika, s mindig megvolt jótékony hatása: Mephisto gúnyja ez, mely Faustot munkára készíti. Hanem e kegyetlen bírálatokban, melylyel a szegény gyermek talán hízelegni is akart nekem, valódi szenvedést véltem fölfedezni. Különösen pedig azt a szenvedélyes büszkeséget láttam benne, melyet századunk keltett föl abban a világban, a hol gondolkoznak. Mert régen is csak nehezen viselték a nagyravágyás súlyát, de akkor nem érezték az írók annyira. Ma, mikor a műveltség általános elterjedése az elismert művésznak — legalább látszóan — ragyogó helyzetet biztosít, az irodalom sok ember előtt a gyors meggazdagodás útjaként tűnik föl. Erre lépnek rá tehát épen abból az okból, a miért más ember a börzén játszik. De míg az árfolyamok, a hausse és baisse embere tudja, hogy pénzét hajhász, addig az irodalmi «dühöncz» nagyravágyási lázát szívesen tekinti apostoli ihlettségnek. Ez a negyedik év felé, ha a siker elmarad, borzasztóan szenvedő lelkekké változtatja át őket, melyekben a fájdalmas és aljas szenvedélyek egyesülnek. A Commune néhány írójánál lehetett ezt tapasztalni.

A fiatal ember beszédéből tisztán kivettem a szegény forradalmár dühöngését; de forradalmi szelleme tökéletesen mai keltű volt. Eddig még tartózkodóvá tette alapjában polgárius értelmessége s erős érzéke a magas műveltség iránt, mely hívatva lett volna megmenteni, a mi még megtörténhetett. Nem volt-e elég szelleme és kitartása, hogy sóvár írói láza mellett is egy tudományban, egy szakban kiválóvá tegye? És ez arra a gondolatra vezetett, hogy még egy harcot kell elebb önmagával megvívnia, s hogy most e harcz előtt áll.

— Ugyancsak szigorú elődei iránt, — szóltam hozzá, hogy megakadályozzam a párisi rágalmak folytatását. Ismerem ezeket mind régóta. Oly unalmasan aljasak és hazugok!

— Hátha ha még írni fogok! — kiáltott föl gyermekes és a mellett rosszakaratú nevetéssel. — Úgy kell bánni elődeinkkel, mint Oceaniában az öregekkel bánnak. Fölkergetik őket egy fára, s aztán megrázzák. A meddig meg bírnak kapaszkodni, minden jó. De ha leesnek, megölik és megeszik őket.

E különöz hasonlat vadságát föl sem vettem. Dubois Philippe le volt előttem álcázva, hogy e divatból kiment, de kifejező szót használjam. Feleletül archæologiai munkája után kérdezősködtem, a mi elég rossz kedélyűvé tette; végre egész nyíltan azt tanácsoltam neki, hogy ha Franciaországba vissza-

érkezik, ne kezdje a hírlapírói pályával, hanem fogadjon el valami állást a vidéken, hol hasznot tehet, s honnan valami nagy művel fölléphet.

Hányszor adtak nekem is hasonló tanácsokat, mikor még ilyen fiatal voltam, de persze soha sem követtem. A mi azt bizonyítja, hogy a dicsőség és nyomor e sorsjátéka, melyet irodalmi hivatásnak neveznek, mindig hasonló csábító erővel hat bizonyos számú fiatal ember lelkére. És bevalljam-e, némi ironiát, sőt képmutatást találtam az erkölcsi tanácsadó e szerepében, melyet most játszottam. Kissé bántotta is lelkiismeremet, és minthogy a belső elégedetlenség, mely e szegény fiatal embert kinozta, végre fölkeltette sajnálkozásomat, magam hívtam meg társúl a kirándulásra.

Ez vezette gyors kifejlésre azt a drámát, melynek megérthetése végett volt szükséges e hosszú bevezetés. Minthogy Philippnek csak két nappal kellett elhalasztania útazását, elfogadta meghívásomat és ketten indultunk el. A mint az egy órát ütötte, előállott a kocsi, az ex-garibaldista ígérete szerint, a kinek néhány szavát nem állhatom meg, hogy ne idézzem. Míg a kocsira vártunk, megragadta az alkalmat, hogy közölje velem nézeteit a jelenlegi francia parlamentről.

— Eltértek a forradalmárok szellemétől — mondá terrorista szónoklata végén s komikai szomorúsággal tette hozzá: — Talán még tökepenzesek is!

Hála e mondásnak, melyen Philippe épen olyan jól mulatott, mint én, elindultunk *in high spirits* — mint a hogy Miss Mary Dobson mondaná, s mindketten nagy élvezettel néztünk a kirándulás ele. Pisától Monte-Chiaróig a szederfákkal szegélyezett út eleinte gyönyörű tájon vezet át. Óriási nádak lengenek a szélben, cziprusoktól árnyalt villák büszkélkednek márvány oroszlánjaikkal a bejáratnál, és a messzeségben a hegyek gerincei keresztezik egymást, melyekről Dante beszél, s melyek megakadályozzák, hogy Pisa Luccát láthassa:

Cacciando il lupo e i lupicini al monte,
Perchè i Pisan veder Lucca non panno.

(*Inferno* c. XXXIII v. 29—30.)

— Íme, ez hiányzik nekünk francziáknak — szöltar-
samhoz, miután e két verset idéztem neki. — Nincs olya-

tönk, ki a hazai föld minden zugához a dicsőség egy legendáját ne füzte volna.

— Azt találja? — Elöttem e vidék útmutatója kiállhatatlanná tette a *Divina Comediát*.

Erre a feleletre, s mert láttam, hogy előbbi vidámsága már eltűnt, bánni kezdtem, hogy magammal hoztam. Előre láttam, hogy ha paradoxokkal kezd játszani, nem hagyja abba, s belemerülve e kérkedő szellemi állapotba, mindig keserűbbé fog válni, még ha önmagának okozna is fájdalmat vele.

Elhallgattam tehát s igyekeztem elmerülni a táj szemlélésébe, mely mindig vadabb lett. A könnyű koesi most csak lépésben haladhatott. A növényzet ritkúlni kezdett. Nagy kopasz halmok, földuzzadt szürke agyaghólyagok emelkedtek mindenfelől, melyeket fölárkolt az eső. Nincs többé patak, szőlő; eltűntek az olajfák, a villák, minden a sivatag közeledését mutatja.

Kocsisunk leszállt az ülésről. A ránczos arcú emberke, Zarának nevezte lovát, s mint minden toscanai, a kemény c-ét, h-nak mondta ki: «huesta havalla», mondá, mikor lováról beszélt, e helyett «questa cavalla».

— Ezt a lovat Livornóban vettem, kedves uraim — mesélte. — Kétszáz frankért adták, mert azt hitték, hogy santa. Pedig nézze meg uram, hogy igaz-e? — Bátorság, Zara! — Úgy jön utánam mindenütt, mint egy kutya. De szeretem is ám! . . . A feleségem féltékeny rá, de azt mondtam neki: Zara keresi a kenyeret, te pedig megeszed. — Nézze, uram, nézze azt a sziklát, ott akarták megölni Medicis Lorenzót, a Pazziak mészárlása után.

— Nem különös, — fordultam társamhoz — hogy ez a bérkocsis egy lelegzet alatt a lováról és a Medicisekről beszél? Ah, ezek az olaszok! . . . Hogy ismerik hazájok történetét és mily büszkék rá!

— Igen, tudom — felelt Philippe, vállat vonva. — Van erre Alfierinek egy mondása: Az emberi csemete zöldebben születik itt, mint máshol . . . Az igazság pedig az, hogy kis koruktól kezdve hozzászoknak az idegenek kizsákmányolásához. Harcz a kenyérért . . . erre nevelik őket. Alig bujnak ki a pályából már ciceronék . . . Ah, milyen regényt fogok én írni a modern Olaszországról és óriási ámtásairól! . . . Minden jegyzetem készen van hozzá! . . . Majd ki fogom mutatni, hogy milyen nép ez a valóságban!

S ekkor a leghevesebb ócsárlása fakadt a kedves ország ellen, hol a «si» oly édesen visszhangzik, melyet magam részéről soha sem szűnöm meg a szépség egyedüli hazájának tartani, a milyennek 1874-ben, első ittletem alkalmával, találtam.

E kitörés meg jobban emlékeztetett azokra a beszélgetésekre, melyeket föllépésem első idejében hallottam, mikor a jövő költőinek és regényíróinak köreit látogattam. Csaknem mindegyik hivatalnok volt a minisztériumban és közepes megélhetési viszonyaik miatt elkeseredve, órákat töltöttek el azzal, hogy lelkökbe oltsák a keserűséget, s megvetésekkel elborítsák a világot, a mellett oly gúnyos ékesszólást fejtettek ki, mely bennem is fölkeltette a kétkedést az emberek s magam iránt. Akkor még nem tudtam azt, a mit azóta nagyon is gyakran tapasztaltam, hogy ez az ekesszólás az öntudatra jutott, tehetetlen irigység egy alakja. Minden nagy tehetség kezdete és vége a szeretet és lelkesedés. Ezek a fiatal elkeseredett szerencsétlen lelkek előre látják a jövőendő sikertelenséget s így boszúlják meg magokat.

Mennyivel jobban szerettem volna, ha e fiatal ember, az ifjúság mosolyra indító elragadtatásával beszél Firenzéről, a hol élt, s a hol szeretett, de különösen ha szerelmét emlegette volna . . . Külsőleg úgy látszik már teljesen feledett, s e helyett olaszországi regénye révén újabb kérdéseket vetett föl, a kiváló írók díjazásáról.

— Igaz, hogy Jacques Molan egy oldalért másfél frankot kap? Azt beszéltek, hogy Vincynek minden sorát két frankkal fizetik . . . Ah, ezt a semmit! . . .

Most már tisztán megkülönböztethettem az éles kritika és a csalódás e keserű kitörése mögött az örült pénzvágyat, és egy sajátságos, de eléggé megmagyarázható következetlenségnek fogva, ezt inkább megbocsátottam neki, mint ironiáját. Oly nehezen sulyosodik a szükség vaskeze olyan lélekre, melyben az ifjúság teljes erélye forrong, és mely az aranyban saját lényének fölszabadulását látja!

— És ha meggondolom — folytatá — hogy atyámnak csak első háromezer frankot kellene rendelkezésemre bocsátania, melyből hat hónapig Párisban élhetnek, mielőtt kilépek a küzdőterre. Igen, ennyi elég volna ahhoz, hogy kiismerjem a talajt, és első csatám megvívhassem. Háromezer frank! A mennyit egy olyan közepszerű tehetségnek mint X . . . (itt ismét

egy nagyon divatos író nevét említé) — ötven oldal kézirat behoz!

El is felejtettem említeni, hogy időközben atyjáról és anyjáról nem nagyon hízelgően emlékezett meg. Miként magyarázzam meg, hogy mindezek mellett, még mindig érdekelt? Épen olyan eszméket nyilvánított, melyeket gyűlölök. Olyan érzelmeket mutatott melyek a legnagyobb ellentétben állnak egy fiatal művész érzelmeivel, a mint én elképzelem. De láttam, hogy szenved, és számítottam reá, hogy visszatérésünk alkamával, ha első kitörése lecsillapúl, újra előveszem jó tanácsaimat, és megezáfolom ha lehet, néhány képtelen meggyőződését; annál is inkább, mert kifejezése modora és célzásai magas műveltségre és finom, sőt eredeti szellemre mutattak.

Ezalatt a láthatár mindig sötétebb lett. Messze magunk mögött hagytuk az óriási síkot, melyen Pisa fekszik. A székes-egyház és a dőlt torony föl-föltűntek egy pillanatra két hegy-csúcs között, mint egy fehér lapra vésett dombormű. Livorno melyen alant mutatkozott, s távolabb a tiszta kék tenger, míg körülöttünk mély szakadékok ásítottak, a puha földben, melyet a benlakók *balzenak* neveznek. Fölöttünk magas csúcsok emelkedtek kopaszon, fenyegetőleg. Az elhaladó ökrök nem voltak többé a Maremma fehér, hosszú szarvú állatai. Ezeknek szarva rövid, visszahajló volt, szőrük szennyes szürke mint a föld. Elutazásunk óta először mondott Dubois Philippe olyat, melyből látszott, hogy a jelen benyomásainak engedi át magát.

— Nem véli-e, hogy ez a daróc színtű táj, épen zárda-építéshez van teremtvé?

Csaknem ugyanabban a pillanatban kiáltotta el magát kocsisunk:

«Uraim, ott van Monte-Chiaro!»

És ostora végével a hegy kanyarodásánál levő völgyre mutatott, melyben a vízmosás még több pusztítást okozott, mint máshol; közepén a ciprusokkal beültetett fonsíkon egy hosszú vörös téglából készült épület állott. E tiszta kék napon a fal színe oly élénk ellentétben állott a sötét levélzettel, hogy igazolta a Monte-Chiaro nevet. Csak az Oliveto hegyen Siena mellett, láttam még egy hasonló szentélyt, épen ily megközelíthetetlen távolságban az emberi élettől. A garibaldista elbeszélése után, mely kiegészítette az angol hölgyekét, tudtam, hogy az abbé elfogadta minden kellemetlenségeivel együtt azt a meg-

bízást, hogy szállást ad a vendégeknek, kik az 1867 óta elkobzott zárdát meglátogatják.

— Vajon milyen konyhát tartanak ebben a remetelakban? — szóltam társamhoz, kinek elmondtam, hogy milyen föltételek mellett töltjük itt az éjet s a holnapot.

— Minthogy öt frank az ellátás ára egy napra — felelt — ez a pap nem volna valódi olasz, ha hármát zsebre ne dugna belőle.

— Végre is egy jó Benozzo Gozzoli megér egy rossz ebédet — feleltem nevetve.

Egy felóra múlva, midőn először fölfedeztük az útról a benzések e régi menhelyét, mely akkor egész Toszkanában híres volt, s mely most oly szomorúan elhagyatott — a fehér kancza, Zara, a ciprusokkal beültetett halmot kezdte megmászni. Leszálltunk a kocsiról, hogy közelebről láthassuk a kis kápolnákat, melyek mintegy ötven lépésnyire voltak építve egymástól a fasor hosszában, s tagadhatatlanul mindkettőnket meghatott a zárda szomorú fönsége. Gondolatban viszontlátam a fehér barátsuhát, a mint föl s alá haladtak a sötét sétányon, mert a Monte Olivetobeliek is a szent szűznek tettek fogadalmat. — Angol barátnőm tanított meg erre is. — Visszagondoltam az egyszerű lelkekre, kiknek ez ember nem lakta táj volt egész világuk; a kifáradt lelkekre, kik pihenni jöttek ide; a vad lelkekre, kiket itt is mint mindenütt, az irigység, a nagyravágyás s mindazok a büszke vágyak kínoztak, melyeket az apostol oly igazán nevez a test bűneinek. Annyira elmerültem álmadozásomba, hogy egészen fölijedtem, mikor a kocsis, ki az utolsó kapaszkodónál Zarát zabljánál vezette, hogy segítsen neki s bátorítólag beszélgetett vele, egyszerre fölkiáltott:

— Kedves uram, ott van az apát úr! Bizonyosan meghallotta a kocsizörgést, és elénkbe jön.

— De hisz ez a megboldogult Hyacinthe a Palais Royalból! — kiáltott föl Philippe.

Igaz, hogy így messziről a fasor végén a zárda küszöbén állva, az öreg szerzetes elég szegényes látványt nyújtott. Fakó kabátja, mely eredetileg fekete lehetett, zöldes színt váltott. — Később tőle magától megtudtam, hogy az állam csak az alatt a föltétel alatt ismerte el a zárda fölügyelőjét, ha lemond a rend szép fehér öltözetéről. — Hosszú, sovány testével, mely az öregség súlya alatt kissé meghajlott, egy botra támaszko-

dik; borotvált arcza, melyet felénk fordít, csakugyan hasonlít egy komikus színész arczához, végtelen hosszú orra még hegyesebbnek látszik az arcz soványsága és a száj formája miatt, mely egészen beesik, mert első fogai hiányzanak.

De az öreg tekintete csakhamar megváltoztatta az első benyomást. Bár szemei nem voltak nagyok, és zavaros zöld színök bizonytalanná tette tekintetét, olyan tűz égett bennök, mely minden gúnyolódást belefojtott volna fiatal honfitársamba, ha legcsekélyebb tapasztalata van az emberi arcz megítélésében.

E kihívó rossz élcz annál jobban bántott, mert ugyancsak hangosan volt mondva az őszi délután csendjében. De tudott-e Dom Griffi francziául, s ha tudott is, megértette-e, hogy a szegény színészhez hasonlítják, ki oly nevetségesen adta Marasquin szerepét a *Színésznő férjében*. Ez a szerencsétlen tréfa egy pillanat alatt élém állította a darab egész jelenetét — milyen ellentét — mikor a négy kis leány olyan vidáman énekelt a Hyacinthe kétségbeeséstől megnyúlt orra alá, lábaikat egyszerre emelgetve a levegőbe: «Elhagyta a felesége . . . mással ment az esküvőre . . .» És ezalatt a remete, kinek vendégei voltunk, a legtökéletesebb és legtisztább olasz nyelven mondá:

— A zárdát jöttek meglátogatni, uraim? de miért nem értesítettek előre csak egy szóval? Nem mondtad meg az uraknak, Pasquale, hogy jó lett volna előre megírni? — fordult a kocsishoz.

— Azt hittem, atyám, hogy megtették az urak; a vendéglő titkára bízott meg engem, hogy fölhozzam őket.

— Nos, akkor abból fognak enni, a mi van — s aztán jóságos mosolylyal fordult hozzánk:

— Ha rosszúl mennek a dolgok, húnyjuk be szemeinket, és bízunk Istenben.

Én, közepes olasz tudományommal néhány bocsánatkérő szót dadogtam, a mit az abbé félbeszakított.

— Előbb jöjjenek, nézzek meg szobáikat. Az ebéd kárpótlásául, melynél most jobbat nem adhatok, fő-apátokká teszem önöket.

Újra nevetett ez ártatlan tréfán, melyet hamarjában nem is értettem meg. Sokkal jobban elfoglalt a különös látvány, melyet a lenyugvó nap sugarainál ez az óriási vörös épület nyújtott; nagysága annál meglepőbb volt, hogy ilyen magányosan állott.

Monte-Chiarót több századdal ezelőtt építették, akkor, mikor a Gherardesca-család feje, a tragikai végű Ugolino nagybátyja ebbe az elhagyott völgybe vonúlt vissza kilencz társával, bűnbánatot tartani 1259-ben. A múlt században több mint háromszáz szerzetes lakott benne kényelmesen; a zárda ellátta őket, s mindig elég nagy volt a kenyérsütő kemence, a halas-tó, a bor-sajtó, az istálló. De az óriási szent épület ablakai most be vannak zárva, s a fehéres redőnyök, melyek eredetileg zöldesek voltak, az elhagyatottságot mutatják, épen úgy, mint a templom-bejárat előtt fölverődő fű és a folyosó falait fedő porréteg. A díszítés minden legkisebb részlete az apátság hajdani hatalmáról beszél, az oroszlánfejekkel díszített márvány kézmosó medenczén kezdve az ebédlő ajtajában, a három kereszt-folyosó építési modoráig, melyeknek falai freskókkal voltak díszítve. De az első pillanatra föl lehetett ismerni e festményeken a XVII. század hanyatló ízlését; ki tudja, e pedans színezések nem takarják-e Benozzo Gozzoli vagy Orcagna valamelyik remekét?

Egy lépcsőn haladtunk föl, melynek hosszában régi megfeketedett képek függtek; többek közt egy bájos lovag, Timoteo della Vite műve, ki a Raphael valódi mestere volt; ki tudja, milyen véletlen útján jutott ide?

Az első emeleten egy újabb folyosót mértünk végig, melyre czellák ajtói nyíltak; mindegyik fölött fölírás: «*Visitator primus, Visitator secundus,*» és tovább; végre az utolsó előtt állottunk meg, mely fölött kereszt és mitra volt látható. Az abbé, ki egy szót sem szólt, mióta a küszöbön átléptünk — csak talán épen Timoteóra figyelmeztetett — most francziául szólalt meg, alig észrevehető olaszos kiejtéssel:

— Ezt a szállást szoktam vendégeinknek adni — azután bevezetett. — Íme a szobák, melyekben ötszáz éven át mindig főnökeink laktak.

Félszemmel Phillippere pillantottam, a kinek nagyon megnyúlt az arca, mikor észrevette, hogy házigazdánk jól tud francziául, mert a folyosón is megkoczkáztatott már egy pár kétes ízű tréfát. Észrevette talán az abbé, s azért akarja tudtunkra adni, hogy minden egyes franczia szót ért? Vagy csak mint házigazda figyelmet akart vele tanúsítani, s megkímélni a fáradságtól, hogy az olasz szavakat keresgéljük?

Nem voltam képes olvasni arca éles, mozdulatlan voná-

saiból. Úgy látszik, egészen elmerült az emlékekbe, melyeket e nagy bolthajtásos szoba hívott életre. Néhány székek egy négyszögletű asztal, és egy pamlag volt szegényes bútorzata. A szögletben levő nyitott ajtón át egy oltár látszott megfüstösödött festményeivel; bizonyosan itt mondta volt a főnök imáit. Egy másik, szélesre föltárt ajtó szemben két egymásra következő szobára nyílt, benne vaságy, hasonló székek és mosdótál a szegényes öltöző-asztalon. A téglapadló még csak be sem volt festve. Az ajtó- és ablakfákat mély repedések tarkították. De az ablakból a legfölségesebb tájképre nyílt kilátás. Szemben a kis magaslaton egy tanya szorosan egymás mellett épült házaival, s onnan kezdve egész a zárdáig a legpompásabb növényzet borította a lejtőt. Nem a gyászos cziprusok, hanem a tölgyfa zöld lombja, mely itt-ott már vörösödni kezdett. A völgy mélyében, délfele, a művelésnek még több nyoma látszott, hol olajfák váltakoztak a tölgyekkel. Itt összepontosították látszólag minden munka-erejüket, a remeteségbe száműzött szerzetesek.

Ezen az oazison túl az elhagyatottság teljes szigorúságában kezdődött újra, melyen a pisai hegyek legmagasabb csúcsa, a Verrucca uralkodott, tetején rombadőlt kastélyával; valamelyik nagy úr fészke volt, s ellene építhették a nagyszögű bástyát, mely a zárdát ezen az oldalon védi. A kis erődítés kiugró vörös kőpereme ide látszott az ablakon át, élesen elválva a rózsaszín felhős világos kék égtől. Társam is elfelejtette tréfáit, őt is meghatotta művész természete egész mélyéig a táj bájos komolysága. Hány szerzetes most már örökre lezárt szeme nézte e képet hasonló órákban: egy része csak a túlvilággal foglalkozva, talán az ég e gyöngéd rózsaszínében a paradicsomi világosság visszatükröződését látta; míg a másik rész, az uralomra és nagyravágyó lelkek, a mély csend közepett a bibor-noki kalapról, sőt talán még a tiaráról is ábrándoztak.

«Puis le vaste et profond silence de la mort.»

A *Contemplations* a verse jutott eszembe, mint mindig, valahányszor letűnt időkre emlékezem, s egy csaknem fájdalommas érzelem lep meg, melyet a múlttal való váratlan s közeli érintkezés ébreszt, azzal a mi volt, és soha többé nem lesz. Alig tart egy pillanatig, de ez alatt a zárdá régi élete számomra egészen fölújul, megtestesülve azoknak szerény vagy főnhéjázó

álmaival, kik e hely királyai voltak, s kiknek egyedüli utódjak a vén abbé, kopott kabátjával, fenyezetlen czipőivel.

Ő töri meg először a csendet:

— Úgy-e gyönyörű kilátás. Negyven év óta lakom a zárdában, a nélkül, hogy elhagytam volna, és sohasem úntam meg e látványt.

— Negyven év óta! — kiáltottam föl akaratlanúl — és sohasem távozott? . . . De néhány utazást csak tett? . . .

— Igen, mindössze kettőt — felelt. — Mindegyik egy hétig tartott . . . Egyszer szülővárosomba, Milanóba, tértem vissza a nővérem halálakor, a ki azt kívánta, hogy én adjam neki az utolsó szentséget. Szegény angyali lélek! Azután egyszer Rómába mentem, mikor öreg főnököm, Peloro atya, megkapta a bibornoki kalapot. Igen — folytatá, tekintetét a levegőben egy képzeletbeli pontra szegezve — 1845-ben érkeztem oda. Milyen szép volt még akkor Monte-Chiaro, és milyen remek miséket énekeltek benne. Ha meggondolom, hogy azt a zárdát akkor milyennek láttam, és most! . . . Mintha egy lélek nélküli testet találna az ember ott, hol a fiatalságot és életet látta lakni . . . De türelem, türelem!

Multa renescentur que jam cecidere, cadentque
Quæ nunc sunt in honore . . .

— Már most itt hagyom önöket, uraim, hogy megrendeljem az ebédet. Luigi föl fogja hozni csomagjaikat. Csak türelem, uraim, vele szemben is . . . Húnyjuk be szemeinket és bízunk Istenben.

Dom Griffi Gabriele távozott ez idézet s e tanácsok elmondása után. Alig lépett át a küszöbön, mikor Philippe a székek egyikére hanyatlott, s örökös gonosz nevetésébe tört ki:

— Hitemre — mondá — ez a vén bolond megérdemelte az út fáradtságát.

— Nem értem, mi nevetségest talál abban, a mit a szerzetes mondott — felelém. — Egyszerűen elbeszélte zárdája történetét, a mi elég fájdalmas lehet reá nézve, de a valódi hívő reménységével viseli el. Csaknem tizenöt évvel vagyok öregebb önnél s én is bejártam az egész világot, álmképeket kergetve, de végre is beláttam, hogy nincs bölcsebb és szebb földadat ide lenni, mint ugyanegy czélért dolgozni, egy eszmétől lelkesítve, a föld ugyanazon zugában . . .

— Amen! — fejezé be fiatal társam még jobban nevetve. — Mit is lehetne még kívánni! A gyönyörű misék, melyeket énekeltek, főnöke a bíbornok atya, testvérenek angyali lelke s mindezt megkoronázza egy idézet Horatiusból s az ebéd megrendelése . . . De végre is elég jól megfizetjük vendégszeretetét; ez a fészek nem ér többet egy liránál egy éjtszakára — folytatta, s kezemnél fogva bevitt az első hálószobába. — Különben a mint parancsolja, kedves mester . . . végzé gúnyosan.

Mily különös fiatal ember! Nem tudom máshoz hasonlítani a hatást, melyet reám tett, mint egy szelvitorláéhoz, mely minden szellőre csikorog. Mintha az élet minden új benyomása megrezzenené idegszárait, disharmonikus hangot keltve föl. De legmeglepőbb volt nála az értelem azon tüze, mely e rossz kedélyű és neveletlen gyermek tréfáihoz hasonló ötleteket áthattotta, s ezt talán nem is emeltem ki még eléggé.

Nem említettem, hogy valósággal bámulatba ejtett útközben néhány megjegyzésével a talaj geológiai alakulására nézve, melyen átjöttünk. S most midőn kiléptünk a szobáinkból nyíló erkélyre, oly módon beszélt, a kis erődítés kapcsán, mely az apátságot védte, a firenzei építési modorról, mint a ki jól szokott olvasni, s jól tud megfigyelni — elég ritka képesség mindkettő.

Ismeretei, melyek nem is voltak kapcsolatban a diplomáitól megkívántakkal, meglepő hajlékony szellemről tanúskodtak, a mellett, hogy alkalmam volt tapasztalni óriási jártasságát a jelenkori irodalom minden ágában, a legalsótól a legfelsőig. De ez a szellem csak annyira volt sajátja, mint egy ékszer, vagy inkább egy gép. Csak külsőleg tartozott hozzá, de nem volt lényéhez kötve. Uralkodott rajta, míg annak nem volt semmi hatalma fölötte. Se hitre, se szeretetre nem tanította.

Önkénytelenül összehasonlítottam Dom Griffivel, a kit kigúnyolt. Igaz, hogy a szegény szerzetes épen nem tündökölt szelleme finomságával, de azonnal látszott rajta, hogy mily igazán s mily őszintén hivatásának szenteli magát, kedves zárdajának fölügyelete mennyire szívéen fekszik, fivéreinek várt visszatéréseig. Melyik volt kettőjük közül a fiatal, s melyik a vén, ha a fatalság abban áll, hogy valaki az esményt erős, meggyőzhetetlen hittel öleli körül. De bár a gúny s nihilismus emésztette is fiatal társamat, de legalább meggyőződése őszinte volt. Ha ellentétben állott is e szegény szerzetessel, ki üres zárdaját őrzi, az ellentét legalább nyílt, természetes volt: e szá-

zad második felének gondolkozásmódja szemben a múlt egyszerű, ájtatos szellemével. Nem voltam-e én még szerencsétlenebb, én, ki úgy mentem át az életen, hogy egyaránt éreztem a tagadás bűnös vonzását, s beláttam a mély hit gyönyörűségét is, a nélkül, hogy meg tudtam volna állapodni az emberi lélek e két ellentétes sarkának valamelyikén?

E gondolatok még élénkebben támadtak föl bennem, mikor hét óra fele az ebédhez ültünk, melyet a szerzetes készítetett számunkra; egy nagy teremben szolgálták föl, mely régen a noviciusok ebédlője volt. A négyágú antik réz-lámpa, rajta a koppantó, gyutacs és eloltó függtek lánczaikon kissé homályosan világította meg az óriási asztal egy szegletét; körülötte a zárda czímeres palaczkjai állottak. Mindegyikünk számára két-tét készitettek, az egyiket vízzel, a másikat borral tele. Egy tányér friss zöld füge, s egy tál szőlő volt föltéve csemegéül. A leves már készen várt tányérainkon. Kecsketejből készült sajt, nyers sonka, piritott kenyér és főtt gesztenye, ennyiből állott az egész ebéd, melynek egyszerűsége öreg házigazdánk-nak újabb latin idézetre adott alkalmat, miután az asztali áldást elmondta előttünk.

«*Castaneae molles et pressi copia lactis*», mondá a tányérokra mutatva, melyre Virgil e versét alkalmazta.

— Ezt vártam — sugá Philippe, ki a legkomolyabban vitatkozni kezdett az öreggel az ó-kor táplálékairól. Sejtettem, s nem alaptalanul, hogy a szívesség látszata alatt gonosz szándék rejlik.

— Ha nincs átútazó vendég, akkor egyedül szokott itt ebédelni atyám? — kérde.

— Nem — felelt az abbé. — Még van két fivérem a zár-dában. Hetünket hagytak benn; négy azonnal meghalt bánatában az elnyomás után. Mind betegek lettünk, s csak úgy ápol-tuk egymást, a hogy lehetett. De Isten nem akarta, hogy mind elmenjünk.

— És ha már se ön se a két barát nem lesz többé? — faggatózott Philippe.

— Congallo o senza gallo, Dio fa giorno — felelt olaszúl a pap, kinek homlokán sötét árny vonúlt át, de azonnal el is tűnt; ez a kegyetlen kérdés, úgy látszik, lelke legérzékenyebb részén érintette. — Isten nappalt csinál a kakas szava nélkül is — fordította le.

— És mivel tölti idejét, atyám? — kértem most, a leg-
élénkebb kíváncsiságot érezve ilyen rendíthetetlen hit előtt,
mintha a középkor egy alakja állott volna előttem.

— Oh, nagyon sok dolgom van — felelt Dom Griffi. —
Kivettem bérbe a zárda körül fekvő földeket, és tizenöt csalá-
dot fogadtam föl megművelésére. Reggeltől estig folytonosan
jönnek-mennek czellámban, úgy, hogy egy percz nyugalmam
sincs. Számodásokat kell átnézni, tanácsokat adni, orvosságot
ajánlani, ha kérnek . . . Egy kicsit orvos is, gyógyszerész is,
bíró is, tanító is vagyok. — Igen, mert a gyermekek hozzám
jönnek tanulni; Luigi is egyik tanítványom. Nem nagy dicső-
séget hoz ugyan reám, de nagyon jó fiú . . . Aztán cicerone is
vagyok, az idegeneknek megmutatom a zárdát. Oh, nem jönnek
sokan . . .

— Épen Pisában találkoztam két angol kisasszonnyal,
kik Monte-Chiaróból jöttek. Miss Dobson, és Miss Roberts —
mondám.

— Ohó — nevetett — hisz azok az én vörös halacskáim.
Azért neveztem így el őket, mert olyan vörös hajok volt. Pro-
testánsok ugyan, de azért nagyon jó teremtések. Lascia fare
a Dio ch' è santo vecchio. Csak bízzuk Istenre, ő a legrégibb
szent . . . Rómába mentek. Azt mondtam nekik: Szent Péter
halász, bár megfogná két vörös halamat hálójába . . . Anglia
napról napra jobban közeledik Istenhez a puseizmus óta —
folytatá, kezeit dörzsölve. — Még önök talán megérik azt a szép
napot, még elég fiatalok hozzá, mikor minden keresztyén egy
atya alatt egyesül. Aztán jön az Antikrisztus, azután az utolsó
ítélet és végül az örök béke beáll . . .

Szemei a jóslat tűzében csillogtak, mialatt e szavakat
mondta. Az *Ezer év* egy fanatikusa nem lehetne buzgóbb. Phi-
lippe s én egymásra néztünk. Tekintetében gonoszság villant
föl, s én meglepetten hallgattam mint beszél:

— Nálunk Franciaországban is nagy haladást tett a
katholicismus, atyám! A buzgóság néhány nagyon fölemelő
példája állott előttünk: különösen egy Bandelaire nevű író s
tanítványai nevezeteseek. Oly szerények, hogy decadenteknek
nevezik magokat. Hymnusokat írnak, s azokat közösen éneklik.
Újságaik vannak, melyekben a szent ügyet szolgálják. Rend-
kívül épületes látvány a fiatalság e buzgósága . . .

— Ezt sohasem hallottam — felelt az abbé. — Decaden-
teknek nevezik, így mondta?

— Igen — folytatta Philippe — a kik leereszkednek, föl-
keresik az elbukottakat . . .

— Értem már — mondá az abbé — tehát bűnbánók; s
helyesen is teszik. Van egy olasz közmondásunk — Non bisogna
aver prura che de' suoi peccati. Csak saját bűneinktől kell
felnünk . . .

— Édes atyám — szoltam közbe, hogy félbeszakítsam
társam e képtelen tréfálkozását, minthogy ebédünk úgy is véget
ért — nem láthatnánk meg még ma este a Gozzoli freskóit,
melyekről az angol kisasszonyok beszéltek?

— Talán nem előnyös lámpavilágnál látni — felelt Dom
Griffi; de azután mégis elragadta a vágy, hogy fölfedezését
mielőbb megmutathassa. — Különben úgy is meglátják holnap
újra. Istenem, ha a szerzetesek visszatérnek, hogy fognak örülni
ezeknek a szép festményeknek! Remélem, hogy a télen az
egészet megtisztíthatom. Luigi hozd elő a botot a viaszgyertyá-
val a kápolnából; itt van a kulcs — és zsebéből egy csomag
óriási kulcsot vett elő. — Be kell zárni az ajtókat — fordult
hozzánk — mert a parasztok folytonosan jönnek-mennek. Jó
emberek nagyon, de nem kell a szegényt a kísértésnek kitenni.

Luigi visszatért a pince-gyertya félével, mely egy bot
végére volt erősítve, s hivatása látszólag a viaszgyertyák föl-
gyújtogatása volt. Az abbé fölállt, újra elmondta az áldást s
aztán gyermekes vidámságával a lámpát a rajta levő rezgyűrű-
nél fogva fölvette.

— Elöl fogok menni — szólt nevetve — s miután va-
lóságos labirinthon fogunk áthaladni, elmondhatják Dantéval:

Per la impacciata via, retro al mio duca . . .*)

— Már megint Dante! — súgta Philippe fülem mellett —
ezek a népek meg nem tudnak enni egy darab gorgonzolát,
istentelen zöld sajtjokból, a nélkül, hogy bele ne akadnának
firenzei nagy bolondjok egy versébe, a kit Durantenak hívtak,
vagyis Durandnak. Hallotta már ezt? Vallès találta ki ezt a jó
életet. A *Divina Comedia*, írta Durand. Szinte kedvem volna
ezt a kis pástétomot házigazdánknak föltálatni.

*) A tekervényes úton, vezetőm mögött. *Purg. C. XXI. v. 5.*

— Én nem tartok önnel — feleltem. — Már mondtam, hogy mennyire csodálom e nagy költőt.

— Tudom — válaszolt. — Ez az ön természetének bálványimádó, hódolatteljes, önfeláldozó oldala. De látja, én az iconoclastok nemzetségéből való vagyok, s ez a különbség közöttünk.

Mialatt mi félhangon beszélgettünk, vezetőnk öltönye, melyet a légvonatban föl-föllobbanó lámpa lángja fantasztikusan világított meg, eltűnt a végtelen folyosó sötétjében. Fölmentünk egy lépcsőn, s lejöttünk egy másikon. Körülkerültük a kolostor íves folyosóit. Néha egy-egy éjjeli madár rebbent föl közeledtünkre, vagy egy megijedt macska futott végig hangtalanul. Ha csak egy kis holdvilág lett volna, a regényesség mily hatalmas vonzereje lobbant volna föl lidérczfényénél, az óriási vén zárdában tett séta alatt!

Fölidéztem gondolatban az elmúlt századok szerzeteseit, kik itt végig vonultak, az éjjeli istentiszteletre menve. Mintha vezetőnk is megfiatalodott volna negyven évvel, a mikor még társai sorában, telve ifjúsága hitbuzgóságával és szeretettel hivatása iránt, épen így haladt végig a folyosókon.

Milyen emlékek kelhettek föl benne most, mikor csaknem egyedül élte túl őket a nagy elhagyatott zárdában? De nem, egészen nyugodtan, csaknem vidáman viselte el a nagy szerencsetlenséget, hitének erejével. Milyen hatalom van e titokzatos tüneményben, mely a teljes, korlátlan, megdönthetetlen hitet alkotja? . . .

Végre Dom Griffi megállott egy ajtó előtt. Újra kikeresett egy kulcsot a börtönöréhez hasonló csomagból; az ócska zár csikorogva engedett s beléptünk a magas terembe, hol a lámpareszkető lángja bizonytalanul világított meg két falat, melyen freskók látszottak, s a harmadikat, mely még egészen fehérre volt meszelve.

— Fiam — szólt az abbé Luigihoz — add a gyertyát, hogy meggyújtsam. Még lecsepegtethetnéd viasszal a ruhámat, pedig arra nincs szükség.

Letette a lámpát a földre, s gondosan megvizsgálta, vajon elég erősen áll-e a gyertyácska a rudon. Aztán meggyújtotta a kanócز végét, s elkezdte a kis lángot a fal hosszában ide s tova mozgatni és a régi mester festményének egyes részletei — mintegy varázslat által — megelevenedtek e világítás alatt.

A mint az öreg szerzetes az első fal előtt végig vitte a világot, láttuk a Krisztus vérző sebet, az apostol kezét, a mint áldólag ráteszi, a megváltó fájdalmas tekintetét és szent Tamás arczán a lelkiismeretfurdalás és bámulat kifejezését; angyalok vitték az ég felé a keresztet és töviskoronát, finom arczukon könnyek ragyogtak. A másik falon részletről részletre láttuk Gondoforus zöld palástját és az arany hímzéseket; a drága ékszerek túlömlöttek az edények szélein, a mint az apostol elébe rakták, míg fönt az erkélyeken pávák teregették szét ragyogó tollazatukat, tarka papagályok hintáztak a fák ágain, és a hegyek útain a herceg kísérete vadászott, tigris-szörű leopárdokat vonszolva lánczaikon.

És a kis láng tovább tévelygett, mint egy bolygótűz. A mint odább haladt az a részlet, mely egy pillanatra kilépett a fél-homályból, újra visszasülyedt bele. Lehetetlen volt a művet teljességében megítélni, de így látva, phantastikus varázsa sajátságosan összhangzott a hely és idő szokatlanságával, annál is inkább, mert Dom Griffi, mikor így mutatta be a két freskót, gyermekesen engedelmeskedett a szenvedélyes örömnök, melyet viszontlátásuk neki is okozott. Olyan élvezetet talált benne, mint egy zsugori, ki kincseiben s gyémántjaiban gyönyörködik. Nem volt-e saját teremtménye e drága ékszer, melylyel kedves zárdáját gazdagította? Mialatt beszélt, szavait vén, ránczos arczának kifejező játékával követte:

— Latják az apostol újját, milyen habozva érinti a sebet, és Krisztus úrnak mozdulatát és száját . . . Így tesz az ember, ha nagyon beteg és az orvos megérinti . . . Hát a vidéket a háttérben? megismerik a Verruccát és a Monte-Chiarót? . . . Nézzek itt jobbra, ez az önök szobája . . . Hát ezek az angyalok, hogy összehuzódnak a szemeik! Sírnak, pedig nem akarnának, és egy kicsit föl húzzák az orrocskáikat . . . És ez a fekete király! Nezzük a fülbevalóit! Egyik fivérünk, ki az elnyomatás után itt meghalt — Isten nyugasztalja — ásatásokat rendezett egy másik zárdánk mellett, közel Volterrához. Talált egy etrusk sírt s benne a koponya mellett egy pár tökeletesen ilyen fülbevalót . . . Jól eltettem, meg fogom mutatni . . . Hát még ez! . . .

Ebben a perczben megfordult és láttam, hogy a kis világot a jobb oldali szöglet felé közelíti, azon a falon, melyet először tiszta fehérnek képzeltem. A varázslámpa e helyen a fehérség közepett egy tenyéрни színes foltot világított meg.

A véletlen úgy akarta, hogy a mint az abbé e falon is kísérletet tett a mész letisztításával, épen egy madonna-arczot fedezett föl, melynek fele meglátszott: az áll vonala, az ajkak, az orr és a szemek. Az így leleplezett madonna tekintete és mosolygása az óriási fehér meszelt falon, mint természetfölötti jelenség ragadott meg. A lángocska kissé remegett, hiszen a botot reszketős vén kezek tartották, s úgy látszott mintha a madonna megmozdúlna, ajkai lélegzenének, szempillái megremeznének. Mintha élő asszony lett volna, ki le akarja dobni magáról e vakolat-szemfedőt, hogy ifjuságának könnyed bájában jelenjék meg előttünk.

Házi gazdánk elhallgatott, de arcza a vallásos bámulat oly mélységét fejezte ki, hogy azonnal megértettem, miért nem sietett a fresko többi részét is minél gyorsabban fölszabadítani. Művészi érzéke és hitbuzgalma megértették vele a nyers anyagias burkolatba bebörtönzött isteni mosoly és isteni szemek költészetét. Philippet is meggyőzte e rendkívüli hatás ereje, s hallottam a mint magában mormolta:

— Valóságos Poe Edgar, vagy Shelley . . .

Az abbé, ki bizonyosan se az egyik, se a másik nevet nem ismerte, őszinte nyíltsággal felelt, abban a hitben, hogy fiatal szomszédja szavairól és érdemeiről helyes bírálatot hoz:

— Oh nem, ez valóságos Gozzoli . . . bebizonyíthatom Vasariból; és tudják, mi van mögötte? Bizonyosan a szent öv csodája.

— Milyen csoda? — kérdém.

— Hogyan — felelt az abbé láthatóan elámulva — nem látta ön Pistojában a székesegyházban a boldogságos szűz övét, melyet szent Tamásnak dobott le mennybemenetele után? . . . Ő nem volt jelen, mikor a szűz fölemelkedett a többi apostol előtt. Mikor három nap múlva visszatért, kételkedett abban a mit nem látott, és a Madonna szent kegyével ledobta övét, hogy ne kételkedjék többé.

Eloltotta a gyertyácskáit, átadta Luiginak, s újra bezárta az ajtót, mialatt e mondát elbeszélte — a mely különben azt bizonyítja, hogy az ó-keresztýén vallás előre gondolt az analýstákra, s gondoskodott esetleg üdvökről.

A meggyőződés egyszerűsége, melylyel e mondáról beszélt, véglegesen bebizonyította előttem, hogy szelleme épen úgy él a természetfölöttségben, mint a miénk, e század gyermekeié, a

nyughatatlanságban és gúnyolódásban. Kénytelen voltam őt lelkemben ahhoz a freskódarabkához hasonlítani, melyet épen most mutatott. E darabka festmény elég volt, hogy megelevenítse az egész fehérre meszelt falat. és Dom Gabriele jelenléte magában elég volt, hogy fölelevenítse a nagy pusztza zárdát. Éreztem, hogy igazán lelke az apátságnak, mely a szó szoros értelmében a távollevő fivérek lelkeit képviselte. Gyermekkoromban a nagy hadsereg egy katonatisztjét láttam végig menni a városka járdáján, hol fölöttem. A vén katona csak úgy vonta maga után lábait, mert Lipcsénél megsebesítették, szegény volt, és rendjele ugyancsak kopott kabáton díszlett. Mindamellett előttem az empire egész hőskölteményét képviselte, mert tudtam, hogy a császár saját kezével díszítette föl. Hasonló érzelmek fogtak el most, mikor Dom Griffit követtem. Egész rendjének szellemét magával hordta ócska papi öltönyének ránczaiban, melyet Luigi oly rosszúl gondozott.

Ez az a nagyság, melyet a személyiségünkről való teljes lemondás ad, valami nagy magasztos munka javára! Lemonduk és fölmagasztalódunk egyszerre, oly törvény erejétől, melyet a modern társadalom nem ért meg durva individualismusában. Az ember csak azáltal lesz valamivé, ha egy eszmének áldozza föl magát; és mi más egy hadsereg, mi más egy szerzet, mint egy szervezett eszme, mely ezer és ezer lenyit olvaszt be önmagába. Mindegyik lény résztvesz így a többiek egyesült erőfeszítésében.

Mi lett volna Dom Griffi zárdája nélkül? Bizonyosan valami szűk látkörű régiségbúvár, ki valamelyik múzeumot tartotta volna rendben. Mert alig ért véget elragadtatása, mialatt szobánkba visszamentünk, épen úgy beszélt, mint akár melyik műgyűjtő, ki elfelejti a művészet lényegét, hogy annak külsőségeit, hasonlatosságait és valódiságát vitassa.

— Nagyon sokszor fölhasználták ezt a tárgyat — mondá — a madonna övéről és szent Tamásról. A firenzei akadémiában van egy bájos bas-relief Lucca della Robbiától, hol a madonna angyalaitól környezve átadja övét az apostolnak . . . Francesco Granacci ugyanezt a tárgyat kétszer használta föl; és a pistojai Fra Paolino, és Taddeo Gaddi, és Giovanni Antonio Sogliani Croceban . . . Az én vörös angolaim már küldtek is ezekről a festményekről fényképeket. De csak magáról a szűz arczáról ítélve, meg vagyok győződve róla, hogy a mi kedves Benoz-

zonké lesz a legjobb . . . De nem jönnek be czellámba? megmutatnám a régi fülbevalókat és Dom Pio gyűjteményét.

Elfogadtuk. Dubois Philippet talán régiségbúvár természetűe készítette rá, mely a jövő írója mögött rejtőzött; engem pedig a kíváncsiság, hogy megláthassam a tárgyakat, melyek közt házi gazdánk él.

Az első szoba, melybe bevezetett, rendetlenségében szolgálja hanyagságát mutatta, ki Luigi névre hallgatott. Nagy könyvek tornyosodtak itt, melyek bekötések és vastagságok után ítélve, egyházi atyák lehettek. Egy pár harapófogó, kalapácsok, egy doboz telve csavarokkal, szögekkel és ócska vasakkal azt mutatták, hogy Dom Griffi, ha kell, munkássá is át tud változni, ha egy pár bútorjavításról vagy zárigazításról van szó. Czitromok száradtak egy tányéron. A megfeketedett piszkos szalmába göngyölt üvegek talán még múlt évi olaj- vagy bortermés maradványait tartalmazták. Egy barna agyag edény, melyet a toskanai asszonyok *scaldinon*nak neveznek, és égő szemet raknak bele, hogy kezöket melegítsék nála, képviselte az egyedüli kényelmet a szobában, mellette egy fekete macska nyújtózkodott restül. Bizonyosan valami hálás angol utazó küldte a szegény papnak az ezüst thea-főzőt, e remete-lak egyetlen értékes darabját. De miután Luigi óvatosan tartózkodott, nehogy megtisztítsa az ércet, lassanként ez is befeketedett állványán. Egy nagy fölállított kereszt volt az asztalon, hol papírlapok heverték szétszórva, határozott, erőteljes írásúak.

— Ezek a mesterem hitszónoklatai; le akarom másolni — mondá Dom Gabriele. — A szegény bibornok vak, és szeretné ha műveit még halála előtt kiadná . . . Nyolczvanhét éves . . . és az írása borzasztóan perfid — folytatá újabb italianismussal — nekem pedig olyan kevés az időm. Szerencsére csak négy órát alszom naponként. Na Nero, menj innen, menj erről a székről, na miczuskám!

Úgy beszélt macskájával, mint Pasquale a lovával; és mintha Nero megértette volna, leugrott a székről s arra a papírsomagra ült, mely az öreg bibornok nevét volt hivatva megörökíteni.

— Most tessék ide ülni — szólt hozzám — s ön ide Philippe úr.

Megkérdezte volt keresztnévünket mindjárt az ebéd kezdetén s azóta nem is szólított másként, az ország szokásos bizalmasságával.

— Ejnye na — mondá — ugyan hol van az az ördögös szekrény? Igaz, az egyházi atyák kötetei közt, hol a múltkor szent Ireneus egy mondását kerestem a gnostikusok ellen . . . A basilianusokról volt szó, kik el akarták titkolni a martyrságokat, azzal a kifogással, hogy nem kell eszméinket a köznéppel megismertetni . . . Oh a kevélység, a kevélység! Ez az alapja minden hitetlenségnek és sophismusnak . . . Pedig olyan jó hinni, és főleg olyan egyszerű! De itt van a szekrényke. Nyitva tartom; itt semmit sem zárok be, mert ez mind az enyém, nem a zárdáé. De lássuk a fülbevalókat.

Beszéde alatt egy bőrrel bevont szekrénykét vett elő, melynek zára elég különös volt, hogy egyszer fölnyitva ne engedelmeskedjek többé e kis fészek egyszerű munkásának. A fedelet fölemelve, láttuk, hogy sok gondosan papírba csomagolt tárgy van benne, valamennyi címzéssel ellátva. A papírcsomag nagy részének kerek alakja azt mutatta, hogy a Dom Pio gyűjteménye főleg érmeiből áll. Meglepetéssel láttam, hogy az etrusk fülbevalók igen finom munkájúak. Találomra fölvettem egy begöngyölt érmet s ezt olvastam papírján: Julii Cæsarius aureus. Megvizsgálása után fölismertem, hogy az arany valódi volt. Áadtam Philippenek, ki figyelmeztetett a vereten Marc Antonius fejére, s így szólt:

— Gyönyörű pénzdarab s igen ritka . . .

Fölvettem egy másikat, aztán egy harmadikat, s még nagyobb meglepetésemre egy Brutus-aranyat találtam, melynek értékét véletlenül tudtam meg. A dolog így történt: A múlt évben, mikor újévi ajándékokat kellett volna adnom, eszembe jutott, hogy néhány hölgynek, kiknel gyakrabban ebédeltem, régi pénzeket fogok ajándékozni, hogy karpereczeiken hordják. Kedves barátomat, S. Gusztávot, az ismert numismatikust, kértem föl, kísérne el e célból valamelyik kereskedésbe. Itt rendkívül megtetszett nekem e szép aranypénz, melynek egyik oldalán az ifjabb Brutus feje, a másikon az idősebb Brutusé látható. S. Gusztáv barátom elmosolyodott tudatlanságomon, mikor kérdésemre, hogy ezt legszívesebben megtartanám, az antiquarius így felelt:

— S. úr kedvéért önnek csak háromszáz frankban számítom.

És ez a pénzdarab, a sorstól ide vetve, most hatvan más között a Dom Pio szekrényében hever. Nem tudtam vissza-

fojtani egy meglepett fölkiáltást és átadtam Philippenek, elbeszélve, hogy mit tudok értékeről.

— Azt elhiszem — felelé — mert magam is tanulmányoztam egy kissé a numismatikát. S a mi fő, ez meg tökéletes érintetlen állapotban van.

— De hiszen itt valóságos kincsesbányára akadtunk, atyám — szóltam Dom Griffihez, ki nem látszott nagyon komolyan venni elbeszélésemet; de én nem hagytam abba, s igyekeztem megértetni vele, hogy az egyik darabnak bizonyosan tudom az értékét, s hogy társam teljesen illetékes e tekintetben.

— Ezt gyakran mondta nekem is Dom Pio — felelt végre lassanként megváltoztatva hitetlenkedő arczkifejezését. — Ezeket a pénzeket is az ásatásai közben találta. Mikor szegény Pio meghalt, a legnehezebb időket éltük át, és annyi dolgom volt, hogy elfelejtettem megvizsgáltatni a gyűjteményt Marchetti tanár által, a ki Pisában lakik. Már egészen el is felejtkeztem róla és Gondoforus király nélkül soha eszembe sem jutott volna újra elővenni . . . A múlt napokban, mikor az írásokat rendeztettem, jutott eszembe, hogy egyszer a Dom Pio régiségei közt milyen különös fülbevalót láttam. Megkerestem a szekrényket, megtalálom benne, s önöknek elbeszélem. Igazán szeretném — folytatá örvendezve dörzsölgetve kezeit — ha igazuk lenne. Van egy erkély a torony mellett, mely már kezd romba dőlni, és a kormány nem ad pénzt a kijavításra; négyezer frankkal meg lehetne csináltatni. De négyezer frank! . . . és hitetlenkedve rázta fejét, a régiségekre tekintve.

— Istenem — feleltem — az ön helyében megkérdezném azt a tanárt, a kit említett, mert nézze, atyám, itt egy Domitian-féle arany, hátlapján a templommal, a mit szintén a ritka darabok közt láttam volt . . .

— A legritkábbak egyike — mondá Philippe — és ez a Didius Julianus, és ez a Didia Clara! . . . Gyönyörű darabok. Meglehet, hogy egy paraszt egyszerűen megtalálta Volterra mellett valamelyik eltévedt légio kincseit, s átadta mindet Dom Pionak . . .

— Ha ez igaz — szólt az abbé, még mindig dörzsölgetve kezeit — akkor csak újabban bebizonyodott az mondás, melyet kedves bibornokom annyiszor ismételt: Dio non manda mai bocca, che non mandi cibo. Ha az Isten száját ad, eledel-

ről is gondoskodik. Annyit imádkoztam már a szép erkély miatt. A beteg barátok mindig itt élvezték a meleg napot félgyógyulóban. Írok Marchetti úrnak, hogy mielőbb jöjjön Monte-Chiara-ra; nagyon jó barátom, s annyira szeret itt lenni! . . . Holnap reggel a misénél megköszönöm az Úrnak, s önkért is fogok imádkozni. Igaz, el is felejtettem Luiginak megmondani, hogy hat órákor fogok misét szolgáltatni holnap, mert hétkor már sok dolgom lesz.

— Tudja — mondtam Philippenek később, mikor jó éjtszakát kívántam neki — ilyenkor meg lehet érteni, hogy a körülmények néha úgy alakúlnak, mintha isteni előrelátás intézné. A szegény szerzetesnek pénzre volna szüksége zárdájához. Imádkozik érte, s íme egyszerre két idegen fölfedezi előtte, hogy kezében tartja a kincseket.

— Igen, ez a véletlen ostobasága — felelt Philippe vállat vonva — hallott már olyat, hogy egy fiatal tehetséges ember, a kinek csak pénzre volna szüksége tehetsége érvényesítéséhez, valaha talált volna ilyen összeget. Vagy, hogy egy nagy író valaha nyert volna sorsjátékon? Ismertem szülőföldemen gazdag és ostoba polgárokat, kiknek Páris városi sorsjegyeit kihúzták, s kétszázezer frankot nyertek. Egy rokonom nekem is hagyott ilyen sorsjegyet; szerencsére már eladtam. De azt hiszi, nyertem vele tíz éven át valamit? Csak hatezer frankot vagy háromezret hozott volna . . . És íme ez a kámzsás vén bolond meg fogja kapni ezt a hatezer frankot, ha nem többet, és mire használja föl? . . . Hogy fölépítsen egy erkélyt a szerzeteseknek, a kik soha többé nem fognak visszajönni . . . Chamfort azt mondta, hogy a világot az ördög teremtette, mikor megbolondult. Legalább azt mondta volna, mikor dühödött örült volt.

— Addig is — feleltem színlelt jó kedvvel, mintha egy kis beteg fiúval beszélnek, nehogy kénytelen legyek haragudni azért, a miben végtére is sok igaz panasz van — addig is menjen aludni, s magam is úgy teszek.

A szél fölkelt — a búskomor őszi szél, mely gyöngén panaszkodva járt a vén apátság körül, s magam is némi nehézséget találtam tervem megvalósításában, hogy a régi fő-apátok kissé kemény ágyán elaludjam. Hallottam a Dubois Philippe lépteit, a mint föl s alá járkált szobájában s azt kérdeztem magamban, hogy ironiája mögött, mely sokkal élesebb volt, semhogy színlelt ne lett volna, nem hatotta-e meg őt is ez alá-

zatos, hitbuzgó élet, melyet gazdánk nál tapasztaltunk ma este. A pap szavai a véletlen események gondviselészerű találkozásáról eszembe jutottak. Lehetséges-e mélyen, őszinté gondolkozni az embernek saját s embertársai sorsáról, a nélkül, hogy a titokzatos sejtelen meg ne szállja, hogy csakugyan lakik fölöttünk egy szellem, ki bár nagyon tekervényes úton, határozott, általunk nem ismert cél fele vezet minket. De különösen vétkeink büntetésében nyilvánkozik meg e titokzatos szellem, kinek jelenlétét minden idők moralistái elismerik, a görög költőktől kezdve, kik Nemesist imádták, Shakespearig és Balzacig, a modern művészet mestereiig. Munkáikban nem uralkodik-e az az eszme, hogy az emberi létet egy nagy végső igazság burkolja be?

Azután szemrehányást tettem magamnak, ezért az örökös okoskodásért, kétkedésért, a mit azonban nem lehet olyan könnyen lerázni magunkról, mint a hogy házigazdánk képzelte. Arra a másik törvényre gondoltam, melynél fogva mindennek el kell pusztulni, a mi legszebb az ember művei közt, egy olyan erkölcsi személytől kezdve, mint a milyen ez a zárda, a művészet legszebb remekéig. A Benozzo freskóit fölfedezik négyszáz év után, hogy néhány másik század múlva újra eltűnjenek, akkor már az idő helyrehozhatatlan rombolása miatt. Igen, minden meghal, és minden újra kezdődik . . . Dom Griffi épen most beszélt a basilianusokról, furfangos elveikről, és a kevélységről, mely minden eretnokség alapja. Visszaemlékeztem arra, hogy milyen meglepő hasonlatosságot találtam, mikor az alexandriai tanokat tanulmányoztam, e paradoxok és mai erkölcsi betegségeink közt. Nem volt-e fiatal társam egyik példája, ki az író és közönség között levő viszonyra nézve ugyanazokat a hazug sophismákat hangoztatta, melyek oly kedvesek a gnostikusok előtt? — Hallottam, hogy még mindig járkal . . . ugyan milyen izgatottság űzheti? . . . míg végre az ellentétes okoskodások közepett elaludtam, s mikor reggel fölébredtem, az ártatlan Luigit láttam ágyam mellett állani, kezében tálczával, melyen a kávé el volt készítve. Csaknem ugyanabban a perczben lépett be papunk a szobába.

— Ah bravo! — mondá jóságos nevetésével — jól aludhatott, és meghazudtolta azt a közmondást, hogy a ki alszik, nem fog halat: Chi dorme, non piglia pesci. Mert egy paraszt egészen friss pisztrángot hozott reggelire . . . Filippo úr már

régen a hegyek közt mászkál. Mikor a miséről bejöttem, fél hétkor, már ő a falu fele járt olyan könnyedén, mint egy zerge. Ha fölkelt, megnézzük Benozzót nappali világításnál; akkorára Filippo úr is visszajön már... Majd megmutatom a zárda könyvtárat is; ha tudnák, milyen gazdag volt az első elnyomtatás előtt! De csak türelem, hiszen úgy látszik, az erkélyt már visszakapjuk. Multa renascentur...

Egy óra múlva fölkeltem, megittam minden különösebb arczfintorgatás nélkül a Luigi czikóriás kávéját, újabb látogatást tettünk a szerzetessel Gondoforusnál és a mosolygó szűznél. Dom Griffi megmutatta a nagy és kis ebédlőt, a könyvtárat, a kápolnát, a kamarákat, a kis kertet, hol apró cziprusokat nevelt, a kiültetésre. Philippe még mindig távol volt. Vajon eltévedt, vagy talán oly erős ellenszenvet érzett az abbé társalgása és társasága iránt, mely ellenállhatatlanul ragadja meg az olyan ideges természeteket, mint az övé. Ezek a kérdések elég közönyösen hatottak volna rám, bevallom, annyira bántott örökös gúnyolódása; de tizenegy óra fele, miután az egész zárdát megnéztük és visszatértünk, valósággal halálra rémített egy épen nem várt esemény, melyet én idéztem föl, a nélkül, hogy csak meg is álmodhattam volna.

Dom Griffi bocsánatot kért, hogy egyedül kell hagynia, reggeliig; könyvek nem voltak velem, és levelezésem, csodálatos módon, egészen rendben volt.

— Hátha újra megnézegetném a régi pénzeket? — gondolám s elkértem az abbétól a szekrénykét a ki saját maga hozta el. Nyugodtan elhelyezkedem szobámba és egyenkint szétbontom a papirosokat, itt egy borostyánnal koszorúzott császár arczképét, amott egy Victoriát bámúlva meg. Nem tudom milyen szeszélyből, szerettem volna újra megnézni a Cæsar aureusát az Antonius-fejjel, de sehogysem találtam. Egyenként megnézegetem az érme borítékait, de egyikén sincs a dictator neve fölírva. — Rosszúl csomagoltuk be — gondolám, s türelmesen fölnyitom valamennyit.

De a Cæsar-arany sehol sincs. Nincs a Brutus-féle sem. Nem hiszem, hogy életemben hasonló aggodalmat éreztem volna, mint a milyen most szorította össze szívemet, mikor fölfedeztem, hogy a két pénzdarab, mely legalább kétezer frankot ért, s mely még tegnap este itt volt a többi közt, hiányzik. Hiszen a kezemben tartottam vott; minden egyes részletét pontosan

megvizsgáltam. Magam mondtam meg az abbénak értékét, s most hiányzanak. Azt reméltem, hogy talán ő tette el, figyelemzetésünk után, azért, hogy mielőbb elküldhesse Pisába, s megvizsgáltassa valódiságát. Czellájába futottam, nem gondolva vele, hogy esetleg zavarni fogom. Lehetetlen volt, hogy e kételemről bizonyosságot ne szerezzek magamnak.

Dom Griffi egy nagy erőteljes parasztemberrel volt odabent, a ki valami fizetést teljesíthetett, mert durva börtárczájából komikai bánattal húzott ki öt és tíz frankos bankjegyeket. Az abbé észrevette arczomon, hogy valami fontos közlendőm van.

— Csak nem beteg a barátja? — kérdé élenken.

— Nem. De engedje meg, hogy egy kérdést intézzek hozzá, atyám. Nem vett ki a Dom Pio szekrényéből egy néhány arany pénzt, mely tegnap a kezünkben volt?

— Egyet sem, — felelt őszintén. — A szekrényke ott maradt, a hol tegnap hagytuk.

— Ah Istenem! — kiáltottam föl kétségbeesetten — hiányzik belőle legalább kettő, még pedig a legértékesebb, a Cæsar és a Brutus.

Alig mondtam ki e szavakat, mikor egyszerre beláttam óriási horderejüket. Idejövetelünk előtt senki sem sejtette, hogy a Dom Pio gyűjteménye milyen értéket képvisel. Épen ezt a két darabot jelöltük meg, mint legföltünőbbeket. És most eltűntek. Luigi nem választhatta volna így ki a többi közül, se egy olyan durva paraszt, mint a milyen itt előttem számolgatta piszkos újjaival ragacsos kis bankóit. Másrészt engem sem lehetett gyanúsítani, mert még akkor aludtam, mikor az abbé reggeli miséjét mondá és szobája üres volt. Azóta pedig nem hagytuk el egymást. A borzasztó tény fölillant agyamban, úgy, hogy önkénytelenül hangosan fölkiáltottam:

— Nem, nem, az lehetetlen!

Egyszerre tisztán láttam, hogy milyen kísértésbe hozta a kincs közelsége Philippet tegnapi beszélgetésünk után. Lépteinek visszhangja, a mint késő éjjel járkált szobájában, fölújult emlékezetemben és egyszerre a legszonyatosabb magyarázatot nyerte. Annyit beszélt az úton arról a pénzösszeagről, melyre szüksége volna, hogy Párisban fölléphessen. Ez az összeg oly közel volt hozzá, hogy csak kezét kellett kinyújtania. Küzdött, küzdött . . . s végre engedett. Elkövette ezt a lopást, mely oly

könnyű, s kétszeresen aljas volt, minthogy a szegény szerzetes házigazdánk volt. Csak valamivel korábban kellett fölkelnie a mise előtt. Kiment a szobából, és az abbé czellájába osont. Elvette azt a két érmet, melyet legértékesebbnek tartott, és talán még többet is. Azután elment a vidéket bejárni, részint hogy kora reggeli fölkelésének okát adja, részint hogy megnyugtassa lelkiismeretét, mely bizonyosan föl van zavarva. A szellemi erkölcstelenség legmerészebb paradoxjai és az ilyen aljas tett közt, még is óriási mélység van. E borzasztó lehetőség annyira megrázott, hogy lábaim reszketni kezdtek, és kénytelen voltam leülni, mialatt Dom Griffi szokásos szelídségével így szólt a paraszthoz:

— Várj meg a folyosón Beppo. Hívni foglak. Miután egyedül maradtunk, hozzám fordult:

— Lássuk, gyermekem — kezdé olyan hangon, melyet még nem ismertem nála; nem a szíves házigazda, hanem a lelkész beszélt hozzám, mialatt megfogta kezeimet:

— Nézzen a szemembe. Érzi, úgy-e bár, hogy nem önt tartom a bűnösnek? Ne szóljon semmit, ne magyarázzon semmit, csak tegyen nekem egy ígéretet . . .

— Kényszerítsem e szerencsétlent, hogy visszaadja! . . . Ah atyám, még ha magamnak kellene is kiragadnom kezeiből, vagy a zsandároknak átszolgáltatni őt . . .

— Nem találta el — felelt, fejét rázva — sőt ellenkezőleg, azt kérem öntől, ígérje meg becsületszávára, hogy nem fog egy szót sem kiejteni, melyből következtetni lehetne arra, hogy fölfedezte az érmek eltűnését . . . Egy szóval, egy mozdulattal se árulja el. Úgy-e jogomban van ezt kívánni?

— Nem értem.

— Pazienza — folytatá, kedvencz szójarását alkalmazva — csak ígérje meg, hogy aztán ezzel a borzasztó Bep-póval végezhessek . . . Ah ezek az emberek megölnek, mielőtt még viszontláthatnám itt fivéreimet . . . Letagadnának minden franknál valamit a haszonbér fizetésből; de tudja, húnyjuk be szemünket és bízunk Istenben! Nos hát, megígéri?

— Igen — feleltem, legyőzve a méltóságtól, melyet e pillanatban egész lényem kisugárzott.

— És lesz szíves elhozni a szekrénykét azonnal?

— Megyek érte, atyám.

Daczára adott szavamnak, rendkívül nehezen tudtam

magam visszatartani, mikor egy félóra múlva találkoztam Du-bois Philippe-el, ki vegre visszatért sétájáról. Becsületére legyen mondva, arca e pillanatban oly rendkívüli belső izgatottságot fejezett ki, a mi tökéletesen meggyőzött volna bűnösségéről, ha a legcsekélyebb kétségem maradt volna is fönn e tekintetben.

De egészen biztosnak képzelhette titkát, mert valóban, csak különös véletlen volt, hogy újra megnéztem a pénzeket, pedig rajtam kívül ki bizonyíthatta volna be az érmek eltűnését! Sokkal fölületesebben említettük nevöket, semhogy Dom Griffi megjegyezhetne volna magának. Nem is a fölfedezéstől való félelem volt az, mi még tegnap oly derüs homlokát és tekintetét a nyugtalanság felhőjébe borította. Láttam, hogy egyszerűen a lelkiismeret és a szégyen kínozza. Oly fiatal volt még a cynismus ez álarczában, oly közel még a meleg családi tűzhelyhez, szellemi romlottsága mellett is, hol a vidékies becsületességet beleolthatták! Észrevette tekintetem szomorúságát, de ha sejtette is eleinte valódi okát, hallgatásom megnyugtathatta.

— Nagyszerű sétát tettem — monda, pedig egy szóval sem kérdeztem, hogy töltötte a reggelt — csakhogy eltévedtem, és már későn lenne a zárdát bejárni . . . Nem bánom, mert félttem, hogy elrontom a tegnap esteli benyomást, ha nappal újra megnézem a freskókat. Mikor utazunk el?

— Fél három felé — mondám.

— Akkor, ha megengedi, becsomagolok.

És szobájába ment ez alatt az ürügy alatt. Hallottam, hogy újra föl s alá járkál, mint az éjtszaka. Jelenlétem, úgy látszik tűrhetetlen volt előtte. Mi lesz még akkor, ha az abbét fogja viszontlátni? Csaknem fájdalmas nyugtalansággal vártam a pillanatot, mikor mind a hárman újra leülünk a nagy régi asztalhoz, s közönyösen beszélgetnünk kell, az abbé és én a történetek tudatával, ő pedig e nagy teherrel szívéen. Bizonyos kíváncsiság is vegyült e nyugtalanság közé. Mikor azt kívánta tőlem Dom Griffi, hogy hallgassak Philippe-el szemben, bizonyára készen volt már terve. Vajon megkísérli négy szemközt meggyóntatni a fiatal embert, a nélkül, hogy nagyon megalázná? Vagy talán isteni jóságában, mely e valódi hívő szemében csillogott, elhatározta, hogy megbocsát neki, számítva arra, hogy a Dom Pio kincseinek maradványa is elég lesz a roskadozó erkély kijavítására.

Végre elérkezett a reggeli ideje — az idők hamar bekövetkeznek — és Dom Gabriele maga jött hívni minket, szokásos vidám, barátságos hangján.

— Nos, Philippe úr — mondá — bizonyosan nagyon megéhezett a hosszú séta alatt?

— Nem, atyám — felelt Philippe, kinek a pap mindkét kezét barátságosan kezeibe fogta, de ez a meleg kézszorítás a fiatal embert kellemetlenül látszott érinteni. — Felek, hogy egy kicsit megfáztam.

— Akkor majd iszik egy keveset a vino santóból — folytatá a szerzetes. — Tudja, hogy miért nevezzük így? Elrakjuk a szőlőt száradni husvétig és akkor sajtoljuk ki. Egy toskanai példabeszéd azt tartja: Nell' uva sono tre vinaccioli, a szőlőben három mag van; uno di sanità, uno di letitia, ed uno di ubriachezza, egyik az egészségé másik a vidámságé, harmadik a részegségé. De a mi vino santónkban csak a két első marad meg.

Így beszélt az öreg, vidáman fűzve egybe a mondatokat, az egész reggeli alatt, mely ez alkalommal az ígért pizstrángból, sült gesztenyéből, rántottából és húros-madárból állott, mely ilyenkor a fenyő-bogyón és szőlőn meghízva, kedvencz étele a lakosoknak Olaszország ez áldott zugában.

— Én soha sem tudtam volna megölni ezt a kis madarat — mondá az abbé. — Olyan közel repkednek hozzánk. De parasztjaink kézzel fogják. Nem látta meg őket egy megszeli-dített madárral menni? A szőlők közé leppel bekent pálczákat tesznek ki, azután a madarat egy másik bothoz hozzákötik. Ez ide-oda repked, vergődik, a madarak közelebb jönnek kíváncsiságból, leszállnak a pálczákra és fogva vannak. Csodálom, hogy valamelyik költő még föl nem használta ezt a szép képet...

De egy szó czélzással sem említi az eltűnt pénzeket. Egy szó sem mutatja, hogy különbséget tesz köztem és társam közt — sőt talán valamivel több szeretetreméltóságot tanusít iránta, kit valósággal megtör házigazdánk megindító rokonszenve, a kit oly méltatlanul elárult. Hússzor is láttam, hogy könnyek gyűlnek szemeibe szegény fiúnak, ki bizonyosan nem született a rosszra. Hússzor voltam azon a ponton, hogy megszólítsam «kérj bocsánatot e szent paptól, s legyen minden feledve»; de Philippe mindannyiszor összehúzta szemöldeit, orrczimpái reszkettek; a kevélység tüze fölszárította szempil-láit és a beszélgetés tovább folyt, vagyis inkább a Dom Griffi

monologja, ki most Monte-Chiarot összehasonlította Monte-Olivetoval, és gyöngéden emlékezett meg közös barátunkról, a kedves N. abbéról, ki ott ugyanilyen fölügyeleti szolgálatra van utalva. Azután a zárdáról beszélt el mindenféle történeteket, némelyik rendkívül érdekes volt, mint például: a Bourbon connetable látogatása Róma fele vezető útjában, mikor titokban egy misét rendelt a főnöknél halála esetére — mások ismét gyermekesek és régi legendákra vonatkoztak.

Csak a reggeli után, mikor visszatértünk szobánkba, érttettem meg szándékát, s hogy milyen eszmét sugalt neki az a rendkívüli ember-ismeret, melyet csak egy gyóntató atya szerezhethet meg. Alig távozott néhány pillanatra, és azonnal visszatért a Dom Pio szekrényével kezében. Philippe-re néztem. Halálsápadt lett. De gazdánk ránczos arcza nem azt mutatta, mintha szigorú kérdezősködés lenne célja.

— Önök fölfedezték nekem, hogy milyen értékesek ezek az érmeek — mondá nyugodtan, s letette a szekrényt az asztalra. — Talán nagyon is sok lesz az erkély helyreállítására. Engedjék meg, hogy önöknek ajándékozzak kettőt-hármat belőle; válaszsza nek a tetszésök szerint, s tegyék el emlékül az öreg paptól, ki ma reggel mindkettőjükért imádkozott.

Rám tekintett, míg e szavakat mondta, s e tekintetből kiolvastam, hogy ma reggeli ígéretemre emlékeztet. Kiment, s egyedül maradtam Dubois Philippe-el; mindketten mozdulatlanul állva maradtunk. Remegtem: nem veszi-e észre rajtam, hogy ismerem titkát? Dom Griffi magasztos kiméletének, melynek csaknem villámszerűen kellett előidézni a megbánást a szégyen megsemmisítő erejétől, csak akkor lehetett teljes hatása e megzavart lélekre, ha a sértett önértet keserősége is hozzájárult.

— Milyen, jó egy igazi jó pap — mondám egyszerűen, hogy megtörjem a csendet. Philippe semmit sem felelt. Gyorsan az ablak fele fordult s a zöld tájképet nézte, melyet tegnap este mély ábrándokba merülve csodáltunk volt.

Fölnyitottam a dobozt, és találomra kivettem egy érmet, házigazdánk kívánságának engedelmeskedve, s azután távoztam szobámba. Szívem hangosan dobogott . . . hallottam a fiatal ember lépteit, a mint futva távozott a szerzetes czellája felé. A büszkeség meg volt törve. Vissza fogja adni az ellopott pénzdarabokat s bevallja hibáját.

Milyen szavakkal fordúlt ahhoz, kit elebb oly gúnyosan Hyacinthoz hasonlított, és mit felelt amaz reá? Sohasem fogom megtudni. De mikor mind a ketten fölültünk a kocsiba — és Pasquale biztatóan nógatta lovát: «Zara, most már szedd a lábadat gyorsabban» — visszafordultam, hogy még egy pillantást vessek a zárdára, s utoljára üdvözöljem a küszöbön álló abbét, ekkor abban a tekintetben, melyet társam az egyszerű papra vetett, egy új lélek hajnalát véltem fölfedezni.

Nem, a csodák kora még nem járt le, csak a szentek hiányzanak — vagy legalább nagyon ritkák.

BOURGET PÁL után, francziából

R. E.

TISZA-VIDÉKI DALOK.

I.

Zúg a patak, mind azt zúgja :
A ki szeret sok a búja ;
Zeng a madár, mind azt zengi :
Nem szeret úgy, mint én, senki.

Hallgat patak, hallgat madár,
Ha az idő majd őszre jár ;
Mikor jö el az én telem ?
Meddig üld még a szerelem ?

II.

Zöld fű között nyílik már az ibolya :
Kék szemedet látom-e még vagy soha ?
Ha nem látom, csak tél nekem e világ,
Hervadjon el erdőn, mezőn a virág !

Száll a madár kelet fele, sebesen :
Ha szállhatnék én is hozzád, kedvesem !
Megzörrentném szárnyammal az ablakod,
Tudom, mindjárt kitalálnád, ki van ott.

Ereszkedik le a felhő, feketén :
Épen olyan bús-haragos, milyen én ;
De nekem csak könnyem van, nincs villámom,
Tehetetlen bolyongok a világon !

III.

Kakuk madár, mondd meg, kérlek :
Mikor halok, meddig élek ?
Hány hónapot, hány esztendőt ?
Sokat, vagy csak egyet-kettőt ?

Sok év miatt sem búsulok,
Szenvedtem már bűt, a mi sok,
Egy vagy két év sem lesz nagy baj,
Úgy sem hangzik utánam jaj.

IV.

A szeretőm vár reám,
Induljunk hát szaporán,
Itt a nyereg, siessünk,
Édes-kedves paripám.

Rút az idő, szél havaz,
Életemnek képe az,
De csak tűrjünk, jó lovam,
Tel után jó a tavasz.

Fáradsz, szenvedsz ez útban,
Mit csináljunk, ha úgy van !
Szenvedünk még többet is,
Én másért, te miattam.

V.

Ifju legény, ifju leány,
Szerették egymást igazán,
De köszivü a lány atyja,
Szegény leányt máshoz adja.

«Látlak-e még, vagy soha sem?
Isten hozzád, hív kedvesem!»
Mond a leány könnyes szemmel,
Édes-fájó szerelemmel.

«Nem esküszöm, de tudom azt,
Tőled semmi el nem szakaszt.»
Mond a legény s utoljára
Csókot nyom a lány ajkára.

Falu-hosszat nagy vigalom,
Kezdődik a lakodalom,
De menyasszonyt senki se' lát,
A Tiszába ölte magát.

Tenger nép a Tisza partján,
Kendő lobog ott a fűzfán,
A lány titkos jegykendője,
Rá ismer a szeretője.

«Nem esküdtem, de tudom azt,
Tőle semmi el nem szakaszt»
Kiált s a hab közé rohan,
Csobban a víz és oda van.

Szeles, hives az éjtszaka,
Háborogva foly a Tisza;
Hull a fűzfa-, nyirfalevél,
Összesodri mindet a szél.

GYULAI PÁL.

ÁLLAMCSÍNY SZERBIÁBAN.

I.

A tizenhat éves és nyolcz hónapos Obrenovics Sándor április 13-dikán nagykorúnak jelentette ki magát és tényleg kezébe ragadta az uralkodást, melyet addig csak névleg gyakorolt. Közkeletű és rövid kifejezéssel *államcsíny*nek nevezték el az ifjú királynak ezt az actióját. A mint hogy nem is egyéb. Mert ha abban látjuk az államcsíny kriteriumát, hogy az alkotmány megsértésével hajtatik végre valamely hatalmi tény, akkor az április 13-diki változás Szerbiában magán viseli az államcsíny bélyegét. A szerb alkotmány, a melyet Milán király örökségképen hagyott alattvalóira, mielőtt elbucszúzott volna tőlük, azt rendeli, hogy a király kiskorúsága esetén, három királyi helytartó együttesen gyakorolja a korona jogait, egészen addig, a míg a király tizennyolczadik évében el nem éri nagykorúságát. Sándornak tehát egy esztendeig és négy hónapig kellett volna még várnia, hogy az alkotmány értelmében megkezdhesse a tényleges uralkodást. Ő azonban túltette magát az alkotmány világos intézkedésein; önhatalmúlag nagykorúsította magát és forma szerint hozzálátott az uralkodáshoz. A regensség ennek következtében ipso facto megszűnt; az új király a szabadelvű Avakumovics-kormányt elbocsátotta, mérsékelt radikális kabinetet nevezett ki helyére és föloszlatta az országgyűlést. Végrehajtotta pedig ezt az egész actiót minden jogalap nélkül, egyedül a fegyveres erőre támaszkodva. Annál kevésbbé szerezhett valamely jogalapot alkotmányellenes eljárásához, mert nem is fordúlhatott a nagy szkupstinához, a melynek jogában állana az alkotmány revideálása. Ez az alkotmány ugyanis tartalmaz egy pontot, a mely egyenesen kimondja, hogy revisiójára még a nagy szkupstinának sincsen joga a király kiskorú-

sága alatt. Milán ennek a rendelkezésnek bevételel akarta elérni azt, nehogy az alkotmány is a pártszenvedélyek játéklabdájává süllyedjen, s a király kiskorúságának fölhasználásával olyan módosítások legyenek belecsempészhetőek, a melyek esetleg még a dynastiának is ártalmára szolgálhatnának. Ezeket a körülményeket kellően méltányolva, el kell ismernünk, hogy Sándor király április 13-diki föllépése csakugyan magán viseli az államcsíny ismertető jeleit, és eltagadni nem lehet, hogy igazok van azoknak, a kik azt mondják, hogy a negyedik Obrenovics az alkotmány megszegésével kezdette meg uralkodását. A siker sokat igazol utólagosan a politikában; a fait accompli varázsa Európa újabbkori történetében igen jelentékeny szerepet játszik, hanem mind e mellett mindig kétes értékű vállalkozás jogsértésre alapítani egy uralkodó egész jövőjét. Kétes értékű vállalkozás Európa bármely országában, mert utóvégre is mindenütt az alkotmány betűjének és szellemének szigorú megtartása képezi a korona legnagyobb erősségét; de kétszeresen kétes értékű vállalkozás a balkánfélszigeti országokban, a hol teljesen hiányoznak a tradíciónak azok az erős kapcsolatai, a melyek másutt a nemzetet és az uralkodó családot egybefűzik. Szerbiában, Romániában, Bulgáriában, Görögországban igazán csak az alkotmány képezi a trón alapját, és hogy ha ez az alap hiányos, akkor a trón állását is ingadozónak kell tekintenünk. A dynastikus tradíciók minő értéktelenek a balkánfélszigeti országokban, azt legjobban megvilágosítja az a sajátos történelmi tapasztalat, hogy ott éppen az úgynevezett nemzeti dynastiáknak a sorsa legbizonytalanabb. Görögországban a dán családot nem fenyegeti semmiféle praetendens; Bolgárországban Koburg Ferdinánd állása bámulatosan megszilárdul; Romániában Károly király trónralépése óta a trónkövetelők teljesen elhallgattak. Mit láttunk azonban a dunai fejedelemségekben: Oláhországban és Moldvában a nemzeti dynastiák idején? Azt, hogy a Kuzák, a Sturdzák, a Bibeszkók, a Ghykák és a többi gazdag bojárok folytonos czivakodásának volt tárgya a trón, és nem lehetett semmi állandóságot meghonosítani az ország viszonyai miatt, az örökös összeesküvés és fejedelembuktatás miatt. És mit láttunk Szerbiában? Azt, hogy az Obrenovicsok és a Karagyorgyevicsok harcza még mindig nem tekinthető véglegesen befejezettnek. A szerb fejedelemség megszületése óta hány-szor taszították le egymást a trónról, s nem merült-e föl a gyanú, hogy a toposideri gyilkosság fejedelmi áldozatának vére is a Karagyorgyevicsok kezét mocskolja be? Még mindig mint fenyegető árnyak állanak a háttér-

ben, és az idei szerb választások alatt is, nem egy helyen hordozták körül a trónkövetelő lobogóját. A hol ilyen veszedelmek is fenyegetik az uralkodó családot, ott igazán nem lehet elég óvatosságot kifejteni az alkotmány tiszteletben tartásával, és könnyen megbosszúlja magát a rajta elkövetett minden sérelem. Nem is csinálnak belőle titkot Szerbiában. Mindenfelé lehet hallani a fenyegetést: Sándor király ugyan hiában fog hivatkozni az alkotmányra; hiszen uralkodása az alkotmány megszegéséből ered. Az államcsiny kísértete nem egy hamar fog eltűnni az ifjú király trónja mellől.

II.

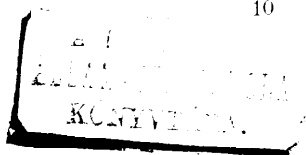
Milán király, a mikor lemondott, királyul kiskorú gyermeket, kormányzókul három regent és egy radikális kabinetet hagyott hátra Szerbiában. Az ország leggenialisabb statusférfiát veszítette el Milánban, s nehezen lehetett megjósolni, miképen tudnak boldogulni a regensek ott, a hol ő hajótörést szenvedett? Risztics, Belimarkovics, Protics vállalták magokra a nehéz föladatot, hogy rendben adják át az országot ifjú uruknak, a mikor majd az alkotmány értelmében eléri nagykorúságát. Most már látjuk, hogy az ő vállalkozásuk sem sikerült... Pedig Risztics János, az első regens, egyszer már szerencsésebben megfelelt a regensi missiónak, akkor, a mikor Milán király nevében, az ő kiskorúsága alatt állott az ország élén. Nem is tekintve e sikerét, alig lehet kétség tárgya, hogy Milán mellett ő a legjelentékenyebb szerb politikai férfiú. Milán tehát, a mikor reábizta fia és országa sorsát, méltán hihette, hogy jó kézbe tette le mindkettőnek jövőjét. Úgy látszik azonban, hogy kifelejtette számításából a szerb politikai viszonyoknak azt a féktelenségét, a mely előtt ő is kénytelen volt meghátrálni. Ha a koronás király képtelennek érezte magát megküzdeni ezzel a féktelenséggel, miképen lehetett remélni, hogy el ne bukják az ádáz harcban olyan ember, a ki nélkülözi az uralkodói nimbust és nem imponálhat polgártársainak valami fölöttök álló tekintéllyel. Mert Szerbiában igazán valóság és nem utopia az egyenlőség. Az osztálykülönbségnek nyomát sem találjuk ebben a demokratikus országban; a miniszter és a paraszt olyan közel állanak egymáshoz, mint nálunk valamely asztaltársaság tagjai. A democratia teljes mértékben uralkodik a szerbeknél, oly annyira, hogy már szinte fenyeget a demagogia veszedelme. Képzeltető tehát, hogy ott, a hol a tekintélynek mini-

mális értéke van, minő rendkívülien nehéz föladat, egyszerre oda állani a trón mellé, mint a királyi hatalom képviselője. Risztics, mielőtt regens lett, a szabadelvű párt vezére volt. Regenssé történt kinevezésekor azonban kijelentette, hogy kilép a pártból és helytartói állásának megfelelőleg, a pártok fölé helyezkedik. Hanem ez persze nem segített semmit. A radikálisok és a progressisták azután is csak a szabadelvű vezérembert, egykori veszedelmes ellenfeleket látták benne, és épen úgy gyűlöltek, támadták őt, épen úgy cselet szöttek ellene, épen úgy igyekeztek meggyöngíteni, aláaknázni regensi székét, mint a mikor legvadabb pártküzdelemben mérkőztek egymással. A kormány radikális lévén, a viszálykodás folytonos volt közte és a szabadelvű regensség között, mert egyáltalán nem fért senkinek a fejébe, hogy a korábbi pártállásuk elválasztható legyen a regensek személyétől. Mindezeknek a nehézségeknek ellenére, a válság nyílt kitörése elkerülhető volt addig, a míg Protics tábornok, a harmadik regens, meg nem halt. Protics épen úgy, mint Belimarkovics, katonák, az Obrenovics uralkodóház föltétlen hívei; szívesen meghajoltak az első regens tekintélye, államférfiúi tehetsége előtt, és így meg volt köztök a szükséges harmonia. Protics halála azonban egyszerre felköltötte a radikálisokban a reményt, hogy most bejuthat egy emberök a regensségbe és beviheti oda a párt szellemét, előmozdíthatja a párt törekvéseinek sikerét. Risztics azonban erről hallani sem akart, mert félt, hogy a radikális elem belevonásával megbomlik a regensség egysége. Tényleg egy regens vetője lehetetlenne tehetett minden határozathozatalt, mert annak egyhangúlag kellett történnie. Mivel pedig Risztics attól tartott, hogy a radikálisok bejutván a regensségbe, minden határozathozatal lehetetlenne tételével meg fogják próbálni lemondásra kényszeríteni a másik két regens: Riszticset és Belimarkovicsot, hogy azután tisztán radikális regensséget választassanak, a mi egyértelmű lett volna a regensségnek belerántásával a politika köznapi veszekedéseibe. Ezért a leghatározottabban ellenezte, hogy radikális üljön Protics helyére. Az összeütközés igen élessé vált e miatt a regensek és a radikálisok között, a mikor Pasics, a radikális miniszterelnök, összeveszett saját pártjával is, és beadta lemondását. Risztics két kézzel megragadta az alkalmat, hogy lerázza a nyakáról a radikális kormányt, a mely óriási többségével bizonyosan kivitte volna, hogy radikális kapja meg a harmadik regensi állást. Elfogadta a kabinet lemondását és tavaly, augusztus 21-dikén Avakumovics elnöksége alatt, szabadelvű kormányt nevezett ki. A szabadelvűiek azonban alig

bírtak 15 szavazattal a 134 főből álló képviselőházban, a szkupstinát tehát nem lehetett összehívni, mert az rögtön leszavazta és megbuktatta volna a szabadelvű kabinetet. A harmadik regens megválasztásáról ilyenformán szó sem lehetett és csonka is maradt a regenség egészen április 13-diki kimulásaig. A szabadelvű kabinet húzta-halasztotta a szkupstina fölösztatását, hogy minél több ideje maradjon a választások előkészítésére, mert igen jól tudták a regensek is, a miniszterek is, hogy az augusztus 21-diki fordulatot egyedül az igazolhatja, ha sikerül összehozniok egy imponáló szabadelvű többséget. Az alkotmány által előírt végső terminus elérkezvén, fölösztatták a radikális szkupstinát és márcziusra kiírták a választásokat. A választások, óriási mérveket öltött korteskedés, félévi készülődés után megtörténtek, de nem hozták meg a szükséges szabadelvű többséget. A kormány, az alkotmány és a választási törvény mindenféle magyarázgatásával megpróbált ugyan kiszorítani egy-két szónyi többséget, de azért mindenki kénytelen volt belátni, hogy a szabadelvű Avakumovics-kabinet egy lehetetlen helyzetet jelent. Vagy újból föl kellett volna oszlatni az országgyűlést, vagy a szabadelvű kormánynak le kellett mondania. Úgy tetszik, hogy a regensek nem tudták elhatározni magokat se jobbra, se balra, habár alig lehet kételkedni benne, hogy Risztics utoljára is rászánta volna magát arra, hogy ismét a radikálisokat hívja meg a kormányra. Ez lett volna a bonyodalom természetes megoldása. Habozása azonban alkalmat nyújtott az államcsíny előkészítésére és végrehajtására, a mi azután véget vetett minden regensi töprenkedésnek. Már Protics halálakor hiányzott a szükséges gyors elhatározás. Maga Risztics beismeri ezt, és keserűen bevallja, hogy ha Protics halálakor gyorsan cselekszik, elejét vehette volna minden bajnak. A mint megkaptam a távirati jelentést a tábornok haláláról, úgymond, azonnal intézkednem kellett volna a szkupstina összehívása és a harmadik regens megválasztása iránt. Tíz nap alatt Bogicsevics tábornok itt ült volna Protics helyén, még mielőtt a radikálisok megtalálhatták volna a magok regens-jelöltjüket. Így lőn habozásom az egész válság szülő anyja.

III.

A ki hozzászózott a közép- és nyugateurópai politikai és pártviszonyokhoz, annak alig lehet tiszta fogalma a balkánfélszigeti országok politikai életét jellemző vonásokról. A hatalom megszer-

zése utóvégre mindenütt a politikai küzdelem célja, még a legparlamentárisabb országban is, mert csak a hatalom adhatja meg azokat az eszközöket, a melyek szükségesek hozzá, hogy az ország javára értékesíthetők legyenek az ellenzéken hirdetett és az illetők által — föl kell tennünk — legjobbaknak tartott kormányzási elvek.

A hatalomra jutás kívánsága nélkül gyakorlatilag meddő a legszebb politikai program, mert phrasis marad, minden kilátás nélkül arra, hogy valósággá válván, hasznára szolgáljon a nemzetnek. De ha a hatalom megszerzésére törekszenek a politikai pártvezérek Közép- és Nyugat-Európában is, azért még mindig elismernek és tiszteletben tartanak bizonyos korlátokat, a melyeken belül harcolnak a programjuk végrehajtásához szükséges eszközökért. Ezeknek a korlátoknak az átlépése erkölcsi lehetetlenségnek látszik mindazokra nézve, a kik visszariadnak attól, hogy az ország politikai rendjének fölforgatásával vádoltassanak. A balkánfélszigeti országokban ismeretlen ez a morális kényszer, politikai gène, vagy akárminek nevezjük. Romániában, Görögországban, Bolgáriában, Szerbiában megvan a parlamentarismus európai mintára, hanem a parlamentarismus functionálása keleti bélyeget visel. A mikor a hatalom megszerzéséről van szó, akkor készségesen megragadnak minden eszközt, hogy török-szakad, hozzá is jussanak. Nem megbuktatni, hanem megsemmisíteni, összezúzni igyekeznek azokat, a kik útjokban állanak. A harc igazán körömszakadásig megy. Ilyen Stambulov gigási mérkőzése ellenségeivel, a kik azonban ebben az esetben az országnak is ellenségei. Néhány évvel ezelőtt így söpörték el Romániában a Bratiano-kormányt, több mint egy évtizedes működés után, úgy, hogy Joan Bratianónak többé eszébe sem jutott a hatalom visszaszerzésére gondolni. E szerint a rendszer szerint dolgoznak pártok és politikusok Szerbiában is. A hosszú török uralom befolyása a közerkölcsökre nem csekély részt kíván magának a politikai élet ilyen elfajulásából; de okvetetlenül figyelembe veendő egyik indító oka e mellett a nép éretlensége a parlamentarismusra. Ez magyarázza meg a pártviszonyokban jelentkező, egészen hihetetlennek látszó hullámzást. Bratiano például, az általa vezetett utolsó képviselőválasztásnál óriási többséget vitt az országgyűlésre, úgy, hogy az ellenzék alig számottevő töredékké zsugorodott össze. Mikor utódja néhány hónap múlva új választásokat rendezett, akkor megint Bratiano emberei közül majdnem lehetetlen volt megválasztatni egyet-kettőt. Görögországban Trikupisz, a mikor kormányon ül, nagy többség fölött rendelkezik, s Delyanisz jelen-

téktelen csapatocska élén töri a fejét, miképen taszíthatná le a hatalom polczáról gyűlölt ellenfelét. De a mikor Delyanisz tartja kezében a kormány gyeplőjét, akkor épen megfordítva látjuk a képet. S mindez nem esetlegesség, hanem rendesen, matematikai pontossággal bekövetkező forgása a politikai életnek. Szerbiában az utolsó évtized alatt volt ilyenféle többsége minden pártnak: radikálisoknak, szabadelvűeknek, progressistáknak egyaránt. Mindig annak, a ki a hatalmon ült. Hogy a szabadelvűek most is meg nem csinálták maguknak az óriási majoritást, azt tisztán Rivaracz, a fiatal belügy-miniszterük, tapasztalatlanságának és a titkos szavazásnak kell tulajdonítani. Már pedig valóban nem állíthatjuk, hogy valami rokon elemek képeznék ezeket a pártokat. Valaki, a ki a jelszavaknak barátja, így jellemezte a három szerb pártot: a radikálisok az anarchiát, a szabadelvűek a reactiót, a progressisták a chauvinismust jelentik Szerbiában. Ha nem is mindenben találó ez a jellemzés, sokban megközelíti a valóságot. A radikálisoknak tényleg még mindig súlyos béklyó gyanánt lóg a nyakukban az anarchisztikus propaganda, a melylyel bevezették magokat Szerbia belpolitikai életébe. Izgattak minden ellen, a mi lényeges kelléke a rendezett állami életnek: adófizetés, katonaszedés, hatóságok, kormány ellen. A paraszt, a ki hallotta és mohón nyelte ezt a beszédet, elképzelt magának olyan szerb ochlocratiát, a hol majd ment lesz az összes terhektől, az ő tetszése szerint fog mozogni a világ. Természetesen új megváltókat látott a radikális prófétákban és tömegesen csatlakoztak hozzájuk, úgy, hogy a szerb parasztság ma kétségtelenül túlnyomó többségben radikális. Hanem, a mikor a radikálisok kormányra kerültek, akkor kénytelenek voltak belátni, hogy ilyféle tanok hirdetésével könnyen megszerezhették a népszerűséget, de majdnem lehetetlenné tették magokra nézve a kormányzást. Az ellenzéki programnak és az államélet realis követelményeinek összeütközéséből keletkeztek azok nagy nehézségek, a melyeket a radikális kormány képtelen volt legyőzni, és a melyek következtében a legveszedelmesebb pártválság előtt állott, a mikor Pasics miniszterelnök tavaly, augusztusban beadta lemondását. Maga az államgépezet annyival aggasztóbban nyikorgott, mert a radikálisok között nagyon kevesen bírnak gyakorlattal az államügyek intézése körül. Tapasztalataik a regensség alatt remélhetőleg okulásokra szolgáltak s a III. radikális kabinet szerencsésebb lesz, mint volt a II. Ha elmondható a radikálisokról, hogy a parasztságra támaszkodnak, s így a többség fölött rendelkeznek, épen olyan joggal nevezhetjük a

szabadelvűeket az értelmiség pártjának. A szabadelvű párt hívei a városokban találhatók. Politikai keresztnévöknél nem nagyon felelnek meg, mert csak mérsékelten rajonganak a szabadelvűségért. Azt tartják, hogy Szerbiát még jórészt patriarchalisan kellene kormányozni, s szerintök a parlamentarismusban legfeljebb a régi alkotmányig lett volna szabad elmenni. Az új alkotmányt a kis censussal, a titkos szavazással, egy kamarai rendszerrel, korlátlan sajtószabadsággal károsnak tartják Szerbiára nézve, mert úgy gondolják, hogy a szerb nemzet sokkal műveletlenebb, hátramaradottabb, semhogy képes volna helyesen élni ilyen nagy szabadsággal. És talán igazuk is van. E mellett a kormányzás terén kipróbált embereik számosan vannak, a kik alaposan ismerik az államélet minden csínyját-bínját. A tekintély elvének hívei; vaskézrel szeretnek rendet és csendet csinálni, a mikor kezökbe kerül a hatalom. Miután Szerbia túlnyomólag parasztország, a parasztok pedig a radikálisokkal tartanak, a dolgok természetes rendje szerint a szabadelvűek nem számíthatnak többségre. Legföljebb azzal az ismert phrasissal vigasztalhatják magokat, hogy kis számú, de válogatott emberekből áll a pártjuk. De ha a szabadelvűek még dicsekedhetnek legalább kis párttal, a progressisták (haladópartiak) még ezt sem igen tehetik meg, mert az ő pártjuk inkább csak képzeletileg létezik. Ellenben vannak igen kiváló vezérémbereik. Garasanin a párt elismert feje, Franasszovics a mostani hadügyminiszter, Novákovics a volt közoktatásügyi miniszter, Pirocsanacz a volt miniszterelnök (a ki különben most már teljesen visszavonult a politikától), Mijatovics a volt pénzügyminiszter és még egynéhányan, mind európai műveltségű, figyelemre méltó tehetségű politikusok; kétségtelenül újból jelentékeny szolgálatokat tennének az országnak a kormányon, de hiányoznak az emberek, a kik odasegítsék őket. Tudvalévőleg Milán király támogatása juttatta a hatalomhoz a haladó pártiakat eredetileg Pirocsanacz, később Garasanin elnöksége alatt, de éppen úgy Milán király morzsolta szét pártjokat. Garasanin fényes tollú publicista és sokan azt állítják, hogy tehetsége révén inkább is hivatott az újságírásra, mint a kormányzásra. Különösen szemére vetik, hogy a bolgár-szerb háború után, a király és a királyné viszálykodásával szemben nem állott föladata magaslatán, és hiányzott belőle a tehetség is, az erély is, hogy elejét vegye annak a sajnálatos bonyodalomnak, a mely a királyi pár elválásában és Milán király lemondásában jutott kifejezésre. A haladó párt programjának két lényeges pontja, hogy Szerbiát a nyu-

gateurópai kultúra hatáskörébe kell belevonni és hogy első sorban az ország anyagi érdekeit kell ápolni. Kétségtelenül igen helyes elv mind a kettő, és arra hivatottá tenné a pártot, hogy jobb sors elé vigye hazáját, ha egyáltalán volna kilátása és módja programjának megvalósítására a katasztrófa után, a mely a haladóparti kormány bukásával érte a pártot.

IV.

Azok, a kik az április 13-diki események következtében hatalomra kerültek, azzal próbálják igazolni az államcsinyt, hogy szükséges volt olyan tekintélyt adni az országnak, a mely tekintély előtt mindenki készségesen meghajol. Ilyen tekintéllyel Szerbiában csak a király bírhat. Valóban, a kik ismerik és elfogulatlanul megítélik a szerbiai helyzetet, kénytelenek magukévá tenni ezt az álláspontot. A zilált pártviszonyok, az elkeseredett harcok, a határt nem ismerő személyeskedés közepett elkopnék minden tekintély, még akkor is, ha a democratia sajátságos alakulásai megengednék, hogy imponáló tekintélyek nagyra nőhessenek. Risztics, az első királyi helytartó, bármilyen kiváló államférfiú legyen, távolról sem bírt azzal a tekintéllyel, a melyre okvetetlenül szüksége lett volna, hogy a pártok fölött állva, döntő szerepet játsz hasson az ország sorsának intézésében. A zűrzavart ilyen tekintély nélkül nem lehetett megszüntetni; ebből a szempontból nézve az államcsinyt, attól üdvös eredményeket remélhetünk. Mert bármennyi megpróbálást kellett átszenvednie az Obrenovics-dynastiának, azért még mindig kizárólag a korona bír elég erővel és tekintéllyel arra, hogy a nemzet meghajoljon előtte. Hathatós támogatást nyer ez a hivatása a hadseregben, főképpen a tiszti karban, a mely föltétlen híve az uralkodó családnak. Távolról sem túloznak, hanem inkább nagyon közel járnak az igazsághoz azok, a kik azt tartják, hogy most első sorban az ifjú király magatartásától függ, vajon Szerbia ki tud-e menekülni abból a nehéz helyzetből, a melybe a pártszenvédelek elburjánozása bele sodorta. Munkáját megkönnyíti az, hogy a pártok dynastikus érzelmei átalában nem esnek kifogás alá. Se a szabadelvűek, se a progressisták nem kaczerkodnak Karagyeorgyevecsesel, csak a radikálisok táborában akad egy töredék, a mely ebből a szempontból aggodalmat kelthet. Karagyeorgyevecics herczeg aspiratióit erre a radikális fractióra alapítja, a mi kifejezésre jutott a márcziusi választásoknál;

akkor egészen nyíltan terjesztették a radikálisok között a trónkövetelő kiáltványait, sőt a radikálisok némely helyen Karagyevics zászlójával vonultak a szavazó urnákhoz. A radikális politikusok túlnyomó része persze szintén hű a királyához és föltehető, hogy a frondeurök is háttérbe fognak vonulni, látva, hogy radikálisok a korona tanácsosai.

*

*

*

Szerbia külpolitikáját sokan olyan fontosnak tartják, hogy folytonosan vizsgálják, vajon felénk hajlik-e, avagy Oroszországhoz közeledik-e? Úgy gondolom azonban, hogy ez másodrendű kérdés; azzá teszi a földrajzi helyzet. A kis Szerbia annyira hatalmi körünkbe esik, Oroszország és Szerbia geographiailag olyan messze fekszenek egymástól, hogy meglehetősen nyugodtan hagyhatnak a Belgrádból Pétervárra repülő szerelmes sóhajtasok. Ha tisztán akarunk látni, akkor persze nem szabad eltagadnunk, hogy tényleg léteznek Szerbiában rokonszenvek Oroszország iránt. Teljesen indokolja ezt a fajrokonság; a vallás azonossága; Oroszország ügyessége, a melyvel legönzőbb terveinek azt a színezetet tudta adni mindig, mintha Szerbia érdekében óhajtaná azoknak végrehajtását; továbbá az, hogy a Balkánfélszigeten gyakran látták az orosz katonát, a kiről azt hirdették, hogy a testvérek felszabadításáért harcoltak és ontották véreket. Ezzel a körülménnyel tehát mindig számolnunk kell, ha hibát nem akarunk elkövetni az úgynevezett «orosz befolyás» megítélésénél. Bármilyen legyen ez a sokat emlegetett befolyás, bármennyire éljenek az orosz rokonszenvek, annyi kétségtelen, hogy Szerbia mindig kénytelen gondosan ügyelni a jó viszony, a kellő nemzetközi tekintetek és formák megtartására, monarchiáinkkal szemben. Ennyivel meg is elégszünk. A kis szomszéd külpolitikájánál sokkal fontosabb reánk nézve a gazdasági politikája. Anyagi érdekeinknek tiszteletben tartására kell első sorban ügyelnünk, e nélkül a legjobb szerb külpolitika is keveset használ nekünk. Miután pedig magok a szerbek is kezdik belátni, hogy a meddő politizálás helyett inkább az anyagi ügyekkel: a pénzügyek rendezésével, az ipar fejlesztésével, a mezőgazdaság emelésével, a kereskedelem fölvirágoztatásával szükséges foglalkozniok, ha meg akarják menteni hazájokat a végromlástól, azért remélhető, hogy megtanulják érdeme szerint méltányolni a monarchiáinkkal anyagi téren főtartandó jó barátság rendkívüli értékét Szerbiára nézve. A «sertés-háború» igen üdvösen oktató hatást gyakorolt ebben az irányban a

Száván túl; ilyen tapasztalatok után hova-tova az utolsó paraszt is tudni fogja, hogy respektálni kell Ausztriát és Magyarországot, mert egy kezökkel megfojtják egész Szerbiát összes szilvájával, marháival és disznóival. Ha az anyagi érdekek körül kifogástalanul viseli magát Szerbia; ha belátják vezető emberei, hogy a belső consolidálás és a gazdasági rendezkedés munkájával kell elfoglalniok a nemzetet; ha ennek az iránynak gyümölcseit látjuk Szerbia megerősödésében, műveltségének emelkedésében, gazdagodásában, akkor igazán fölösleges a szerb külpolitika titkait fürkészni. Minél vagyonosabb, minél műveltebb, minél rendezettebb ország lesz a szomszéd királyság, annál kisebb szerep jut ott a rubelnek és annál szorosabbra fűződik önkénytelenül a viszony Szerbia és monarchiánk között.

SZOKOLAY KORNÉL.

É R T E S I T Ő.

Magyarország földbirtokosai. Az összes 100 holdnál többel bíró magyar birtokosok névsora, a tulajdonukban lévő földterületek művelési ágak szerinti föltüntetésével. — Kiadta Baross Károly, az országos magyar gazdasági egyesület titkára. Buda-Pest, 1893.

E műben a földművelési miniszteriumtól megindított és Szontagh Alberttől földolgozott birtok-statisztikai fölvételek eredményei vannak közzétéve. Érdekeselek kétség kívül, mert némi után-számítással lehetőségessé teszik, hogy a családok vagy egyének birtokainak nagyságát kipuhatolhassuk s a birtok megoszlására nézve, főleg szűkebb köröket véve föl, következtetéseket tehessünk. Némileg pótolja e mű a hivatalos statisztika hiányait, jó kisegítő eszköz azok kezében, a kiknek ilyes dolgok iránt érzékük van. Pedig ezeknek száma, ezt nyugodt lélekkel állíthatjuk, szinte napról-napra növekszik.

Az adatok megynként és járasonként vannak előadva s mindenik fejezetet a megye rövid gazdasági leírása előzi meg, a mely a birtokmegoszlásra vonatkozó adatok összesítését is tartalmazza. Az egyéni kimutatásoknál akadtunk hiányokra, hibákra, de egészben véve a munka hozzájárul birtokviszonyaink földerítéséhez és előmozdítja a gazdaosztály helyzetének ismeretét. Mind a mellett óhaj-tandó, hogy az ily könyvek a legújabb adatok alapján készüljenek, mert csak ez biztosítja teljes hitelességöket s minden irányú használhatóságukat.

T. N.

Hanslick Görgeyről. Deutsche Rundschau. 1893, május.

Hanslick, a jeles zenekritikus most közli emlékiratait a *Rundschau*-ban s az idézett füzetben klagenfurti tartózkodását

(1850—1852) beszéli el. E más tekintetben is érdekes fejezetből bemutatjuk itt a Görgeyre vonatkozó sorokat, kivéve azt a részt, mely házasságát beszéli el, melyre nézve szerző nincs eléggé tájékozva: «Nagyon természetes volt, hogy mind inkább elsodort a társaság árja; hisz a városnak jobb házai úgyszólván egy családot alkottak. Majdnem ugyanazon vendégekkel találkozott az ember valamennyi szalonban. Ez az érintkezést elfogulatlanabbá s bensőbbé tette, a mi által az igen kedvezően különbözött a nagyvárosi estélyek merev s hideg fényüzésétől. Két érdekes alakról kell itt megemlékeznem, a kikkel gyakran találkoztam ismerős családoknál. Az egyik történeti nevezetesség volt: Görgey Arthúr, a magyar fölkelők tábornoka. A világosi fegyverletétel után Klagenfurtba internálták. Emlekszem, hogy még prágai tanuló korában láttam Görgeyt, mint fiatal embert, midőn Redtenbacher tanárnál vegytant tanult. A 48-as év politikai vihara Görgeyt, a volt hadnagyot, hamar elvitte Prágából magyar hazájába, hol köztudomás szerint mint tábornok nemcsak példátlan személyes bátorságával, hanem kiváló stratégiai tehetségével is kitűnt. Miért tette le a fegyvert az oroszok előtt Világosnál? «Mert» — így válaszolt kérdéseimre — «mathematikai bizonyossággal tudtam, hogy szabályszerű harcban többé nem tarthatjuk magunkat. S hogy mint guerillacsapatok kóboroljunk az országon át — azt nem akartam! — Hanem az oroszoknak s nem a vérünkre áhító osztrákoknak adtam meg magamat, mivel biztosra vettem, hogy azok enyhébben bánnak a honvédsereggel.» De hogy egyedül neki adnak kegyelmet s hogy a többieket a hóhér keze végzi ki Aradnál, azt nem sejtette s csakis ez égette lelkét, mint soha be nem hegedő seb. Görgey nem maradt tétlenül, gyakorlati foglalkozást keresett és talált is. A katona elmerült s most a vegyész került újra felszínre. A hol valami gyárat kellett berendezni vagy javítani, ott Görgey tanácsát és segítségét keresték. Fáradhatatlanul dolgozott a híres Moro-féle posztógyárban Viktringben; mintegy hivatalnok volt e czégnél. Görgeynek klagenfurti magatartása őszinte csodálatra ragadott, hiszen jobban értettem resignatioja nagyságát, mint katonai hőstetteit. A dicsőség és munkásság csúcsáról hirtelen lezuhanni az örök feledés homályába, oly homályba, melyet koronként csak a rágalom villámai világítottak meg, — ez oly sors, melyet csak nagy lélek tűrhet méltósággal. Görgey elfogulatlanul s nyugodtan viselkedett, panaszt vagy szenvedélyes szemrehányást nem hallatva, minden világfájdalmas mozdulat vagy vértanú-pose nélkül, mintha soha egyéb sem lett volna, hanem csak gyári vegyész.

Úgy látszott nekem, hogy erélyes akarat és meg nem tántorítható hideg ész voltak jellemében a fő alkotó elemek. A lovagias magatartás nemességét megőrizte, bármint erőlködött is philisternek látszani a philisterek közt. Az igaz, hogy néha egy-egy sarkastikus szó, vagy ironikus czélzás arra mutatott, hogy nem jámbor bárány áll előttünk, hanem olyan ember, kinek éles foga van. Egyetlen sentimentalis ér sem volt benne. A városnak minden művelt és politikailag független családjá szívesen látta Görgeyt; talán csak a helytartó szalonja volt az egyedüli, mely könnyen érthető okból el volt zárva előtte. Görgeyvel először Ankershofen Theophil báró otthonos «Stöckel»-jében találkoztam (így neveztek ott minden emeletes nyaralót); mert a báró szeretetreméltó családjával örömet és sűrűn érintkeztem. Itt tanultam meg Görgeytől, hogy miként kell játszani a Rákóczy-indulót. Eljátszatta velem az indulót, melyet meglehetősen gyors marstempóban, de szigorúan ütem szerint játszottam; Görgey hol énekelve, hol füttyülve mutogatta, miként játszsák a cigányok a Rákóczy-indulót rhapsodice, szenvedélyesen változó ütemben és változó tempóval. Görgey, ha nem volt elfoglalva, folyvást olvasott, fáradhatatlanul fejlesztette műveltségét. Mennél kevesebbnek akart látszani, annál biztosabb voltam abban, hogy jelentékeny emberrel van dolgom. Görgey fegyvertényeit a szerencse valamely bátor gyermeke talán utánozhatja; de polgári hősiességét a szerencsétlenségben aligha érheti el valaki. d.

Észrevételek a «Hét» válaszára.

Semmi sem bizonyítja jobban mai hirlapirodalmunk szellemi és erkölcsi színvonalának hanyatlását, mint a napi sajtónak az a rovata, melyben az új magyar könyvekről szokott számot adni. Huszonöt-harmincz évvel ezelőtt Arany, Csengery, Erdélyi, Greguss, Salamon s még több más akkori jeles íróink írtak tárczaczikkeket a nevezetesebb irodalmi termékekről, s könyvkritikáikból tanulhatott az olvasó, tanulhatott a szerző egyaránt. — Most a könyvkritika «a napi sajtónak az a rovata, a melybe mindenki beledolgozik, a nélkül, hogy a beküldött könyveknek csak öt százalékát is *elolvasnák*, s ha időnként megjelenik valamely könyvről egy tárczaczikk, ez is inkább az író szeretetreméltó egyéniségéről cseveg, s a figyelmes olvasónak nem nehéz észrevennie, hogy a tárczaíró jó barátja a könyv szerzőjének, a könyvét azonban *nem olvasta el*».

Nehogy azt gondolja valaki, hogy mindez csak pusztá ráfogás, azonnal megjegyezzük, hogy az idézett sorokat magából egy napi lapból vettük át, a mely jól ismeri a szokásokat. Ugyan ez a napi lap — a *Fővárosi Lapok* — mondja el a következő kis történetkét:

«Egy könyvbaráttal beszéltem mostanában, a kinek igen szomorú tapasztalatai vannak e téren. Találomra megvett egy oly könyvet, melyről az összes lapokban csak ennyit olvasott: «Megjelent X regény Y úrtól. Kapható minden könyvkereskedésben. Ára?»

A könyv egyike volt az újabb irodalom legjobb termékeinek. Egy árva szót nem írtak róla, se jót, se rosszat.

Megvett egy másik könyvet, melyről húsz-harmincz sorban valóságos dithyrambot írtak. Föltűnt ugyan neki, hogy valamennyi lapban egy-két szó különbséggel ugyanaz a kritika jelent meg, de ez nem rettentette vissza. A könyv valóságos férczmunka volt. Megismerte a könyv stílusából, hogy az a húsz-harmincz soros «egybehangzó kritika» csakis a szerző tollából kerülhetett ki. Émelygős volt a könyv, émelygős a kritikája.»

És a könyvbírálatnak ez a nem épen tisztességes módja kezd már átragadni a heti lapokra is. Íme a *Hét*, ez a par excellence hetilap, mely mindig szellemes akar lenni s ennél fogva a szellemességet gyakran a szellemtelenségig erőlteti, május 20-diki számában nagy merészen, minden alap nélkül, odavet egy frivol állítást a magy. tud. Akadémiáról, s mikor ezért a *Budapesti Szemle* —i jegyű bírálója erőlyesen rendre utasítja, első sorban azzal védekezik, hogy ő a magy. tud. Akadémia kiadványait *nem szokta olvasni* s nem is a maga tapasztalása, hanem hallomás, másoktól, állítólagos «hozzáértőktől» szerzett információk után ítél.

Nevezetes önvallomás ez, és nagyon különös módja a kritika gyakorlásának. Ha a *Hét*ben meglenne az igazság szeretete s a vágy az igazságra való törekvésre, nem írta volna meg válaszáat igazi zsurnaliszta módra, már harmadnapra a *Budapesti Szemle* szétküldése után, hanem bővebben utána járt volna, hogy az ő állítólagos hozzáértői csakugyan igazat mondtak-e, s nem éltek-e vissza az ő járatlanságával és ítélet-hiányával? Fáradt volna föl például azon társulatok titkári hivatalába, a melyeket a magy. tud. Akadémia rovására annyira eldicsér: a Természettudományi és a Történelmi Társulatba; itt is, ott is talált volna igazi és megbízható «hozzáértőket», a kik megmondták volna neki az igazságot.

«Kivéve a magyar nyelvészetet, mutasson nekiünk Gyulai Pál

egyetlen egy tudományszakot vagy fejlődőben levő tudományt, a melynek továbbviteléhez a magyar tudományos Akadémia csak egy porszemmel is hozzájárult volna?

Így apostrophálja a *Hét* június 4-diki száma Gyulai Pált, ki épen a kivételes kedvezményben részesített nyelvtudományi osztály titkára a magy. tud. Akadémiában.

Engedje meg a *Hét*, hogy Gyulai Pál helyett és az ő fölkérésére, az anathemával sújtott másik két osztály egyikének, a III. osztálynak munkásságáról én mondhassak el egy és mást, a mi — noha a szakkörökben köztudomású — a *Hét* «hozzáértői» előtt, úgy látszik, egészen ismeretlen.

A magy. tud. Akadémia III. osztályának legelső és legfontosabb föladata: Magyarország természeti viszonyainak kikutatása és leírása. E föladatot, ha a kulturnépek közé akarunk számíttatni, nekünk magyaroknak kell megoldanunk; oly helyi érdekű munka ez, a mi nem számíthat a nagy világ előtt dicsőségre s a miről a nemzetközi tudomány rendesen csak mint statisztikai adatról vesz tudomást, de a mit, mert nemzeti kötelesség, nem odázhatunk el magunktól. Nem hiszem, hogy még a *Hét* hozzáértői is — ha ugyan ismerik az *Érkönyrekben*, *Értekezésekben*, *Értesítőkben* és *Közleményekben* összehordott nagybecsű anyagot — el mernék vitatni a magy. tud. Akadémiának e téren szerzett érdemeit. Az ő buzdítására, az ő segélyével s az ő megbízásából gyűlt össze az anyag, a melyet a Semsey-jutalomra pályázók, ugyancsak az Akadémia fölhívására, most dolgoznak föl rendszeres egészszé.

Nem is erről van szó — hallom a választ — hanem az internationalis tudomány előbbreviteléről. *Egy porszemet* kér a *Hét* Gyulai Páltól; szolgálhatok neki legalább egy félmarékka. Íme:

1. A III. osztály rettentő unalmas (!) és a *Hét* modorában nagyon szellemesen kifigurázott ülésein 1867 óta (a mióta tudniillik az előbbi Mathematikai és Természettudományi osztály egybeolvasztatott) legalább is 200, azaz kétszáz olyan értekezést olvastak föl vagy terjesztettek elő, a melyek *először magyar nyelven*, a magyar tudományos akadémia Értekezései során vagy az osztály *Értesítőjében* s *azután* németre, francziára vagy angolra lefordítva a *legelőbbkelő külföldi szakfolyóiratokban* (*Crelle's Journal für die reine und angewandte Mathematik*, *Mathematische Annalen*, Poggendorff-Wiedemann's *Annalen der Physik*, Liebig-Wöhler'sche *Annalen der Chemie*, *Philosophical Magazine* stb.) jelentek meg.

2. E dolgozatokat az egyes tudományszakok különféle Jahres-

Berichtéi, Fortschrittéi bő kivonatban ismertették és a bennök foglalt új dolgokat részletesen kiemelték.

3. Nagy részöket a matematika, physika, chemia, mineralogia, biologia, zoologia, botanika kézi könyvei folytonosan idézik.

Neveket nem említék. A hozzáértők úgyis tudják, kikről van szó, s a névsor kissé hosszú is lenne, mert a III. osztály jelenlegi és a közelebbi években elhunyt tagjainak majdnem teljes névjegyzékét (legalább is háromnegyed részét) magában foglalná.

Két nevet még is meg kell említenem; mert ha a *Hét* hozzáértői mindent le akarnának is tagadni, azt a két tényt, a mely a két névhez fűződik, se el nem vitathatják, se le nem tagadhatják; úgy mint:

Than Károly rt. a III. osztály ülésén terjesztette elő s a *Hét* hozzáértői előtt hírhedt hangzású *Értekezések* során adta ki először a *szénleg-kéneg* (ezen is lehet szellemeskedni!) gázról szóló tanulmányát. Két évvel később a *bécsi akademia* ez értekezést a *Lieben-díjjal* koszorúzta meg.

Ugyanott terjesztette elő és adta ki Klein Gyula lt. a *Vampyrella fejlődése* című dolgozatát, a melyet pár évvel később a *párisi akadémia* a *Desmazières-díjjal* jutalmazott meg.

Kell-e még több? Nem fogytam még ki a *porszemekből*, de attól félek, hogy a *Hét* hozzáértői, a kik bajosan szoktak hozzá ily unalmas dolgok olvasásához, kifogynának a türelemből. Pedig nagyon szeretném, ha elolvasnák észrevételeimet s meggyőződnének róla, hogy mily csúf játékot űztek a szegény *Héttel*, mikor előtte oly dolgokat titkoltak el, a melyeket nekik, mint fölkért experteknek okvetetlenül tudniok kellett volna.

A *Hétnek* nagy kifogása van a magy. tud. Akadémia könyvkiadó vállalata ellen is, s azt mondja, hogy «azt a *pár fordítást*, a melyet úgyis csak azok olvasnak el, a kik az eredetit is megértik, nem lehet komoly munkának tekinteni». Csakugyan jó lenne a könyvkiadó bizottság előadóját beszerezni a *Hét* szerkesztőségébe, hogy ott a «hozzaértőktől» egy kis komoly munkát tanulhatna. De addig is, a míg ez megtörténhetnék, megvigasztalhatjuk magunkat 1. azzal, hogy az a *pár fordítás* már 122 kötetre megy, 2. azzal, hogy ez a *pár fordítás* már 1600 házhoz jár Magyarországon, s 3. azzal, hogy ennek a *pár fordításnak* egy negyede, tudniillik 30 kötet, eredeti magyar munka, a milyenek Alexander *Kantja*, Beöthy *Régi magyar szépprózája*, Hunfalvy *Ethnographiája*, Simonyi *Magyar*

nyelvre, Vámbéry könyve a *Magyarok eredetéről* stb. — Ha már a *Hét* hozzáértői ily hadi lábra akartak helyezkedni az igazsággal, tagadták volna el mindjárt az egész könyvkiadó-vállalat létezését is; nekik már ez sem kerülhetett volna valami nagy fáradtságba.

„A teljesen vagyontalan történelmi, természettudományi és egyéb társulatok végzik nálunk a kulturaterjesztés munkáját, és a dúsgazdag akadémia megelégszik azzal, hogy a kis vagy a nagy termét céljaikra kölcsön adja.”

Csakugyan kár, hogy a *Hét* czikkírója nem informálta magát jobban e társulatok viszonyairól. Ha beszélt volna bárkivel e társulatok tisztviselői közül, azonnal megtudhatta volna, hogy a Természettudományi Társulat könyvkiadó vállalatát a magy. tud. Akadémia rendszeresen segélyezi, s hogy e célra eddigelé már 36,000 forintot adott ki, hogy szintűgy a Történelmi Társulatot is rendszeresen segélyezi s hogy e célra eddigelé már mintegy 25,000 forintot adott ki, a mi talán még is több valamivel, mint a kis vagy nagy terem használhatása; megtudhatta volna azt is, hogy éppen most a Természettudományi Társulat elnöke és az Akadémia főtitkára (Szily Kálmán) egy és ugyanaz a személy, hogy a Természettudományi Társulat első titkára és az Akadémiában a math. és természettudományi bizottság előadója (Lengyel Béla) megint egy és ugyanaz a személy, hogy a Történelmi Társulat főtitkára és az Akadémiában a történelmi bizottság helyettes elnöke (Szilágyi Sándor) megint egy és ugyanaz a személy, s hogy e szerint talán mégis csak van valami szorosabb viszony e társulatok és az Akadémia közt, mint a termék használata. Ha egy kissé behatóbban vizsgálta volna a dolgot, könnyen rájöhetett volna, hogy mind e társulatok voltaképen nem egyebek, mint a magy. tud. Akadémia fiókintézetei, a melyek — mihelyt az Akadémia és az Akadémia tagjai levennék rólok a kezöket — azonnal megszűnnének, vagy legalább is teljesen elvesztenék nagy jelentőségöket.

Szemrehányást tesz azért is, hogy Herman Ottó miért nem az Akadémia költségén tette meg éjszaki útját, pedig éppen azon tette; miért nem ad ki az Akadémia lexiconokat, encyclopædiákat, a melyeken az Athenæum, a Pallas jó üzleteket csinálnak. Ha pedig az Akadémia csakugyan ilyeneket is kiadna, milyen nagy lenne a láрма, hogy a dúsgazdag (!) Akadémia még a szegény kiadók kenyerét is el akarja venni.

Ezzel el is búcsúzunk a *Héttől* és az ő hozzáértőitől. Meg-

engedjük, hogy sok mindenhez érthetnek, de egyhez csakugyan nem értenek: — az igazmondáshoz. —n.

Új magyar könyvek.

Albach Szaniszló. Egyházi beszédek. 6. kiadás. Buda-Pest, 1893. Franklin-társ. (16-r. 309 l.) 80 kr.

Baloghy Dezső. Versek, dalok (1890—1892.) B.-Gyarmat, 1893. (8-r. 132 l.)

Benedek János. Tábornövek. Buda-Pest, 1893. Dobrowsky és Franke. (8-r. 116 l.) 1 frt.

Beöthy Zsolt. Széchenyi és a magyar költészet. A magyar tud. Akadémia 1893. január 15-én tartott Széchenyi-ünnepére. Buda-Pest, 1893. Akadémia. (8-r. 107 l.) 1 frt.

Beöthy Zsolt. A magyar irodalom története. 2—5. füzet. Buda-Pest, 1893. Akadémia. (8-r. 33—1892.) Egy füzet 40 kr.

Bródy Sándor. Faust orvos. 2. kiadás. Buda-Pest, 1893. Singer és Wolfner. (8-r. 168 l.) 1 frt 20 kr.

Chriszto Miklós. Konstantinápolyi emlékeim. Gyula, 1893. Dobay János (8-r. 111 l.) 2 korona.

Csánki Dezső. Kőrösmegye a XV. században. Székfoglaló értekezés. 1 térképpel. (Ertekezések a történeti tudományok köréből. XV. köt. 12. sz.) Buda-Pest, 1893. Akadémia. (8-r. 153 l.) 2 frt.

Csiky Gergely és Ábrányi Emil. Toldi. Zenedráma 3 felvonásban. Szövegét Arany János eposa után írták —. Zenéjét szerzette Mihalovich Ödön. Buda-Pest, 1893. Pfeiffer F. (16-r. 64 l.) 40 kr.

D'Elsauxe Rezső. Budavár ostroma 1849 május 4—21-ig. Buda-Pest, 1893. Könyves K. (8-r. 32 l.) 30 kr.

Eötvös József br. összes munkái. VI. Emlék- és ünnepi beszédek. Buda-Pest, 1893. Ráth M. (8-r. 381 l.) 2 frt 40 kr.

Évkönyre a kecskeméti Katona József-kör 1891/92-diki —. Szerkesztette dr. Kovács Pál. Kecskemét, 1893. (8-r. 109 l.)

Földes Béla. A társadalmi gazdaságtan elemei. (Nemzetgazdaságtan.) Buda-Pest, 1893. Eggenberger. (8-r. XI, 442 l.) 4 frt 50 kr.

Fülöp Áron. Attila fiai. I. Ellák. Költői elbeszélés tíz énekben. 2. kiadás. II. Aladár. Költői elbeszélés tíz énekben. Buda-Pest, 1893. Révai testv. (8-r. 208, 249 l.) 2 frt.

Goldziher Ignác. A pogány arabok költészetének hagyomá-

nyai. Székfoglaló értekezés. (Ertekezés a nyelv- és széptudományok köréből. XVI. köt. 2. sz.) Buda-Pest, 1893. Akadémia. (8-r. 69 l.) 60 krajczár.

Herczegh Ferencz. Mutamur. Huszonhat elbeszélés. 2. kiadás. Buda-Pest, 1893. Singer és Wolfner. (8-r. 135 l.) 1 frt 40 kr.

Herman Ottó. Az északi madárhegyek tájáról. Buda-Pest, 1893. Természettud. társ. (8-r. VIII + 572 l.)

Irsai Artúr dr. Az I. belklinika gége-ambulatoriumának tíz évi fennállása alkalmából készült dolgozatok. Szerkesztette —. Buda-Pest, 1893. Dobrowsky és Franke. (8-r. 111 l.) 1 frt 20 kr.

Juhász László. Deczember. Költemények. Sárospatak, 1893. (8-r. 125 l.) 1 frt.

Julius Gizella. Naplótöredék. Gyula, 1893. Dobay János. (16-r. 102 l.)

Kovács János. Paget János Esqu. életírata. Kolozsvár, 1893. (8-r. 16 l.)

Kovács Pál dr. A kötelező polgári házasságról. Kecskemét, 1893. (16-r. 39 l.)

Közlemények. (Magyar statisztikai —.) Új folyam. I. kötet. A magyar korona országaiban az 1891. év. elején végrehajtott népszámlálás eredményei. I. rész. Általános népleírás. 11 grafikai táblázattal. A kereskedelemügyi magyar kir. miniszter rendeletéből szerkeszti és kiadja az országos magyar kir. statisztikai hivatal. Buda-Pest, 1893. (2-r. 167 + 418 l.) 8 frt.

Márkus Dezső. Felsőbíróságaink elvi határozatai. A kir. curia és a kir. ítélőtáblák döntéseinek rendszeres gyűjteménye. 2. bővített kiadás. I. kötet: dologi és kötelmi jog. Buda-Pest, 1893. Grill. (8-r. VII, 615 l.) 5 frt.

Mátray Lajos. Hulló levelek. Költemények. Szatmár, 1893. Reizer J. (8-r. 160 l.) 1 frt.

Mérei Kálmán. Teleki László gróf «Kegyencz»-e. Buda-Pest, 1893. (8-r. 215 l.)

Mitrovics Gyula íj. A valószerűségről. Aesthetikai tanulmány az irodalom s művészetek köréből. Buda-Pest, 1893. (8-r. 117 l.) 80 kr.

Ottó. A rózsatenyésztés a szabadban és cserepekben. — munkájának teljesen átdolgozott második kiadásából fordította Benes János. Atnézte és előszóval ellátta Gillemot Vilmos. Buda-Pest, 1893. Athenæum. (8-r. VIII, 139 l.)

A POLGÁRI HÁZASSÁG TÖRTÉNETI MEGVILÁ- GÍTÁSBAN. *)

Első közlemény.

I.

Az egyházi reformmozgalmak, melyek Magyarországon megindultak, végső célul a polgári házasságot követik, mely már Európának minden művelt államában valamely formában be van hozva, úgy hogy Magyarország az utolsó, a mely még eddig a reformáramlatnak ellenállott. A mozgalmak mindenütt többé-kevésbbé hasonló tünetekkel jártak; azért nem lephet meg, ha Magyarországon is hasonlókkal találkozni. Azt hinné az ember, hogy a fokozódó érdeklődés általánosságánál fogva az eszmék is tisztúlnak; ez azonban nincs úgy: a nagy többségnél fölületes fogalmak és elfogúlt képzelődések uralkodnak. Ezek tisztázására a pártszempontok és az ösztönszerű vallásos érzület nem alkalmasok. Pedig áll, hogy a polgári házasság helyes formában behozva, nemcsak nincs ellentétben az igazi vallásossággal, de sőt a vallásosság fokozására hat, az egyházi

*) Ernest Glasson: *Le mariage civil et le divorce dans l'antiquité et dans les principales législations modernes de l'Europe*. 1880. — Emil Friedberg: *Die Geschichte der Civilehe*. 1877. — G. Huyssen: *Bürgerliche Eheschliessung und kirchliche Trauung*. 1882. — A. v. Oettingen: *Obligatorische und fakultative Civilehe, nach den Ergebnissen der Moralstatistik*. — August Theiner: *Histoire des deux concordats*. 2 köt. — stb.

viszálkodásnak élet veszi, vagy legalább is oly térre szorítja vissza, a hol sem az állami életre nagyjában, sem a különböző hitű állampolgárok egymás közti viszonyaira kártékony hatású nem lehet.

A polgári házasság lényének megismerésére legalkalmasabb a történeti módszer, vagyis annak vizsgálása, mily körülmények közt és mily formában hozták be egyebütt. A történeti adatok megszólaltatásából önkényt folynak az elvek, melyek a magyarországi viszályok megbírálásánál és a polgári házasság behozatalánál irányadók lehetnek.

A polgári házasság elágazó szálai a messzi múltba terjednek vissza. A római jog századok folytában oly stádiumba fejlődött, hogy házassága sokban a polgári házasságra emlékeztet. A classikus jogászok korában a jogi fölfogás azon tisztult magaslatra emelkedett, hogy a házasság solo consensu et cum deductione uxoris in domum mariti vált szabályláy; vagyis a házasság elemeit képezték a kölcsönös megegyezés és a nőnek átvezetése a férj háztartásába. A keresztyénség terjedésével az európai népeknek jogai, melyeket a római joggal ellentétben barbár jogoknak szokás nevezni, valamint a hűbériség intézménye sok tekintetben módosítólag hatottak a házasságjogi fölfogásra. De semminek sem volt akkora módosító befolyása mint az egyházjognak, mely lassankent szinte korlátlan uralomra vergődött. Ez igen természetes ügyfolyamat volt. A római birodalom szétbomlása után mindenütt a keresztyénségnek mentül szilárdabb megalapítása képezte nemcsak az egyháznak, hanem az állami hatalomnak is fő gondját. Az állami hatalom a keresztyén szellemmel erősítette magát; ezalatt az egyház annyira megerősödött, hogy a pápaságban hatalmas központot kapott, mely világi hatalmával az állami hatalmak fölött erős túlsúlyt gyakorolt. A középkor telve van az állami hatalom és az egyház, vagy, a mi a világi befolyás szempontjából egyre megy, a pápaság közti küzdelmekkel. Hogy ilyen viszonyok közt a középkorban polgári házasságról szó sem lehetett, az természetes. A polgári házasság föltételezi, hogy az állam önön helyzetéről és az egyházzal szemben való viszonyáról erős tudattal bírjon. De a kettőről nem volt szó a középkorban. E helyett inkább az egyház volt egyszersmind állam is; minden erkölcsi és nyilvános érdekét észrevett és fölhasználta. De azért téves volna hinni, hogy a házasságokat a közép-

korban egyházilag kötötték; a házasság polgári cselekvény volt, ha nem is polgári a mai értelemben. Habár a házasságokat a nyilvánosság biztosítéka alatt, szülők és vérrokonok jelenlétében kötötték is, és habár a dos-adás jogi cselekvénye és a nőnek átadása a házasságkötésnek magvát képezte is: ezzel el volt ugyan ismerve a házasságnak polgári jellege, de az egész cselekvény tulajdonképen csak a magánjog körében mozgott, vagyis az állam nem vett részt benne egyik közegével sem.

E viszonyok változáson mentek keresztül, mihelyt az állam öntudatra ébredt és a lelkiismereti szabadság föléledt. Az újjászületés kezdetének nyilvánulása a reformatio, melynek hatása messzire túlterjedt a vallás körén, és a mely nemcsak az anyaszentegyházból elszakadt körökre hatott élenkítőleg, hanem az anyaszentegyházhoz hűn maradt körökre is. A reformatio az állam elé állította ethikai és az egyházzal versenyző föladatát; az állam mintegy fölhívatott a házasság jogi természetét és az egyházhoz való viszonyait vizsgálni.

A katolikus egyház a házasságot Krisztus által alapított szentségnek hirdeti, mely fölbonthatatlan köteléket képez. Alapítja pedig ezt a dogmát az evangélium több helyére; csak-hogy e felől az evangelisták nincsenek egy értelemben. *Máté evangéliuma* megengedni látszik az elválást (*Máté ev.* XIX. 7—9). Ugyanis a farizeusok azt kérdezték Krisztustól: «miért engedte meg Mózes, hogy a férj válólevelé adása által elküldhesse feleségét?» Erre Krisztus így válaszola: «Igaz, hogy ezt Mózes megengedte nektek, szivetek keménysége okáért; de ez nem volt kezdettől fogva így. Én azonban mondom nektek, hogy a ki elküldi feleségét, hacsak nem paráználkodás indokából, és mást veszen el, házasságtörést követ el; de másfelől az is, a ki az elküldöttet elveszi, házasságtörést követ el.» (*Dico autem vobis, quia quicumque dimiserit uxorem, suam, nisi ob fornicationem, si aliam duxerit, mœchatur, et qui dimissam duxerit, mœchatur.*) *Máté evangéliuma* más helyén ugyanezt az elvet állítja föl (V. 31. 32.). Ellenben Márk evangéliuma (X. 11.) és Lukács evangéliuma (XVI. 18.) szerint Krisztus általánosságban azt mondta, hogy házasságtörést követ el az, a ki elküldi feleségét és mást veszen. (*Omnis qui dimisit uxorem suam et alteram ducit, mœchatur.*) E két evangélistánál tehát a nőnek házasságtörése nincs említve az elválást megengedő indokúl. A kérdés vitás lett az egyházi irodalomban

és a legnagyobb szellemeket két táborba osztotta. Tertullian, szent Epiphanius, Asterius, Amasius érsek megengedhetőnek tartották a repudiációt a nő által elkövetett házasságtörés indokából; de az egyházi atyák többsége, szent Jeromos. Arany-szájú szent János és különösen szent Ágoston (a doctor angelicus) a házasság föloldhatatlanságát emelték diadalra, Krisztus e szavaira alapítva: Ők ezentúl nem két, hanem egy testet képeznek; és az ember ne válaszssa el azt, a mit Isten egyesített! — Különösen szent Ágoston értekezést írt az elválás ellen és nagy erélyvel hirdette a házasság föloldhatatlanságát. Máté evangelistának idézetére, mely a nő elküldését házasságtörés okából megengedi, finom fortelylyal bizonyítgatta, hogy Máté kétségtelenül megengedte ugyan a házasságtörő feleség elküldését és a tőle való elválást, de nem engedte meg, hogy a férj más nőt vegyen el. A tan még a 352. évi arlesi zsinaton is fölötte kétes volt, a melyen 600 püspök vett részt; a kérdést nem merték eldönteni. De szent Ágoston tana lassanként döntőleg hatott a pápaságra; mígnem a tridenti zsinat (1565-ben) véglegesen eltörölte az elválás utolsó nyomait is.

Nem vétünk a tisztelet ellen, melylyel az Üdvözítő fön-séges erkölcsi szigorának és gyönyörű symbolismusának hódolunk, ha azt tartjuk, hogy a dogmának ereje nem az egyházi tudósok érvelésében, hanem abban rejlik, hogy a hatalmas központi szervezettel bíró katolikus egyház sarkalatos elvül állította föl és századokon keresztül következetesen magyarázza és alkalmazza. E következetesség az egyház világtörténeti hatalmának legmélyebb forrása. A visszahatás, melyet a reformatio a tan ellen kifejtett, az egyháznak világi hatalma ellen is irányult. Jellemző, a mit Luther az ő őseredeti triviális modorában, de egészséges fölfogásával az esketésről szóló könyvecskéjében írt:

«Adjátok a császárnak, a mi a császáré, Istennek, a mi az Istené. Miután a császári jog a házassági ügyeket világi ügyekként karolta föl és magyarázza, annál fogva kedves papáimnak olybá kellene azokat hagyni és nem erőszakkal elrabolni. Én nem egyezem belé az ilyen pápai rablásba és császári meghunyászkodásba, nehogy mindazon gyümölcsökben részesedjem, a melyek ilyenén rablásból és meghunyászkodásból teremnek.»

«A bány ország, annyi szokás», mondja a példaszó. Mint-

hogy a lakodalom és a házasságkötés világi ügylet, nem illik nekünk papoknak és egyházi szolgáknak abban rendezkedni és kormányozni, azért meghagyjuk minden városnak és országnak az ő szokását. Némelyek kétszer mennek a templomba, mind a kétszer este vagy reggel, mások csak egyszer; mások a szószékről kihirdetik, két vagy három héttel megelőzőleg. Az ilyesfélék elhatározását a tanácsurakra bízom, a hogy akarják, semmi közöm hozzá!»

«De mihelyt tőlünk azt kívánják, hogy a templomban megáldjuk, vagy hogy imádkozzunk fölöttök, vagy hogy megeskessük őket, kötelesek vagyunk azt cselekedni.»

A reformátor e szavai a kötelező polgári házasság alapeszméit tartalmazzák, teljes tisztaságukban. Mintha nem is egyházi újítót hallanánk, hanem valami világi embernek nyers őszinteséggel korholó szavait. Fölötte jellemzik a reformátornak a gyakorlati életre irányzott hatalmas értelmiségét, de nem mondhatni, hogy az elvek a protestantismus dogmájává emelkedtek volna, legalább a protestans papság azon országokban, a hol hitök országos hatalomra vergődött, épen oly makacsul védte befolyását a házassági ügyekre, mint akár más országokban a katolikus papság az ő befolyását. Jele, hogy a házassági jog mindenütt összevágott a papság hatalmi kérdésével és bizonyossága annak, hogy a polgári házasság voltaképen felekezeten kívül és felekezetek fölött álló dolog. Minthogy azonban a protestantismus tagadja a házasságnak szentségi jellegét, mégis általa lépett előtérbe a házasságnak világi szerződésbeli természete, melyről nem föltétlenül szükséges, hogy egyházban kössék, de köthető tanácsházaknál vagy más nyilvános polgári helyen is. Ez elvi megkülönböztetés formailag nem sokat változtatott a dolgon; az egyházi kötés a reformatio után is jó sokáig általánosságban megmaradt. A nép megszokta, de a kellő értelmiséggel bíró polgári közegek is hiányoztak volna a házasság megkötéséhez, városokban ugyan kevésbé, vidékeken inkább és nagyon.

Ámbár a reformatio a házasságjogi reform alapeszméjét magában hordta, mégsem mondhatni, hogy a házassági ügyeket egységes formában tisztázta volna. A tisztázást és az egységesítést a catholicismus hozta létre a tridenti zsinaton, bár merevül egyházi szellemben. A tridenti zsinat előtt megleghezősen zavaros viszonyok uralkodtak e téren. A zsinat előtt

különbséget tettek eljegyzések közt, melyek a jelenre vonatkoztak (*sponsalia de praesenti*) és eljegyzések közt, melyek a jövőre vonatkoztak (*sponsalia de futuro*). Az előbbi alatt két személy közti *consensus*-cserét értettek, mely már magában véve érvényes házasságot jelent, és melynek jogi érvényességéhez papi megszentelés vagy az egyháznak részvevése nem szükséges. Az utóbbi alatt pedig két személy közötti oly *consensus*-cserét értettek, mely jövőbeli házasságra vonatkozik. Ez nem volt egyéb valódi eljegyzésnél. Ez az állapot sok visszássággal járt; mert sok oly házasság keletkezett, melyek semmiféle hitelesítő közeg részvétele mellett nem történtek, az ágyasságokhoz hasonlítottak, gyakran azok tartamával bírtak. Ez az állapot ellenkezett a *catholicismus* dogmai álláspontjával, a mely a házasságot szentségnek tartja és azáltal, hogy az egyház közbenjárását mellőzte, az egyház hatalmi körét és tekintélyét is csorbitotta.

Az 1563. évi tridenti zsinat, a házassági kötelek semmisségének terhe alatt, elrendelte, hogy a házasságot az egyik félnek saját papja előtt kell megkötni, még pedig két vagy három tanú jelenlétében. Az újítás üdvös eredményű volt az akkori viszonyok közt és bizonyára a házasság érdekét tartotta szem előtt. Véget vetett a titkos házasságoknak és azon nehézségeknek, melyekkel a házasság bizonyítása járt. A törvényes egyesülést ünnepélyességekkel környezte, melyek emelték méltóságát és nem engedték összetévesztését az ágyasságokkal. Ez tény; de tagadhatatlan az is, hogy az egyház egyszersmind politikai czélt is követett. Czélja volt suprematiáját biztosítani, melyet a *reformatio* megingatott volt. Elhatározván a papnak részvevését a házasságok kötésénél, a polgári élet cselekvényeibe vezették belé, melyek a család és a társadalom alapjait teszik.

A tridenti zsinat sem hozhatta be azonnal az egységet a házasságkötésben; még jó sokáig számos házasság létesült, melyek csupán a felek egyetértésén alapultak. A mi pedig a papnak részvevését illeti az esketésnél, ennek természete iránt a theologok és a jogtudósok nézetei meg vannak oszolva, a szerint, a hogyan a házasságnak szentségbeli természetét magyarázzák. Az egyik rész a szentség anyagát a kötésben, alakját a papi áldásban, kiszolgáltatóját a papban, — a másik rész a szentség anyagát a házaselek testében és az a fölött kölcsönösen megengedett jogigényben, alakját a felek kölcsönös egyet-

értésében és kiszolgáltatóját magokban a házasfelekben keresi. A nézeteltérés mai napig sincs eldöntve, sőt XIV. Benedek pápa a megyés püspököket határozottan arra figyelmeztette, hogy ezen az egyház által el nem intézett ügyben megyei zsinatokon ne intézkedjenek. A nézeteltérés nevezetes azon következtetés szempontjából, a mely belőle az eskető pap tevékenységének minőségét illetőleg vonható. Ugyanis azok véleményéből, a kik a szentség kiszolgáltatóját a házasfelekben, nem a papban keresik, az következik, hogy a pap főleg mint hitelesítő közeg veszen részt a házasság kötésénél. E következtetés közelebb áll Luther véleményéhez, a ki az egyházi esketésnek más jogi jelentőséget nem tulajdonított, mint azt, hogy általa egy már a felek kölcsönös beleegyezéséből fönnálló, érvényesen megkötött, jogilag hatályos házasság nyer nyilvános bizonyítást. Azt kellene hinni, hogy a szentség magyarázatának az a módja, mely a kiszolgáltatót a házasfelekben látja, kedvezőbb alapot nyújt a polgári házasság intézményének magyarázatához és a katolikus egyház fölfogásával való összeegyeztetéséhez, azon természetes okoskodás révén, hogy ha a házasság szentségének anyaga, alakja és kiszolgáltatója a házasfelekben kereshető, úgy a hitelesítés a polgári közeg által is lehetséges. És mégis, a mint a későbbiekből ki fog tűnni, sajátságos, hogy Franciaországban, a hol a polgári házasság legtisztább formában és legmélyebb gyökeret vert, még pedig a katolikus egyháznak ellenzése nélkül, ott a polgári házasság behozatalát és föntartását a szentségbeli jellegnek ellenkező elmélete segítette elő. E különös tüneménynek magyarázata abban rejlik, hogy a polgári házasság intézménye voltaképen nem ellenkezik a vallás szellemével, és hogy az ellentét az egyház hatalma érdekeiben csak mesterségesen van beléje magyarázva. Ezt az is bizonyítja, hogy a pápaság magatartása nem volt mindig azonos a polgári házasság irányában, és hogy részéről az ellenkezés csak az utolsó évtizedek fejleménye.

A polgári házasság intézményének gyökerét az állami öntudat és a lelkiismereti szabadság fölbredése korszakában lelve föl, megcáfoltnak tűnik az a nézet, mely szerint sokan a polgári házasságot a nagy francia forradalom szüleményének tartják. A polgári házasság, mint állami intézmény, már a nagy francia forradalom előtt létezett; még pedig, először Holland hozta be a XVI. században, másodszor Anglia a következőben.

Franciaország csak a harmadik ország volt, a mely behozta, a XVIII. század végén. Azonban igaz, hogy valamint általában a szabadelvű társadalmi eszmék a francia elmék szárnyain terjedtek el világszerte, úgy a polgári házasság a francia házassági törvényhozás nyomán mintegy hetven év lefolyása alatt, szétterjedt az egész keresztyénség műveltebb részeiben. A különféleség, melyben országonként megvalósult, tanúja a különféle társadalmi viszonyoknak és küzdelmeknek, melyek közt az intézmény a mindenütt nyilatkozó áramlatban keresztültört.

II.

Franciaországban a házasság a forradalmi korszakban a philosophiai eszmék befolyása alatt idomult át. A girondisták az 1792. évi szeptember 20-iki törvényben elfogadtatták a házasságról, a családról és a tulajdonról szóló elveiket. Ez elvek a XVIII. század philosophiájából voltak merítve; jellemzésökre elég Diderotra hivatkozni, kinek nézete szerint az örökös házasság annyi, mint a férfinak zsarnoksága, a mely a nőnek bírását tulajdonná tette. Az 1792-iki törvény, bár a kötelező polgári házasságot hozta be, az elválást szánnalmas könnyűséggel engedte meg. Habár ez a laza irány akkoriban nem volt népszerű, mégis a philosophiai eszmék csillogó tekintélye többször magával ragadta a nemzet hangulatát. Ez képezte a törvény árnyoldalát.

A mikor a polgári törvénykönyv szerkesztésére került a dolog (1800—4-ig), szerkesztőjére súlyos föladat várt: a családot újra szervezni, a házasságnak az első rangot megadni a polgári intézmények közt, kielégíteni a vallásos érzületet a nélkül, hogy sértse az őszinte philosophiai meggyőződéseket, és főképen, meg ne tagadja a jog saecularisatiójának nagy jótéteményét. A törvényhozó testület vita nélkül föntartotta a polgári házasságot, mindazáltal később az 1816-iki törvény a polgári törvénykönyvön azt a változtatást tette, hogy megszüntette a végleges elválást (divorce) és csak a testtől elkülönítést (séparation du corps) hagyta meg. A francia házassági jog, a hogy ezek után mostanában fönnáll, tisztán a kötelező polgári házasság elvén alapszik. A polgári cselekvénynek meg kell előznie az egyházi egybekelést. Az egyházi egybekelés egyedül nem bír

törvényes érvénnyel: a házasság általa önömagában nem válik törvényessé, a gyermekek törvénytelenek. Az egyházi személy, a ki esket, mielőtt a polgári cselekvény létesült volna, a törvény által büntetett törvényszegést követ el. Egyébként a francia jog, a mint említve volt, a végleges elválást nem engedi meg, csak a testtől való elkülönítést.

Sokan a francia polgári házasságot azon elfajúlt társadalmi viszonyok kifejezésének tekintik, melyek a forradalmat létrehozták, melyek a trónt és az oltárt földöntötték és az egyházi házasságot is eltörölték. De ez a fölfogás aaptalan. Az 1792-iki törvényt annak idején lanyhán fogadták. A forradalmi lapok a polgári házasságról egy szót sem írtak; észrevétlenül köszöntött be, mint a minék elvi jelentőségét alig érezték. Az encyclopædisták és a többi írók, a kik negatív kritikáikkal a régi állam és egyház bukását hozták létre, mitsem tudnak a polgári házasságról. Így Montesquieu *De l'esprit des lois*-jában, Rousseau *Contrat social*-jában nem említik; épen úgy nem említik Diderot és d'Alembert, kiknek encyclopædiája különben a forradalomra roppant hatással volt. D'Alembert meg épen a házasságnak egyházi jellegét emeli ki. Honnan van mégis, hogy a polgári házasság Franciaországban ellenzéssel nem találkozott, és hogy azóta kiirthatatlanul meggyökerezett? Ennek egyházbírói magyarázata van.

A tridenti zsinat a házasságot kétségtelenül szentségként állította oda, de egyes elemeire nézve, melyek már előbb is vitások voltak, semmit sem állapított meg, különösen eldöntetlenül hagyta a házasság szentségének magyarázata körül forgó vizsályt is. A francia egyház és közvélemény, mely mindig külön úton szeretett járni, a szentség anyagának a papi áldást, kiszolgáltatójának az eskető papot tartotta mindig. Ez a vélemény arra a következményre vezetett, hogy az esküvő felek consensusa nyilvánítását szerződésnek tartották, mely azonban csak a rákövetkező papi áldás által válik szentséggé. A szentség fölötti cognitio kétségkívül az egyházat illette, de a szerződés fölötti cognitio az államot. Ily módon a házassági szentségről szóló francia tan a házasságnak állami fölfogását állapította meg és igazolta a törvényhozás cselekvényét. A francia világi hatóságok e tan föntartása mellett örködtek. Mihelyt valamely papi személy az ellenkező nézetet bátorkodott védeni, a parlamentek (bíróságok) korlátjaik elé idezték és tanát lázítónak,

államot és egyházat sértőnek bélyegezték. A parlamentek szentségi elméletök alapján messziható bíraskodást gyakoroltak házassági ügyekben. Felhasználták a házassági szerződés polgáriságának eszméjét és mindenki előtt nyilvánvalóvá tették, hogy a házasság az állami rend körébe tartozik és ezáltal a népet alaposan elszoktatták attól, hogy a házasságban a vallásos mozzanatot tartsa szem előtt.

A forradalom már itt találta az elméletet. Az elmélet különösen Durand de Maillane-é volt, a ki a legnagyobb befolyást gyakorolta a polgári házasságról szóló törvény létesítésére. E mellett persze a türelmesség követelményei is lathat estek. Azóta a polgári házasság Franciaországban érvényes jog maradt. Kezdetben az egyház és a pápa részéről sem találkozott ellenmondással; sőt a pápa 1793. évi október 5-én a polgári házasság érvényessége iránt hozzá intézett kérdésre igenlőleg válaszolt és a mikor 1801-ben a törvények ismét a polgári házasságot tartalmazták, a pápa a törvény egyes részletei ellen felszólalt ugyan, de a polgári házasság elve ellen, nem. A mikor I. Napoleon 1801-ben, mint a francia köztársaságnak első consula és 1803-ban, mint a cisalpini köztársaság elnöke, VII. Pius pápával concordatumokat kötött, ezekben mind a két szerződő fél biztosította a saját érdekeit, de bennök egy szó sem fordul elő, melyből következtetni lehetne, hogy az egyház a polgári házasságot nehezteli. Az egyháznak ellenzése csak X. Károly uralkodása óta irányult a polgári házasság ellen, tehát oly időben, a mikor a papság nemcsak megakarta gyógyítani a forradalomtól az egyházon ütött sebeket, de sőt az egyház részére oly helyzetet igyekezett teremteni, a melylyel Franciaországban a forradalom előtt is alig bírt valaha.

A francia polgári törvénykönyv és vele a kötelező polgári házasság intézménye elterjedt Belgiumban, mely 1794-től kezdve I. Napoleon bukásáig Franciaországhoz tartozott. Elterjedt természetesen Elzász-Lotharingiában, mely Franciaország alkatrészét tette és Genfben. Ezen kívül elterjedt Németország egyes részeiben, az úgynevezett francia jog országaiban, a rajnai tartományokban, még pedig rajnai Porosországbán, rajnai Hessenben és rajnai Bajorországban.

Azóta, a francia példának világra szóló befolyása következtében, körülbelül hetven év alatt, elterjedt a polgári házasság valamilyes formában szinte minden művelt országban.

A tárgy könnyebb áttekintése végett néhány következő fejezetben országonként a polgári házasság történeti fejlődésének és mostani állásának rövid képét szándékozom adni, az országokat általánosságban népfajok szerint csoportosítva. E célból szemlélni fogom a latin, a germán és a szláv fajok országait, azután a skandináv országokat, és végül az éjszakamerikai államszövetséget. Néhány következtetés az utolsó fejezetre marad.

III.

A latin fajú országok, melyeken futólag végig tekintünk, ezek: Belgium, Olaszország, Spanyolország, Portugal és Románia.

1. Belgium.

Belgiumban behozták a polgári házasságot a francia forradalom következtében és azt sem az 1815-iki restauratio, sem az országnak Hollanddal való egyesítése nem szüntette meg. A katolikus Belgiumnak a protestáns Hollanddal való egyesítése természetlen viszony volt, mely a köztök nemzetiség, nyelv és vallás tekintetében létezett különbséggel fogva, tartós nem lehetett.

A hollandi kormány félszeg politikából a belga klérusnak a polgári házasság elleni törekvéseit némileg legyezni igyekezett, de intézkedéseinek gyakorlati szempontból nem volt sok értéke. Ugyanis a kormány elrendelte, hogy senkinek sem szabad házasságot a polgári hatóság előtt kötni, hacsak az illetékes pap okiratilag nem bizonyította, hogy semmiféle kánoni akadály nem forog fenn. A félrendszabály egyfelé sem volt kielégítő. A püspökök megtiltották papjaiknak bármily bizonyítványt kiadni polgári házasság kötése céljából, úgy hogy a házasságkötés általában lehetetlenné vált.

A kormány az engedmények ösvényén haladt tovább. Az előbbi rendeletet visszavonta ugyan és megállott a polgári házasság állami jellegének hangsúlyozásánál, de eltörölte azon, a francia jogból átvett és hatékony büntetéssel súlyosított rendszabályt, hogy a papoknak nem szabad az egyházi esketést a polgári cselekvény előtt teljesíteni. Az orvosság károsabb volt,

mint maga a kór. Kétséget nem szenvedhetett, hogy az egyház minden tekintélyét oda fogja irányozni, hogy a feleket előzőleg rábírja az egyházi esketésre, hogy azután az állam által szükségesnek mondott polgári cselekvényt ignorálják. Így gyakran keletkeztek egyházi esketések a polgári cselekvény mellőztével, akár az esküvő felek hanyagságából, akár az egyik vagy másik fél rosszakaratából. E házasságokat az állam csak ágyasságoknak tekintette, a gyermekeket pedig törvényteleneknek, a mi a tulajdoni és öröklési jogviszonyokra zavarólag hatott. A bajok annyira elmérgesedtek, hogy a kormány belefáradva a kísérletezésbe, már két év múlva visszatért az előbbi, a francia jogi állásponthoz, melyszerint a polgári cselekvénynek föltétlenül meg kell előznie az egyházi esketést.

1830-ban forradalom ütven ki, Belgium elvált Hollandtól; az elszakadás a katolikus és liberális párt coalitiójának köszönte eredményét. Önkényt érthető, hogy a katolikus párt tevékenysége jutalmát várta és az ideiglenes kormány 1830. évi október 16-ikán decretumot bocsátott ki, melylyel mindazon törvényeket megszüntette, melyekkel bármely vallásfelekezeti tagjai lelkiismereti szabadságukban korlátozhatók voltak. A decretum ugyan általánosságban volt tartva, de föltehető volt, hogy általa a polgári házasság elbukott. Főlöszlegül a namuri és a lüttichi püspökök azt magoknak a kormány által írásban is biztosították; míg a mechelni érsek klérusát, persze meglehetősen hatály nélkül, az előbbi házassági törvények ideiglenes megtartására igyekvék kötelezni. De a visszaesés nem sokáig tartott. Az alkotmány tárgyalásánál a polgári házasság kérdése is napirendre került és ugyanazon compromissum, mely már többször hatékonynak bizonyult, a polgári házasságnak francia minta szerinti elfogadására vezetett. Mégis a belga polgári házasság abban különbözik a francziától, hogy a polgári törvénykönyv útján behozott végleges elválást megtartotta.

2. Olaszország.

Olaszországban az 1866. évi január 1-én életbe lépett polgári törvénykönyv a házassági ügyben valóságos forradalmat idézett elő. E törvény szerint a polgári házasság kötelező ugyan, de annyiban engedékenységet tanúsít az egyházi álláspont irányában, a mennyiben nem kívánja föltétlenül, hogy

a polgári egybekelés előzze meg az egyházi esketést, sőt megengedi, hogy emez megelőzhesse amazt. Mindazáltal az állam csak a polgári cselekvény útján létesült házasságot ismerni el törvényesnek. A kik csak egyháziilag keltek össze, a polgári törvény szerint ágyasságban élnek, gyermekeik törvenytelenek. A házasságkötésnek illetén módja engedmény akart lenni az egyházzal szemközt. De csalódik az, a ki ilyenformán az egyházzal egyezkedni vél; a mint a fel rendszabály Belgiumban nem vált be, úgy Olaszországban sem. A köznép sok helytt tudatlanságból elégnék tartotta az egyházi egybekelést és a papok (a józanabb és nemesebb fölfogásuakat ide nem értve) nem igen igyekeztek az egybekelőket fölvilágosítani, hogy azután a polgári hatósághoz menjenek. A kizárólagos egyházi házasságok elszaporodtak, a mi a törvényességi és öröklési viszonyok megzavarásával járt. A férjek gyakran elhagyták nejöket és büntetlenül. Ez tisztán a polgári cselekvény mellőzésének a következménye, mert maga az olasz polgári házasság, mint a francia, nem engedi meg a végleges elválást, csak a testtől való elkülönítést.

Az egyházi esketés elsőbbségéből folyó bajok orvoslása végett Bonacci igazságügyi miniszter a folyó 1893. évben törvényjavaslatot terjesztett a parlament elé, mely a kötelező polgári házasság szigorított formájának behozatalát szándékolván, elrendeli, hogy a polgári egybekelésnek meg kell előznie az egyházi esketést. A javaslat szerint azok, a kik előbb egyháziilag esküsznek, bírsággal sújtják; hasonlóan bírságot fizet az eskető pap is, harmadszori ismétlés esetében pedig hivatalától és élvezményeitől fölfüggeszthető. A tanúk is bírságot fizetnek, ha ily esetet nyolcz nap alatt föl nem jelentenek. Csak egy kivételes esetben, tudniillik in articulo mortis, halálos betegség esetén engedi meg a javaslat, hogy az egyházi esketés előzze meg a polgári cselekvényt. Végül kimondja a javaslat — s ez sokat tehet az intézmény népszerűsítésére — hogy a szegények minden illeték fizetése alól föl vannak mentve. — Ha ez a javaslat törvenynyé válik, a mi remélhető, annak ellenére, hogy Bonacci miniszter azóta kilépett a kormányból, sok visszaállásnak vége fog szakadni.

3. Spanyolország.

Spanyolországban legmélyebb gyökeret vert az egyházjog; itt leginkább érezhető volt az egyház befolyása a törvényhozásra. Mégis Spanyolország is belékerült az áramlatba, melyben más országok eveztek. Az 1870. évi június 18-iki törvény behozta a polgári házasságot és megszüntette II. Fülöp cedula real-ját, a mely 1564. évi július 12-ikén adoptálta volt a tridentini zsinat decretumait. A polgári házasság kötelezővé lett; az elválást nem engedte meg, csak a testtől való elkülönítést, habár a törvény ezt elválásnak nevezi. Különben a spanyol törvényhozó nem zárkozhatott el minden elfogultságtól; így például egy rendelkezés megtiltja a házasságot azoknak, a kik szüzességi fogadalmat tettek. A törvény megengedi az egyházi egybekelést a polgári előtt. E szabad választás sokkal több visszaélést szült, mint Olaszországban. Uralkodván az előítélet, hogy a polgári házasság istentelen cselekvény, sok házasság megelégedett az egyházi egybekeléssel. A család állandóságának érdeke és az általános ellenzések megszüntetésének szüksége módosítást kívánt. De Spanyolország, mint az inquisitio szülőföldje, nem szabadelvű irányban kereste az orvosságot, mint Belgium vagy Olaszország, hanem lépést tett visszafelé. 1875. évi február 9-én királyi decretum kelt, mely a házassági törvényhozást módosította. Ez ugyan nem szüntette meg a polgári házasságot, de a feleknek szabad választást engedett a polgári és az egyházi házasság közt; ha az utóbbit választják, az ugyanazon hatálylyal bír, mint a polgári házasság. A kik az egyházi esketéssel beérik, a paptól bizonyítványt kötelesek kérni, melynek alapján a házasságot a polgári anyakönyvekbe bevezettetni kötelesek. Az azt elmulasztók naponként növekvő bírságot fizetnek, mely azonban nem haladhatja meg a 400 pesetát. Egyébiránt a polgári anyakönyvekbe való bevezetésnek elmulasztása nem teszi a házasságot érvénytelenné; csak hogy a papnak házassági bizonyítványa csupán a polgári anyakönyvekbe történt bevezetés után nyert teljes bizonyító erőt.

Az 1870. évi törvény ekkénti módosítása következtében Spanyolország házassági jogában most két különböző törvényes állapot létezik, melyek egymástól lényegesen különböznek a kötési mód, a következmények, a semmiségi okok és az elvá-

lás szempontjából. A kánoni törvényeket alkalmazzák oly házasságokra, melyeket csak a katolikus templomban kötnek; a polgári törvényt a többiekre. Minthogy a törvény módosítása megfelelt a nagy spanyol közönség eszjárásának, az egyházi kötés és vele a kánoni szabványok alkalmazása vált szabály-lá: kivetellé vált a polgári házasság, mintegy szükségbeli házassággá, nem-katolikusok közt kötött és vegyes házasságokra nézve. Ez állapot megegyez azon hanyatlott nemzeti és állami önérzettel, melyet Spanyolország története az utóbbi századokban tanúsít.

4. Portugal.

Portugalban hasonló viszonyok léteznek, mint Spanyolországban. Az 1868-ban behozott polgári törvénykönyv kétféle házasságot ismer el: az egyházi házasságot, melyet az egyház formái és föltételei mellett kötnek a katolikusok közt, és a polgári házasságot a többiek számára, melyet polgári tisztviselő előtt kötnek, és mely a törvénykönyv szabványainak van alávetve. A törvénykönyv javaslata az eredeti szövegezés szerint megengedte a polgári házasságot katolikusok és nem-katolikusok közt; minden portugálnak szabad választása lett volna a templomban vagy a polgári tisztviselő előtt házasságra lépnie. De a kormány nem merte ezt elfogadni és engedve egyházi befolyásoknak, egyezményre szánta el magát, mely különbséget tett katolikusok és nem-katolikusok közt. A portugál házassági jog nem ösmer végleges elválást: nem-katolikusokra nézve a házasság polgári szerződés, mely örökkévaló két különböző nembeli egyén közt; a katolikusokra nézve vallásos cselekvény, szentség, mely polgári következményeket von maga után és melyet a katolikus egyház megállapította formák közt kötnek. Az egyezményileg megállapított föltételes polgári házasság következtelenül van keresztülvive és a szabadelvű irány felé hajol. A polgári tisztviselőnek meg van tiltva a házasfelek hitvallása felől kérdést intézni és a felekezet milyensége nem szolgálhat okúl a polgári házasság érvényének megsemmisítésére; a vallás különbsége sem képez akadályt a házasság kötésénél. E szabványok nyilván arra szolgálnak, hogy katolikusok közt is polgári házasság létesülhessen, és hogy vegyes házasságok is köthetők legyenek. Látszik, hogy főelvül a polgári házasságkötést nem akarták elejteni és azt közvetve mindenki számára

fönn kívánták tartani; ellenkezőleg mint Spanyolországban, ahol kerülő úton az egyházi kötest tették föelvvé. Hogy a portugál törvényhozó is ingadozó talajon mozgott, vagyis, hogy oly közvéleményre kellett tekintettel lennie, mely nagy állami öntudattal nem bír, ezt az is bizonyítja, hogy a polgári házasságra vonatkozó rendelkezések és a nem-katholikusok jogának saecularisatiója több esztendeig holt betű maradt és csak újabban lépett érvényre. A polgári törvénykönyv 2445. §-a a polgári anyakönyvek behozatalát is elrendelte, a születések, a házasságok, a halálesetek, a természetes gyermekek örökbefogadása és törvényesítésének constatalása végett; de az anyakönyvek vezetésének, a vezetők kötelességeinek és a vezetés formáinak megállapítását a törvény a végrehajtó hatalomra bízta. Csak későn, 1878 végén, határozta el a kormány két rendelet kibocsátását: az egyik a polgári anyakönyvek vezetésére, a másik a házassági fölmentések kiadása módjára vonatkozik.

5. Románia.

Romániában, mely francia hajlamokat negélyez, Cuza fejedelem 1864. évi december 4-iken kelt decretummal polgári törvénykönyvet léptetett életbe, melyet Párisban tanult jogtudósok szerkesztettek. Annak ellenére, hogy kevés kihagyással és módosítással a francia polgári törvénykönyvet szinte szóról szóra lefordították, még sem fogadták el a francia törvénykönyv rendelkezéseit a polgári házasságról, bár az elválás indokait átvették. Elvben elfogadták ugyan a polgári házasságot, de az alkotmány 22. cikkelye az egyházi esketést rendeli el, oly formán, hogy az egyházi áldás föltételét képezi a polgári házasság érvényének. — Esmében oly házassági rendszer, melyben a polgári egybekelés megelőzi az egyházi egybekelést, de melyben az egyházi cselekvény is kötelező, alkalmasnak látszik az ellentétes irányok összeegyeztetésére: de ilyen rendszer csak ott képzelhető, a hol, mint Romániában, a hierarchia az állami hatalomtól függ, a hol nem támaszkodik külföldi központra és a hol nem lehet attól tartani, hogy az egyházi közegek dogmai nehézségekre hivatkozva, megtagadják az egyetértő közreműködést az állami hatalommal.

IV.

A german fajú országok, melyekkel most foglalkozni fogunk, ezek: Holland, Nagy-Britannia, Németország, Svájc és Ausztria.

1. Holland.

A polgári házasságnak első törvényes behozatala Hollandban történt és még a XVI. században. Alig, hogy a protestans egyház, a németalföldi tartományokban Spanyolországtól való elszakadása után szilárd alapot nyert, maga is üldözni kezdte a többi felekezeteket, a hogy előbb a katolikus egyház üldözte volt a protestans egyházat. Megtagadta az állami elismerést nemcsak a keletkezett számos dissidens egyháztól, hanem a katolikus egyháztól is; mindezek kénytelenek voltak a kereszteleseket és az esketéseket reformált papokra bízni. A türelmetlenség rossz következményei annál kevésbé maradhattak ki, mert magának a reformált egyháznak az ő saját híveivel is eleget kellett küzdenie az egyházi házasságkötés érdekében. A nép ugyanis nem felejtette el a házasságkötés régi jogát, mely csupán a felek egyetértéséből állott. A türelmesség szelleme Holland és nyugoti Friesország államokból indult ki. Habár ezek nem is engedték meg a katolikusoknak és a dissidenseknek, hogy polgári hatálylyal saját papjaik előtt esküdhessenek, mégis megszüntették a kényszert, mely szerint a protestans papokhoz kellett fordulniok. 1580. évi április 1-én behozták a polgári házasságot, de nem olyformán, hogy az állami valláshoz nem tartozókat állami páriákként utasították volna a polgári házassághoz, mint kevesebb becsült házasságkötési cselekvényhez, hanem olyformán, hogy az állami valláshoz nemtartozókat egyenlővé tették az állami valláshoz tartozókkal, megengedvén nekik, hogy szintén polgári házasságra lépessenek. A fakultatív polgári házasság minden hollandnak és nyugoti friesnek meg volt engedve.

A fakultatív polgári házasságot az egyes államok hamar elfogadták és az az 1656. évi márczius 18-iki házassági rendszabálylyal egész Németalföldre kiterjesztetett; de azért nem örvendett általános elismerésnek. A lutheránusok és a katholi-

kusok erősen panaszkodtak; kívánták, hogy papjaik előtt esküdhessenek. Ezt később részben engedélyezték is, a nélkül azonban, hogy a polgári házasságot visszavonták volna. E forma megmaradt 1795-ig, a batáviai köztársaság alakulásáig; ekkor a kötelező polgári házasságot hozták be. Ez, az 1833. évi törvénykönyv szerint, még ma is érvényes jog a németföldi királyságban. A házasságkötés polgári formája szigorúan kötelező, úgy hogy a polgári cselekvénynek föltétlenül meg kell előznie az egyházi esketést. A törvény megengedi a végleges elválást, de nem a felek kölcsönös beleegyezése következtében és csak úgy, ha a felek valamelyike öt évi ideiglenes elkülönítés után kéri.

2. Nagy-Britannia.

Anglia volt a második állam, mely a polgári házasságot behozta. Az angol házassági törvényhozásnak reformja kevésbé volt radikális, mint a francia és az egységet, a mi különben az angol jogviszonyoknak általános jellemvonása, teljesen nélkülözi.

A XVII. században a német reformatio eszméi Angliában elterjedtek és minthogy az angol egyház uralkodói önkényből szakadt el a római egyháztól, de lényegében megtartotta ennek szervezetét és szellemét, a reformatiónak szükségképen ellenzéki álláspontra kellett helyezkednie a püspöki egyházzal. Az egyház körében a túlzó irányok könnyen találtak hívekre és a politikai párttörekvések csatlakoztak az egyháziakhoz. Eredménye volt az angol forradalom, mely nemcsak a királyságra mért halálos csapást, de a püspöki egyházat is megszüntetni igyekezett. A puritán irány föláldozta az egyházi házasságkötést: 1653. évi augusztus 24-iki törvénnyel behozta a kötelező polgári házasságot, melyet azután Skót- és Írországra is kiterjesztett.

E törvény — bár akkora szellem, mint Milton is élénk pártfogója volt — nem talált osztatlan helyeslésre a népnél; ellenkezett az angol fölfogással és a mi fő, ártott neki, hogy forradalmi férfiak hozták létre. A mint a királynak minden ellenfele, a püspöki egyház ellenfeleivel szövetkezve, az új törvényhez hozzájárult volt: úgy minden jó királypárti egyetértőleg gyűlölte az új törvényt, a mely bitorló királygyilkosok vallásos elveiből keletkezett. Mihelyt a Stuartok restaurációja

megtörtént, a gyűlölt törvény eltűnt, a nélkül, hogy külön megszüntető rendszabályra szükség lett volna.

Ily módon a politikai viszályok és a társadalmi ellenszenv egy önmagában véve jó intézményt söpört el; utánna a házassági ügyekben zavaros állapot kapott uralomra. A míg a common law azt a tételt állította föl, hogy a consensus nyilvánítása a házasságkötést érvényessé teszi: addig a dissidensek nem igen panaszkodhattak lelkiismeretök elnyomásáért. Ha felekezetők papja előtt kötöttek házasságot, pör esetén a püspöki egyház bírósága is elismerte a házasság érvényességét, csak-hogy persze a házasságnak azon magánjogi előnyei nem következtek be, melyek az anglikán pap előtt kötött házasságtól voltak föltételezve. Ugyanaz állott elvben a katolikusok házasságáról is, csak-hogy az soha sem juthatott jogi kifejezésre, mivel se a világi, se az egyházi törvényszéknek nem volt szabad a katolikus egyház valamely hívétől keresetet elfogadni.

1753-ban véget vetettek a házasságok eddigi formátlan-ságának és behozták az anglikán pap általi esketés föltétlen szükségességét, összekötve kínos formásokkal. A törvényhozó a quakkereket és a zsidókat különös figyelemben részesítette, házasságaik számára az előbbi jogot tartván fönn; de a többi dissidensek és a katolikusok kénytelenek voltak magokat az anglikán egyház házasságkötési formáihoz tartani. E bánásmód megfelelt azon rendszeres eljárásnak, melyet az angolok a katolikusok irányában követtek. Csak 1836-ban következett be, kemény parlamenti tusák után, Russel lord indítványára az orvoslát, mely nagyobbára Peel Robert fáradozásai következtében ment keresztül, és mely csekély módosításokat nem tekintve, mai nap is fönnáll; tudniillik behozták a fakultatív polgári házasságot minden angolra nézve.

Ez újítás következtében az egyházi házasság, ha az anglikán egyház szertartásai szerint kötik is, a polgári jog bizonyos föltételeinek van alávetve. A hirdetések a templomban többé nem elégségesek; egyszersmind szükségessé vált, hacsak fölmentés nem történt, hasonló formák megtartása a polgári hatóság részéről is. Az egyházi esketés előtt, a hirdetési határidő letelte után, a polgári anyakönyv vezetőjétől (registrar) bizonyítványt kell kívánni, mely a hirdetés adatait tartalmazza azon kijelentéssel, hogy a hirdetési határidő lejárt a nélkül, hogy valami ellenzés fölmerült volna; vagy pedig tartalmaz-

nia kell a bizonyítványnak azt, hogy a hirdetés alóli fölmentés megtörtént. E bizonyítvány a házasság megkötésére hivatott lelkésznek átadandó. Végül, a házasság megáldása után, actát kell kiállítani, nemcsak a plebániái lajstromban, de a polgári-ban is.

Ez eljárás szabályzó, ha a házasság az anglikán vallás szertartásai szerint történik. Benne az egyházi és a polgári tevékenységek egyöntetű cselekvényben folynak össze; de e rendszer csak Angliában vihető keresztül, a hol a legfőbb egyházi és állami hatalom egy személyben olvad össze és a hol nem kell attól tartani, hogy az egyiknek jogköre a másikéval összeütközésbe kerülhet, vagy hogy valamely külső befolyás zavarólag működhetnék közbe. Az anglikán házasságkötési mód egyházi ugyan, de benne az állami hatalom erős karja érzik. Emlékezteti az embert az angol egyház keletkeztere VIII. Henrik alatt. Az angol egyház elszakítása Rómától nem volt vallásos szükséglet kifolyása, hanem az uralkodói önkény műve. Az új angol egyház ugyanazon pályán haladt, mint annakelőtte a katolikus egyház; megtartotta szigorún tagolt hierarchiáját, világi és egyházi előjogait, csupán a királyt tette a pápa helyébe. Az önálló angol közvélemény hamar fölkarolta az újítást és az elszakadt egyház nagy nemzeti intézménynyé lett.

Ha a házasságot nem az angol egyház, hanem más felekezet formái szerint kötik, ennek a polgári hatóság előtt kell történnie, külön e célra megjelölt épületben. Az egybekelést megelőzi a polgári hatóság általi hirdetés és megkívántatik, hogy a polgári tisztviselő legalább két tanú kíséretében jelen legyen a szertartásnál.

A polgári hatalom tehát mind a kétfele házasságnál közbenjár; bár az anglikán esketés egyházasabb színezetű.

Kár, hogy a fakultatív polgári házasságot nem terjesztették ki Skót- és Írországra is. A királyság e részeiben nagy az össze-vissza. Írországból többféle házasság van: az anglikán egyház előtt kötött házasság, ugyanazon szabályoknak alávetve, mint Angliában; házasság római katolikusok közt, ez a közönséges törvény (common law) uralma alatt áll; dissidens papok előtt kötött házasság; quækkerek házassága stb. Ez ugyan nagy különfeleségre mutat, de a viszonyok Skótságban még sajátosabbak. A házassági jog különösen Skót-

országban igényelt volna reformot, mivel ennek rendezetlensége az angol házassági jog hatásait is kétessé tette. Skótországbán a házasságkötéshez csupán a felek kölcsönös beleegyezése szükséges, a mint az minden katolikus országban a tridenti zsinat előtt vagy pedig Angliában az 1753-iki törvény behozatala előtt létezett. A beleegyezés lehet szóbeli vagy írásbeli, leveli vagy távirati, tanúk előtti vagy titkos: mindig létesül házasság. Létezik ugyan Skótországbán szabályszerű egyházi házasság is, melyet azért neveznek így, mivel hirdetések előzik meg és pap ünnepli; de a szabálytalan házasság, a szabályszerűnek következményeivel jár. A házasságnak szabálytalan megkötésére csekély pénzbüntetést szabnak ugyan, de azért a házasság érvényes marad. A szabálytalan házasság a tridenti zsinat előtti állapotra emlékeztet; egyszerűen a tényleges egyesülésre vonatkozó beleegyezés kicseréléséből áll (*verba de præsenti*). A kölcsönös ígéret, hogy később egybekelnek (*verba de futuro*), csak eljegyzés érvényével bír, de ha együttlakás követi, házasság létesül. Az együttlakást az ígéret beváltásának tekintik. Ilyen szabálytalan házasságra nemcsak a skótok léphetnek, de a britt szigetek többi részeinek angoljai és az idegenek is; minthogy az angol törvény elvül azt állítja föl, hogy mindig azon ország törvényes formái szerint léphetni házasságra, a mely országban az illetők a házasság kötésekor tartózkodnak. Ezen elv magyarázza meg a híres gretna-greeni házasságokat. Ugyanis egyidőben ezren meg ezren, a kik Angliában a házasságkötésnél nehézségekkel találkoztak, vagy a kik az előzetes formaságokat kikerülni akarták, Gretna-Greenbe mentek, mely legközelebbi skót város az angol határ mellett és ott a kovács előtt kinyilvánították beleegyezésüket. A kovács nem mint polgári tisztviselő működött, hanem mint tanú. Utódai valóságos irodákat alapítottak; actákat vettek föl, melyekből pénzért lehetett kivonatokat kapni. Való, hogy az ilyformán kötött házasságok miatt a titkos házasságok igen elszaporodnak, de a dolognak az a sajtószzerű háttere is van, hogy az angol, a ki állami szervezetében a nyilvánosság elvétől van áthatva, a házasságkötés nyilvánosságát majdnem illetlennek tartja és a házasságnak nyilvános hirdetését a szemérem megsértésének tekinti. E társadalmi hajlam hozta annak idején divatba a gretna-greeni házasságokat is, úgy hogy egy ízben a koronának egyszerre három legfőbb tisztviselője volt, még pedig a titkos

tanács elnöke, a lordkancellár és a titkos pecsét őre, a kik abban a helységben nősültek volt. Brougham lord fáradozásának sikerült 1856-ban legalább azt a módosítást elfogadtatni az angol házassági joghoz, hogy a skót házasságok csak akkor érvényesek, ha a felek megelőzőleg legalább már huszonegy napig Skótországbán tartózkodtak. Ezzel a visszaélések lehetősége szűkebb mederbe van szorítva.

Ma a gretna-greeni házasságok, melyek bizonyos regényes színezetet sem nélkülöztek, kimentek a divatból; inkább a polgári házasságot veszik igénybe, melynél a formaságok igen meg vannak egyszerűsítve. Egybekelnek a registrar előtt, a ki a hirdetések alól könnyen adhat fölmentést, csak az egyik félnek esküt kell tennie arra, hogy tudtával házassági akadály nem forog fön. Ezenkívül csak az a föltétel létezik, hogy az egyik fél legalább 15 nap óta a kerületben lakjék és, ha az egyik fél kiskorú, bizonyítsa, hogy beleegyezést kapott a házassághoz.

3. Németország.

Németországban a kötelező polgári házasság 1848 előtt a francia jog országaiban állott fön; még pedig rajnai Poroszországban, rajnai Hessenben és rajnai Bajorországban. Jellemző volt a római Curiának álláspontja a Németországban behozott polgári házassággal szemben. III. Frigyes Vilmos az újonnan szerzett rajnai tartományokban a vegyes házasságokra nézve oly gyakorlatot kívánt behozni, a milyen eddig Németországban, de sőt a pápai államban is szokásos volt. E czélból a porosz kormány tárgyalásokat kezdett a Curiával és az ár, melyet az állami követelések fejében ígért, a polgári házasság megszüntetése volt a rajnai tartományokban. A Curia nem mutatkozott hajlandónak engedékenységre; a polgári házasság elleni idegenkedése akkoriban nem volt annyira kifejlődve, mint mostanában. A merev kánoni következetességet a vegyes házasságok dolgában fontosabbnak tartotta, mint oly intézmény megszüntetését, melyet az egyház mostanában az emberi társadalom egyik alapbajaként szokott megbélyegezni.

Magában Poroszországban a polgári házasság 1847 óta kötelezőleg állott fön a zsidók és a dissidensek számára, tudniillik azok számára, a kik nem állottak az ágostai hitvallás alapján, még pedig egyházi megkötési módozattal, sajátyszerűen

bonyolult formában. Az 1848. év Németországon a politikai változással kapcsolatos átalakulást hozott be az egyházi téren is. A törekvésekben a szabadelvű párt és az egyházi párt találkoztak egymással: a szabadelvű párt Belgium alkotmányi életét tartotta szem előtt, az egyházi párt meg azon volt, hogy az állami gyámkodás beköit lerázza. Sőt a radikális párt is, mely minden egyháziasság eltörlésére törekedett, e célra működött, minthogy terveit sokkal könnyebben vélte megvalósíthatni az állami hatalomtól elkülönített olyan egyházzal szemben, mely az állami hatalomban háttérrel nem bír. Az alapjogok tárgyalása a frankfurti nemzetgyűlésben az államnak az egyháztól való elkülönítésének eszméjét hozta fölszínre és következményeül a polgári házasságot. Emlékeztet, hogy a gyűlésen, melyen a katolikus elemnek elég számos és kiváló tagok voltak képviselői, egyetlen egy hang sem nyilatkozott a polgári házasság ellen. A szabadelvű eszmék a kor áramlatával jártak. Az alapjogokat a polgári házassággal együtt nemcsak a legtöbb német államban mondták ki törvényileg, de azok egyszersmind mintaképül is szolgáltak, melyet az egyes alkotmányozó gyűlések az alkotmányok tárgyalása alkalmával követtek.

De a szabadelvű áramlatra hamar bekövetkezett az ellenhatás. Az 1848-at követő reactionárius korszak az alapjogokat hamar mellőzte és az alkotmány revisiója alkalmával a legtöbb államban a polgári házasságot is gondosan kiküszöbölték. Csak kevés államban hozták be valósággal a polgári házasságot: Oldenburgban 1855. évi május 31-iki törvénnyel behozták a fakultatív polgári házasságot; Majnai Frankfurtban 1850. évi november 19-iki és Badenben 1869. évi december 21-iki törvénnyel a kötelező polgári házasságot.

A legnagyobb német állam, Poroszország, kerülő úton elejtette a polgári házasságot. Az 1848-iki porosz alkotmányi okirat 16. cikkelyében kimondotta ugyan, hogy «a házasságnak polgári érvényessége az állami törvényhozás kirendelte polgári tisztviselő által történt megkötéstől föltételeztetik és az egyházi esketés csak a polgári cselekvénynek teljesítése után következhetik», — de az 1851-ben revideált alkotmány gyöngítést tartalmazott, mondván: «a polgári házasság behozatala külön törvénnyel fog megállapíttatni, mely a polgári anyakönyvek vezetését is szabályozni fogja». Habár az alaptörvény ily módon a polgári házasság behozatalát elvként kimondotta,

azt Poroszországban még sem hozták be, bár Poroszországban a legsúlyosabb bajok mérgesedtek el, melyek csak a polgári házasság útján lettek volna orvosolhatók.

Poroszországban ugyanis már a nagy francia szabadságháborúk után egyházi részről nagy ellenhatás keletkezett a XVIII. század szabadelvűsége és frivolsága ellen. Az egyházi irány a porosz Landrecht elleni izgatásra is adta magát, melynek elválási joga az egyházi irány előtt mindinkább könnyelműnek és reformot szükségülőnek tűnt. 1831 óta esketési megtagadások kezdődtek a papság részéről; 1845-ig huszonöt ilyen eset történt, melyek közül hetet Gerlach, berlini hitszónok, vétett. Az egyházi hatóságok nem merték papjaikat megbüntetni, kik lelkiismeretöket az állami törvény fölé helyezték. Azt remélték, hogy az összeütközések könnyen elsimíthatók lesznek azzal, hogy az esketni hivatott papot más pappal helyettesítettek és remélték, hogy az összeütközések a készülő új válási törvény következtében önkényt meg fognak szűnni. De az engedetlenség rossz következményeket vont maga után. Általában csalódik az, a ki a hatalomban levő egyház részéről, legyen az akár katolikus, akár protestáns, önkénytes engedményre számít. Először is az összeütközések nem szűntek meg az 1844-ik évi június 28-iki rendelet után sem, mely a válópert szabályozta és másodszor Gerlach, maga is a consistorium tagja, 1845-ben fönnen tagadta helyettes alkalmazhatóságát oly esketéseknél, melyek az ő illetősége körébe tartoznak. Az 1846. évi január 30-iki kabinetrendelet vonakodott az ügyet addig véglegesen szabályozni, míg a házassági jog alapelveire nézve maga az egyház tisztába nem jő magával; addig segítsenek az egyházi hatóságok dimissorialiakkal a körülményekhez képest.

Miután a frankfurti Kirchentag 1854-ben újrolag nyilatkozott a Landrecht válási joga ellen, az esketési megtagadások ismétlődtek. A dimissorialiák eszköze is hatálytalannak bizonyult, minthogy az alkotmányi okirattal szabadnak és önállónak nyilvánított egyház lelkiismereti szabadságát igényelte. Legközelebb fekvő dolog lett volna, az alkotmányi okírat mutatta ösvényre térni és a polgári házasságot behozni, de a porosz kormány inkább az egyházi irány szellemében akart eljárni, mint az állami törvény követelménye szerint. A kormány két ízben terjesztett törvényeket a kamarák elé, melyek

a Landrecht válási szabványait a papság kívánságához képest voltak módosítandók; de még ha e javaslatok a kamarák helyeslését megnyerték volna is, a mi nem történt, még sem lettek volna képesek a szakadást, mely mindinkább nagyobb mérveket öltött, elhárítani.

A porosz kormány 1857-ben, hogy a tömkelegből kibontakozzék, a polgári házasságra határozta el magát és míg 1859-ben az esketési megtagadásokat illető elhatározást az egyházi főtanács (Oberkirchenrath) elé utalta, a kamarák elé egymásután két törvényjavaslatot terjesztett, melyek a facultativ polgári házasságot tartalmazták. De ezek az urak háza ellenzésén hajótörést szenvedtek. Az urak házának hangulatára nem hatott azon állapot tudata sem, melyet a kormánybiztos a kamarában marasmusnak nevezett volt. Ugyanis a dissidensek, kiknek az 1847-iki törvény a polgári házasságot az egyházi kötésnek egy homályos vegyülékével megadta volt, nagyobb-részt megelégedtek az utóbbival, annak ellenére, hogy ezeket az állam ágyasságoknak tekintette. Így 1861-ben a liegnitzi kerületben 144, a königsbergiben 80, a boroszlóiban meg épen 540 ilyen házasság létezett. Épen oly kevésbé hatott az urak házára a folyton szaporodó esketési megtagadások tekintete sem.

Ezalatt a többi német államokban szinte mindvégig behozták a polgári házasságot. Nem általános elméletek, hanem concret állami szükségletek kielégítése vitte őket a polgári házasságra, a mely először Hollandban, másodszor Angliában és harmadszor Franciaországban az általános gyógyszerül szolgált. Egyrészt a német-katholikus mozgalmak következtében mindenütt dissidens községek alakultak, melyek az evangélikus és a katolikus egyházhoz tartozó papok által való esketést nem akarták; ezeknek a polgári házasság kisegítő eszközül szolgált. Azután meg vizályok keletkeztek az állami kormányok és a katolikus egyház közt; utóbbi a vegyes házasságoknál a szigorún kánoni álláspontot igyekezett föntartani és az esketés előtt a felektől kötelező ígéreteket törekedett kicsikarni, melyeket az állam a vegyes házasságok föltételeként föl nem állíthatott. Végre lehetővé akarták tenni a polgári házasság által a zsidók és a keresztyének közti házasságot is. Az egyes német államok megelőzték Poroszországot a polgári házasság behozatalával, de mindegyik állam a gyakorlati szükséghez alkalma-

zott formában és mérvben. Ez is vívmány volt, melynél később nem lehetett megállapodni.

1870 óta kezdődik a porosz állam egyházi politikájában a fordulat; a kormány az 1872. év májusában kibocsátott törvények sorában nagy erélyvel igénybe vette az állami fölségjogot. A polgári házasság behozataláról akkor még nem volt szó. Csak 1874-ben következett ez be, az 1874. évi márczius 9-ikén hozott törvénnyel, mely a kötelező polgári házasságot létesítette. Egész Németországban a polgári házasság 1876. évi január 1-je óta van behozva. A porosz törvény eltörölte a megelőző törvényes intézkedéseket, melyek a jog *sæcularisatio*jával ellentétben állottak. Megszüntette a Landrecht azon intézkedését, a mely megtiltotta a házasságot a hitfelekezetek különbsége miatt és azt, a mely a keresztelest kötelezővé tette. A polgári cselekvénynek meg kell előznie az egyházi esketést; a pap, a ki esket, mielőtt meggyőződött a polgári cselekvény megtörténtéről, 100 tallérig terjedő pénzbírsággal vagy három hónapig terjedő fogsággal volt büntethető. A porosz törvény nem sokáig volt érvényben; ezt nemsokára a birodalmi gyűlés az egész német birodalomra terjedő kötelező polgári házassági törvénnyel helyettesítette. Az általános törvény a bajorok részéről ellenzéssel találkozott ugyan, de nagy szótöbbséggel szavazták meg. Az általános törvény nagy részben átvette az egy évvel előbb hozott porosz törvény intézkedéseit. A birodalmi törvény általánosságban egyező elveket tartalmaz egész Németországra nézve; de a részletek, különösen az elválás tekintetében az egyes államok eltérő szabványokat hoztak.

A német házasságjogi vajadásokban azon kuszáltság tükröződik vissza, a mely Németország közviszonyait az egység megalakulta előtt jellemzi. A házassági jognak egységes rendezése egyik elemét képezi azon irányzatnak, mely a német birodalom politikai egységét hozta létre. A fölségjognak érvényesítése pedig az egyházakkal szemben, egyik hatalmas tényezőjét alkotja a birodalom megszilárdításának.

4. Svájc.

Svájcban a házassági jog sok tekintetben a németországihoz hasonló módon fejlődött. Az 1874-ben megszavazott alkotmányban általánosságban két főelvet tűztek ki: a mennyire

lehetséges az egyházat elkülöníteni az államtól és részletes rendszabályokkal előkészíteni a törvényhozás egységét valamennyi kanton között. A reformok megszorították a kantonok autonómiáját, a központi hatalom előnyére. Az egységesítés általános volt: a mint kiterjedt a kereskedelemre, az ingó üzletekre, az irodalmi és művészi tulajdonra, a kötelmi jogra és a csődeljárásra, úgy kiterjedt a házasságra és a polgári anyakönyvekre is. A kötelező polgári házasság ki van terjesztve az egész szövetségre; a kantonok különleges törvényei egységes törvényhozással vannak helyettesítve és így eltűntek azon hitfelekezeti mozzanatok is, melyek egyes kantonokban különleges intézményeket hoztak volt létre. A szövetséget az egységesítésre, czelszerűségi házasságjogi indokon kívül, általános politikai indokok is vezették, melyeknek példányképe Németország volt és melyek czélzata a rokon törzsek egyesítése és állami megszilárdítása.

Az 1874. évi deczember 24-ikén hozott és 1876. évi január 1-én életbe lépett szövetségi törvény szabályozza a polgári anyakönyvek vezetését, elvéve azokat a papoktól, a hol még kezökben voltak és a polgári házasságot szigorúan kötelező formában hozza be, melyszerint a polgári cselekvénynek föltétlenül meg kell előznie az egyházi esketést. A kantonok autonóm jogköre épségben van tartva, a mennyiben a feleknek a házasságból folyó kölcsönös kötelességeinek szabályozását a kantoni törvényhozások hatáskörében hagyták. A szövetségi törvény csak alapelveit rakta le a polgári anyakönyveknek, a házasságkötésnek és az elválásnak; az örök kitöltése és a végrehajtás biztosítása a kantoni törvényhozásokra maradt. Ezért a részletekben eltérő intézkedések észlelhetők.

5. Ausztria.

Ausztriában a polgári házasság, élénk küzdelmek után, legcsekélyebb formájában, mint szükségbeli, mint pót polgári házasság hatott keresztül.

Az 1811-iki polgári törvénykönyv még nem merte a polgári házasságot behozni, de egyes támadásokat intéz a kánoni jog ellen és maga szabályozza a házasságot. Így például megszüntette a törvénykönyv az eljegyzések érvényességét és szükségesnek mondja az atya beleegyezését a kiskorúak házasságá-

hoz. A katolikusok és a nem-katolikus keresztyének közti házasságnak a katolikus pap előtt kellett történnie, de a dissidens egyház papja is jelen lehetett. A semmiségi eseteket a törvénykönyv határozza meg, de többnyire megegyeznek az egyház törvényeivel; a semmiségi perek pedig az egyházi bíróságok előtt voltak indítandók. A pap mint a polgári hatalom megbízottja lép föl és ilyenül megtagadhatja a házasságot; de az egybekelni akarók a polgári bíróság elé vihetik az ügyet, a mely a pap ellenkezése fölött dönt. Ily módon a polgári törvénykönyv a házasságból vegyes intézményt alkotott, polgárit és egyházit egyszersmind, de mely részben a világi hatalomhoz alkalmazkodik.

Az általános visszahatás korszakában az egyházi hatalom álláspontja hatott keresztül. A római szent székkal kötött concordatum következtében az 1856. évi október 8-iki pápens egy szerűen elismerte a kánonjog elveit és érvényre juttatta a tridenti zsinat decretumait, a katolikusok házasságára vonatkozólag. Katolikusok és nem-katolikus keresztyének közti házasságok csak azon föltétel alatt voltak tűrve, ha a születendő gyermekek a katolikus vallásban kapnak nevelést. Keresztyének és zsidók közt persze nem volt megengedve a házasság.

Az 1868. év, kapcsolatban a közjogi kiegyezéssel, a szabadelvű párt túlsúlyát hozta meg. A mint a szabadelvű eszmék minden téren keresztül hatottak, úgy a házassági törvényhozás reformját is létesítették. Két törvény szabályozta a polgárok felekezetközi jogait és rendezte a házasságot, habár az utóbbit a szabadelvűség szempontjából igen korlátolt szellemben. Az egyik törvény megszünteti azon ígérati kötelezettséget, hogy a vegyes házasságból született gyermekek katolikus vallásban kapjanak nevelést; jövőben a fiúk atyjoknak, a leányok anyjoknak vallását követendők. Egyébiránt a szülők a házasság előtt és alatt ezzel ellenkező megállapodásra is léphetnek. Ugyane törvény rendeli, hogy az egyének az egyik hitvallásról a másikra szabadon áttérhetnek; az áttérés kitagadási okot nem képez.

A másik 1868-iki törvény nem választja el a polgári házasságot az egyházitól. Megszünteti ugyan az 1856-iki pátenst, mely a tridenti zsinat rendelkezéseit hozta be, eltörülte ugyan az egyházi bíróságok illetőségét és helyökbe polgári házassági törvényszékeket hozott be: de érvénybe hozta ismét

a polgári törvénykönyvet, mely az egyházi és a polgári házasságot elválaszthatatlanul összekötötte. A házasságnak tehát mai napság is vegyes jellege van. Mégis az 1868-iki törvényhozó behozta a szükségbeli polgári házasságot (Nothcivilehe), melyet a polgári törvénykönyv nem ismer. A mikor a pap megtagadja az összeadást oly akadály indokából, melyet a polgári törvénykönyv nem ismer, az összekelendők a polgári hatósághoz fordulhatnak, mely a hirdetést és az esketést polgárilag cselekszi meg. Ily módon keresztyének és zsidók közt is létesülhet házasság, melyet azonban kivételes, pótjellege másodrendű, csekélyebb minőségű házasságnak bélyegez, a közerkölcsiségnek és a polgári önértetnek nem valami nagy diszére. A képviselőház szabadelvűbb intézményt akart behozni, de az urak háza visszavetette. 1876. évi február 10-én a képviselőház újolag törvényt szavazott meg a polgári házasságról, de az urak háza, két párt coalitíója következtében, ismét elvetette. Az egyik párt a javaslatot a katolikus egyház dogmaival, az erkölcsiséggel és a házasság szentségével ellentétesnek mondotta; a másik párt a törvényjavaslatot elégtelennek tartotta és a polgári házasságnak teljesebb módon való szervezését kívánta. Remelhető, hogy ezzel Ausztriában a házassági jog fejlődése még befejezve nincs, habár az egészséges fejlődés azon kedvezőtlen talajban nehezebben és lassabban megy, mint egyebütt. Ausztria külön érdekek gyűledéke, melyek egymás közt folytonosan egyensúly után küzködnek, úgy hogy az egységesítő jelleg hiányzik és az igazi állami önértet érvényesülni alig bír.

JOÓB LAJOS.

A RÓMAIAK TELEPÍTÉSI RENDSZERE A DACIAI ARANYBÁNYÁSZAT ÉRDEKÉBEN.

Az erdélyrészi Érczhegység aranygazdagsága évezredek óta kiapadhatatlan jövedelemforrása volt azon vidék lakosságának s nemzetgazdasági jelentőségével nem egyszer befolyásolta a délkeleti felföld sorsa fölött döntő tényezők politikáját is. Minél tovább foglalkozom ugyanis az aranyvidék őskori történetével, minél jobban bemélyedek a római telepítés rendszerébe s Dacia egykori helyíratának, úthálózatának és katonai szervezetének tanulmányozásába, annál erősebb meggyőződéssé izmosodik lelkemben az a föltevés, hogy Traianus elhatározásának s a két ízben nagy erőfeszítéssel megújított hódító hadjáratnak első és legfőbb rugóját a dákok vakmerő föllépésén kívül Dacia mesés aranybőségének megnyerése tehetette.

Hisz a római birodalom a pún háborúk szerencsés befejeztével oly rohamos növekedésnek indult, hogy a birodalom határainak aránytalan kiterjeszkedésével megsokszorozódott hadi terhek fedezésére a végletekig fokozott rendes adózási nemek elégteleneknek bizonyultak s az ásványtermékek monopolizálásával is kénytelenek valának az örökös zavarban vergődő állampénztár megcsappant jövedelemforrásait növelni.

Ily viszonyok közt minden erővel törekedni kelle a kimeríthetetlen aranytelepeivel ősidőktől nagy hírben álló Dacia birtokára. E hódítás a római birodalom egyik felelmes szomszédjának megsemmisítésén fölül a Decebal merész rablótámadásai, valamint Domitian császár 88. Krisztus után lealázó békeföltételeivel a birodalom tekintélyén és méltóságán ejtett nagy csorbát is hivatva vala kiköszörölni. És Traianus magasztalt

hadvezéri tehetségéhez egészen méltó föladatúl kínálkozott a Krisztus után 88-tól tehetetlen boszú érzetével emlegetett s az előbbi császárok kudarczai után már-már bevehetetlennek képzelt Dacia meghódítása.

A két ízben, úgy mint 101/2 és 105/6-ban Krisztus után megújult daciai harcok után, ép oly erélyvel intézé Traianus az új tartomány nemzetgazdasági értékesítését, mint a minő körültekintéssel és szigorral vezeté előbb a hódítás munkáját. Első és legfőbb gondja volt, úgy látszik, az arany-hegyek katonai körülzárolása s a stratégiai fő útvonal elkészíttetése. Mert alig négy évvel a 106-ban befejezett hódítás után az Érczhegység éjszaki határain a mai Kolozsvárnál már a mérföld-mutatókat is elhelyezték. A béke munkája tehát 110 körül vehető Daciában kezdetét. Mielőtt azonban a bányavidék telepítésére térnénk, lássuk röviden: minő álláspontot foglalt el a római kormány akkor tájt a nemes fémbányászattal szemben?

I.

Az Augustustól életbeléptetett pénzügyi reformok a bányászatnak is fontos föladatot szentelnek s Augustus után Tiberius e célra szervezett társulatok (societas, corpus), majd meg házi kezelés útján a legnagyobb jövedelmet igyekezett a bányákból sajtolni. Hispaniában, Galliában, Syriában és Görögországban még a helytartósági, községi és családi kiváltságok elkobzásától sem riadt vissza, s a hol másként nem boldogult, erőszakos örökösödéssel: «de iure fisci» erőszakolásával foglalá le a császári kincstár javára a bányászatot.*) Claudius császár a 43-ban meghódított Britanniában a legionariusokat is érczkutatással fárasztja s Nero császár a Dalmatiában véletlenül felfödözött aranyhomokból katonáival naponként 50 frtnyi aranyat is összemosatott.**)

S minthogy Vespasianus alatt a tartományok senatusi és császári osztályozása véget ért, az

*) Suetonius *Tiberius* 49. Præterea Galliarum et Hispaniarum Syriæque et Græciæ principes confiscatos . . . plurimis etiam civitatibus et privatis immunitates et ius metallorum et vectigalium adempta.

**) Plinius *Historia naturalis* XXXIII. 21. Statius *S.* IV. 7.; III. 3. 90. I. 2. 183.

«ager publicus populi romani» beolvasztásával «fundi fiscales», «bona fiscalia» gyanánt az összes ingatlanok kincstári jelleget nyertek. De a császári javak igazgatóságának gondja vala arra, hogy a gazdagabb ércz- és drágakő-telepek «patrimonium cæsaris», vagy «patrimonium principis», majd «patrimonium privatum» gyanánt a császár magán kincstárát gazdagítsák s a ratio patrimonii rendelkezése alá jussanak.**) Még a büntető eljárásban is súlyosabb elbánás alá jutottak a császári bányák megkárosítói, míg az államkincstár tulajdonához tartozó bányatolvajok könnyebb büntetésben részesültek. Így a császár magánpenztárának lefoglalt ércz- és drágakő-telepek megrablóinak ítélete «ad metallum», vagy «ad opus metalli» szólt, mely utóbbi esetben bekóval odalánczolva végezték nehéz munkájokat a szerencsétlenek.***) Dacia meghódítása idejében, tehát a II. század kezdetén, az aranybányászat teljesen elvonatott a magánbányászattól, úgy hogy Gaius, a II. század s épen a Dacia berendezését követő Hadrianus, Antoninus Pius és Marcus Aurelius idejének legkitünőbb jogásza «ad edictum provinciale» íratában még a krétatelepek és más ércznemek tulajdonosait is kincstári bérlőknek minősíti.***)

A magánosok bányászati tevékenysége Dacia egész birtoklása alatt nagyban és egészben háttérbe vala szorítva, úgy hogy az aranykutatás (aurum legere)†) csakis Dacia elbukása után körülbelül egy század múlva, 365-ben, vált lehetővé, a mikor Valentinianus előbb nyolcz, utóbb hét criplus aranyporban (balluca) szabta meg az arany-mosók (auri legus) évi béradóját.††)

S ha mégis saját bányákról, vagyis magántulajdonról emlékeznek meg viasztábláink, ezt csakis mellékes jelenségnek tekinthetjük olyképen, hogy az államkincstár- és császár-

*) Tacitus *Annales* IV. 6. Tiberius császárra vonatkozólag. At frumenta et pecuniæ vectigales, cetera publicorum fructuum societibus equitam Romanorum agitabantur. Res suas Cæsar spectatissimo cuique quibusdam ignotis ex fama mandabat.

**) Digesta LVIII. 19. 30. *Paulus Sentent.* V. 12. A patrimonium privatum Digesta XVIII. 1. 72. Digesta XLIII. 8. 2. §. 4.

***) Digesta XXXIX. 4. 13. Sed et his quisalinas et ereti fodinas et metalla habent publicanorum loco sunt.

†) *Codex Theodosianus*. X. 19. 3.

††) *Cod. Theodos.* X. 19. 12.

tól nem igényelt kisebb vagy értéktelenebb bányaműveket a későbbi időkben megszabott bányaadó mellett a bányáipar fölvirágoztatása czéljából egyeseknek átengedé. Egészben Traianus alatt a kincstári bányagazdálkodás érvényesült a korábbi idők rabló bányászata helyett, úgy hogy Traianus utóda és a bányászati reformokban hűséges kísérője, Hadrianus *) szünteti meg például azt a méltánytalan eljárást is, hogy az állami javak és jövedelmek bérlőit a fölmondhatás kizárásával is rákényszerítsék, a hol a kincstár érdeke kívánta, a bányaberlet tovább folytatására.

A magasabb kormánykörök tehát a Traianus előtti időkben a bányászatot pusztán pénzügyi szempontból bírálták el; de a tartós jövedelmezőség elengedhetetlen előfeltételéül szolgáló telér-föltárások és beruházások nemzetgazdasági jelentősége iránt alig bírtak valami érzékkel. Szerencsére Traianus, mint az aranyban, részben megáldott Baetica szülöttje, már első gyermekkorától sok tapasztalati ismeretet szerzett az aranybánya-gazdaság követelményei felől s mert Dacia bírhatásában is az aranybányászat képezi kiindulását, a tartomány betelepítését, hadi útjainak kitűzését, a katonai állomáshelyek elosztását, mind az Érzhegységhez alkalmazá, s míg egyfelől mindent elkövetett a jövedelmezőség fokozására s a bányák okszerű értékesítésére, másfelől minden erejével a rabló bányászat ellen működött.

II.

Minthogy pedig Traianus összes daciai berendezésének, intézkedésének vezéreszméjéül az tűnik ki, hogy az annyi vérbe s pénzáldozatba került tartományt természeti kincsei kedvéért olvasztá be — excentricus helyzete ellenére — a birodalomba: magától érthetőleg mindenekelőtt szakértő, edzett és begyakorolt bányamunkásokról kívánt gondoskodni.

*) Dig. XL. IX. C. 14. 3. 6. Divus enim Hadrianus in haec verba rescripsit. Valde inhumanus mos est iste, quo retinetur conductores vectigalium publicorum et agrorum si tanti item locari non possint: nam facilius inveniuntur conductores si scierint fore ut si praeto lustro discedere voluerint non teneantur.

Épen azért a dákoktól átöröklött, vagy szakértői által föltárt tellérek és aranymosók intensív kihasználására a munka erkölcsi és anyagi sikerét átértő, azért lelkesülni tudó és akaró munkás elemeket sietett összetoborzani, kerülve elődeinek abbeli példáját: hogy a föld népét tekintet nélkül annak hajlamára és képességeire Thráciában, Macedoniában egyszerűen rákényszeríték a bányászatra, vagy épenséggel az előbbi tulajdonosokat haszonbérilökké degredálva, akaratuk ellenére is további munkára kényszeríték.

Ő is kétségen kívül az aranyat tekinté Dacia meghódításának béréül, mint Britannia érczeiről Tacitus hirdeti *) s ha nem vesszük is szószerinti értelemben Eutropiusnak **) azon passusát, hogy «Dacia enim diuturno bello viris erat exhausta» s föl is kell tennünk, hogy épen az occupationalis fővonalától félrebb eső Érczhegység elzárt völgyeiben a dákok kiirtása szószerint még készakarva sem valósúlhatott meg: mégis épen a jelzettem okszerű fölfogásnak hódolva a tartomány rég sóvárgott aranyhegyeinek aknazását a római uralom esküdt ellenségeül bizonyított benszülöttekre bízni már csak politikai óvatosságból sem lesz vala ajánlatos. Azért Traianus birodalmának legkipróbáltabb népelemeit sietett Dacia aranyhegyeire toborzani.

Választása első sorban is dalmata pirustákra esett, kik a dalmát partok mentén, s a mai Hercegovina egy részében gyakorolták be magokat az aranymosás mesterségébe. Már Augustus helytartója: C. Vibius rászoktatá a dalmátokat az aranymezők értékesítésére s Traianus kormányja úgy látszik őket szemelte ki a mai Ompoly-mellék és az Algyógyhoz kifutó hármass völgy fejeinél a Fericsel tetőn, Magyarok hegyénél és Nagy-Almásnál folytatott aranybányászat intézőiül, mert e vidék központján Ampelumban, a mai Zalatnán, külön negyedeket képeztek a Salona mellől beédesgetett dalmátok s Titus Aelius Afer Delmata princeps adsignatus exmunicipio Splono†)

*) Tacitus *Agricola* C. 12. Fert Britannia aurum et argentum et alia metalla prætium victoriæ.

**) Eutropius VIII. 5.

***) *Corpus Inscript. Latin.* III. 1323. M. Opellius Adintur II. vir. col. Dac. decurio coloniæ Dalmatiæ.

†) *C. I. L.* III. 1322. sírfömlíratát lovas alakjával együtt megtaláltam Zalatnán, Lukács Mihály házának pincze bejárójánál.

tehát az egyik törzsfőnök létezését mindjárt Traianus idejéről, vagyis a telepítés legelejéről ugyanott fölíratilag kimutathatjuk. És a bányavidékeken odáig haladt a telepések fajszerinti elkülönítése, melynek fölfogásom szerint a bányafoglalkozással is szoros kapcsolatban állhatott, hogy a bányavidék másik centrumán: Verespatakon, a rómaiak Albarnus maior-ján, a mai Epirus és Albánia tájékáról betelepített pirusták valának túlsúlyban, mit az is bizonyít, hogy Albarnus maior mellékeve a Krisztus után 159 májusból származó s a *Corpus Inscript. Latinarum* III. kötetében VIII. szám alatt közzétett viasztábla tanúsítása szerint *Vicus Pirustarum* *) vala.

És az 1854-ben Verespatakon a Szent Simon bányának Szent László vágatában, valamint 1855-ben a Katalin tárnában talált viasztáblák személyneveiben is túlnyomólag pirustákkal találkozunk. Így Aelius Plator, Andueia Batonis, Apalaustus, Bradila, Beusantis Dasius Brenceus, Epicadus, Geldo, Planius Verzonis, Plator Acceptianus, Plator Carpi, Valerius Niconis, Verzo Beusantis stb.

Sőt Albarnus maior környékének uralkodó népelemét szintén pirusták tehetők s a szerződéseken szereplő egyének közt egy idáig pontosan még meg nem határozott bányahelyiségben: Kaviretumban is találkozunk velök.**)

Annyira uralkodó népelemet képezének a pirusták hazai aranybányászatunk e classicus területén, hogy Silvanus és Pán tiszteletét is általánossá tudák tenni, még az ábrázolás formáit is régi hazájokból plántálva ide át. Verespatakon csak legutóbb is több Silvanusnak szentelt oltárt sikerült találnom,***) sőt ugyanezen cultust Verespatakon kívül hasonló alakban az Érczhegység keleti lejtőjén, Ampelumnál (Zalatna) is constálhatám.

Csak hogy akármilyen praeponderans népelemet képeztek is a pirusták itt, az aranyhegyek közt, egész Dacia lakosságá-

*) *L. Corp. Insc. Latin.* III. 2. rész VIII. sz. viasztábla Albarnus maior vel Vicus Pirustarum. A pirustákkal Ptolomeus 2, 16, 8 foglalkozik. Caesar de bello gallico 5, 1, Strabo 7, 5, 3, 314 szól rólok; Livius 45, 26, tirustáknak írja őket.

**) *Corpus Insc. Latin.* III. köt. XVII. sz. viasztábla.

***) Újabb fölíratok az erdélyi aranyvidékről. Az erdélyi múzeum-egyl. bölcseleti, nyelv- és tört.-tudományi szakosztályának kiadványai 1888. évf. 3. sz.

val szemben számuk elenyésző csekély lehetett s már csak az Érczhegység helyrajzi elszigeteltségénél fogva sem gyakorolhattak a tartomány nyilvános életére oly irányadó befolyást, hogy — a mint az erdélyi oláhság autochton származásának hirdetői föltüntetni szeretnek — nekik tulajdoníthatnók az erdélyi részekben mai napság létező román vagy oláh nyelvet.

A bányásznép soha és sehol sem irányadó a nyelvhatárok kiterjesztésében. Sőt ellenkezőleg, a későbbi tapasztalatok is arról tanúskodnak, hogy a többnyelvű bányásztelepeknek a föld felszínén pásztorkodással, földműveléssel foglalkozó elemei fejtenek ki beolvasztó erőt. Az erdélyi Érczhegységben az Árpádok német bányászait úgy elnyelte az utánuk beszivárgott s az erdei legelők tanyáiból (a mai krangok) lassanként a völgysegeket is «volachi» néven elárasztó balkánvidéki pásztorkodó népség, hogy csakis az elferdített családnevek némelyikében s a teljesen soha el nem mosódó physiognomia árnyalataiban, valamint az ősi viselet egy-egy díszítményi motivumában ismerheti föl a kutató eles látása még az ősi eredet némi árnyalatait.

Azonban a pirusta-dalmata telepésekkel Dacia többi s különösen síkföldi területein sehol sem találkozunk, nyilván azon egyszerű okból, mert sem a tartományi hatóságoknak nem állott érdekében őket, előbbi megszokott foglalkozásukkal merőben ellenkező új szerepkörbe beerőszakolni; sem rájuk nézve nem gyakorolt vonzerőt — az előbbi hazájoktól elűtő vidékek és megélhetési módok egyike sem. Ha tehát állana is az, a mit Roesler Hunfalvy Pál és Réthi László meggyőző és történelmileg okadatolt fejtegetései után már csupán a dacoromanismus ábrándképeitől elvakított nemzetiségi sajtó matadorai vitatnak: hogy tudniillik az erdélyi részekben ez idő szerint létező oláhság vagy román lakosság a római katonák és telepések egyenes utódaiul tekintendők: még akkor sem kölcsönözhetik vala az oláh nyelvben mutatkozó alban vonatkozásokat azon pirustáktól, a kik Dacia egykori népességében oly elenyésző kisebbséget képeztek, hogy már csak számbeli törpeségöknél fogva sem nyomhatták volna rá nyelvjárásuk bélyegét a tartományban létrejött házi nyelvre. Hisz maga a bányászkodás természete annyira megnehezíti a társas érintkezést s oly szorosan oda fűzi művelőit a föld rögéhez

és a lakóhely szűk köréhez: hogy pusztán ez okból sem juthatnak politikai túlsúlyra sehol a bányapolgárok s még kevésbé gyakorolhatnak tőlök távol eső vidékek lakosságára kulturalis vagy nemzetiségi befolyást.

És a daciai bányaközségek ethnographiai tanulmányozásából sikerült kiderítenem azt is: hogy az itt megnevezett két népelem teljességgel nem vala kizárólagos lakossága még aranyhegyeinknek sem, s hogy velök és mellettök a római birodalom számos népfajaiból igen sokan megkísérlek itt még szerencséjüket. Így a Traianus hódító hadjáratai idejében a dákok mellett tömegesen itt talált szlávtság sem enyészett el teljesen, s ritkán találkozunk olyan képviselőivel, a minő Juni Nedym lehetett Ampelumban.*)

A bányaiparral kapcsolatos üzérkedés akkoriban is ép úgy nélkülözhetetlen vala, mint napjainkban s éppen azért az ó-kor legelelmesebb kalmár népsége, a hellen, mint egyebütt, úgy Daciában is előkelő szerepet játszott.

Igaz, hogy a Daciába áramlott görögség csupán másodhajtasát képezé a hellenismusnak s a kisázsiai és afrikai partokról, az Archipelagusról, legfőbbképen pedig Creta, Rhodus felől származott ide. De a hellen műveltség fölényének varázsa azért nekik is ép úgy utat nyitott e távoli tartományban, mint Hellas hamisítatlan ivadékainak s viasztábláink tanúsága szerint nyelvöket az üzleti körökben odáig tudák terjeszteni, hogy a szerződő felek közt a görög közokiratok sem mentek ritkaság számba s az egyik (szám szerint IV.) ilyen közokirat (adóslevél) még Verespatak görög nevét: «Διζορνος μεγαλη is megörökíti.**) A másik szerződés egy görög rabszolga***) gyermek s a harmadik egy Theodotas nevű cretai rabnő †) megvásárlásáról szól. Mindezek a bányavidék anyavárosa, s a tartomány katonai központjában, a XIII. legio Kanabejában, Apulumban (Gyulafehérvár) kelvén, egyúttal azt is igazolják: hogy a tartományi (provincia Apulensis) kereskedelmi testület

*) *Corp. Insc. Lat.* III. 1296.

**) *C. I. L.* III. 2, rész XV. sz. viasztábla.

***) *C. I. L.* III. 2, rész VII. sz. viasztábla. Dasius Brenus Apulaustrum nevű rabszolga gyermeket vásárol: ... quo alio nomine est natione Græcum.

†) *C. I. L.* III. 2 rész, 959. lap, XXV. viasztábla.

(negotiatores)¹⁾ fő főközvetítője vala, s a bányavidék üzleti forgalmát tagjainak származásával és összeköttetéseivel a görög szigettengerig ki tudá terjesztetni s valószínűleg a bányatelepek révén érte el azt a virágzását is, a melyről egy daciai kereskedőnek²⁾ Dalmatia területén Salonaban létezett áruháza s egy másnak (Aelius Arrianus Alexandernek)³⁾ Lemnos szigetéig terjesztett üzleti útazása is tanúskodik.

A Verespatakról (Alburum maior) napfényre került huszonöt ceratából is huszonegy, tehát az egésznek több, mint négy ötöde, kereskedelmi ügyleteket tartalmaz és pedig tíz adóslevel, négy adásvevési szerződés, három bérszerződés, három társas szerződés, egy letétlevel. S a viasztáblákon megörökített személynevek legtöbbje ismét a görögökre utal. Ott találkozunk például Adiutor Macari (IX.) Aelius Dionysius (XXV.) Aepicadus, Alexander Antipatri (XXV.), Andunoenes, Antipater v. Alexander (XXV.) Apollonius v. Artemidorus (I.) Asclepias Memmius (X.) T. Aurelius Priscus (VIII.) Aurelius Aductor (X.) stb. neveivel. S a görögség a bányatisztviselők sorában is képviselve vala, sőt talán épen ezen körülmény segíti őket akkora üzleti túlsúlyhoz. Az ampelum bánya-igazgatóság irodáján az egyik számtiszt⁴⁾ Zmaragdus Augusti libertus et tabularius), a procurator aurariurum egyik titkára⁵⁾ (T. Aurelius Diocles beneficiarius procuratoris), egyik számvizsgáló vagy pénztárnok⁶⁾ (Callistus augusti nostri dispensator) és segéd számtiszt⁷⁾ (Leonas augusti libertus adiutor tabularii) mind a görög fajt képviselték. Szinte önkényt következik ezekből: hogy az állami vállalkozók s a pénztőzsérek soraiban ismét a görög elem jutott túlsúlyra. Julius Alexander például, a ki a tartomány szekvárosában: Sarmizegetusában 158-ban Krisztus után téglagyárral rendelkezett, egyidejűleg kölcsönüzletekkel foglalkozott az aranyvidéken is. 161 közepétől 162 június 20-ig három adóslevelet

¹⁾ C. I. D. III. 1500 föliat.

²⁾ C. I. L. III. 2886.

³⁾ Conre *Reise auf der Insel Lemnos* 1865. 51. lap, Roesler *Oesterreichische Gymnasial-Zeitschrift* 1873. 1116. Θεῶν φίλτω T. Αἰλῶσε.

⁴⁾ *Corp. Inscript. Latin.* III. 1286.

⁵⁾ U. ott. III. 1295.

⁶⁾ U. ott. III. 1301.

⁷⁾ U. ott. III. 1305, mind Zalalnáról (Ampelum).

állított ki, Alburum maiorban ¹⁾ és annak szomszédságában, a helyrajzilag még ismeretlen Deusárában ²⁾ s egy cseppet sem csodálkozhatunk: hogy ilyen nagy finantz-tekintély sem vetette meg az Érczhegységben kínálkozó üzleteket . . . mikor ott apró kölcsöneit (140 sestertius = 56 forint, 90 sestertius = 36 forint stb.) szépecskén 360 százalékkal gyümölcsöz-tetheté.

A görögökkel szomszédos népek is kedvet kaptak Dacia aranyhegyeire. A tulajdonképen thrak, de a császárság alatt lassacskán elgörögösödött Bithyniát Ampelumban Asclepias et Asclep . . . cives Bithynum ³⁾ képviselték. Sokkal számosabban jelentkeztek, különösen az Érczhegység körül fekvő emporiumokban a galaták, kik ott alkalmasint az arany földolgozásában értékesíték ügyességöket. Az Érczhegységgel a mai Algyógy mellől élénk kapcsolatban állott Germizarában nyilván üzleti érdekeik javára külön testületet (collegium Galatarum) ⁴⁾ szerveztek. Hasonló czélzattal telepedhettek le az Érczhegység déli völgyeivel szembe helyezkedett Miciába (mai Varel Déva mellett) oly tömegesen, hogy újabb collegiumot szervezhettek. ⁵⁾ — Az Érczhegység éjszaki nyulványaihoz helyezkedett Napocában (Kolozsvár), mely az aranyhegyektől hasonlíthatatlanul távolabb esett s oly közvetlen kapcsolattal nem rendelkezett, mint a két előbbi, már csak átmenetileg telepedtek le a galaták, mint Galatæ consistentes; ⁶⁾ sőt Anto-

¹⁾ U. ott, 2. rész, 935. lap, V. sz. a budapesti n. múzeumban levő viasztábla és a szintén Budapesten látható XII. sz. Cautio depositi.

²⁾ *C. I. L.* III. 931. lap, III. sz. viasztábla részben Balázsfalván s részben Kolozsváron, L. Julius Alexander daciai állami vállalkozó. Téglás Gábortól erdélyi múzeumegyl. 1890. évf. 92—93. lap.

³⁾ *Corp. Insc. Latin* III. 1324.

⁴⁾ *C. I. L.* III. 1394. Herculi convicto p(ost ?) r(editam ?) imperatoris Collegium) (C)alaxarum (T)i Julius Marcellinus d(onum) d(edit) d(edicavit).

⁵⁾ Torma Károly *Neue Inschriften aus Dawien. Archaeol. epigr. Mittheil. aus Oesterreich-Ungarn*, VII. évf. 2. füzet 56. lap. J(ovi) o(ptimo) m(aximo) Junoni reg(inæ) pro salute Micens(ium) L(ucius) Toic(tonius) Faustinus et M(arcus) Ro(ma)nus m(agistri) c(ollegii) G(alatorum).

⁶⁾ *Corp. Insc. Latin.* III. 860. J(ovi) o(ptimo) m(aximo) Taviano pro salul(te) imp(eratoris) Antonini et M(arci) A(ureli) cæsarorum Galatæ consistentes municipio potuerunt.

ninus és M. Aurelius társ-császárkodása idejében a bányagazgató helyettesével s az egyik kerület aligazgatójával (Avianus Augusti libertus subprocurator allvariarum)¹⁾ is, megajándékozáék bányaságunkat.

Ép ily hálás munkatért találtak daciai aranyvidékünkön és annak külső piaczaín és kereskedelmi állomásain a syrek. Élelmességök még a barbár területekkel is megtalálta az érdekközösséget s azért éjszaka a Samus régiójában, Alsó Kosalyon, antiochiaiak²⁾ laktak; Besztercze közelében, tehát a borgoi szoroshoz gravitaló Bilakon Jupiter dolichenusnak³⁾ áldoznak; sőt a délkeleti szorosok katonai állomásán: Hévizen⁴⁾ nagy számuk miatt külön temetkező helyet igényeltek. A sémita jövevények között főleg Korumagene és Doliche kisázsiai városok bevándorlottjai vitték a vezérszerepet, a kik a daciai aranybánya-igazgatóság (procurator aurariarum) székhelyén, Ampelumban (Zalatna), annyira otthonosan érezték magokat s akkora jólétre tudtak szert tenni: hogy egy ugyanazon időben három pappal (Aturelius Marinus et Abdebar Semej et Oceanus Socratis sacerdotes) rendelkezhettek. De a tartomány más nagyobb városaiban, mint Sarmizegetusában a fővárosban, Apulumban,⁵⁾ hadparancsnokság székhelyén kezökben tarták a jövedelmesebb üzleteket s ha külsőleg az államformákhoz alkalmazkodtak, házi tűzhelyöknel szívósan ragaszkodtak saját idiomaikhoz és isteneikhez. Sarmizegetuson «diis patriis» a hazai isteneknek templomot épít P. Aelius Theimes; ⁶⁾ kit alig 38 éves korában egész a polgármestersé-

¹⁾ C. I. L. III. 1088.

²⁾ C. I. L. III. 828.

³⁾ C. I. L. III. 956.

⁴⁾ Téglás G. *Adalékok Dacia fölrattandkoz* Erdélyi múzeum kiadv. 1888. V. 2. sz. fölrát Jovi optimo maximo Dulceni stb. A fölrát jelenleg a beszterczei ev. szász gymnasium tulajdonában.

⁵⁾ C. I. L. III. 976. 1162. épen kereskedőkre vonatkozik.

⁶⁾ Király Pál *Sarmizegetusai Mithraeum* M. Tud. Akadémia kiadv. *Archaeol. Közlemények*. Torma Károly *Inscriften aus Dacia Moesia superior und Pannonia inferior* 45. sz. Király Pál. *P. Aelius Theimes fölratai Hunyadm. tört. régész. társulat Évk.* 1880. Piis patriis Malagbel et Bebellahamin et Benefal et Manavat stb. Ez istennevek magyarázatával foglalkoztak Finaly Henrich, Sayce úgy szintén gróf Kuun Géza (*Hunyadm. történelmi és régész. társulat II. Évk.*) 6 s köv. lapján) és Goldziher Ignác, ki P. Aelius Theimest arabnak, vagy legalább arab származásúnak minősíté.

gig fölemelt a polgárság bizalma s a kinek vagyonosságáról némi képzetet nyújthat az az egyetlen körülmény: hogy Sarmizegetusában philantropikus czélokra 80 ezer sestertiust képes vala áldozni. Tibiscumban (Zsuppa Karánsebes mellett) a nyilvános emlékekre kötelező állami nyelv mellett, egy állami szolgálatban álló katonai lelkesz képes vala palmyrai betűkkel megörökíteni nevét (Faddai Hoption Gura).¹⁾

Pedig e népvegyülék sorában a saját faji egységiségökhöz még görösebben ragaszkodó dákok is ott szerepelnek. Az Érczhegység déli örállomásán Miciában (Veczel) saját istenségöknek, Acuinusnak ²⁾ áldozva, jelzik jelentékeny számukat. Ott látjuk őket az ellenkező oldalon Potaissaban,³⁾ a mai Tordán, Sarmizegetusában ⁴⁾ stb. Traianus irtó hadjárata ellenére elegenden találhattak menedeket épen az Érczhegység szirtszorosaiiban nehezen hozzáférhető szikla zugai között s a markomam háborúk alatt földönfutóvá tett dák törzsek betelepítésével anynyira megsokasodott az önkényt meghódolt dákság száma: hogy a közülök toborzott I. Aelia és I. Dacorum cohorsokat Britanniában a limes őrzésére alkalmazhaták.

Kell-e tovább bizonyítgatni azt: hogy e népkeverékben a tiszta latinság már csak törpe minoritásánál fogva sem érvényesíthető assimiláló erejét s hogy Daciában a hány ház, igazán annyifele szokás és nyelv járta. Ha a másfélszázados római uralom a béke jótevő melegevel összeforraszthatja vala ez ellentétes vallási hitre és érzelmekre egymástól olykor teljesen idegenkedő telepeseiket: akkor talán létrejö az a politikai közérzet és összetartás is, melyet a III. században életbeléptetett tartományi gyűlésekkel (concilium trium Daciarum) mesterségesen is éleszeni próbált Róma. De a fajvegyülés és assimilálódás a Dacia fölött átviharzott háborúkkal és belforra-

¹⁾ Torma (*Anschriften aus Dacia, Morsia superior und Pannonia inferior Archeol. epigr. Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn*), VI. 120. lapján, 52. sz. Nöldeke a tibiscumi fölrirat megfejtése *Archeol. epigr. Mittheilung* 1890. XIII. évf. 2. füzet 180. lapján Jaddai Hoption fája. Nöldeke szerint is valószínűleg előrajzolással metszette ki a lapidarius a palmyrai betűket.

²⁾ *C. I. L.* III. 1043. Amino deo optimo maximo Saturninus votum libenter solvit. *Archaeol. epigr. Mitth.* 1881.

³⁾ *C. I. L.* III. 917.

⁴⁾ *C. I. L.* III. 1527.

dalmakkal még szerencsésebb összeválogatás esetében sem jöhetett volna létre; így pedig a telepeket a hatalom kényszerítő befolyásán s az anyagi érdekek laza kapcsán kívül alig tarthatá egyéb össze; csak igen keveseknél vált be a Cladius-féle törvény azon rendelkezése: hogy közhivatalokat csak az viselhetett, a ki a latin állami nyelvet bírta s a római szokásoknak hódolt. A nép zöme, a hatalom verőfényét nem áhítózó közrend saját fajhagyományainak és vallási eszméinek hódolt s a római kormány kénytelen vala ez örökös ostromállapotban küzködő tartományban szemet hunyni mindezekre. Ily viszonyok közt a daciai aranyvidéken a latin nyelv jobbadán a hivatali szobák szűk körére szorítkozott s a mindennapi életben a göröggel kelle virtuskodnia sőt a kereskedelmi áruházakban és érintkezésben mindkettő meghátrált a vagyonos és független semita polgári osztály házi nyelve előtt. Hogyan latinizálhatták volna tehát ez ideig-óraig összeverődött, a meggazdagodásnál egyéb czélt alig méltányló telepések egymást, vagy épen a tartományt, mikor itt a tiszta latinság túlsúlyra nem vergődhetett? És Italia már Dacia szervezésekor annyira megfogyatkozott vala népfölöslegében: hogy Traianus maga kénytelen vala óvást emelni a kitelepítés ellen. Az európai provinciákból sem igen apaszthattak, úgy hogy Daciát exponált helyzete ellenere a hivatalvezetők, szerencsét próbáló vagyontalan római lovagok gyér számú képviselői. mellett ily népchaosra kelle bízni s így már kezdetben el vala vetve az új tartomány sorsa fölött a koczka. Mert a római civilisatio focusaitól Dacia annyira távol esett, hogy e társadalmi, vallási és faji tekintetben egymástól teljesen elütő alkatelemekből hevenyészett colonisatio, mint megannyi melegházi ültetvény, itt, a barbarság közepett, az első vihar fuvallatára romba dőlt s oly mély gyökérzetre ez idegen talajban nem tehetett szert, a mely talán nagyobb és tartósabb ellenállásra képesíti vala.

De a római kormánynak kezdettől fogva végzetes hibájúl kell föltudnunk: hogy Dacia beolvasztásánál sem a strategiai, sem a politikai szempontokat kellő figyelemben nem részesíté s tisztán közgazdasági érdekek szerint intézé a tartomány berendezését. A nagyhatalmi elbizakodottságnak méltó büntetései voltak az első félszázad multával úgyszólva megállandósult határvillongások és szakadatlan védelmi harcok. Ha Traianust nem vakítja el az aranyvidék utáni esengés; ha.

a vezérkar nem ismeri félre a római birodalom törzsétől pár száz kilométerrel éjszakra előre tolt tartomány védelmi eshetőségeit s nem éri be az Érczhegység körülzárásával, a ki- és bevezető szorosok katonai megszállásával, hanem a délkeleti felföldnek a Kárpát-rendszerrel fennálló geographiai kapcsolatból kiindulva az éjszakkeleti, sőt éjszaknyugati felföldön át a Kárpátok egész hegykoszorúját hadállásokkal beolvasztani siet, akkor Dacia birtoklásában kétségen kívül több nyugalmat és valószínűleg nagyobb tartósságot is biztosít. De az arany-szomj mielőbbi enyhítésének vágya az annyi vérrel, pénzáldozattal kivívott tartományra nézve helyrehozhatatlan tévedések és mulasztások forrása lett s a miben tulajdonképen Dacia occupatiójának legfőbb rugóját ismerjük, végelemzésében ugyanaz, tudniillik az aranybőség, idézé föl Dacia elbukását.

TÉGLÁS GÁBOR.

HEINE ANGOL VILÁGÍTÁSBAN.

«Nem tudom, megérdemlem-e, hogy egykor majd babérokoszorút tegyenek a síromra. A költészet, bármennyire rajongtam is érte, csak isteni játékszer volt reám nézve. Költői hírnek sohasem tulajdonítottam valami nagy értéket és nem is sokat törődöm vele, dicsérik-e vagy szidják verseimet; tegyetek azonban kardot a koporsómra, mert az emberiség szabadságharczának egy bátor katonája voltam.»

Heine épen úgy szerette a hírt, nevet, s épen úgy törődött vele, vajon dicsérik-e vagy szidják verseit, mint a genus irritabiléhez tartozó bármely pályatársa. A hősből nagyon kevés volt benne s az utókor bizonynyal inkább babért, semmint kardot fog tenni sírjára; jelentősege azonban, épen most idézett szavaiban rejlik kortársaira, reánk és a század Európájára nézve. Ő jelentékeny azon okból, mivel a humanismus szabadságharczának mindenestre fénylő és hasznos katonája volt.

Valamely korszak irodalmának uralkodó folyamát megállapítani s megkülönböztetni azt a mellékágazatoktól, a kritikus legmagasabb föladatainak egyike. A ki ezt megoldja, az bírja hivatása legnélkülözhetlenebb kellékét: a szellemi helyeslátás adományát. Hogy ez a tulajdonság mennyire szükséges a kritikusban, arra talán legnyilvánvalóbb példa az a genialis író, a ki legtöbbet tett Angliában a német irodalom megismertetésére, de a kiben talán épen ez a tulajdonság látszik hiányozni. Carlyle — mert reá célozok — csodásan elénk állította Goethét. Goethe előttünk áll, mint a német irodalom nyilvánvaló központja, a melyből azonban, természetyszerűleg több szétágazó folyó ered. Melyik közülök a főfolyó — a Goetheben nyilvánuló szellemi folyók melyike az, mely legtöbb

hatással volt az öt követő korra, melyik az, mely a Goethe leghatalmasabb örökösait vonzotta — melyik az, a melynek folytatóivá lesznek — az itt a kérdés.

Nekem úgy tetszik, hogy Carlyle túlságos jelentőséget tulajdonít a német romantikus iskolának, és írókat meg nem érdemlett magaslatra helyezi. Tieck, Novalis, Jean Paul Richter s a velök egy hajóban evezők nem az igazi örökösai és folytatói a Goethe hatalmának; az ő tevékenységök folyama a Goethe utáni német irodalomnak nem a főfolyama. Ez a főfolyó inkább a Heine munkáiban hullámszik. Heine jóval inkább folytatója annak, a mi Goethe változatos tevékenységében a leghatalmasabb és a legéletteljesebb, sem mint Tieck vagy Jean Paul Richter. A Goethét túlélő összes német írók közül Heine az, a kire a Goethe köpenyéből a legnagyobb rész esett. Nem feledem, hogy abban az időben, mikor Carlyle a német irodalommal foglalkozott, bár világosan kiemelkedett már a láthatáron Heine, még nem fenylett a maga teljes erejében; nem feledem azt sem, hogy tiz-húsz év sok oly dolgot világossá tesz a kritikus szemében, melyet azelőtt nem volt képes megkülönböztetni és kétségtelenül senki sem fogja hibául róni Carlylenek azt, hogy húsz év előtt megtévedt a német irodalom főfolyama fölismérésében, hogy nem vette észre az emelkedő Heinet s hogy érdemtelen jelentőséget tulajdonított annak a romantikus iskolának, melynek Heine rombolója volt, de jelezni kell az idők figyelmeztetését, mely annak a genialis kritikusnak szól, kinek lángeszét senki sem bámulja nálamnál igazabbul, de a kiben, mint kritikusban, a kellőnél talán kissé több jutott a britt genius önféjű akaratosságából és szertelenségéből.

Heine jelentékenysége abban nyilatkozik, hogy ő a legjelentősebb örökös és folytatója éppen annak az iránynak, mely a legjelentősebb volt Goethe szellemi tevékenységében. Vajon melyik tehát ez a fő irány? Az, a melyet «mint az emberiség szabadságharczának katonája» folytatott.

Heine maga, nagyon nehezen ismerte volna el ezt a rokonságot, bár sokkal kiválóbb szellem volt, sem hogy megtagadja Goethe geniusát. «A párisi forradalom szellője — így ír az 1830-dik év ismert három első napja után — Németország sötét éjeinek mécseit is érintette kissé. Egy-két német trón vörös függönye is tüzet fogott; de a német királyságok vén

rendőrei meg idején neki állították a fecskendőt és kisebb lángra szorították a mécs-belet. Szegény, erősen összemadzagozott német nép, össze ne zsugorítsa szívedet az a kötelék egészen! Szívevről leolvad a divatozó jégmez, a lelkem borzong, szemeim égnék. Nem előnyös dolgok a mai íróban, kinek uralkodni kellene a tárgyán s pompásan tárgyilagosnak lennie, mint azt a mai mester-iskola kívánja mitőlünk s a hogy Goethe is cselekedett. Nyolczvan éves lett és miniszter, s mindezt duzzadó egészségben. Szegény német nép! Ez a te legnagyobb embered!»

De halljuk magát Goethét. «Ha meg kellene mondanom, mi voltam a németekre nézve általán s mi a fiatal német költőkre különösen, azt mondanám, hogy fölszabadítójok.»

Modern idők kénytelenek számolni olyan megállapított tények, hitvallássá vált elvek, megcsontosodott intézmények, szokások és szabályok egész özönével, melyek nem modern időkből maradtak reá. Ezek nyomán kellene tovább is élniök, de érzik, hogy nem önmagok teremtették, hogy nem felel meg életszükségleteiknek, hogy rájuk nézve azoknak a rendszereknek létalapja már csak a szokás, nem pedig az észszerűség. A közérzület illetén megszólalása egyértelmű a modern szellem fölébredésével. Ébren van az most már szeltemben. Úgy szólva mindenki érzi a modern Európa formáival és szellemével való egybeolvadás szükségét s érzi azt, hogy a XVIII. és XVII. század új borával összhangba kell hozni nemcsak a XI. és XII., hanem még a XVI. és XVII. század régi tömlőit is. Nincs veszedelem többé annak bevallásában, hogy ez összhangba hozatal szükségének vágya tényleg létezik. Az emberek szinte tartózkodókká lettek, tagadni ezt.

A józan belátással bírók legnagyobb részének életcélja ma már, hogy ez a szükségérzet ne pusztá vágy legyen. Nekünk, munkaképeseknek, egytől egyig kezdet kell fognunk a régi Európa uralkodó eszméi és tényei rendszerének fölbomlasztására, a nélkül azonban, hogy a bomlasztás munkájában dülökká legyünk.

De hát, hogy végezte Goethe, a nagy bomlasztó, a régi routine alól való fölszabadítás munkáját abban az időben, a mikor erre a célra kevesebb dolgozó-társa akadt, sem mint akadna manapság. Megmondja ő azt nekünk önmaga. «Németország költői általam ébredtek arra a tudatra, hogy valamint

„az ember a belsejében élő lélek nyomán éli küléletét, a művésznek is belülről kell dolgoznia kifelé, mert csak így fejtheti ki saját egyéniségét a maga erejében. Én világosan reá tudok mutatni, hogy ez az én befolyásom hol volt érezhető. Ott a természet költészetének egy neme keletkezett és szerintem ez az egyetlen módja az eredetiség lehetőségének.»

Én soha sem fogok csatlakozni Goethe lehurrogatóihoz s ha nekem azt mondják, hogy ez a nyilatkozata béna és erőtlen záradéka azon kijelentésének, hogy ő fölszabadítójak volt a németeknek általán, s a német költőknek különösen: én az erőtlenség vádját tagadom. Az ő mély, zavartalan naturalismusa végzetes minden korlátolt gondolkozóra. Ő a zászlót egyszer s mindenkorra az ember belsejébe tűzi, a helyett, hogy körülötte lobogtatná, s mikor eléje állnak s azt mondják neki, hogy ennek vagy amannak, így vagy úgy kell lennie, mert óriási tekintélyek s a szokás bizonyítják s hogy évszázad óta így vagyon: ő olympi udvariassággal ekkép felel: De vajon így van-e? Így van-e reám nézve is?

Ez a felelet gyökeresen elítélő azon alapokra, melyeken a vén európai rendszer nyugodott, s ki kell mondani azt is, hogy ettől a rendszertől azon lélekből — modern szellemek fordultak el a legalaposabban, kik a Goethe befolyását a legmélyebben érezték. Azt mondják, hogy ebben az irányban Goethe saját nyilatkozata szerint is, csak kevesekre gyakorolt maradandó befolyást s hogy azok is költők voltak. Erre azt felelem, hogy a világ füleinek lekötésére biztosabb módot alig lelhet vala; mert a költészet a legpompásabb, legkifejezőbb s a legmélyebben ható megnyilatkozási mód s innét a hordereje. A Goethe fölszabadítási munkája azonban, minden biztossága mellett is, vontatottan haladt. A mint Heine mondja, nyolczvan éves lett ebben a munkában; és pedig akkor, a mikor a középkor avult gépezete még mindig recsegett, a harmincz német udvar kamarásaival, fénykorát élte. Goethe maga miniszter volt s a modern szellemnek az előírt recipék és formák fölött való látható győzelme messzebb volt, mint valaha. Az 1830-dik év járta. A német uralkodók, az azt megelőzőtt ötven évet azon ígéretek megszegésében töltötték, melyeket a szabadság érdekében tettek alattvalóiknak akkor, mikor szükségök volt rájuk a Napoleoni harczok végküzdelseiben. Nagy események jelei mutatkoztak Franciaországban; az 1815-ben elnyo-

mott forradalom újra kelőben volt; a szerencse feléje mosolygott ismét. A Hamburgban született zsidó vallású Heine Henrik, a lángeszű ifjú, meleg rokonszenvvvel viseltetett Frankhon iránt, melynek forradalma hitfeleinek polgárjogot adott, s melynek kormányzása népszerű volt a Rajna-tartományokban, a hol első fiatalságát töltötte; szenvedélyes bámulattal a nagy francia császár, szenvedélyes megvetéssel az ő elnyomói, s azoknak politikája iránt. Heine Henrik 1830-ban nem látszott hajlammal bírni arra a fokozatos haladásra, melyet Goethe követett a dolgok régi rendjének fölszabadítását illetőleg. Tanácsa a nyílt háború volt, s kezébe ragadva félelmetes modern fegyverét, a tollat, élete hátralévő részét hajthatatlan küzdésben töltötte. Miféle küzdésben — fogja kérdezni az olvasó. — Élet-halálharcz volt az a philistinismus ellen.

Philistinismus! — Nekünk angoloknak erre nincs szavunk, valószínűleg azért, mert sok van a lényegéből. Soliban — úgy képezem — senki sem fecsegett a solœicismusról s itt a Goliáth főhadiszállásán senki sem beszél a philistinismusról. A francziák a németek e kifejezésének szellemét az «epicier»-rel (szatócs) helyettesítik, azt hiszem azonban, hogy a francia szó a mellett, hogy foltot ejt egy élő és érzékeny tagokból álló tisztas üzlet-osztályon, holott az eredeti philisteusok rég örök álomba merültek — kevésbbé találó, semmint a német szó. Carlyle próbát tett az alkalmas angol szó kitalálására, de csak erre a körülírt kifejezésre akadt: «Respectability with its thousand gigs». (Tiszteletreméltóság az ő ezer felszegezettségével, nevetéséges oldalával.) Szerintem a «respectable» szó értékesebb, sem hogy elvonassék a maga értelmétől; szerintem addig, a míg találó szóra nem akadunk — a modern szellem változása oly rohamos, hogy szükségünk lesz majd egyszer arra a szóra nekünk angoloknak is, — maradjunk csak a «philistinismus» mellett.

E gúnyszó kitalálói azon sötét vaskalaposokra gondoltak, a kik kérlelhetetlen ellenei voltak a világosság választott gyermekeinek. A régi hagyományos európai rendszer újjáalakítására törők, a megszokottság gúnyolói, a reformerek természetében rejlő hatalmas önbizalommal nevezték magokat a világosság választott gyermekeinek; elleneseiket meg a routine oly rabjainak s a világosság olyan üldözőinek tekintették, a kik ostobaságuk mellett nagy erővel rendelkeznek elnyomási haj-

lamaik érvényesítésére. Ebben rejlik azon bálványozás magyarázata, melyet Heine — a modern szellem ez a paladinje — a francziák iránt érez; ez a magyarázata annak, hogy miért ad előnyt a francziáknak a németek fölött. «A francziák — úgy mond — választott népe az új vallásnak: a szabadságnak. Annak első evangeliuma és hitágazata az ő nyelvökön nyert kifejezést; Páris: az új Jeruzsálem, s a Rajna: a Jordán, mely elválasztja a szabadság szentelt földét a philistaeusok földjétől.» Azt érti alatta, hogy a francziák, mint nép, több érzéket tanusítottak eszmék iránt, mint bármely más nép, hogy a szabály és routine kevesebb befolyással volt reájok, mint bármely más népre s ők tanusítottak legtöbb készséget megmozdulásra és változtatásra ott, a hol az idő szelleme parancsolt. Ez a magyarázata annak is, hogy miért gyűlölte az angolokat. «Megtelepednem — úgy mond — Angliában, csak két dolgot ne talál-
nék ott: szénszagot és angol embert. Egyiket sem tűrhetem.» Az «Aecht brittische Beschränktheit» nem volt inyére sehogy.

Az angolok a középkori elavult rendszert alaposan kiküszöbölték ugyan a magok köréből, s nagy szabadságokat is biztosítottak magoknak, de sajátságos módon jártak el ebben. A mit tűrhetetlenül kényelmetlennek találtak; elnyomták; de nem azon okból, mert észellenesnek bizonyult, hanem mert gyakorlatilag alkalmatlan lett. Nem észbeli okokból indultak ki, hanem rendszerint valami előzetes esetből, formából, leíratból vagy valami olyan féléből, a mi épen alkalmas eszközül kínálkozott céljok kivitelére, s a mi épen megmentette őket az általános elvekből való kiindulás szükségétől. E nyomon aztán az angol lett az eszmétől leghúzódozóbb s az eszméhez legtürelmetlenebb; húzódozó, mert nem ismerte; türelmetlen, mert oly pompásan boldogult nélküle is, hogy szinte érthető lett megvető magatartása azok iránt, a kik kevésbé boldogulva, megis esküdtek reá. Ebből aztán az igazi intelligentiának általános nyomottsága keletkezett s Philistaeát kezdtük az ígéret földének tartani; az eszmék született rajongója, a köznapiság született gyűlölője meg persze úgy érezte magát körükben, mintha a feje fölött vasból és ónból lenne az eg. Az eszmék rajongója, tekintet nélkül az azok diadalával járó gyakorlati eredményekre, önmagáért értékeli az eszmét, s az ő szemében az, a ki tisztán a gyakorlati eredmény szempontjára tekint s a ki előtt az eredmény kárpótolja az eszmehiányt is: egyszerűen

philister. Ebben leli magyarázatát Heinének a «liberalis» párt ellen intézett gyakori könyörtelen támadása is. Gyűlöli a conservativismust, de erősebben a philistinismust; s a ki nem, mint a világosság gyermeke s nem az eszmék nevében ostromolja az előbbit, az az ő szemében philister. Ebben az értelemben annak tartotta Cobbetet is, az aristocratia és a papság ellen intézett éles támadásai mellett is. Cobbetről így ír:

«Mikor németre fordítom Cobbet szavait, testileg is előttem áll ez az ember, a mint a *Korona és Horgony* korcsmában láttam őt, duzzadt, vörös arczával és radikális vigyorgásával, mely gúnyos sértegetést, mérges gyűlöletet szór, bukóban levő ellenségei felé. Cobbet egy lelánczolt kutya, mely egyforma dühvel ront mindenkire; megmarja a házi barátot, ugat szüntelen s épen ez örökös ugatása miatt nem tulajdonítanak súlyt neki még akkor sem, mikor igazi tolvajra csahol. Ennek következtében az Angliát kirabló jelesebb tolvajok szükségtelennek tartják az örökké ugató Cobbet száját betömni csontdarabokkal; a mi persze még inkább dühösíti a kutyát s annál vadabban vicsorítja éhes fogait. Szegény vén Cobbet; Anglia buldogja, nem szeretlek. Lelkem undorodik minden közönséges lélektől, téged azonban szánlak, lánczaid megszabadítására irányzott hiú erőlködéseidért. Nem marhatod meg azon tolvajokat, a kik szemed előtt viszik el a zsákmányt és kigúnyolják siker nélküli, tehetetlen erőlködésedet.»

Philistaeában épen úgy van balzsam, mint Gileádban. A modern szellem egy előítélettől s közfelfogástól mentes választott köre — törekvéseiben a dolgok eszményi oldalából indulva ki, szenvedélyes utálattal, félrendszabályok s az emberi butaság- és korlátoltsághoz való leereszkedés iránt, egy megvadított, félénk s kába tömeggel a háta mögött — Bismarck kezébe viszi az országot. Egy nemzet előre törésében, a dolgoknak tisztán gyakorlati oldalát tekintve s üldözve nem az esztelent, hanem a sürgősen alkalmatlant, s a világosság gyermekeivel a legkegyetlenebb mostoha módjára bánva — a modern Anglia fölvirágzásához és szabadságához tud eljutni. Mind ezek mellett is azonban Philistaea nem az ígért földje, mint a hogy mi angolok képzeljük azt. Az eszmék iránti nem-bánomságunk s ahhoz való hajlékonyságunk hiánya azzal fenyeget bennünket, hogy majd akkor, a mikor az emberi tár-

sadalomban igazi hatalmát eléri az eszme, mi komoly zavarba jövünk azon többi nemzetek rokonszenvétől való elzárkozottságunk miatt, a melyek annak hatalmát jobban értékelik mint mi.

1830-ban azonban, Heine csakhamar belátta, hogy a német kormányok tűzoltói túlerővel rendelkeznek az ő gyűjtő-gató irányzata ellen. «Ugyan miféle daemon indított — így kiált föl — *Reisebildereim* megírására, lap kiadására s arra, hogy kinlódjam korunkkal s érdekeivel, s hogy megpróbálkozzam a szegény német tömegnek ezer éves álmaiból való fölrázásával? Ugyan mi jót értem el vele? A tömeg fölnyitotta szemét és becsukta azonnal; fölébredt, hogy a következő perczben erősebb hortyogásba merüljön, mint valaha; kínýűjtóztatta merev, esetlen tagjait, hogy azután annál élettelenebbül lógassa ismét, s hogy mint egy holt ember nyűjtózhassék megcsontosodott szokásainak szűette fekhelyén. Nyugodnom kellene, de hol talállok nyughelyet? Németországon nem vagyok képes megmaradni többé.»

Ez az ő gúnyolódó, saját előadása a Németország fölrázását czelző törekvéseit illetőleg. Halljunk ugyanerre vonatkozólag egy más hangot is.

«Ötödik Károly császár, ellenségeitől környezve, megszuráltan ült Tyrolban. Szolgái és udvaronczaik cserben hagyták. Segítségére egy sem jött. Nem tudom, hogy meg volt-e már akkor is az a sajt-arca, melyben Holbein lefestette őt nekünk, de biztos vagyok arról, hogy az emberiség megvetését tükröző ajka előrebígyesztettebb volt a valóságban, sem mint az arczképén. Mikép is lehetett volna meg nem vetnie azt a fajt, mely az ő hatalma fénysugarában odaadó hízalgője volt s elhagyatottságában magára hagyta őt? Egyszerre azonban föltárúl az ajtaja s egy arczát köpenybe burkolt alak lépett be, a kiben köpenye felrevetésével az ő hűséges udvari bolondjára, Rosen Konrádra ismert a császár. Megnyugvást és vígaszt hozott neki az udvari bolond.»

«Oh német hon, oh kedves német nép, én vagyok a te Rosen Konrádod. Az az ember — a ki a te mulattatásodra volt hivatva s a ki csakugyan vidított is téged a jobb időkben — most börtön felé közeledik. Im itt a köpenyem alatt hozom jogaradat és koronádat. Vajon nem ismersz-e reám? Ha nem is tudlak megszabadítani, legalább vígaszodra leszek, hogy

legyen melletted egy, a ki csevegjen veled bánatod felől, a ki bátorítson, szeressen s a kinek legjobb élcze álljon szolgálata-
tadra; mert hát te vagy édes népem, ennek az országnak igazi császára és ura; a te akaratod az igazi felség és pedig jogszerűbb czímmel az isteni jogra, mint a milyennel arra a «*Tel est notre plaisir*», hivatkozik. A te akaratod az egyetlen jogos hatalmi forrás. Bár most nyugözve fekszel, eljő majd jogos ügyed diadala bizton. A szabadulás órája ütni fog. Új idő következik. Vége az éjnek s abból fénylik ki a hajnali pír.»

— Rosen Konrád, kedves bolondom, te tévedésben vagy, te talán a hóhér fénylő bárdját nézed a napnak s a hajnalpír vöröslő fénye valószínűleg csak vér.

— Nem, császárom, az a nap, bár nyugatról kel is; hat-ezer esztendőn át mindig keleten kelt, rá nézve is szükséges már egy kis változás.

— Rosen Konrád, kedves bolondom, elvesztetted vörös sipkád csengőit s olyan különös formája van most annak a te vörös sipkádnak.

— Oh császárom, a te gyötrött helyzeted úgy megrázta a fejemet, hogy a bolondnak csengői lehullottak a sipkáról, de a sipka nem rosszabb azért.

— Rosen Konrád, mi az a törő-zúzó zaj odakünn?

— Az az ácsnak a baltája; börtönödet nyitja s te szabad léssz, császárom!

— De hát akkor császár vagyok-e valóban? Ah feledem, hogy a bolond hí annak.

— Ne sohajts drága uram, börtönöd levegője ver annyira le! Ha majd visszanyered jogaidat, ismét érezni fogod a merész császári vért ereidben. Büszke léssz, mint egy császár. Aztán erőszakos, leereszkedő, igazságtalan, mosolygó és háládatlan, mint a herczegek.

— Rosen Konrád, mit fogsz te tenni akkor, ha én megszabadulok?

— Új csengőket varrok a sipkámra.

— S én hogy fizessem meg hűségedet?

— Oh drága uram, ne engedj sírgödörben halni meg.

Nem próbálkozhatom itt Heine élete részletes megírásával vagy egyes munkái ismertetésével, csak szeretném helyét kijelölni a jelenkori európai irodalomban. Az 1831-ik év májusában átment az ő Jordánján: a Rajnán, s megtelepedett az ő

új Jeruzsalemében: Párisban. Ott élte át élete hátralévő részét azzal a megszakítással, hogy nyaranta egy-egy francia fürdőbe rándult, s hogy időnkint egy-egy rövid látogatást tett Németországban. Verses és prózai munkái szakadatlan egymásutánban láttak napvilágot, munkáinak egy hét kötetes gyűjteménye megjelent Amerikában, s a teljes kiadás végre aztán Németországban. Izelitőül első jelentős művét, a *Reisebilder* című úti rajzokat ajánlom. Próza és vers, élcz és komolyság szerencsésen váltakozik azokban s ez a váltakozás egy lényeges jellemvonása neki. Egészsége 1847-ben megtört. Valami paralytikus baj érte. Hátgerinczsorvadásba esett, a mi gyógyíthatatlannak bizonyult. 1848 május hóban volt künn saját erejéből utolszor; bajának azonban nyolcz évet meghaladó időre volt szüksége, hogy megölje őt. Közel nyolcz évig feküdt egy hordályon tehetetlenül; tagjait nem mozdíthatta, egy gyermek súlyára leaszott, úgy, hogy asszony is könnyen hordozhatta őt. Egyik szeme világát elvesztette, a másikkal meg csak úgy látott, ha újjával fölemelte pilláját, s mindezekhez koronként kegyetlen idegrohamok gyötörték. Azt mondtam felőle, hogy nem volt kiválóan bátor, de azon erőt tekintve, melylyel kínlóadásai közt megtartotta szellemi épségét, sőt kedélye vidorságát is és dolgozott soha nem lankadó tüzzel végső perczeig: valóban bátor volt. Semmi sem tudta érinteni az ő légies könnyűségét. Végküzdemei idején, egyszer orvosa ezt a kérdést intézte hozzá: «Pouvez vous siffler?» (Tudna füttyölni?) A «siffler» szónak kettős értelme van. Füttyölni és kifüttyölni. «Hélas! non, pas même une comédie de Mr. Scribe» volt a felelet. (Fájdalom nem! még egy Scribe-féle vígjátékot sem.) Scribe, a francia philisterek kedvelt írója volt akkoriban. A párisi világtárlat alkalmával, 1855-ben valaki idegei felől kérdezősködött. «Idegeim oly sajátosan nyomorútlak, hogy a kín és nyomorúság érdere a tárlaton bizton számíthatnék.» A betegségét tárgyaló összes orvosi könyveket elolvasta. «Nem tudom, mi jó van rám nézve ebből az olvasásból — mondta egyszer valakinek — hacsak az nem, hogy az égben majd fölolvadásokat tarthatok az orvosok tudatlansága felől a hátgerinczbajok gyógyítását illetőleg.» Micsoda leverő komorság legtöbbször nézve a betegség! Heine így tűrte a magáét mindvégig. Az a vég, mely oly hosszan jött, eljött végre. Meghalt 1856 február 17-én, ötvennyolcz éves korában. Végredeletilag megtiltotta, hogy tetemeit Német-

országba vigyék át. A Montmartre temetőben nyugszik, Párisban.

Közvetlen politikai hatása egyenlő a semmivel, a mi se csodálkozásra, se sajnálkozásra nem méltó. Közvetlen politikai hatás nem hivatása az írónak s Heine született író volt. Még az ő kedves Franciaországában sem az ő álma szerint alakultak a politikai viszonyok. Ő azt hitte, hogy ott a communismus felé hajlanak a dolgok s az eszme olyan harezosát, mint Heine, nagyon undoríthatta mind az, a mi abban durva és korlátolt. «Hiába minden» — kiáltott föl halálos ágyán — «a jövő, ellen-segeinké: a communistáké és Napoleon Lajos az ő keresztelő Jánosuk. De ne higgyetek — teszi hozzá a francziák iránt való szeretete régi lángoló hevével, — hogy az Isten ezt mint egy nagy bohózatot történeti. Ha ma meg is tagadják őt a communisták, jobban tudja ő náloknál, hogy eljő az idő, mikor hinni fognak benne.» 1831-ben végleg elhalt a német kormányok gyors bukására irányzott reménye s ettől az időtől munkássága inkább irodalmi jelleget ölt, és pedig a modern szellem behozatalának törhetetlen irányzatával. Minden erejét e szellem égető kérdéseivel rokon eszmék szolgálatába bocsátotta.

Érintette az emberi faj pályafutásának minden mozzanatát és pedig a németek széles műveltsége irányzatának szem-meltartásával; érintette oly világitásban, melyre legszívesebben tekint a modern szem; leczkértetésül azonban megmondja a németeknek, hogy műveltségök annyira szétfolyó, hogy azt a tunyaság és elerőtlenedés veszélye fenyegeti s hogy könnyen elveszhet az saját zsírijában azon okból, mivel hiányzik egy erős központosító eszme, mely köré a többi sorakozhatnék.

A németek mystikus és romantikus iskolája e nyomon ölte magát a középkor szellemébe; e szellem befolyása túlszárnyalta azokat s tönkre mentek a föltámadás hiú reményének álmain. Heine, a ki sokkal több érzékkel bírt a középkor romantikus és mystikus bája iránt, semmint Görres, Armin és Brentano, sokkal több mint egy romantikus költő. Heine nagy modern költő, a kit nem érintett a középkor s a kinek talizmánja van a modern eszmék hatalmának átérezésére. Heine egy francia kritikus eleget vél mondani fölöle, midőn azt mondja, hogy dobszóval proklamálta Németországban az 1789-iki eszméket s hogy dobja villanyos ütéseire a középkor szellemei megfutamodtak. Ez azonban nagyon is francia fölfogás. Né-

metországnak, az eszmék óriás bányájának semmi szüksége sem volt eszmék idegen földről való behozatalára és ha Heine eszméket akart bevinni Franciaországból Németországba, az egyértelmű avval, mintha szemet akarna behozni Newcastlba. A francziák — mint kevésbbé eszmélkedők a németeknél, — az eszmék rögtöni hévvel való gyakorlati alkalmazásában jelesek; viszont a németek gyámoltalansága és tehetetlensége óriási halmaz eszmék gyakorlati kiviteleben nyilvánul. «Mikor Candide Eldorádóba jött — beszél valahol maga Heine, — föl-tűnt neki, hogy egy gyerek-csoport márvány golyók helyett arany golyókkal játszik az utcán, s azt hitte, hogy ezek legalább is királyi csemeték, mignem belátta, hogy Eldorádóban az arany golyó nem értékesebb, mint nálunk a márvány s hogy az az utcagyereknek játékszere. Ugyanígy járt egy Németországba került külföldi ismerősöm, az előtte addig ismeretlen német könyvekkel. A szó szoros értelmében agyon nyomta őt a bennök talált eszmék halmaza, de csakhamar észrevette, hogy eszmék épen oly bőséggel találhatók Németországban mint arany golyók Eldorádóban, és hogy azon írók, a kiket ő szellemi fejedelmeknek tartott, tulajdonkép közönséges iskolás fiúk.» Heine — mint önmaga nevezi magát — «a francia forradalom gyermeke» volt. Heine «kezdeményező» volt és pedig azon oknál fogva, mert meg tudta értetni a németekkel, hogy az eszmék nem játékpénzek és játékgyolók, melyekkel mint ilyenekkel játszik az ember; kezdeményező volt, mert eredetiséggel, világossággal és merészen alkalmazott új eszméket. E nyomon állította ő, hogy életének egyik főczélja a németek és francziák között szíves kölcsönösség létesítésének megkísérlése volt. És épen azon oknál fogva, mivel a német cultura és a francia szellem közötti viszonyosság létesítésén, s ez úton egy új korszak nyitásán dolgozik, szerzett érdemet arra, hogy inkább vele foglalkozzék a kritika, semmint a vele egy időben élt német költőkkel, a kik egy régi időszak nyomán haladnak azon időszak kialudtáig. Talán meg lehet jövendölteni, hogy a francia szellem — mint olyan tényező, mely a velünk született szellemhez újat párosít, hivatva van más nemzetek irodalmára is hatással lenni, épen úgy, mint a németre. Ötven év mulva majd megmagyarázza unokáinknak egy kritikus, hogy miképen valósult meg ez az erjedés.

Angliában a század első harmincz évében jelentkezett

nagy irodalmi szomjúságunkban, nyoma sincs a modern szellem oly értelmű megnyilatkozásának, mint a minő Goethe és Heine munkáiban jelentkezik, a minek oka nem is valami nagyon messze keresendő. Nem bírtunk se a németek óriás eszmegazdagságával, se a francziák lelkesedésével, az eszmék alkalmazását illetőleg. A nemzet zömében élt az eszméktől való öröklött huzódózás, — hogy a németek gúnyszavával éljek, a philistinismus — mely visszahat még azon egyéni nagy szellemekre is, a kik különben mentesek attól. Az Erzsébet-féle leg-hatalmasabb irodalmi korszak idején, az egész angol társadalom hajlott az eszmékhez, át volt hatva általok, bennök élt, még pedig oly fokon, a mi Angliában azóta nem ismétlődött. Onnét van Shakespeare és kortársainak páratlanul álló nagysága irodalmunkban. Őket hatalmasan istápolta nemzetök szellemi élete s ők szabadon alkalmazták az akkor új eszméket — a renaissance és a reformatio eszméit. Alig néhány év múlva rá, a nagy angol középosztály, a nemzet magja, az az osztály, melynek művelt rokonszenve lelkesített egy Shakespearet, a puritanismus börtönébe lépett és kétszáz esztendőre fordított egyet éltető szelleme kulcsán. «Ő megszaporít egy nemzetet — mondja Jób — és összezsugorítja ismét.»

Angliában a XIX. század kezdetének irodalmi mozgalmi közt, a modern szellem eszméinek szabad alkalmazására az aristocratia két tagja, Byron és Shelley, adta meg a jelszót. Az aristocratia mint ilyen, eszméktől természet szerint idegenkedő, egyes tagjai azonban bátrak és kötelekek törésére merészek, s ha a lángész, az eszmék született gyermeke, véletlenül soraikból kerül ki, az kitör mind azon akadály ellen, a mi az eszmék szabad fejlesztését czélzó útjába kerül. Byronnak és Shelleynek azonban nem sikerült a modern eszmék szabad alkalmazásának az angol irodalomba való beültetésére irányzott merész kísérletök. Nekik az nem sikerülhetett. Túl nagy volt az ellenállás és hiányzott lelkesítésökre a szellemi rokonszenv. Az ő irodalmi alkotásaik összehasonlítva a Shakespeare és Spenser korabeli alkotásokkal, összehasonlítva a Goethe és Heine alkotásaival: sikertelenek. Azon idők legjobb irodalmi alkotásai oly férfaktól erednek, a kik nem tették azt a merész kísérletet, a melyet Byron és Shelley. Vajon mi is volt kortársaiknak, Anglia legelső rangú íróinak pályafutása? Wordsworth — a legnyomósabb — zárdába vonúlt. Azt értem alatta,

hogy belső énjébe merült s elvágta magát a modern szellem-től. Coleridge opium-evésre adta magát; Scott a feudalizmus királyi krónikása lett; Keats érzéki geniusa szenvedélyesen rajzolta a természetet és elsorvadt huszonöt éves korában. Wordsworth, Scott és Keats csodaműveket hagytak hátra; sokkal szilárdabb és bevégezettebbeket, mint a Byron és Shelley hagyatékai. De egy nagy hibájuk van azoknak a műveknek. Nem tartoznak azok közé, a melyek a modern irodalmi korszakok fő folyamai, ezek nem visznek az életbe úttörő eszméket, ezek tehát a fő folyamnak csak kiágazó forrásai és korunk minden egyéb irodalmi termébe, mely ebben a hiányban szenved, legyen bármily népszerű, egyszerűen csak kiágazás. Byron és Shelley, munkáik nem egészen megfelelő volta ellenére, nagyon sokáig fognak élni a modern szellem érdekében elkövetett azon szenvedélyes és titáni küzdelmeik révén, melylyel e szellem főfolyamában tudtak evezni. Neveik nagyobbak lesznek, mint írásaik. Stat magni nominis umbra.

Heine irodalmi szerencséje kedvezőbb volt, mint a Byroné és a Shelleyé. Munkálatainak színpadja Németország volt, melynek philistinismusa nem az eszmék hiányában gyökerezett — mert hát terhes velök és szerelmes is azokba, — hanem azon habozó gyöngeségben, mely az eszmék gyakorlati alkalmazásában nyilvánult. Heine szenvedélyes újító szellemét, föltétlen szabadszavúságát, a kizárólag classikustól és kizárólag romantikustól való határozott idegenkedését s mindent a XIX. század szempontja alá vonó félreérthetetlen irányzatát, az ő szellemi ereje révén megértették és lelkökre vették a németek annak ellenére, hogy úgyszólván minden mondásával sebezte őket. A francziák égő modern szellemét összekapcsolta a német műveltséggel, érzéssel és gondolattal, s ez az, a mi őt jelentőssé teszi, és jelentőssé teszi az ő csoda világossága, könnyűsége és merészsége, melylyel hatalmas érzést tudott párosítani. Mennyi szellem van például az ő nevelőjéről, egy francia abbéről, írt följegyzésében, a ki azt akarta vele egy ízben megértetni, hogy a francia «la religion» a «Glaube»-nek felel meg. «Hatszor tette hozzám e kérdést: Henrik, mi a «Glaube» francziául» s én hatszor egymásután iszonyú bögések közt ezt feleltem neki: C'est le crédit.» A hetedikszor dühtől tajtékzó arcczal kiáltotta: «C'est la religion», s közvetlenül utána az ütések egész seregét éreztem a hátamon a többi gyerekek hangos kacagása

között. Ettől az időtől a «religion» szót soha sem hallhattam hátborzongás és arczpirulás nélkül». Vagy nem pompás-e, a mit Saalfeldről mond, a ki dühöngő pamphleteket írt Napoleon ellen, s professor volt Göttingában, Heine szerint a pedanteria és philistinismus választott fészkeben. «Sajátságos — mondja Heine — hogy Napoleon három legnagyobb ellensége mily nyomorúlt véget ért. «Castlereagh a torkát szelte, XVIII. Lajos elrothadt a trónján és Saalfeld még mindig professor Göttingában.»

Mennyi szellem a következő általán ismert mondásában : «Az angol úgy szereti a szabadságot, mint a törvényes nejét, a francia mint a kedvesét, a német mint az öreganyját.» De a befejező fordulat nem oly általánosan ismeretes, pedig éppen az jellemzi benne az igazi költőt.

Tele van az gyöngédséggel és finomsággal. «De hát elvégre is nincs ki előre láthassa a dolgok fordulatát, — folytatja Heine — a dörmögő angol, felesége iránti dühében képes kötelet húzni annak a nyaka köré s vásárra vinni őt Smithfieldbe; az állhatatlan francia egyszer csak hűtlenné válhatik imádott kedveséhez és a Palais Royal körül majd mással édeleg, de a német soha sem fogja magától végleg ellökni az öreg anyját; mindig fog tartani számára egy kis zúgot a kemenczénél, hogy onnét érdekes meséket regélhessen a fülelő gyerekeknek.»

Lehet-e gyöngédebben érinteni a németek gyengéjét és erejét egyúttal ?!

És versei — a *Lieder*? Oh mily élvezet a francia szellemekkel való foglalkozás után, a kik gondolataiknak versben kifejezésére ösztönöztetve, oly útra kénytelenek bocsátani hajójokat, melyet rájuk nézve sziklarögökkel rakott tele a sors — oh mily élvezet oly geniusra akadni, ki a versben találja meg eszméi legszabadabb és legtökéletesebb kifejezését s a kinek a költészet mélyén való utazását simán siklóvá teszi a sors. Ilyen féle nehézkes rímek után :

Ah, que me dites-vous, et que vous dit mon âme ?
Que dit le ciel à l'aube, et la flamme à la flamme !

micsoda áldás és lelki gyönyör az ekképen folyó dal :

Siehst sehr sterbeblässig aus
Doch getrost! Du bist zu Haus.

Heine költői formáinak bája páratlan. Ahhoz nincs hasonlító. A régi német népies költeszet formájához ragaszkodik. Ballada-forma féle, melyben több a folyékonyság és báj, mint az angol ballada-formák bármelyikében. Ezt ő pompás könnyűséggel és világossággal kezeli, melyhez veleszületett eszmébség és emelkedettség párosul, minden bájával a régi világ népies költészete formájának. Heine verseiben a német érzés és tömörség mellett állandóan ott fénylik a francia modernizmus és világosság. Ez az ő jellemzetes oldala. De hogy ezt érezze az ember, olvasni kell őt, mert fordítás által csak a tartalmat tudom visszaadni, a forma bája nélkül.

S hogy mily széles mezőn mozog az ő eszmevilága, azt különösen a *Romancero* lapjai tanítják. Betegsége első idejében írott költeményeinek gyűjteménye az. Benne van azoklan még az ő egész ereje és egész bája. Azok még érintetlenek az ő «matracz-sír»-jának kínos lehetől. A legváltozatosabb alakok jelennek meg abban előtted. Rhampsinites, Edith a hattyú nyakával, I. Károly, Mária Antoinette, Dávid király, a Mabilie egy hősnője, Tripolisi Melisanda, orosz-lánszívű Richárd, Firdusi, Cortes, dr. Döllinger — de ő maga szellemben soha sem egyiptomi vagy zsidó, soha sem középkori lovag-hős, spanyol kalandor vagy angol királpárti, ő mindig Heine Henrik, a XIX. század gyermeke.

Tökéletlen lenne felőle szólni a nélkül, hogy a benne levő zsidó elemet ne érinteném. Faját épen oly szabad szóval tárgyalta, mint minden egyebet, de épen ebben a tényben óriási erő rejlett rá nézve, a minek senki sem volt erősebb tudatában, mint ő maga. Pompásan kimutatta, hogy a XVI. században volt egy hellén és egy héber renaissance s hogy mily nagy hatalom volt mind kettő azóta. Benne is együtt élt a görög szellem és a Judæa szelleme. Mind a kettő érinti az igazi költészet és minden művészet közös célját: a végtelent. A görög szellem a báj által, a héber szellem a fenséges által. A forma tökéletessége, a világosság utáni lángolása és a szépért való lelkesedése révén Heine: görög; mélysége, rettenthetetlensége s azon a réven, hogy kereste a kimondhatatlant: héber. Mikor tárgyalta a zsidó a zsidót ily módon:

«Él Hamburgban, a pékek utcájának egy egyszobás lakásában egy ember, a kinek neve Lump Mózes. Egész héten át jár-kei pár fillérért, batyuval a hátán, de mikor péntek este

hazatér, hét lánggal ég a gyertyatartója s hófehérrel van fődve az asztala. Ekkor eldobja batyujával a gondjait, s leül az asztalhoz sandító feleségével s még sandább lányával, fokhagymás halat enni; éneklí velök Dávid király zsoltárát, teljes szívéből örül Israel fiainak Egyiptomból történt megszabadulásán és azon, hogy mindazon gonoszok, a kik Israel gyermekeit bántották: megbűnhődtek; hogy Pharao, Nebuchadnezar, Haman, Antiochus, Titus s a velök egyívásuak mind meghaltak, míg ő — Lump Mózes életben van s halat eszik a feleségével és a lányával. Én meg azt mondhatom önnek, doctor, hogy a hal pompás és hogy ez az ember boldog; nincs benne hajlam arra, hogy a műveltség kérdésével gyötörje magát, megelégtelenül ül vallásos érzései közt, zöld ágylepedőjébe burkoltan, mint Diogenes a hordójában; belemerül faggyúgyertyái szemlélésébe, melyeket a világért nem koppantana meg önkezűleg, s ha véletlenül azon pillanatban, mikor már a gyertyának utolsó porczikája ég, a koppantó asszony helyett a nagy Rotschild lépne be hozzá, az ő világot hódító alkuszaival, ügynökeivel és bank-hivatalnokaival s így szólna: «Lump Mózes, kérj tőlem a mi tetszik, megkapod», doctor, meg vagyok győződve, hogy Lump Mózes nyugodtan ezt felelné: «Koppantsd meg nekem azokat a gyertyákat», a nagy Rotschild meg ekképen sivítana föl bámulatában: «Ha Rotschild nem lennék, Lump Mózes szeretnék lenni!»

De viszont aztán tárgyalja ő a saját hitsorsosait más hangon is. Ott van a Jehuda Ben Halevyről írt pompás költeménye. Jehuda Ben Halevy, «az arabs, ó spanyol és a zsidó költők iskolájának nagy aranykorából való költő volt».

«Neki is meg volt a maga szerelme, de egy egészen különleges fajú nő. Nem Laura; a kinek szemei föllobbantották Nagy-Pénteken, a székesegyházban azt a világhírű lángot; nem vár-úrnő, a ki ifjúsága virágzó fényében harcztjátékokon elnökölt és nyújtotta a babért. Az, a kit a rabbi megszeretett, egy megtört, bánatos lélek volt. A végnyomor e képének neve: Jeruzsálem.»

Jehuda Ben Halevy elzarándokol Jeruzsálembe s éneklí annak romjain azt az éneket, a mely oly híressé lett népe előtt:

Ezt a könnyek gyöngysorából
Fűzött nagyhirű panaszdalt
Most is zengik mindenütt,
Jákóbnak a nagy világban

Szétszórt sátrai alatt,
Ab hónap kilenced napján,
Jeruzsálem pusztulása
Szomorú évfordulóján.

Úgy van, a Sion-dal ez,
Melyet Júda ben Halevy,
Haldokolva Jeruzsálem
Szent romjain énekelt.

Ott mezítláb, mint vezeklő,
Egy ledőlt hatalmas oszlop
Tört darabján ült mogorván.
Hó szakállá mellig ért le,

Ősz haja, mint zúzos erdő
Oly csodásan árnyalá be
Fájdalomdúlt, sápadt arcát
És kísértetes szemét —

Ott ült s énekelt, a multak
Látnokának tartanád őt,
Mintha sirjából kikelt vón
Az öreg Jeremiás.

Énekének vad keserve
Megigézte a romoknak
Madarát s a keselyű is
Sziinte résztvevőn figyelt rá.

Am egy hegyke szaraczén
Épen arra vágatott,
Ringatózva a nyeregben
S láncsát villogtatva büszkén.

S a szegény dalos szívébe
Döfte gyilkos fegyverét,
Aztán gyorsan elrohant,
Tova tűnve, mint az árnyék.

Halkan folyt a rabbi vére.
 Halkan végezé dalát,
 S véglehelletével is csak
 Jeruzsálemet sohajtá! — —*)

Nem hagyhatom végül említetlenül Heine legrokonszenvesebb húrját, a melancholikust. Itt van a *Haldokló* című dala, mely a közben fakad szívéből, a mint Párisban, téli éjtszakán «matracz-sír»-ján fekve, Németország felé tévedeznek gondolatai; a mint «a felnőtt gyermek karácsonfájában gyönyörködve», a német száműzöthöz így beszél:

«Fény, szerencse után kirepültél s visszakerülsz mez nélkül, nyomorún; német hűség, német vászon könnyen nyüvödik az idegenben.»

«Halott halványság ül az arczodon; de hát se baj, hisz otthonodban vagy. Oly meleg nyugtot ad a német föld, akár a kályha-sziporka tüze.»

«De persze — fájdalom! — a béna nem kerülhet haza többé. Könyörögjetelek érette, hogy irgalmazzon neki az Isten.»

Irgalmazzon neki, mert élete hátralevő napjai «kevesek és nyomorúltak». «Csakugyan létezem-e még valóban? Testem úgy összeaszott, hogy hangomon kívül alig van már meg belőlem valami. Ágyam emlékembe hozza Merlin bűvész Britannia Broceliand erdejében levő sírját, zöld fénnyel, a napnak törő sudaras tölgyek alatt. Oh mennyire irigyeltek fáidért és üde leveleiért, Merlin testvér! Az én «matracz-sír»-om fölött, itt Párisban nem rezeg falevél s későn-korán nem hallok egyebet, mint kocsi-kereplést, kalapácsolást, perlekedést és zongoraklimplerozást. Nyugalom nélküli sír ez — halál a meghaltak kiváltságai nélkül, a kiknek nem kell többé pénzt kiadni, levelet írni s könyveket tákolgatni. Oh mily leverő helyzet!»

Meghalt és ócsárolt nevet hagyott maga után. Kiáltó hibáival, szerföltti érzékenységgel, mindenen keresztül törő szenvedélyességével, ellenségei ellen intézett érthetetlen támadásaival s barátai ellen intézett még érthetlenebb kitöréseivel, érzékiségével és örökös gúnyolódásaival mikép is lehetett volna másként? Nem csak hogy nem volt a Carlyle értelmében vett «respectabilis» emberek egyike, hanem erősen «disrespectabilis»; a mi pedig még azon érdemeért sem nézhető el, hogy

*) Vargha Gyula fordítása.

nem volt philister. Szellemi képességei mellől hiányzott egy nagyon lényeges valami; hiányzott a régi módi, de örökké szükséges erkölcsi alap. Goethe azt mondja, hogy nem tudott szeretni; előttem az ő hibája nem ebben keresendő, hanem inkább az önbecsülés és a jellem igaz méltóságának hiányában. Nekem azonban nem élvezet az, hogy egy genialis szellem negatív hibáin évdjem, miután egyszer már megállapítottam, hogy ez a negatív hiba tényleg létezik. Előnyt adok annak, hogy valami pozitívet mondjak Heine felől. A pozitív az, hogy ő nem tökéletes tolmácsa a modern világnak, ő egyszerűen a humanismus fölszabadítása harcának egy fénylő katonája. De azt megkimondom, hogy mint ilyen (s ebben a jövő igazolni fog) annak a századnak első negyedében, mely az európai költészetre Goethe halála után virradt, ő hasonlíthatatlanul a legjelentősebb alak.

Önkénytelenül szemére kell lobbantani a természetnek, hogy mekkora tékozló. Mily bőséggel árasztja nemzedékek során az emberi erőt s viszonzásúl mily kevés eredménnyel megelégszik. Nézzétek Byront, ki a mai angol nemzedék előtt feledőben van, Byront, szerintem a legnagyobb természeti erőt és elemi hatalmat, mely irodalmunkban Shakespeare óta megjelent. Vajon mi történt a természet e csoda magzatával? Őszetörte magát a britt philistinismus óriási, sötét, ködös merdekén. De Byron csakis géniusa, vele született ereje s lángja által volt kiváló; ő nem bírta a magasabb értelemben vett modern költőnek szellemi képzettségét. Geniuszát leszámítva, egy XIX. századbeli angol gentleman volt, eszmék és műveltség nélkül. Nézzétek Heinét. Heine bírta a német műveltséget, agyában a modern Európa minden eszméje égett, s mit nyertünk Heinétől? Az erkölcsi mérleg s a lélek- és jellem-nemesség hiányában, féleredményt. Ez visz engem annak kimondására, hogy sok az erő, sok látszik képességgel bírni a jó futásra, sok ígér sokat, de kevesen érik el a czelt. Sokan vannak a hivatottak, kevesen a választottak.

ARNOLD MÁTÉ után, *anyjollól*

SZÜRY DÉNES.

NEMZETI SZELLEM A PHILOSOPHIÁBAN.

Második közlemény.*)

II.

Mi a philosophia története? Belső fejlődés-e, melynek törvénye fölismerhető, vagy pedig kevésbé és inkább csak külsőleg kapcsolatos kísérletek összefoglalása, mely a történet nevét alig érdemli? E kérdésről is majdnem annyi a vélemény, mint a philosophia föladatáról. A kik tagadják, hogy a philosophia tudomány, rendesen történeti fejlődéséről sem akarnak tudni, ámbár ez a nézet nem következik amabból. Mert lehetséges, hogy minden philosophia tévedés vagy költemény s e tévedések mégis bizonyos lánczosorba fűződnek; a tévedések története is igazi történet lehet, melynek megvannak a maga törvényei, megvan a maga czélja, mely felé halad. Azon törvények ez esetben: az elme csalódásainak törvényei, ez a cél: a kiábrándulás s végül minden philosophia negatiója. Eleve hihetetlen, hogy a philosophiai rendszerek szeszélyes bolyongások a tudás terének szélein, hogy mikor mindenben a világon van valami rend és kapcsolat, csakis az elme e munkájában ne legyen. A tévedés okai mindig mélyebben rejlenek, mint az igazság fölismerései. Az igazság olyan mint a napfény: maga magát világítja meg. Sicut lux se ipsam et tenebras manifestat, sic veritas norma sui et falsi est, mondja Spinoza. De hogy mikép történik, hogy tévedünk, hogy a nem-igazságot tartjuk igazságnak, a sötétséget világosságnak, ez az, a mi rejtélyes, a mi

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 199. számában.

magyarázatra szorúl. Schopenhauertól származik az az elmés mondás, hogy a zavaros eszűnek épen a zavaros tetszik világosnak, de ez a tény, a mily érdekes, oly homályos is egyszerűsmind. Szóval, a philosophia története még akkor is, ha csupa tévedés, bizonyára történet, azaz belső fejlődés; ha pedig csak egyik része a tévedés, e résznek is megvan a maga jelentősége s történeti fontossága.

A kik előtt pedig a philosophia tudomány, azok nagy súlyt helyeznek történetére, ámbár e két nézet közt sincsen szükséges kapcsolat. Sőt itt találkozunk a szélsőségek képviselőivel, Hegellel, a ki szerint minden előbbi philosophiai rendszer igaz, csak egyoldalúan az, a philosophia története tehát maga a philosophia; míg Schopenhauer, ki egyáltalán nem sokba veszi a történetet, mint történetet a philosophia történetét sem becsüli sokra. Érthető is, hogy a maga alkotta rendszerébe elfogult philosophus inkább érzi a különbségeket, melyek előzőivel ellentétbe helyezik, mint a megegyezéseket, melyek velök összefűzik s folytatójokká teszik. Ez adja is meg a philosophia történetének annak az anarchiának a látszatát, mely miatt annyi szemrehányás érte s a philosophia történeti karaktere épen olyan a tudományok közt, mint a mily sajátos és egyetlen a föladata is. A többi tudományokban az utódok folytatják az előzők művét; rombolnak belőle valamit, de érintetlenül hagynak sokat, a mit kész birtokként átvesznek s megőriznek. Minden korszak szerzeménye növeli a következőnek birtokát, a fejlődés jellege nagyban s egészben a hozzáadás. A philosophiában minden rendszeralkotó, úgy látszik, elülről kezdi a munkát; alapostúl fölforgat mindent; a meglévő épületet lerombolja, hogy helyébe a magáét fölépítse, legfőlebb épületkövek gyanánt használva föl valamit abból, a mit elődei alkottak. De a kik a philosophiának ebben a többi tudományok példájának követését ajánlják, vagy félreismerik a philosophia föladatát, vagy a philosophia föladatát egészben megoldottnak tekintik. Az utóbbiakhoz tartoznak a nagy rendszeralkotók, például Kant, a ki a maga rendszerével a philosophiát befejezettnek tartja s csak alárendelt, kiegészítő munkákat jelöl ki az utódok számára. Az előbbieket nem veszik tekintetbe, hogy a philosophia sajátos föladata adja meg történeti fejlődésének is sajátosságát. Részleges tudományok hozzáadás útján nőnek; az egyetemes tudományban, mely a tudást rend-

szerbe foglalja, a rendszer a fő, az alapterv, tehát az előlről való kezdés. Milyen furcsa volna, ha Madáchtól azt kívántuk volna, hogy folytassa a *Faustot* s ne kezdjen előlről új költeményt. Nagyjában ugyan azt az anyagot formálja a két költő, s ugyanazt a végezélt keresi; de más-más eszmét akar föltüntetni, más-más tervet megvalósítani s ezért *Az ember tragédiája* elülről kezdődik s nem folytatása a *Faustnak*. A philosophiai rendszerek nem költemények ugyan, de a domináló, mindent összefoglaló, egységesítő eszme bennök is a fő, s ezért az egyik nem hozzáadás útján lesz a másikból, hanem a meglévő s az újonnan szerzett anyagból új egész lesz. Még a részleges tudományokban is, az a mi rendszer bennök, nem előbbi rendszerekből származik, hanem előbbi rendszerek ledöntése után mint új a réGINEK helyébe lép. A philosophia mivolta a rendszer formáján fordul meg; a rendszer formája alapelvektől függ; az alapelvek megállapítása pedig az előlről való kezdést tételezi föl. A philosophia ma is a philosophiai főben úgy kezdődik s mindörökké úgy fog kezdődni, mint Thales idejében: intensivebb érzésével a véghetetlen világ szétszórt jelenségei egységének; ez az érzés keres kielégítést a költészet, a vallás s a gondolkodás terén is, képekben és sejtésekben, érzésben és fogalomban. A philosophia mint tudomány, mindig előlről kezdődik, mert a philosophia, mint az elme szükséglete is mindig újból keletkezik a szemlélődő lélekben. A specialis tudományok olyanok, mint az igen magas hegyek, csúcsuk elvész a tövük-nél állónak tekintete elől, nagyon fárasztó utak vezetnek föl a magasba, vezető nélkül nem lehet eligazodni rajtok. A philosophia olyan, mint a véghetetlen tenger, rejtélyessége az első pillanatra nyilvánvaló, járni rajta kalauz nélkül még nehezebb, de legalább nyitva látszik előttünk egész mérhetetlenségében. A világ egyes jelenségeinek közepette, mihelyt fölébred az egyes jelenségek mögött az egésznek a sejtése, mindenünnen egyenes út vezet a philosophiához. E sejtéstől a philosophiához hosszú az út, de ez a sejtés mégis az út kezdő pontja. Hiába szólítják föl a philosophiát, szokják a rendes élethez, állítsa sorba munkásait, hogy egységes parancsszóra végezzék a munkát; hiába mondják, hogy anachronismus a mi mechanisált világunkban ez a magányos tépelődése a philosophiai léleknek, mely megtanulván mindent, a mit megtanulni lehetett, a tanulásban el nem fogúlt ámulattal tudja nézni a teremtetést,

mintha ez épen most készült volna el; hiába akarják a philosophiát a többi tudományok sorába beilleszteni, hogy hasonló legyen hozzájuk. Tudomány, de nem olyan mint a többi; a kik olyanná akarják tenni, ha czélt érnének, megsemmisítenék. Mivoltával vele jár, hogy külön áll a többiektől; mindig elülről kezdődik, mint elmebeli szükséglet s mint rendszeres munka.

Mindazonáltal csodálatos volna, ha ennek ellenére fejlődést nem találnánk a philosophia történetében. Nem csak abban van fejlődés, a mi hozzáadás útján nő, sőt ez a fejlődésnek legalacsonyabb formája. Egy pillantás a szerves életre mutatja, hogy van oly fejlődés, melyben minden fölsőbb fokon az alsóbb fokozat teljes átalakuláson megy keresztül s mégis annak folytatásaként tűnik föl. Még a részleges tudományokban is későbbi korszakok állapota nem csak egyszerű hozzáadásból lesz s fontosabb változások, új alapvető elméletek a régi vívmányokat is más színben tüntetik föl, más formát és jelentőséget adnak nekik. Ez még inkább érvényes a philosophiára. A philosophia fejlődését csak más pontokon kell keresnünk és a szerves élet analogiája szerint fölfognunk. Valamint a férfuban ráismerhetünk a gyermekre, a philosophiai rendszereket is ily szerves átalakulás fűzi egymáshoz. Csak ki kell jelölnünk azon pontokat, melyekből e fejlődési mozzanatokat megpillanthatjuk.

Az első a vallási szempont. A philosophiát a vallás szülte, jobban mondva, mindkettőt a világfölfogás egységének szükséglete, mely azonban kezdetben nem tisztán jelentkezik, mint az értelem vágyódása az igazság után, hanem összeszöve azokkal az ösztönzésekkel, melyek akaratunkban s érzésünkben gyökereznek s köztünk meg a világ egésze közt, a megismerésnél bensőbb, gyakorlatibb viszonyt akarnak megállapítani. A gyöngé ember nemcsak tudni kíván, hanem szeretni és szerettetni is, közelebb jutni a mindenség urához, oda simúl ni hozzá, hogy gyöngesége oltalmat nyerjen keblén. A vallás mind a két szükségletet kielégíti, a megismerő értelemét s a vágyódó kebelét, főleg azokban a kezdetleges időkben, midőn a pozitív tudás még oly kevés, hogy nem szolgáltat hat erős alapot a philosophiai egyetemesítésre. De midőn így két ösztönéből a léleknek ered a vallás s két szükségletnek tesz eleget, melyek egymástól el nem különültek: az egyik ösztön a másikat sorvasztja, az egyik szükséglet kielégítése a másiknak rovására

történik. A vallási érzés erősebbnek bizonyúl a philosophiai-nál. Szenvedélyesebb érdeklődéssel csüng a lélek azokon a képeken, melyeket a vallási érzés alkotott, nagyobb erővel hódítja meg ez a lelket, mint a pusztá értelem. Mondhatni, a vallás szüli a philosophiát, de nem ő neveli föl. Lefoglalja a magaczeljaira s azzal a kielégítéssel, melylyel a philosophiai szükségletnek kedveskedik, ugyancsak a maga helyzetét erősíti. A mythologiában még együtt van gondolat, kép és vallás, de csakhamar az utóbbi kél nagyobb erőre s a maga szolgálatába veszi a gondolatot és képet. A fejlődés rendes schemája az, hogy az a philosophia, melyet a vallási érzés fölhasznál, az objectiv megismerés ösztönének elsatnyításával, maga is elsatnyúl, a mihez azután hozzájárul, hogy a szervezett társadalmakban a külső hatalom is támogatja a vallás érdekeit. Ez magyarázza azt a különben oly rejtélyes jelenséget, hogy a vallások őskorában oly mély értelmű mythosokra s philosophiai fölfogásokra akadunk, melyek későbbben elsekélyesednek s a külső kultusz, meg a kifejlett dogmatika buja mellékhatásaitól elcsenevésznednek. Ez az állapot addig tart, míg a philosophiai gondolkodás, a tudás erősödöttével, mely a gyakorlati élet teljesen ártatlannak látszó kérdéseinek megoldásán edzi magát, új erőre nem kap, s az egyháznak, mint a vallás szervezett képviselőjének, gyanakvását s ellenségeskedését föl nem hívja. Ekkor beáll a szakadás vallás s philosophia közt s keletkeznek sokféle szövvényes viszonyok a harczó felek közt, a philosophia szolgasága, fölszabadulása, vallás s philosophia meg egyeztetése, terrénük kölcsönös elhatárolása, mindegyiknek autonómiaja és sok más. A philosophia történetében így a vallási momentum elejétől végig nagy szerepet visz s ennek története nélkül teljesen meg nem érthető. Nem oly egyszerű a történeti fejlődés törvénye, mint Comte hiszi, kinek nézete szerint az emberiség először a theologiai, azután a metaphysikai állapoton megy keresztül, míg végre a positiv tudás végleges korszakába léphet. Theologiai s philosophiai gondolkodás egy szárból hajtanak ki s eleinte a theologiai ág nő magasra; később a philosophiai indul fejlődésnek, de a kettő azután mindvégig hatással van egymásra. Majd ellenségek, majd barátok, majd közömbösséget tettetnek egymással szemben, hogy azután újra barátok vagy ellenségek legyenek. Már utaltam arra a sajátos jelenségre, hogy a positivismus kopár talajából is kihaj-

tott egy neme a vallásnak s ehhez hasonlít, hogy a naturalisták s darwinisták is pantheistikus vallásféleiben tesznek eleget a vallási szükségletnek. A philosophia fejlődésében, alakulásában első helyre tehetjük a vallási momentumot.

A második fejlődési momentum a philosophiának a positiv tudáshoz való viszonyában keresendő. Minthogy a philosophia minden időben a tudás egységére törekszik, mindig függésben van a positiv tudástól, melyet rendszeresíteni, a maga módja szerint kiegészíteni, egységbe foglalni van hivatva. A positiv tudással együtt nő a philosophia, ennek módszerei az ő módszerei is, ennek jellege szabja meg az övét. Régebben, mikor a philosophia nem különült el a tudományoktól, minden egyes tudomány vívmánya s haladása az övé is volt, s ez a viszony azóta csak annyiban változott, hogy az egyes tudományok gazdag belső differentiálásával, az egyes tudományoknak inkább végső eredményei, nagy fordulatai, mintsem apró változásai vannak hatással a philosophiai gondolkodásra. Régebben a viszony a philosophia s az egyes tudományok közt hasonlított a patriarchalismushoz; most a viszony közvetettebb, az egyes részeknek nagyobb az autonómiájok, magok intézik számos dolgukat, de ma is egy testet képeznek, egymást táplálják, a részek az egészet, az egész a részeket s a jó meg balsorsban is kölcsönösen osztozkodnak. Mert hiszen a határvonalak, melyeket vontunk, mégis csak mesterségesek. Az intellectualis erő az emberi nemből hiába van oda kötve egyes agyvelőkhöz s bezárva meg elszigetelve egyes tudatokban, azért mégis nagy egységes erő, olyan mint a többi természeti erő, egyetemes, egyforma s nem magában megoszlott: nem más, mikor a részleges tudományok völgyeiben jár és ismét más, mikor a magasból az egészet tekinti át. S valamint a megismerő erő egy, úgy a megismerendő világ is egy s minden tudás oda irányul, hogy ezt az egységet megértsük. Azért a megismerés minden haladása, azon szolgálathoz képest, melylyel a megismerés főcélját elősegíti, azon fontosságához képest, mely az egésznek szempontjából megilleti, a philosophiának is haladása. Ha az egyes tudományokban van fejlődés, a mit senkinek eszébe nem juthat tagadni, úgy bizonyára a philosophiában is van, habár e fejlődés rhythmusa, mint nagyon összetett, nem ismerhető fel első pillanatra. A történeti módszer késői fejlődésének tulajdonítható, hogy a philosophia történetében erre a momentumra

nem voltak kellő tekintettel, a mihez hozzájárul, hogy a philosophia történetét akkor kezdték megírni, mikor az eruditio volt a fő s mikor a philosophia mint külön egyetemi studium, az elcsontosodott dogmatismus formájában, a többi tudományoktól merőben különböző külön tudománynak vagy minnek látszott. Ekkor kapott lábra a philosophia történetének az egyes rendszerekre való elaprózása, melyek közt egyebet külső kapcsolatoknál nem találtak; az egyes rendszerek pedig mintha égből csöppentek volna alá, úgy léptek föl egymás után sorban, mint a hogy az egyetemes történetben szokás volt a királyokat eldefiláltatni. Hegel volt az, ki a philosophia történetét is alaposan reformálta s igen magas, talán túlságos magas szempontból nézte fejlődését, melyet egy nem a történeti tényekből merített, hanem spekulatív rendszeréből folyó nézet Procrustes-ágyába szorított. Ennek a spekulatív tárgyalásnak eredményei rendkívül fényesek voltak; a philosophia, mint a kor gondolkodásának tudatos kifejezése, magára eszmélése benső viszonyba lépett a kor történetéhez általában s a történeti tárgyalás új életet nyert. De ennek a fénynek megvolt a maga árnyéka is. Épen a fényes eredmények okozták, hogy a philosophia története igen soká hordozta azon spekulatív rendszer nyűgét s az elfogulatlan, positiv történeti módszer oly későn érvényesül e téren.

A tudományos momentummal a philosophia történetében rokon egy harmadik, melyet műveltséginek nevezhetni. Erre a mi időnkben, a midőn sokan a történetben általában egyéb elmondásra érdemest sem látnak, mint az úgynevezett műveltség fejlődését, a philosophia történetében is nagyobb gondot fordítottak. Nyilvánvaló is, hogy a mi oly egyetemes, mindeneket a levegőként környező és átható, mint valamely kor műveltsége, szelleme: a philosophiában is visszhangot fog találni. Csakhogy ily egyetemes, légies tényező nehezen is fogható meg. Mi a műveltség? Valamely kor műveltségében mindenestre megtaláljuk azokat az intellectualis irányokat, melyek e kor tudományát szülik s ha egyebet sem találunk benne, akkor külön műveltségi tényezőről a philosophia történetében nem lehetne szó. Azt a hatást, melylyel a concret tudás van a philosophia fejlődésére, nem a műveltség közvetíti, hanem ez magokból a tudományokból származik. Ugyanezt kell mondanunk a vallásról. De a kor műveltségében benne van a tudo-

mányon és valláson kívül mindaz, a mi szellemi, a minék visszhangja van a szellemben, művészet és gyakorlati élet, az állami és társadalmi lét aspiratiói, az emberek szellemi élete a maga concrét valóságában. A műveltségnek organuma pedig a nyelv, mint objectiv képe a műveltségnek, mint letéteményese a műveltség megrögzíthető s az utódokra átszármaztatható vívmányainak. Tudomány, művészet, vallás s a többiek nagy szellemi hatalmak, de bizonyos tekintetben abstractiók; belőlök alakul és táplálkozik a műveltség, mint concrét valóság az ember lelkében. Nemcsak belőlök alakul, de megalakulván, különbözik is elemeitől, melyek benne átalakultak, mint a táplálék átalakul a szerves testben. Nehezen foglalható szavakba, mi egy kor műveltsége, azaz milyen egy művelt embernek típusa valamely korszakban; de általában még is mondhatni, hogy csak az tartozik a műveltséghez, a mi az egyéniség tulajdonává, alkotó részévé vált, a mi gondolkodását, érzését, magatartását irányozza, szellemének habitusát alkotja, annak egysegebe fölvéve s vele összeforrv. Ez a szellemi habitus nem geometriai schema, véghetetlen változatosságát engedi meg az az egyes alakoknak, deformatiókat, egyoldalúságokat, ingadozásokat: s mégis van valami a mi ezt a számtalan formát egy alapschema változatainak tünteti föl. Hogy ne volna a műveltség ebben az értelemben a philosophia fejlődésének egyik erős tényezője? Hogy csak egyet említsek: A míg a műveltség, a közszellem bizonyos fokot el nem ért, a philosophia egyáltalán nem fejlődik; magában a közszellemben, még később is, lehetnek tényezők, melyek a philosophia fejlődését megakasztják: lehetnek olyanok is, melyek a fejlődést elősegítik. Valamely nemzet nyelve külsőleg is föltünteti ezt a segítő vagy megakasztó körülményt. Még egyet. A philosophia végczélja egységes világkép alkotása. E világképhez mindig kevés a rendelkezésre álló positiv anyag, melyet ki kell egészíteni s formába foglalni. De honnét kél a formáló erő? Mely forrásokból táplálkozik, mi szabja meg irányát? Eleve mondhatjuk, hogy itt a kor szelleme s műveltsége egyike a döntő tényezőknek. Bármily kevésbé szabatosnak látszik e kifejezés, mégis mondhatni, hogy a philosophia a kor műveltségének tudatossá vált kifejezése, a kor tudata, melyben a kor legfejlettebb tendenciái érvényesülnek.

Van egy negyedik momentum: az igazságnak, a gondolatok belső kapcsolatának momentuma.

Abból indulunk ki, hogy az igazság van, s hogy megismerhetjük, vagy hogy szerényebb s emberiebb módon szóljunk, hogy az idők végtelen folyamában mindinkább megközelítjük. A ki azt mondja, hogy a mi igazságunk mindig csak a mi igazságunk marad, azaz mi tartjuk igaznak, holott talán nem az; a ki tehát általánosságban kételkedik, mindenben kételkedik s eleve kételkedik, csak azért, mert az igazság emberi elmékben van, holott vonatkozik emberi elméken kívül levő dolgokra, melyek talán nem olyanok, milyeneknek mi tartjuk: az olyannal nem vitatkozunk, mert senki nem vitatkozhatik vele. A vitatkozás legelső föltétele, hogy a vitatkozók megegyeznek abban, hogy az igazság van, mert ha ebben nem egyeznek meg, mikép vitatkozhatnak s minek vitatkoznak? A vitatkozás célja: igazságot állapítani meg; ha nincs igazság, akkor vita sem lehet. Az ilyen abszoltnak nevezhető kételkedés a tudomány körén kívül áll, mert lemondás a gondolkodásról. Végso következménye e kételkedésnek minden ítélettől való tartózkodás, voltakép a teljes némaság. Mert ha az ilyes kételkedő bármit mond, ha csak annyit is, hogy nem tudunk semmit bizonyosan, vagy ennél is kevesebbet, hogy még az sem bizonyos, hogy nem tudunk semmit: saját álláspontjára helyezkedve azt felelhetjük neki, hogy talán ez sem igaz, a mire persze ő is a mi feleletünkre ugyanazt felelheti; csak ha két ilyen kételkedő némán egymásra néz, nincsenek a tévedés veszélyének kitéve. Az ilyen kételkedő bevehetetlen fellegvárban lakik; de ő sem ronthat ki belőle, úgy hogy tőle háborítatlanul folytathatjuk útunkat. Nekünk igazság: a mit mi látunk annak. Minthogy nem lehetünk magunk a dolgok, melyeknek igazságát keressük, minthogy az igazság s az a minek az igazsága az igazság, mindig kétféle, vagy le kell mondanunk a gondolkodásról, vagy belenyugodni az igazságnak ebbe a természetébe. A gondolkodás erejével élni, vele bizonyos eredményeket szerezni s azután végül mindenhez különbség nélkül nagy kérdőjelt ragasztani: oly eljárás, mely maga magával ellenkezik, se kételkedésnek, se tudománynak nem illik be, kaczerkodás mindkettővel, pusztá játéka az elmének, melyet hamar megununk. Nem okvetetlenül szükséges, hogy philosopháljunk; de ha philosophálunk, akkor biznunk is kell a philosophia organumának igazságszerző erejébe,

ha csak munka közben komoly okok a bizalmatlanságra nem akadnak. De még akkor is csak az ész belátását illeti meg a bizalmatlanság kimondása, a mely tehát soha nem lehet egyetemes, mert akkor e belátás ellen is fordulna, tehát maga magát rontaná meg.

Az igazság van, tőlünk, azaz önkényunktől függetlenül van, nem találjuk föl, csak fölfedezzük. Elménk munkája következtében jó létre, évezredes fejlődésben, mely soha véget nem ér, a célzt mindinkább megközelítvén. Ez elmebeli munka törvények hatalma alatt áll, melyek fejlődését irányozzák s a tökéletesedés útján előre viszik. A világ s az elme állnak egymással szemben s örök törvények szerint származik egymásra hatásukból a világ képe s e kép elemzése, az igazság. Az igazságon nem változtathatunk, az mindnyájunk ura, elménk szülöttje s mégis felsőbb hatalom. Egy elmés ötleten csodálkozunk, mert érezzük, hogy az együvé került fogalmakat külön mesterség vagy a szerencsés véletlen hozta össze; az igazsággal szemben érezzük, hogy részei egymáshoz tartoznak, mindig együtt is voltak, habár nem tudtunk rólok s csakhamar azt hisszük, hogy mindig ismertük is. Platonnak elmélete a tudásról, hogy megemlékezés talán ebből a sajátos magunktartásából az igazsággal szemben származik. Én legalább más valószínű magyarázatát e paradox elméletnek nem tudom. Platon tanítja, hogy a lélek halhatatlan s ezzel kapcsolatban, hogy mindig is volt. Ez okszerű kapcsolata a két gondolatnak, mert a mi a halál után nem szűnik meg létezni, mivoltához tartozván, hogy él, az mindig is létezett, a test előtt is, melyben egy ideig lakott. De hogy ebben a test előtti életben lelkünk tudta az igazságot, melyet azután elfelejtett s a melyre a testi életben csak visszaemlékezik, oly merész és phantasticus föltevés, melynek okát kell keresnünk. Platon maga több ily okadatot említ. Az egyik az, hogy különben nem lehetne megcáfolni a sophistáknak azt az álokoskodását, hogy az ember semmit sem tanulhat. A mit már tudunk, azt nem kell tanulni, a miről meg nem tudunk semmit, azt nem kereshetjük. Ha azonban mindent, a mit most tudunk, már valamikor tudtunk, akkor a tanulás csak emlékezés. S mikép lehetne Sokrates módszerével élve, valakivel pusztá kérdések útján új igazságokat kitalálhatni, ha ez igazságok nem volnának meg benne, csakhogy ő elfelejtvén őket, nem tudott rólok? S mikép vezethetne érzéki dolgok szemlélete a fogal-

makhoz, ha a fogalmat már előbb nem ismernők, hiszen az érzéki dolgok nem tüntetik föl híven a fogalmat?

Világos tehát, hogy ezt a tudást már magunkkal hoztuk az életbe. (L. Zeller: *Die Philosophie der Griechen* I. 912. l. II. 1. 696. l. 706. l.) Megengedem, hogy Platon lélektana oly kezdetleges volt, hogy e kérdések zavarba hozhatták, de hogy e zavar szülte a visszaemlékezés elméletét, nem hiszem, s nem csodálom, hogy némelyek Platon philosophiája mythicus alkatrészeihez számítják. Inkább hivatkozom arra a tényre, hogy valamint vannak lelki állapotaink, a melyekben a régi újnak, úgy vannak olyanok is, melyekben az új réginek tetszik, s mit tartott a fönséges költő-philosophus régibbnek, mint az igazságot, a mely örökkévaló? Valahányszor lelkünk valamely igazság fényétől megvilágosodik, vagy az az érzés keletkezik benne, hogy ezt voltaképp már régen gondoltuk, csak nem világosan s határozottan, vagy csodálkozás azon, mikép történhetett, hogy ezt már régen nem tudtuk; mindakettő rokon érzés, azon egy forrásból, elmenk magatartásából az igazsággal szemben, melyet objectiv valóságában, tőlünk való függetlenségében, magában nyugvó autonomiájában ismer el. A rationalismus velünk született eszméi is e forrásból meríthettek erőt. Mindig érezték, hogy az igazság nem készül, hanem van s minthogy elménkben van, mindig is benne kellett lennie, mint a nap, melyet ha felhők takarják, nem látunk, de hogy lássuk, csak a felhőknek kell eltakarodniok.

Platon elmélete ma phantastiscusnak látszik s a velünk született eszmék elmélete is megdőlt. Ma az ismeret keletkezésének magyarázatát a lélektantól várjuk és noha e magyarázat még mindig kezdetleges, önkényes föltevésekkel elébe nem vágunk. De Kanttól tanultuk, a mit azóta nagyon sokszor elefejtettek, hogy az ismeret keletkezése még nem ismerettan. Az állványok kellenek a ház építéséhez, de azért nem tartoznak a kész házhoz. A kész igazság belső mivoltában, igazság-voltában független keletkezésétől, az igazságot mint magában fennállót, mint objectiv valóságot ismerjük el, új barátunk, de régi ismerősünk és valamint a régiek fatuma az istenek fölött állott, úgy áll az igazság is mi fölöttünk, a kik elménkben megalkottuk.

Az igazság vagy van s akkor ilyen; vagy ha nem ilyen, akkor pusztán belső elmény, fata morgana, játéka az elmének

s nem érdemes arra, hogy mint a világ hatalmát mindenek fölött tiszteljük.

Az igazság e fölfogásából következik, hogy a philosophia fejlődésének történetében az igazság belső kapcsolata a leg-hatalmasabb tényező.

Sajátságos, merev schema korlátai közt tanított Hegel hasonlót. «Állítom, úgymond, hogy a philosophiai rendszerek egymásutánja a történetben azonegy az egymásutánnal az eszme fogalmi meghatározásának logikai leszármaztatásában. Állítom, ha a philosophia történetében megjelent rendszerek alap-fogalmait kivetköztetjük abból, a mi külső formájokra, a részlegesre való alkalmazásukra és ilyféle tartozik; akkor megkapjuk maga az eszme meghatározásának különböző fokozatait logikai fogalmában. Megfordítva pedig, ha csak a logikai rendet tekintjük, ebben megtaláljuk fő mozzanataiban a történeti jelenségek rendjét; csak hogy föl kell tudni ismerni e tiszta fogalmakat abban, a mit a történeti alak magában foglal.» (*Werke*. XII. kiadás. 43. l.) Ez a történeti fölfogás egy meghatározott metaphysikán alapszik, egy imposans metaphysikai rendszernek betetőzése. Maga a világszellelem, saját belső mivoltánál fogva, megy át azokon a fejlődési korszakokon, melyekről a világtörténet tudósít s a világtörténeti korszakokhoz hozzátartozik mindegyiknek philosophiai rendszere, mint a világszellelem magára eszmélésének egy-egy fordulata.

De metaphysikai alapjának megdőltével s a merev schema korlátaival lebontásával e történeti fölfogás veleje nem vész el. Az igazság, mely a dolgok rendjének, kapcsolatának az elme által belső szükségességgel alkotott képe, tényleg reánk nézve nagy egységes rendszer, melynek képe mint eszmény lebeg a philosophia előtt. E rendszernek megvan a maga belső kapcsolata, megvannak a maga könnyebben hozzáférhető s meredekebb részei. Hegelnek azon föltétele, hogy a philosophiai rendszerek fejlődése nem egyéb, mint az igazságnak szigorú logikai rendben való időbeli kifejlése, föltételezi, hogy az igazságot teljesen fölismertük, továbbá azt is, hogy a dolgoknak azon belső kapcsolatát ismerjük, melynél fogva hiba nélkül engedelmeskedtek az igazság szavának s melynél fogva egyéb föladatuk sincsen, mint teljesen, minden hiány s maradék nélkül rendelkezésre állni az igazságnak. Mindakét föl-

tevés magában vakmerő s a tények által megecfáltatik. A tényeken erőszakot kell elkövetnünk, hogy a historiai fejlődésben csakis eszmei rendet találjunk, s Hegel tényleg kettős erőszakot is alkalmazott, először logikai rendszerén, részben eleve úgy megalkotván azt, hogy megfeleljen a historiai fejlődésnek, de azután a historiai fejlődésen is, hogy az összeilleszkedés teljessé tétessék. De semmi esetre sem, még ha czél volna is, nem lehet kiinduló pont ilyen metaphysikai föltevés. Az út a philosophiai rendszerhez nem fölülről vezet lefelé, nem az egésznek intuitív vagy isteni kinyilatkoztatás útján szerzett ismeretéből a részletekhez, hanem megfordítva a concret magában biztos igazságoktól az egész igazsághoz. Ily biztos igazság pedig az, hogy az emberiség élete egy ezerszeresen összeszövődött mechanismus, melynek működése következtében származik egyebek közt a philosophia is; azok az erők, melyek szülik, nagyon sokfélék; vallás s tudomány és cultura véletlen alakulásaik szerint, de ezekhez az erőkhöz tartozik ezeken kívül az igazság maga, az ő mivolta s belső kapcsolata. Az igazság mivolta nem az egyetlen erő, mely e fejlődésben érvényesül, de ő is erő a többiek sorában. Afrika belsejének fölkutatása is sokat köszön a véletlennek, de a terület mivolta is döntő befolyással volt. A többi tudományok fejlődésében is hasonlót tapasztalunk. A physikai igazságok belső, rendszeres sorrendje nagyon különbözik ugyanez igazságok fölfedezésének történeti egymásutánjától, ámbár némely pontban a belső rend egyszersmind a történeti is. Ha valamely hegyet megmászunk, először nem mindig a legkönnyebb s legrövidebb utat választjuk, mert hogy melyik az, csak a csücsről láthatjuk; itt a véletlen dönt, habár a választható utak mind a hegy alkatától függnek. A mi pedig e hasonlatokból következik, még inkább érvényes a philosophiára, mely a szellemi tevékenység legfelsőbb czélja, tehát a legtöbb tényező összeműködésétől függ. De minden véletlen s minden önkény nem változtathat azon, hogy az igazság van, objective van, önkényünktől függetlenül van s birtokba vétele nemcsak a mi életkörülményeinken, hanem ő rajta is áll. Az igazság megismerésének menete az igazság mivoltától is függ, sőt tőle függ első sorban.

Mindezzel azonban, az utolsó tényezőt tekintve, mégis csak a dolog fölszínén maradtunk. Voltakép csak annyit mondtunk, hogy az igazság önkényünktől független lévén, kiderí-

tésének menete fölött az ő saját belső kapcsolata is dönt. Hogy mely ponton ragadjuk meg, nem az igazság mivolta s belső kapcsolata határozza meg. Talán inkább valamely véletlen, vagy az a körülmény, mely pontjai tűnnek fel először, vagy látszának legkönnyebben megközelíthetőknek. De miután egy bizonyos pontot megragadtunk, a további lépések megtételénél az objectiv igazság mivolta is határoz. Azonban az igazság megismerésének sajátos természete is tekintetbe veendő.

Az igazság objectiv természetű, önkényünktől, akaratunktól független, de még sem valami, a mit készen találunk; az elme munkája szüli s az elmének magának is fejlődnie kell, hogy e munkára alkalmassá váljek. Együtt nőnek: az elme s az igazság rendszerének kialakulása s az elmének subjectiv fejlődése ép oly szükséges tényező a philosophia fejlődésében, mint a többi. E subjectiv fejlődésben is több mozzanatot különböztethetünk meg: az elmének egyáltalán meg kell érnie a tudományos munka közepett, hogy philosophálásra alkalmassá váljek s azonfölül az elme specialis eljárásai, eszközei is folyton tökéletesednek. Az igazság csak önkényünktől, de nem elmenktől független; az elme munkája hozzátartozik az igazsághoz, az elme maga az igazság legfőbb tartalma. Nem véletlen, hogy a görög philosophiában először a külvilág mivoltát akarják magyarázni s csak azután fordulnak a belvilág jelenségei felé, hogy a kosmogonia megelőzi a logikát s ismerettant. Ez a philosopháló elme subjectiv fejlődésének természetes menete, melynek némileg megfelel az egyén fejlődése is a gyermek- s ifjúkorban. A gyermek egészen elmerül a külvilágban, melynek képeit s jelenségeit mohón szemléli és gyűjti; az ifjú életében azután van egy korszak, midőn mintegy fölfedezi maga magát, belsejét vizsgálja, sokat tévelyeg ennek homályában, de mégis e közben érik férfiúvá. Nemi analogiája az ókori fejlődésnek mutatkozik az új korban is, csak hogy magasabb fokozatban. Descartes a legsubjectivebb pontból indul: gondolkodom, tehát vagyok s ezzel az egész modern fejlődés jelszavát ennek kezdetén hangoztatja; de mégis csakhamar más térre csap át, a világ mivoltának megismerése inkább vonzza, s noha a subjectivismus általános belyegző vonása az egész kornak, mégis a philosophia rendszeres alapelvevé csak Kant philosophiájában válik. Ebben a philosopháló elme megérésének stádiumait látom, a melyek a philosophia

fejlődésében ugyancsak fontosak. Ezen kívül van más felesubjektiv fejlődés is. A philosophiai munka edzi, élesíti s tökéletesíti a philosopháló elmét. A logikai gondolkodás ereje még kezdetleges Socratesben s az a dialektikai iskola, melyen a philosophia Platonban átment, megtermi gyümölcseit Aristotelesben, a kivel szemben előzői gyakran a naiv dilettantismus benyomását teszik. Az új korban majdnem minden nagy philosophus nem csak rendszerével járul a philosophia fejlesztéséhez, hanem a gondolkodás valamely vonásának éles kifejtésével is. Páratlan Descartes nagy synthetikai ereje, gondolkodása architecturájának egyszerű körvonalai, átlátszó alkata, nagy harmoniája. Locke erős elemző, az egyszerűnek látszót is föl tudja bontani alkotó részekre. Spinozának a gondolatfejlesztés következetességében nincs mása, rendszere a gót dómokhoz hasonlít, melyeknek legapróbb részleteiben azonagy szellem talál változatos, de egybehangzó kifejezést. Leibnitz ezekkel szemben a hajlékony, találékony, nuancirozott gondolat képviselője, nem oly egyszerű s fenséges mint Spinoza, de gazdagabb s többoldalú. Alig van modern philosophiai gondolat, melynek csíráira nem akadnának Leibnitzban. Leibnitz philosophiáját iskolaszerűvé teszi Wolf, nem elsőrangú philosophus, de a pedanteriáig menő rendszerességével kitűnő iskolamestere a csapongó philosophiai gondolatnak, melyet szigorú rendhez s pontossághoz szoktat. Ez megtermi gyümölcseit Kantban, ki a legnagyobb lelkiismeretességgel végig járja ezt az iskolát, hogy azután szabad röptőt adjon a gondolatnak. Kant gondolkodásának legjellemzőbb vonása a kritika, ennek ő a nagy mestere; megkritizálja előzőit, de meg magát az értelmet is, ennek illusioit s előítéleteit; mondhatni, hogy eddigelé senki sem tudta azt a nehéz műtet: magát megkülönböztetni maga magától, magát mintegy idegen szemmel nézni, oly fokig vinni, mint Kant; erre ő tanította a philosopháló elmét. Hegel egyedül áll a gondolatok jelentőségének fölismerésében. Nagy rendszeralkotó, erős dialectikus, ki óriási tudással rendelkezik. De ezt a tudást senki sem tudta úgy átszellemíteni, mint Hegel. Ma a tudatlanok Hegelről botlásai, erőszakosságai miatt lenézéssel beszélnek. De nagy hatását elismeri a kultura története, s e hatás érthetetlen volna, ha gondolkodásának ereje belső mivoltánál fogva nem dominálta volna a korszakot. Valóban a gondolatok, fogalmak jelentőségének fölismerésében senki sem érte utol. A gondolat belső

dialectikájával elbűvölte tanítványait. Ime csak néhány nevet említettem, hogy rámutassak arra, mit köszön a gondolkodás subjectiv tekintetben a philosophia fejlődésének. Descartes-től tanulta a szabadságot és merész röptöt; Locke-től oratosságot; Spinozától következetességet; Leibnitztól hajlékonyságot; Kant-tól kritikát s Hegeltől belső elmélyedést és szellemességet, a szó legfelső értelmében. Minden következő korszak nemcsak az előzők gondolatait örökli, hanem gondolataalkotó ereje is mindinkább tökéletesedik, többoldalúvá és élesebbé válik.

A philosopháló elmének e subjectiv fejlődésével párhuzamosan halad az objectiv fejlődés. Már említettem, hogy a philosophia fejlődésében tényleg nem olyan, mint a többi tudományok, nem hozzáadás útján nő; a philosophia minden rendszeralkotónak fejében újból megindul és meg is kell újból indúlnia, mert hiszen rendszer nem toldozás-foldozás útján lesz, hanem a régi és új anyagnak új formába öntése, új rendbe szedése következteben. De azért az ilyen egymásutánban is lehet belső kapcsolat s bizonyos fokról-fokra emelkedés, haladás, a végczél megközelítése. Már az előbb említett subjectiv haladás is utal erre, mert hiszen tökéletesített szerszámmal talán jobb munkát is készítünk majd. Mind ügyesebbekké leszünk abban a specificus munkában, mely a philosophiának jutott, a gondolatok összefoglalásában, egyeztetésében, egységben kapcsolásában. Mind óvatosabbakká azon hibákkal és tévedésekkel szemben, melyeket a kritika földerített. Mind gazdagabb anyag is áll rendelkezésünkre. De azonfölül mind járatosabbakká is leszünk azon belső kapcsolatra vonatkozólag, mely az igazság sajátja. Minden philosophiai rendszer sajátos szövevénye a tévedéseknek s igazságoknak, egy sem tiszta igazság, egy sem puszta tévedés, és mindegyik élesíti az igazság mivoltára irányuló tekintetünket. E rendszerekben eszmél az emberi gondolkodás magára, azokra a problémákra, melyekkel meg kell küzdenie, azokra az álláspontokra, melyeket a problémák megoldásának kísérleteiben elfoglalhat vagy el kell foglalnia. A philosophia története a világmagyarázat rejtvényeinek s megoldásuk kísérleteinek nyilatkozása. Szokjunk el attól, hogy a világmagyarázatot a kétszer kettő mintájára gondoljuk. Hogy kétszer kettő négy, bizonyos és világos, és nagyon hasznos tétel. Fájdalom ez a tétel s a hozzája hasonlók, a mily bizonyosak s hasznosak és fontosak, oly közömbösek is ránk nézve, ha leg-

belső érdekeinkről van szó és csupán csak ilyenekkel nem élhetünk. Bizonyos, hogy az igazság van; nagyon valószínű, hogy soha sem fogjuk a kétszer kettő négy formájára birtokunkba venni; de ép oly valószínű, hogy mindig közelebb érünk ahhoz, a mit az embernek el adatott érnie. A mi igazságunk s az igazság nem fognak soha egy pontban találkozni. De azért mégsem mondunk le az igazság kutatásáról, nem a philosophiáról, nem vagyunk pessimisták és skeptikusok; nem dobjuk el azt, a mink van, mert van valami, a mi drágább, becsesebb, de elérhetetlen. Minden emberi tudás csak megközelítheti az igazságot, minden tudásban benne van a fogyatékoság, mondjuk: az emberi gyarlóság. Ezt meg kell érteni, ha a philosophia fejlődésébe bele akarunk pillantani. Absolut tudás, azaz olyan, mely nem emberben van s mégis emberi, *contradictio in adjecto*, képtelenség. Az emberi tudás végtelenül közeledik az igazsághoz s ezt a közeledést tünteti föl a philosophia története. Fölfedi a szellem organisatióját, alakulásában az igazságért való küzdelemben, az igazsághoz való közeledésében. Megmutatja, hogy az elme milyennek gondolja magát s a világot azon különböző tényezők hatása alatt, melyeknek ki van téve az emberi gondolkodás az emberi kultúra fejlődésében.

Íme a philosophia történeti fejlődésének főbb momentumai, azaz azok a czímek, melyek alatt a történeti fejlődés tényezői összefoglalhatók: a vallás, a tudomány, a cultura s az igazság belső kapcsolatának momentuma. A vallásnak köszöni a philosophia a világegyetem egységének első gondolatát; a tudománynak épülete anyagát s módszereit; a culturának azon gyakorlati vonást, mely az étellel belső kapcsolatba hozza; az igazság belső kapcsolatának eszmei tartalmát. A vallással egyezik a philosophia az elméleti végeczélban; a tudományokkal az anyagban s módszerekben; a gyakorlati étellel a kulturai értékekben; s midőn az emberi elme organisatiójának földerítésén dolgozik, mindinkább közeledik ahhoz, a mi reánk nézve igazság. Sőt lehet mondani, hogy mindegyike e momentumoknak egy-egy ágát szüli a philosophiának; az első a metaphysikát, a második a logikát, a harmadik az ethikát, a negyedik az ismerettant. Vagy pedig, ha a philosophia föladatának a tudás egységbe foglalását tekintjük, akkor a második s harmadik momentum megfelel a természet és szellem philosophiájának, az első s negyedik pedig a vezérlő czélban s az alapul szolgáló

tervrajznak. A vallás s philosophia útjai a czél gondolatán túl eltérnek egymástól, sok esetben egymással ellenséges viszonyba helyezkednek. A tudomány s philosophia eleinte egyek voltak; később külön váltak, először a barátságot föntartván, azután közömbösöbbekké válván, míg most ismét közelednek s a régi egyiséget új alapon keresik. A kulturai élet sokféle ösztönzéssel táplálja a philosophiai gondolkodást s viszonzásul magába fogadja a philosophia végső eredményeit. A valláson, tudományon s kulturán keresztül érezteti az igazság a maga győzedelmes erejét, minden őt szolgálja, mindennek ő ad eltető lehetetet. Mert minden, a mi el, az igazság erejéből tartja fönn magát s el kell vesznie, ha az idők méhében az igazság tökéletesebb formái megértek s napvilágra jönnek.

Külső, concret történeti alakulásokban — hogy néhány részlettel is megtoldjuk ez elveket — e tényezők ekkép jelentkeznek. Kezdetben vallás s philosophia egy; a philosophiai gondolkodás tudatosabbá válta a philosophia a maga módja szerint értelmezi a vallás alakjait s ez értelmezést majd a vallás tekinti ellene intézett támadásnak, majd pedig maga a philosophia viseltetik ellenséges érzélemmel a vallás iránt. Minthogy a philosophia tiszta megismerés, mely nem ismer más urat mint az igazságot, de ez előtt meghajlik föltétlenül; a vallás pedig első sorban érzélem, tehát gyakorlati czélokkal szövetkezik: beke a kettő között csak úgy lehetséges, ha a philosophia a maga részéről e gyakorlati czelokat szolgálja — philosophia ancilla theologiae — vagy legalább őket nem bántja; a vallás pedig a maga részéről vagy teljesen elkülönül a philosophiától, vagy a mennyiben elmélet, a philosophiát ismeri el maga fölött állónak. A világtörténeten végig vonúl e viszony változatosan alakuló sorsa, bonyolítva azon körülmény által, hogy a vallás az egyházakban mint külső hatalom organisálja magát, míg a philosophia csak a meggyőződés erejére támaszkodik. Két szélsősége e viszonyoknak a scholasticismus, midőn a vallás parancsol s a philosophia engedelmeskedik, s a Hegel-féle philosophia, melyben a vallás van alárendelve a philosophiának. Igazságtalanság a történetirő részéről, ha a két nagy szellemi hatalom viszonyának csakis ellenséges alakulásait tekinti, mely külsőleg sokkal szembetűnőbb. A vallás nevében üldözték a philosophiát a görögöknél, a mohammedán s katolikus világban, s üldözik még ma is, a mikor a máglyák

kialudtak; de a mi a vallás nevében történt, nem magától a vallástól származik, mely mint érzés anticipatiója s élesztője, nem ellensége a philosophiának. A melyek a külső világban oly rosszul értek meg egymással, benn az emberi lélek mélyében egy tüzet szítottak. Platon lelkének a vallási érzés adta azt a szárnyaló erőt, mely oly szédítő magasságba vitte föl; Descartes vallási rajongással égett az igazságért s a philosophiai kétely úgy marta, mint a hívő lelket a hit nyugtalansága; ő maga sem tudta e kettőt megkülönböztetni egymástól s belső életének forduló pontja előtt, magányos tépelődéseiben fogadást tett, hogy ha lelkében világosságot ér el, elzarándokol Loretóba, hálát adni a szent szűznek. S a kit vallási elfogultság atheistának nevezett, a nagy Spinozát, így jellemzi Schleiermacher, a kiben vallási érzés s philosophiai erő tiszta harmóniában egyesült, egyike a legnagyobb theologusoknak s legmélyebb philosophusoknak: «Áldozatok velem együtt, mély tisztelettel, hajfűrtöt a szent kiátkozott Spinoza szellemének. A nagy világsszellem hatotta át, a végtelen volt kezdő s végső gondolatja, a világegyetem örök s egyetlen szeretete; szent ártatlansággal s mély alázattal tükröződött az örök világban s nézte, mint volt ő is ennek legkedvesebb tükre; tele volt vallással és szent lélekkel s azért itt is áll ő, egyedül s el nem érve senkitől, mestere művészetének, de magasán fölötte állva a közönséges czéhnek, tanítvány nélkül s polgári jog nélkül».

Külső alakulása az utolsó tényezőnek — e részletes magyarázatban némileg megváltoztatva az előbbi sorrendet — abban a viszonyban keresendő, melyben a következő philosophusok állnak az előzőkhez. A rendszeralkotók tanulnak egymástól, az előzők az előbbiektől vállán állanak, nem a mi a subjectiv tehetséget illeti, hanem az igazság földerítésének munkájában. A görög philosophiában ez főleg Platonnál s Aristotelesnél szembeszökő. Platon tanítója Aristotelesnek, Aristoteles folytatója, átalakítója s rendszerezője a platonikus gondolatoknak. A philosophia minden fejben újból indul meg, de az indító erő egy része az előzőkben van, abban, a miben ezek az igazság megközelítéséhez hozzájárultak. A philosophia nagy korszakaiban a philosophiai iskolák külső kapcsolata teljesen megfelel a belső kapcsolatnak az igazság földerítésében. Socrates, Platon és Aristoteles külsőleg s belsőleg szorosan egymáshoz tartoznak, hasonlóképen

Descartes, Spinoza és Leibnitz; Hobbes, Locke és Hume; Kant, Fichte, Schelling és Hegel. A philosophusok különállásuk, önállóságuk s külső ellenségeskedésök ellenére nagy testületbe olvadnak, melyben mindegyiknek megvan a maga helye, szerepe, jelentősége s valamennyien az elme magára eszmélésének szükséges organumai. Harmoniájukat nem zavarja, hogy egymást czáfolják; minden gondolat, mely érvényesülni akar, elszigetelődik s a legfőbb uralomra törekszik. Az utókor leszállítja igényeit s elismeri a mi becses benne. A philosophia épülete nem úgy készül, hogy az egyes rendszerek egymáshoz adódnak s nem igaz, hogy a philosophia története maga a philosophia. De igaz az, hogy a philosophia rendszerei egymásból fejlődnek, majd úgy, hogy az egyik érvényre emeli, a mi a másikkal ellentétes, majd úgy, hogy az egyik elkülöníti, a mi a másikban egyesítve volt, majd úgy, hogy az egyik az előbbieket ellentéteit magába olvasztja, majd meg más-kép, új szempontok érvényesülésével, módszerek finomodásával, azon behatások szerint, melyek a philosophia fejlődését meghatározzák. Nincsen kizárva a hanyatlás sem. A görög élet sülyedésével sülyed a philosophia is; más érdekek uralkodnak a római imperiumban s a népvándorlás végveszélylyel fenyegeti az emberi művelődés folytonosságát. Az egész középkor fölött, nehezen áthatolván az új állami s társadalmi alakulás szülte ködön, Aristoteles napja terjeszt halvány világosságot; mégis ez a világosság tartja fenn a műveltség folytonosságát s menti meg a jövőt, melynek munkáját mérhetetlenül megkönnyíti. Erről különben nem kell bővebben szólanom. Ezt a kapcsolatot a philosophia története mindig látta, sőt soká csakis azt látta s a baj az volt, hogy nagyon közről nézte. Az egyes philosophiai rendszereknek egymáshoz való viszonyát nem úgy szabad fölfognunk, mint e rendszerek képviselői fogták föl. A mi szempontunkból kell őket néznünk, az utódokéból, a kik az igazságnak fejlettebb szempontját ismerik s ennyiben az előzők fölött állanak. Mesebeszéd a történet minden ágában, de mindenesetre a philosophiáéban, az az objectivitás, mely csak a tények elmondására szorítkozik s az ítélettől való tartózkodást erénynek, kötelességnek hirdeti. Ítélet nélkül a philosophiában a tényeket sem állapíthatjuk meg. Azután mi az a tény? A philosophiában a gondolat, annak jelentősége és igazsága, ezt pedig meg kell ítélni, és ily ítélet mérték nélkül lehetet-

len. Az egyedül lehetséges mérték pedig: a mi philosophiánk, azt, a mit mi ismerünk el igazságnak.

A philosophiának a közműveltséghez való viszonyát bővebben kell fejtegetnem. E viszonynak nincsen külön külső formája, de jelentőségét már jeleztem s az különben is szembe-tűnő. A közműveltség maga a való élet, ellenállhatatlan impul-susaival és parancsaival. Ez az élet érezteti hatását a legelvon-tabb metaphysikai elmélkedésekben is, szelleme átjár mindent s a philosophia, mint a szellemi élet öntudata legkevésbé lehet fogékonytalan iránta. Egyike a legmeglepőbb fölfedezé-seknek, mily szoros kapcsolatban áll a XVII. és XVIII. század szelleme e századok philosophiájával. A XVII. században a kor-nak külső hatalmai még erősen állnak; az állami absolutismus tetőpontját éri, az egyház hatalma csak fogyott, de meg nem tört. A római Curia még lemondásra tudja kényszeríteni Gali-leit, a németalföldi protestánsok elégetik Descartes műveit, a párisi Sorbonne hasonlóképen elítéli őket, a zsidók kiátkozzák Spinozát, ki főművét csak halála után tétetheti közzé. Mi ilyen körülmények között a gondolkodó elmének egyedüli mene-deke? Descartes nyíltan megmondja: az állami s társadalmi élet nagy colossusait nem bántván, a saját belsők vizsgálatá. Így születik meg, a világi élettől távol s megis ösztönzéseiből származóan a Cogito, ergo sum. Már ebben is nyilvánul a kor hatása. De ez sokkal messzebbre terjed. E kor öntudata a bel-sőnek elméleti vizsgálatát, a gondolkodást fogja a legnemesebb foglalkozásnak tartani s ennek meg fog felelni a philosophia értékbecslése is. Mi az emberi lélek lényege? Descartes azt fogja mondani: a gondolkodás! A lélek gondolkodó substantia, semmi egyéb. S mi az emberi élet legnemesebb indulata? A megismerés, Isten intellectualis szeretete. Az erkölcsi élet függ az értelmetől, a bölcsesség a legfőbb erény. Hasonlót mond Spinoza. Csak egy substantia van, Isten vagy a természet s ennek egyik attributuma a kiterjedés, a másik pedig a gondolkodás. Spinoza az egész világot rationalisálja; minden — értelem, a dolgok s a gondolatok rendje egy. Ordo et connexio idearum idem est ac ordo et connexio rerum. Az ember értelme Isten értelmének egy része (pars est infiniti Dei intellectus), akarat s értelem egy. S mi az emberi élet legfőbb törekvése, legmagasztosabb erénye, végcélja? A dolgok megértése, a dolgoknak Istenben való fölfogása, Isten megismerése. Ez az istenség intellectualis

szeretete, amor Dei intellectualis, a melylyel Isten maga magát szereti. S Leibnitz fölfogása szerint is a «monas» lényege a gondolkodás («perception»), minden monas eleven tükre a mindenségnek (miroir vivant de l'univers), s e philosophiának alapján állottak az úgynevezett fölvilágosítók, élükön Wolffal, ki az erkölcostant az észbeli belátásra alapítja. Ilyen a kölcsönhatás kor szelleme és philosophia közt. A kor szelleme úzi a philosophiát a tiszta gondolkodás terére s a philosophia Istenné teszi a tiszta gondolkodást. Ebből következik azután, hogy az ember legfőbb kötelessége is a tiszta gondolkodás a maga, a tiszta gondolkodás terjesztése mások részére s ez szüli azután a kor új tendenciáit, a fölvilágosítást, a tiszta ész uralkodásra jutásáért való küzdelmet, a harczot minden ellen, a mi a tiszta észszel ellenkezik, a hagyományos hatalmak, az előítéletek, a visszaélések ellen, ez szüli a francia forradalmat. Mihelyt azonban a tiszta gondolkodás elvének végső consequentiái így a kiinduló pont ellen fordúlnak; mihelyt a megismerés, a gondolkodás gyakorlativá válik; a megszerzett új igazságok a tiszta elmélet terét elhagyva, gyakorlati érvényülés után látnak: ez a nagy fordulat azonnal érezteti hatását a philosophiában is. A kor megváltozott szellemével megváltozik metaphysikája is. Kant is a tiszta gondolkodásból indul ki, de mindenek előtt leszállítja functióinak értékét, a mennyiben nem a valónak megismerésére szolgálnak, hanem csak a tapasztalat létrejöttének tényezőihez tartoznak; azután még inkább lealacsonyítja, mert az akaratnak adja az elsőséget az értelem fölött. A megismerés nem fedi föl előttünk a való világot, a világot magában, a magán valót; a megismerés köre csak a jelenségekre terjed, e kört a megismeréssel nem léphetjük túl; de az akarat szabadságában, tehát gyakorlatilag kilépünk belőle s a való világ tagjának bizonyítjuk magunkat. Fichte is az akarat fogalmából indul és Schopenhauer az akaratot teszi a világ velejévé, a «Ding-an-sich»-há, míg az értelem másodrendű szerepet visz, mint az akarat szerszáma, melylyel ez a maga céljait valósítja meg. Amott Descartes, Spinoza, Leibnitz az értelmet dicsőítik, istenítik; emitt Kant, Fichte, Schopenhauer ugyanezt a szerepet ráruházzák az akaratra. A kor szelleme tükröződik a metaphysikában. Ezzel nem döntöttünk a metaphysikák értéke fölött, csak történeti tényt constatáltunk, a történetről való fölfogásunk illusztrálására.

De a kor műveltsége magában foglalja valamely népszellemének sajátos alakulását is. A kor műveltségének egyik tényezője minden népnél az illető nép szelleme, a maga is történeti fejlődésében különböző tényezők behatása alatt alakult. Minden egyéb tényező, melyet eddig szemügyre vettünk, egyetemes természetű, nincsen és nem lehet egy néphez kötve. A vallásban is vannak nemzeti vonások, de a vallás érzete, a mely itt jön szóba, mivoltánál fogva egyetemes, mint a tudomány, vagy az igazság a maga egységében s egészében. Csak a kor műveltségén át hatolhatnak nemzeti vonások a philosophiába. Valamely nemzet sajátos érzése, értelmi valója és tehetsége, műveltségének tartalma s formája, gondolkodásának iránya és ereje, ha valamikép, itt érvényesülhet a philosophiában is. Így előkészítettük a tért, a melyen ezt a kérdést, a magarendje s módja szerint, minden oldalról megvizsgálhatjuk. De mielőtt ez utolsó kérdésünk kerülne sorra, hátra van még, hogy a concret tudományok hatását a philosophiára megvilágítsuk. Utoljára hagytuk ezt a pontot, mert erre eddigelé legkevesebbet ügyeltek és szükségesnek látszik, néhány részletesebb példával erősíteni fölfogásunkat.

Eleve valószínűnek látszik, hogy valamely kor concret tudományos jellege, hatással lesz e kor philosophiai gondolkodására is; mert hiszen a philosophia a concret tudásból merít anyagot s módszert, a mihez hozzájárul, hogy a philosophusok rendszerint szaktudósok is valamely tudományban, azelőtt még inkább azok voltak, mint most s így a legbelsőbb kapcsolatban vannak a kor uralkodó, tudományos törekvéseivel. A philosophia, mint láttuk, nem csupán ezen egy tényező hatása alatt áll, de hogy ez a hatás mily messzire terjed, azonnal kitűnik, ha néhány oly korszakot nézünk, melyben erősen specifikált tudományos irányok uralkodtak a korszak gondolkodásán.

Ilyen korszak volt a Descartes-é, általában a XVII. század. E század a matematikai gondolkodás fenykora, egész sora a tudományos tetteknek teszi e téren nevezetessé. A század elején jelenik meg Keppler astronomiája (1609), a kivel Galilei, ugyanakkor világhírű matematikusa a paduai egyetemnek, már 1597 óta sűrűn leveleket váltott Copernikus világregszere érdekében, melyért később oly súlyos megpróbáltatásokon ment át. Galilei volt az első, a ki a matematika jelentőségét a természet magyarázatában világosan fölfogta. Ő mondotta,

hogy a természet nagy könyve más betűkkel van írva, mint a mi könyveink, tudniillik matematikai jelekkel s azért csak a matematikus olvashat benne, még pedig a megfigyelt mennyiségek mérése útján. A század elejétől kezdve négy évtizeden át gyakorolta magát az olvasásban s a mechanika rejtvényeinek legfontosabb részét ő oldotta meg először, ő vetette meg a mechanika tudományos alapját, melyen azután mai bámulatos épülete készülhetett. Kortársa volt Descartes, a ki legelső művében, a gyönyörű *Discours de la méthode*ban elmondja, hogy már ifjúkorában csodálkozott a matematikai tudás meddőségén, holott ily szilárd alapra sokkal nagyobbyszerű épületet lehetett volna építeni s ő alapítja meg az analitikai geometriát, a század egyik legnagyobb matematikai vívmányát. Csak néhány évtizeddel később támad két főben, majdnem egy időben a differentiális számítás nagy gondolata, mely egy magahalhatatlanná tenné Leibnitz és Newton nevét. De a század nem múlik el a matematikai gondolkodás legnagyobb diadalának kivívása előtt. 1687-ben jelent meg Newton *Philosophiae naturalis principia mathematica* című műve, a világrendszer magyarázata, mint egy korszak betetőzése, mely a maga föladatát fényesen oldotta meg. S itt még nem említettem Pascal, Huyghens, Halley, Bernouilli nevét, kik Newton kor- s munkatársai, korszakos férfúi a matematikai tudományoknak. A matematika s a physikának vele kapcsolatosabb részei, oly népszerű tudományok voltak e korszakban, hogy a világ emberei közül is sok dilettáns kedvelőjük akadt, s a mint ma a műkedvelő photographusok száma legio, úgy akkor a bon tonhoz tartozott, kis physikai laboratoriummal rendelkezni, a hol az előkelők dolgozgattak. Descartes életrajzában olvassuk, hogy az utcasarkokon matematikai föladatokat hirdettek ki megoldás végett, főleg olyanokat, melyeknek a várerődítés-tanban hasznát vették. Maga Descartes egy ily föladatnak rögtöni megoldásán próbálta meg először nagy matematikai erejét.

Ilyen körülmények között a philosophiának is meg kellett érezni az idő szellemét s valóban mondhatni, hogy az európai philosophia az angolnak kivételével Kantig a matematikai gondolkodás jellegét viseli. Mindenekelőtt nagy része van a matematikának, már az újkori philosophia megindításában is. Nem kevésre becsülöm azt a körülményt, hogy a matematika adott először olyan tudást, melyet nem kellett Aristoteles

vagy más név tekintélyével támogatni, hanem a mely magában nyugodott s a maga önállóságával az emberi elme önállósítását is elősegítette. Az a legbensőbb kapcsolat pedig, melybe a matematika a természet magyarázatához került, oly lendületet adott a természettudományoknak is, hogy az új időknek nem kellett többé majdnem kizárólag kölcsön-tökéből, a régiek jól-rosszul megértett speculatióiból élni, hanem maga is nagy vagyronra s ezzel arra az öntudatosságra s autonomiára tett szert, mely egyszerre fölszabadította kettős szolgaságból, a régiekből s a theologiaéból is. Nem a levegőből jött Descartes büszke mondása: nem hiszek semmiben, a mit előbb meg nem vizsgáltam; s a mit tisztán s világosan átlátok, igaz. Ennek az öntudatnak positiv alapra kellett támaszkodni s ez a positiv alap a matematika s a vele kapcsolatos astronomia és physika volt. Most érezte magát a gondolkodás fölszabadítva Aristoteles nyomása alól, mert ez a philosophia, melyet akkoriban oly tökéletlenül értettek meg, más előzményekből származván, más műveltség szülöttje lévén, kettős ellentétbe jutott volt az újkorhoz, ellenkezett annak műveltségével s a keresztyénséggel is. A renaissance bizonyára nagy lendületet adott a modern fejlődésnek, de ennek életereje nem az ókorból, hanem az emberiség új s önálló munkájából származik, első sorban a matematikai s physikai tudásból, mint legmélyebb forrásaiból.

De a matematikai gondolkodás nem csak megindítja a philosophiai fejlődést, hanem ennek irányában s jellegében is érvényesül. Descartes határozottan megmondja, hogy új módszerben, melyet az aristotelesi logikával szembe állít, a matematikusok eljárását választja mintául. Igaz, hogy e Descartes-féle módszer kifejezése szegényes volt s nekünk banális szabályok gyűjteményének tetszik. De nem a kifejezést kell nézni, hanem a dolgot, a tényleges eredményt s ez más színben tűnik föl. Descartes philosophiája rationalismus s a rationalismus uralkodik Kantig, kinek philosophiájában azután átalakuláson megy keresztül, hogy Hegel philosophiájában, új formában újra föltámadjon imposans kifejlésben. A rationalismus pedig az ész belátásába vetett bizalmával, a tapasztalati elemek távoltartásával, synthetikus eljárásával a matematikára támaszkodik, részben mint példára, részben mint bizonyítékra. Kantban is a rationalistikus elemek a matematikából származnak s rendszerének először azon része készült el, mely a matematikai

tudás lehetőségét s forrásait vizsgálja, hogy azután a többi részek ennek a mintájára alakuljanak. Arról nem is szólva, hogy Descartes egész világnézlete mechanizmus, rendszere elkezdve cosmogoniájától egészen le anthropológiájáig a mechanika elvét egyetemesíti. Nem pusztá véletlen volt, hogy Descartes legkiválóbb tanítványa, Spinoza, első művében *Renati des Cartes Principiorum philosophiae pars I et II, more geometrico demonstratae* (1663), Descartes gondolatait matematikai formába öntötte. Ez a forma illet hozzájuk, megfelelt belső mivoltuknak.

A legmeggyőzőbb bizonyítékot azonban Spinoza szolgáltatja a maga saját rendszerével. Vannak bizonyos rendszerelvek a philosophia történetében, melyek igen korán föltűntek benne, s mint az elmében gyökerező fölfogás ősi módjai mind máig megmaradtak, folyton alakot váltván, új járulékokkal bővülven, azon tényezők befolyása szerint, a melyek a philosophiát történetileg fejlesztik. Ilyen ősi fölfogásmód az atomizmus, materializmus és mások mellett a pantheizmus is. Rendkívül érdekes e fölfogások alakváltásait figyelemmel kísérni, mert ily megfigyelés valóságos kísérletszámba megy. Mint mikor azon egy testet különböző ráhatásoknak teszszük ki, hogy ezen az úton azon testnek s a ráhatásoknak sajátosságait megállapítsuk: úgy ebben az esetben is megfigyelhetjük, hogy azon egy ősi fölfogásmód miként alakul át különböző tényezők ráhatása alatt, tehát milyen erejök van e ráhatásoknak, melyek a történeti fejlődésnek törvényei. Igen tanulságos e szempontból a materializmus történetét vizsgálni, mely az erő fogalmának behatása alatt fontos változást szenved (lásd Lange, *Geschichte des Materialismus*); hasonlóképp átalakul az atom fogalma Galilei óta, s mint ezt Kurd Lasswitz behatóan tárgyalja az atomizmus történetéről írott művében. A pantheizmus történetét ily szempontból még nem írták meg, holott talán a legérdekesebb valamennyi között. A pantheizmus a philosophia egységesítő tendenciájának legerősebb nyilvánulása, melynek meg kell küzdenie a legtöbb vallás dualizmusával, meg az érzek tanúbizonyosságával, a közönséges világfölfogással, mely mindenütt mérhetetlen sokaságra akad és csak ez erős ellenfelek legyőzése után emelkedhetik arra a szédítő magaslatra, honnét a világ dolgai összefolynak s egynek tűnnek föl. Az ifjú gondolkodásban megvolt a bátorság, hogy e legfőbb szemléleti

mód magaslatára mintegy szárnyalva fölemelkedjék. A Sokrates előtti philosophia tele van naiv pantheismussal; a gondolkodás még nem eszmélt azokra az ellentétekre, melyek a világfölfogás méheben rejlenek. Platonban s Aristotelesben is vannak pantheistikus elemek s az új platonismusban a pantheismus jellege határozottabban nyilvánul. Van pantheismus, mely először a természetet istenteleníti, hogy azután a természetet Istennel egynek mondhassa s van pantheismus, mely ugyanazt a czélt az ellenkező úton, a természet istenítésével éri el. De a nélkül, hogy itt a részletekbe bocsátkoznám, három formáját említem a kifejlett pantheismusnak s mindegyiknél igazolva találom, hogy a pantheismus a kor tudományának színeit viseli. A renaissance költői érdekektől mozgatott korában Giordano Bruno pantheismusa is költői fényben ragyog. Valamint a lét — úgy mond — a létezőben van meg s a szépség a szép tárgyakban, úgy van meg Isten a világban. Minden él, minden Istenben van, ő a maximum, mert minden belőle származik s a minimum, mert minden ő benne van. Bruno philosophiája nem hideg elmélkedés, hanem izzó lelkesedés. Szeressetek ha tetszik, egy nőt, úgy mond, de azért tiszteljétek a végtelent. Bruno imádja a természetet. «A világegyetem szépségtől ragyogva tűnik föl előtte, az élet szeretetre méltónak, a természet legszegényesebb műveiben is csodálatra méltónak, hatalmában nagyszerűnek» (Franck). Ő maga alkotta e kifejezést «furioso eroico», hősi lelkesedő, azok jelzésére, a kik az absolut való mentől tökéletesebb szemléletére törekednek. Igaz, hogy az olyan soha nem érheti el czélját; félreismerik és kicsúfolják, és mégis boldog, mert az igazság, szépség s jószág ősi forrásához mindinkább közelebb jut. De hogy a pantheismus, melynek magaslatára a lelkesedés s a mélységes mysticus elmerülés visz föl, a matematikai formát is felöltheti, soha senki előre nem sejtette volna és semmi sem bizonyítja annyira valamely kor tudományos gondolkodásának befolyását a philosophiai gondolkodásra, mint Spinoza rendszere. Spinoza ismerte Giordano Brunót, de Bruno költőisége nem volt hatással rendszerének alakítására. Spinoza pantheismusa páratlanul áll a philosophia történetében. Mindenekelőtt a külső formája matematikai. *Ethica more geometrico demonstrata* czíme fő művének. A pantheismus demonstrálható tudomány, a geometriai igazságok módjára demonstrálható. A legmysticusabb s legfenköltebb gondolat Euclides

művének nehéz pánczéját ölti, mely összevérzi, szárnyaló erejét lenyomja, még járását is megnehezíti. Sarkelvek, definitiók, tételek, bizonyítások, következmények, magyarázatok göröngyös útján halad Spinoza előre, hogy versenyezzen a matematikával s ennek biztosságára tegyen szert. De a matematika nemcsak külső öltözete a rendszernek, benne van a legmélyében. E rendszer a rationalistikus gondolkodás leg-tökéletesebb nyilatkozása, az egész emberi tudásnak egy alap-gondolatból való leszármaztatása, egységes módszer fonalán, minden tekintet nélkül a tapasztalatra. De még ez sem minden. Nemcsak a módszert adja meg neki a matematikai gondolkodás, nemcsak az általános irányt, hanem maga e pantheismus a geometriai gondolkodás analogiája szerint alakul. Jól nevezte Windelband (*Die Geschichte der neueren Philosophie* I. 201 s tovább) Spinoza pantheismusát matematikai pantheismusnak. S míg az ó-kori pantheismus az eleatikuskoknál, Pythagoraszánál és Platonnál inkább arithmetikai jelleget mutat, az ó-kori matematika mivoltához képest, addig Spinoza pantheismus a geometria formájára alakul. Spinoza Istene, mint Windelband jegyezte meg először, oly viszonyban áll a világhoz, mint a tér a geometriai alakokhoz, viszonyokhoz és törvényekhez. A geometriai alakok a tér által vannak meghatározva, mely egy s csak benne lehetségesek; Spinozánál az egyes dolgok csak egy isteni substantiában vannak; a tér nélkül a térbeli alakok semmik; a dolgok Istenen kívül semmik, mert csak benne vannak és csak belőle érthetők meg. De nem akarjuk Spinoza rendszerét tárgyalni, csak ennek jelleget meghatározni s mint a matematikai gondolkodás szülöttjét bemutatni. Descartes és Spinoza példája azután döntő egy egész századra nézve. A XVIII. század elején a matematikai gondolkodás formája annyira elhatalmasodott s természetesen külsőleges valamivé is tett, hogy még a papok a szószéken is matematikai formába öltöztették prédikációjukat. Hatalmát megtöri az angol empirismus s az új fordulat a philosophiai gondolkodásban. Igen jellemző, hogy Kant, mielőtt a maga rendszerét találta, egy értekezést írt, melyben kimutatja, hogy a matematikai módszer a philosophiában nem alkalmazható. De akkor csak egy már félig holtat kellett agyonütni. A matematikai formák helytelen alkalmazásának napjai meg voltak számlálva. A gondolkodás ez a korszaka be volt fejezve.

Midőn a pantheismus újra föléledt Schelling philosophiájában, más idők jártak. Schelling Spinozából ismerkedett meg a pantheismussal, egész köre, Schleiermacher, Goethe, Spinozáért lelkesedett, Spinoza Bruno mellett óriásnak tűnt föl, higgadt-nak s mégis fönségesnek, tudományosnak s mégis mysticusnak, de Schelling mégis inkább vonzódott Brunóhoz s művét, melyben pantheismusát előadja, tőle nevezte: *Bruno, oder über das göttliche und natürliche Princip der Dinge* (1802). Ez onnét van, mert e korban s e körben ismét, mint Bruno idejében, költői érdekek uralkodtak s az uralkodó tudomány is az æsthetika volt. Régebben Haym és újabban Windelband rámutattak e pantheismus æsthetikai jellegére, mert formáját, gondolatmenetét s fölfogása módját az æsthetikai vonás jellemzi. Maga Schelling még versekben is megénekelte pantheismusát, de prózája sem egyéb mint költői nyelv, rímek nélkül. A költői fölfogás érvényesül a gondolatmenetben is, Spinoza merev mechanismusával s geometricismusával szemben, s maga a mindenség, mely Spinozánál hasonlít a térhez, Schellingnél művészeti műnek tűnik föl, mely kicsinyben, úgy mint a világ nagyban, egysége a szelleminek s reálisnak. Schelling philosophiai fejlődésének kezdetén a művészetet tekinti a philosophia legfelsőbb nyilatkozásának.

De ez már átvezet ahhoz a második példához, melylyel e tárgyalást be akarom fejezni s mely talán nem kevésbé jellemző, mint a pantheismus alakváltása a különböző korok tudományos jellegének befolyása alatt. Értem Kant rendszerének származását s rendszere sorsát halála után. Az előbbiről, melyet már két ízben tárgyaltam, csak néhány szót kell mondanom. Kant mint a Leibnitz-Wolf-fele philosophia híve kezdi pályáját, ezt tanítja a königsbergi egyetemen s fejtegeti első philosophiai műveiben. De korán megismerkedik az angol empirismussal, Locke s Hume gondolataival, Newton physikájával s lassan-lassan egészen átalakúl gondolatainak menete. Kevés példáját tudjuk a philosophia történetében oly makacs belső küzdelemnek, mely végre meglepő eredményhez vezet. Kant megtartja a rationalismus külső vázát, de egészen új tartalommal tölti meg. A rationalismus azt tanítja, hogy vannak tiszta fogalmaink, melyekkel a való világot ismerjük meg. Kant azt feleli, hogy vannak ugyan tiszta fogalmaink, de ezek csak a tapasztalati tudás létrejöttének eszközei gyanánt szolgálnak.

Mint a ki valamely épület külső falait meghagyja, de egészen más rendeltetést s berendezést ad a külsőleg is átalakított épületnek. Mert a kor szelleme megváltozott, a positiv tudományok nem férnek meg többé a régi philosophiával s ennek át kell alakúlnia még oly elmében is, minő Kanté volt, ki a régi philosophia híveként nevelkedett s csak hosszú küzdelem után hajolt meg az új idők szelleme előtt, melynek azután egyik legelső vezére lett.

De ime alig hogy Kant rendszere készen állott, e rendszer zászlajának előrevitelével oly fejlődés indult meg a német philosophia teren, mely részben egyenesen Kant ellen irányult. Kant elméleti philosophiájának főczélja volt lerontani a régi metaphysikát, melyet ő maga dogmatismusnak, azaz alapjában kritikailag meg nem vizsgált, tarthatatlan elveken nyugvó philosophiának nevezett s helyette a tudást tisztán a tapasztalat körére szorítani. A *Tiszta ész kritikájának* positivuma a tapasztalati tudásnak az eddiginél szilárdabb alapvetése; negativuma: mindent kizárni a tudás köréből, mi a tapasztalat körén kívül áll. A régi rationalismus lenézte a tapasztalatot, Kant mindezek fölé helyezi; a régi rationalismus megbízik a tiszta észben, hogy az igazságot el tudja érni, Kant lerontja a bizalmat, mert szerinte a tiszta ész csak formát ad annak a tudásnak, melyhez az érzékek szolgáltatják az anyagot, tartalmi igazságot — hogy úgy mondjuk — egyáltalán nem tud szerezni. Ezt tekinti Kant maga elméleti philosophiája fő tendenciájának, ez kiinduló es czélpontja ebbeli gondolkodásának, ezt tartja annak az útnak, melyen a philosophiának ezentúl haladnia kell. S utódai, tanítványai, kik dicsőítik, ép ezt az utat hagyják el. A philosophia fejlődésének egyenes vonala Kant után megtörik s előbbi irányával majdnem ellentétesbe, tehát visszafelé halad. Schelling s Hegel majdnem oly lenézéssel beszélnek a tapasztalati tudásról, mint Kant előzői; Schelling föltámasztja a pantheismust, Hegel construálja a mindenséget; Kant nem akart tudni abszolút tudásról, Schelling s Hegel az abszolút tudás álláspontjára nemcsak helyezkednek, hanem abból indulnak is ki. Kant határokat vont az emberi tudásnak s hogy annak korlátolt voltát jobban föltüntesse, kifejtette, milyennek kellene lennie oly elmének, mely számára e határok s korlátok nem léteznek; annak úgymond nem az érzékekkel kellene szemlélni, mint mi nekünk, hanem az észszel, melylyel mi csak az érzékek adta

szemléleteket formáljuk. Erre Schelling azt feleli, hogy igenis az embernek van ily intellectualis szemlélete s ép ez a philosophia organuma. Egy szóval, a mit Kant tagadott, ők állítják; a mit ő állított, ők meghaladt álláspontnak, alsóbb rendű fel fogásnak minősítik.

Mi e jelenség oka? Talán Kantban volt a hiba, a ki tevedett rendszerének alapvető fogalmaiban? Kinek adott az utókor igazat, Kantnak vagy Schelling-Hegelnek? Senki sem állíthatja, hogy Kant rendszere a kész s befejezett igazság, melyhez nem kell már semmit sem hozzáadni s melytől el sem szabad semmit sem venni; de bizonyosnak látszik, hogy a német idealismus, a mint Kant rendszeréből, ennek empirikus tendenciáival ellentétben kifejlődött, ma már bizonyos tekintetben episodnak tetszik, mely be van fejezve, mely nem múlt el termékenyítő hatás nélkül, de végre is elmúlt. E rendszerek gyümölcseit keretükön kívül élvezzük. Salig hogy e viharos idealistikus fejlődés lezajlott, azonnal föltűntek oly folytatásai Kant philosophiájának, melyek amazokkal egyidejűleg keletkeztek, de tőlük nem látszottak meg, mint Schopenhauer és Herbart rendszerei (Schopenhauer főműve 1818-ban jelent meg, Herbart első nagyobb műve 1806-ban), melyek a tér szabaddá tételével érvényesülni kezdettek s még ma is élnek. A hatvanas években mind sűrűbben hangzott föl a jelszó: Vissza kell térnünk Kant-hoz s valóban száz évvel a *Tiszta ész kritikájának* első megjelenése után hatásának második időszakát éljük, mely tisztábbnak s hosszabban tartónak ígérkezik az elsőnél. Kant philosophiája azóta hódított a természettudósok körében, a francia positivismus s az angol evolutionismus sok pontban érintkezik vele, éppen azokban a pontokban, melyeket műve fő tendenciáinak neveztünk. Ezek után ezt a tendenciát kell a fejlődés egyenes irányának tartani s a nemet Schelling-Hegel-féle idealismust ez iránytól való eltérésnek, melynek oka nem Kantban keresendő; Kant száz év előtt ugyanoly erős volt magában, mint ma; de száz év előtt egy tényezőnek kellett közreműködnie, mely ezt az erőt nem engedte érvényesülni, melynél fogva Kant tendenciái elferdültek s magának Kantnak tanulmányozásából Kant-ellenes philosophia származott. Melyik ez a tényező?

A kor gondolkodása, a más forrásokból származott tudományos fölfogás. Ugyanabban az időben, melyben Kant a távol Königsbergben megírta fő műveit, megjelentek Schiller és Goethe

remekművei és megindult az az intensív irodalmi mozgalom, mely a német szellemi életet új tartalommal töltötte el. Schiller Kant legbuzgóbb tanítványaihoz tartozott, de nem ismeretlana érdekelte, hanem erkölcstana s æsthetikája, melyek korszakos befolyással voltak reá. Goethe hatalmas s páratlan költői egyénisége pedig oly jelenség volt, mely egy egész világot jelentett s a költői alkotás titkának vizsgálatát első rendű tudományos tárggyá tette a kortársak előtt. Kant is Goethe egyéniségéből s Kant philosophiájából merítette æsthetikai elméletét, s az egész romantikus iskola a kritikából, a költői alkotás új elméletéből indult ki. Már előbb láttuk, hogy Schelling pantheismusa az æsthetika befolyása alatt alakult át s mondhatni, hogy az egész német idealismus nem egyéb, mint æsthetisálása a philosophiának. Fichte szüli Schellinget, Schelling Hegelt s habár a philosophia æsthetisálása nem az egyedüli tényező, mely e rendszereket létrehozza — tudjuk, hogy a philosophia fejlődésében több ily tényező működik — egyik jellemző vonásuk, noha magában az alaprendszerben, Kant philosophiájában, ezzel ellenkező hatalmas erő él, mégis æsthetikai jellegű, azaz a philosophia alapfogalmainak æsthetikai fölfogás szerint való alakulása. Az æsthetika a kor uralkodó tudománya s ez rányomja bélyegét a vele ellentétes anyagra is. A matematikai gondolkodás átalakítja a mysticus pantheismust, a criticismus a dogmatismust, az æsthetika a criticismust.

A philosophia történetében nem szabad e tényezők közül egyet sem mellőzni. Némely korszakban az egyik a másiknál erősebben érezteti hatását, de valamennyinek mindig van hatása. Spinoza philosophiáját senki sem érti, ki tekintetbe nem veszi, mily viszonyban van a vallásos érzéshez, mit köszön a kor szellemének, a kor tudományos gondolkodásának s mennyiben járult hozzá az igazság megközelítéséhez. hol gyökerezik az emberi elme organisatiójában. Mert a vallási érzés adja meg neki a mélységes, mysticus, a világegyetemért való rajongást; a kor szelleme erkölcsi magatartását, a tudományos gondolkodás a matematikai formát s fölfogást s az igazság istene a rationalismus következetes kifejtését, nem említve fogalmi meghatározásainak s elemzéseinek bámulatos erejét és világosságát. Ha visszatekintünk arra a pontra, melyből kiindultunk, azt látjuk, hogy oly nagy kerülő után, újra ott vagyunk, a hol voltunk; hogy a philosophia föladatának kijelölése

után leszállván a philosophia évezredes történetének kanyargós útjára, azon föladat megérteti velünk a történet útjait s a történet igazolja a megállapított föladatot. Mit akar a philosophia? Az igazság ideálját megközelíteni, az egész emberi tudás egysége útján, mely egység nélkül nincs tudás, mert a világ egy, melyet meg akarunk ismerni s az emberi ész is egy, s nem tűri a kapcsolat nélküli ismereteket. De ha ez a philosophia föladata, akkor közreműködik rajta minden, mi az emberi elme intellectualis működéséhez tartozik, minden a mi ennek a működésnek irányt ad, czélt tűz ki, anyagot s módszereket szolgáltat: a vallás, a cultura, a concret tudományok. Mindezek segítik az elmét magára eszmélésének örök munkájában, saját belső organisatiójának, mely minden igazság forrása, lassú földerítésében.

ALEXANDER BERNÁT.

FORGÁCSOK.

I.

ESKÜVÖNK NAPJÁN.

Egy házas embernek szokása naplót vezetni minden mozzanatról, melyet érzelmeiben tapasztal. A szív titkainak sajátos gyűjteménye ez. Rendszerint este végzi följegyzéseit, mikor a házban már mindenki elpihent s ő egyedül dolgozik szobájában. Véletlenül alkalmam nyílt belőle a következő lapokat közölhetni:

1880. márczius 6-án.

«Csaknem azt hiszem, hogy újra szeretlek, hosszú idő múlva ismét. Ma este ott a táncmulatságon a keblem igazán fölengedett és szívem még mindig teljesebb, mint rendesen. Nagyon boldog volnék, ha tudnám, hogy ez maradandó, vagy legalább, hogy ezek a hangulatok időnkint ismétlődni fognak.»

«Most épen öt esztendeje, hogy lakodalmunkat tartottuk. Házasságunk már jóformán közönségessé változott és közös életünk egyhangú és unalmas. Sohasem mondtunk rossz szót egymásnak, de hosszú idő óta egy jót sem. Nincs eső, nincs vihar, de a nap sem bujik ki szürke felhői közül. Nem választanak el bennünket különvélemények és viszályok, gyermekek sem, mivel nincsenek. Úgy állunk otthonunkban, mint két csónak a csendes taven, melyek csupán történetből érintik egymást.»

«Én itt munkálkodom a szobácskámban, ha oda kinn nem vagyok, te pedig a magadéban kötsz, vagy pedig valami regényt olvasol. Csak kevéssel a vacsora előtt kereslek föl és gyakran ásitozva talállok.»

«Bánt, hogy nyilván unatkozol és társaságra sóvárogsz, de nem tudlak mulattatni. Ledobom magamat a pamlagra a terem másik oldalán és gondolkodom, hogy mit mondjak. Te

abbanhagyod a munkádat, magad körül tekintesz és szintén valami beszéd tárgyon tündökölsz, de ép úgy nem találod, mint én. Mindketten hallgatunk és mindketten szenvedünk miatta. Nekem azért nincs kedvem belekezdeni a társalgásba, mert bánt az, hogy sokszor úgy tényszerű, mintha mulatnál, pedig nem úgy van; ezt nem tudom szenvedni. És ott a közeledben sokszor álmodtam olyan nőről, a ki teljesen és igazán meg tudna engem érteni és új lendületet adna gondolataimnak.»

«Változatosság kedvéért szeretném olykor elfeledni a magam összes ügyét-baját és a te álláspontodra helyezkedni, a te dolgaidról beszélni. — De a te gondolat- és hatáskörödből lehetetlenség már valami újat kisajtolni. Előre ismerem véleményeidet, nézeteidet és tapasztalataidat. Ha ezeken mulatni akarnék, akkor megint nekem kellene képmutatónak lennem. Nincs benned semmi gerjesztő rám nézve, nem tudod képzeletemet repülésre fuvallani, gondolataimnak szárnyat adni, s azért mutakozom társaságodban olyan száraznak és szellemileg izetlennak.»

«Ott ültödben szemmel láthatólag kívánsz, hogy beszéljek valamit. De mégis igyekszel ezt elrejteni és a tündöklést játszod, mintha más valamire gondolnál. S ezt olyan nőies finomsággal teszed. Mikor látod, hogy a beszélgetésből semmi sem lesz, ismét a munkába, vagy könyveidbe merülsz. És hallgatjuk mindketten, hogy dúdol a lámpa, hogy ketyeg az óra, hogy kocsiznak az utcán és várjuk az estét, hogy megszakítsa kínos némaságunkat.»

— A vacsora készen van!

«Az asztal mellett kevésbé nyomasztó a hangulat és mindig akad valami csekély anyag a beszédre. Hanem engem sokszor idegessé tesz nálad az az örökké egyforma mód, a hogy a teával megkínálsz és a hogy a csészét fogod, mialatt ajkadhoz viszed. Szabályos szépséged és élettelen arcod néha úgy gyötörnek, hogy nem tudok rád nézni. Ismerlek tetőtől-talpig, könyv nélkül tudom minden vonásodat és minden mozdulatoadat és azok csak hébe-hóba tudják fölmelegíteni a véretem.»

«A mint az evéssel készen vagyunk, te az edények eltakarításához látsz, én pedig élek az alkalommal, hogy innen a szobámba vonuljak. Itt fél éjszakán át dolgozom és tökéletesen elfelejtelek. Mikor a hálósobánkba megyek, te már lefeküdtél és a falnak fordulva alszol.»

«Ma esküvőnk napja volt. Emlékezel-e, milyen volt az öt évvel ezelőtt. Én legalább emlékezem. Ez volt eszemben egész nap azóta, hogy ma fölébredtem.»

«Reggeltől fogva szüntelenül munkában voltunk, kiki magára. Neked el kellett készülnöd az öltözékeddel, én a szobák díszítésével foglalkoztam. De olykor kifutottál szobácskád-ból és üdvözöltél útközben, nyakamba borultál, megcsókoltál vagy csak sietve rám tekintettél. Arczod rezzenéseiről, arról a módról, a hogy megszorítottad a kezemet, megértettem, hogy mi mozog benned, mit gondolsz és mit vársz. Ez új volt előttem; volt benned valami titkosan vonzó, valami elfátyolozott, mint a szemed színében is. Nyugtalannak látszottál, de erőt vettél magadon. Nem volt szabad bemennem az öltöző szobádba . . . hálókamránkba . . . , melyben az ajtó nyílásakor egész rakás selyem és dagadó fátýolfelhők látszottak. Te csak sűrőgtél-forogtál, finoman czélozva arra, a mit mindaketten gondoltunk:

— Várj! még nem! . . . és vállamra hajtottad fejedet.

«Azután fölvetted a menyekzői ruhádat és vendégek kezdtek érkezni. Az esküvő előtt magadhoz hívtál, hogy elbúcsúzz tőlem a lakodalom estéjére s biztosíts arról, hogy szeretsz, habár nem mutatod. Mert elhatároztuk, hogy idegenek jelenlétében nem mutatjuk ki gyöngédségünket, nem váltunk készszorításokat, még csak pillantásokat sem mások szemeláttára. Milyen varázs volt ebben a mi titkos szövetségünkben! Milyen édes volt úgy vallani meg érzelmeinket, mint a titkon eljegyezve levők, finomabbnál finomabb, csakis előttünk érthető jelekkel. És így tenni éppen kevással azelőtt, mikor teljesen bírni fogjuk egymást».

«Igen, én határtalanul szerettelek: minden szavadat, minden pillantásodat, legkisebb vonáskádat és szűzies termeted fürgeségét.»

«Milyen sóvárgással, mily búval és csüggetegséggel gondoltam ezekre az időkre s hasonlítottam akkori érzelmeimet a maiakhoz. És vajon nem úgy tettél-e te is?»

«Sejtettem a hangodból, hogy esküvőnk napjára gondoltál, a mint én is arra gondoltam, mikor a reggelinél egyszerre azt kérdezted: «Hányadika is van ma?» — mire én azt feleltem: «Március hatodika» s mire te nyújtott hangon ismételted: «Március hatodika».

«És ha akkor ezt gondoltad, meglehet, egész nap ez járt

az eszedben és talán borzadva képzelted el unalmas, egyhangú esténket.»

«Az ebédnél azt javasoltad, hogy menjünk el estére a kisorsolásra, s elhatároztuk, hogy elmegyünk «az ügy érdekében».. De vajon «az ügy érdekében» öltötted-e fel a menyasszonyi ruhádat és tűztél melledre ugyanolyan rózsát, mint akkor volt rajtad?»

«Engem oly véghetetlen szájalom fogott el érted és szájalom egyúttal mindkettőnkért. Talán bennem is van az ok? kérdeztem magamtól. És már az utcán menve, könnyebben esett a beszéd. Jókedvűek voltunk és szinte kinyílt az elménk, mikor kéz a kézben a kivilágított díszterembe léptünk. Az emberek reánk néztek és én hallottam, hogy szép egy párnak mondtak bennünket».

«Ettől én megélénkültem, jól kezdtem magamat érezni és biztosan lépegettünk szobáról-szobára. Összehasonlítottam veled a többi asszonyokat és te egész külsődre, meg öltözetedre finomabb voltál, mint bárki közülök. Te is vidámnak és elégedettnek látszottál. Mikor a zene játszott, egymáshoz kellett hajolnunk, hogy meghalljuk, a mit mondunk. Nem mondtunk semmi különöst, de hangulatodban gyöngédség volt és arcod szint kapott.»

«Az emberek folyvást ránk néztek és bizonyosan boldogoknak vélték bennünket. És vajon nem voltunk-e azok? Nem szóltunk egymásnak semmit sem arról, hogy esküvőnk napja van, de mindketten éreztük azt és tudtuk, hogy arra gondolunk. Olyan volt az, mintha vonással húztunk volna alá mindent, a mit mondtunk és tettünk.»

«Én tánczra kértelek és te így feleltél: «Köszönöm». Bírálgattuk a tánczó párokat és próbáltuk találgatni, hogy kik járnak jegyben. Ez most valami okból mulattatott bennünket. És a négyes végeztével a buffetbe mentünk, mint az összes többi «fiatalok». Én kérdeztelek, hogy mivel szolgálhatok és te arra kértél, hogy adjak, a mi tetszik. Két pohár pezsgőt rendeltem és úgy tetszett, mintha az első poharat innók lakodalmunkon, és a mikor koczintottunk, felcsillámlott a hamu alól a rég szunnyadó gyöngéd pillantás.»

— — — — —
«Tehát még sem hamvadt ki egészen. Most ide haza vagyunk. Hallom, a mint a szomszéd szobában sűrögsz-forogsz.

Imént kinyitottad az ajtót és azt kérdezted: nem jövök-e még hozzád. Várj, azonnal megyek! Csaknem azt hiszem, hogy ismét úgy szeretlek, mint egykoron».

II.

A GYARMATOSOK.

Mindketten ott szolgáltak a paplakban, az egyik mint béres, a másik mint szolgáló. Egyik a lovat hajtotta, másik az udvaron sürgölődött. Evés közben mindenik a maga szöglete mellett ülve az asztalnál, olykor fölváltva gúnyolták egymást. Legtöbbször azonban veszekedtek. Az uraságék össze nem férő egy pár cselédnek tartották őket. Úgy vannak, mint a kutya meg a macska, ez volt az állandó elmésség.

De az éjjeli halász-kirándulások alatt, szénavágásokon és a mezőn aratva megvetették jövő gazdaságuk alapját. Messze az erdőben kinézték a gunyhó helyét, a tó partján. Volt ott irtásnak való liget, szántóföldnek alkalmas égerfaerdő és rétet a forrás mellékén lehet majd törni. De a bérök kicsiny volt és a kezdethez téhen meg ló kellett volna. Ez késleltette az összekelést. De Mindszentnapról Mindszentnapra folyton szívósabbak lettek a jövő reményei. S a munkától való pihenés közben meg-megmozdultak ábrándjaik, a mint latolgatták, mennyi már a megtakarítás ki nem vett bérekben és meddig tart meg, míg a legkisebb mértéket eléri. Nem sejtette senki sem, hogy az évek folytán megnőtt a béresben és a szolgálóban a szabadságra való törekvés s az égő vágy arra, hogy magok erejéből éljenek. Hiszen jó dolguk volt és gondtalan életök a paplakban, tisztességes bére mindakettejöknek, a házból tartották ruhával, étellel. De vágyuk a vadonba vitte őket.

Mindenki ellene beszélt, mikor egy nyáron nem akartak tovább beszegődni. «Eladósodtok azon a fagy járta helyen. Jön a sok apróság. Pedig már úgyis elég a koldús». Hanem már öt éve latolgattak és terveztek s a fejükbe vették ezt. A papnak ki kellett őket hirdetnie s ősszel megváltak a szolgálattól.

Télen át még ott volt a lakásuk. Vilmos a gunyhót ácsolta és néha-közben elvégezte a napi munkát papéknál. Anna vásznat szőtt és segített a kézimunkában az úr asszonynak.

A lakodalmuk pünkösdi ünnepén volt a következő évben. A ház részéről tartották és a prépost maga eskette meg egykori cselédeit a paplak nagy termében. De mikor az új pár istenhozzádot mondott s ő az ablakból nézte, hogyan távoznak el a soron, biccentett a fejével és azt mondta: Csak hadd próbálkozzanak a fiatalok, hanem egy szolgának meg egy szolgálnak a tökéjével nem lehet az öserdőket megkapálni».

Pedig bizony ezzel a tökével kapálták meg Finnország rengetegeit. Hanem azért a prépostnak is igaza lett.

Mi paplakbeli fiatalok elkísértük sok evi barátainkat új otthonukba. Bejártuk az erdei ösvényeket a nyári napon a lombosodó ligetek között és éjjel táncoltunk az új gunyhóban. A hídlás gerendái még fűrészletlenül állottak, a sarkok egyenlőtlenek s az új szántóföld még durva rög. De a lejtőn már zöldelt a kihajtott rozsvetés a kormos fatőkék közt és az árpa-írtás kezdett már száradni. A fiatal háziasszony tüzet rakott a berekben és először fejte ott meg a tehenét. Mi Vilmost egy követ ültünk és néztük őt, hogy sűrög-forog ott az esti nap világánál, még az új esküvői szoknyájába öltözötten.

Vilmos nem kételkedett, hogy az új gunyhóban boldogulni fog. «Csak az egészség maradjon meg és fagy ne legyen.» És mintegy sejtve gondolataim menetét, hozzátette: «Bizony igazi fagyfészek az a hajlás ottan. De ha két kézzel hozzálát az ember, odébb űzi az erdőt és rést nyit a napnak . . . Most még hideg van itten így estidőn, hanem jöjjenek csak ide s nézzék majd meg a jövő nyáron».

Nem jártam biz én arra felé a jövő nyáron, de még a következőn sem. Be kell vallanom, hogy elfeledkeztem rólok. Egyszer otthon létemkor eszembe jutott megkérdezni, hogyan vannak. «Adósságot kellett csinálniok», kaptam válaszul atyámtól. «És Anna egészsége nem áll jó lábon», tette hozzá anyám.

* * *

Néhány év múlt el. Egyetemi hallgatóvá lettem, puskát szereztem és vadászebet s ott maradtam őszire a falun.

Egy felhős októberi napon, a hogy a rengeteget járom, egy erdei útra jutok, mely ismerősnek tetszik. Elkezd az eső permetezni, a kutyának nincs ínyére a keresés, csak fut előttem az úton. Egyszer csak morogni kezd s azután maga elé ugatni.

Ló léptei hallatszanak onnét. Csakhamar szembe is tűnik az út kanyarulatánál, kettős rúd elé fogva, melynek két vége a földet éri. A lóigán fehér vászon van s a rudak fölött általfákon egy koporsó. Mögötte, mintha eke szarvát forgatná, Vilmos imbolyog. Elég dolgot ad neki, hogy a terhet egyensúlyban tartsa.

Igen megviseltnek látszott, az arcza meg volt sárgúlva s a szeme bágyadt, színtelen.

Csak mikor a nevemet megmondtam, akkor ismert reám.

— De micsoda ez a teher itten?

— A boldogult feleségem.

— Meghalt?

— Halott biz ő.

Kérdőzködésemmre megtudtam rövid, előre megjósolt történeteket: Fagyok, eladósodás, a sok gyermek, az aszszony túlságosan törte magát, beteg lett, nyavalygott és meghalt. Most el kellene vinni a temetőbe, hanem az út igen rossz. Bajosan bírják ki ezek a deszkák a templomig. «Te ló, mit fészkelődöl ott annyit!»

Éhes volt az is az istenadta, ugyanolyan rossz bőrben, mint ő, csontig lesóványodva.

Istenvelet mondott, a szemembe se nézve, s tovább hajtott. A rudak végei hátul két egyenközü vonalat vájtak a homokos útba.

Én másfelé mentem. Mocsárhoz jutottam, melyben vízvezető árkokat igyekeztek ásni, de az abbanmaradt. Innen indult ki a lakodalom idejéből ismert út és vitt az ismert gunyhóhoz.

A kerítés mögött egy görhes tehén bögött és egy malacz túrt az udvaron, melynek kapuja nyitva maradt. Az udvar közepén üres nyoszolya állt és a boldogultnak ágyneműje a kerítésre vetve. A viskó szögletei még a régiben voltak. A sötét piszkos üveg mögött az ablakdeszkán csenevész virág látszott nyírhéjedenyben.

Mégis meg tudott művelni köröskörül egy kis darabot. A készítette szántóföld már kitett egy pár tonna vetésre való öblöcskét a rengetegben. És a megkapált föld talán felannyit. De azután, úgy látszik, elfogyott az ereje. A nyírest ledöntötte s az égerfa-erdőt szántófölddé tette. Hanem ezek mögött a zordon fenyves, mint megtörhetetlen fal jött velök szemközt. S ott meg kellett állaniok.

Hosszú ideig álltam a puszta ház udvarán. A szél zúgott

a rengetegben s a puská csöve ott a fülem mellett olyan szomorú és panaszos hangokat adott.

* * *

Az első gyarmatos nemzedék bevégezte munkáját, mert ez az ember nem győzi már tovább. Megtört ő is, a lelkesedés kialudtnak látszott a szeméből s az esküvő idején megvolt ön-bizalom oda van.

Ő utána talán más halandó jön majd ide s birtokába veszi a gunyhót. Neki talán jobb szerencséje lesz. De könnyebb is lesz kezdenie, mert nem kezdi az érintetlen erdővel. A már meglevő házba telepedik és azokba a barázdákba vet, a melyeket a másik már készre szántott. Ebből még jó módú, nagy háztájék lesz talán és idők folytán falu női körötte.

Ő reájok, a kik tőkéjüket (az egyedülít, melylyel bírtak: önmagokat) először fektették ebbe a földbe, senki sem gondol. Ők csak két földhöz ragadt szolga és szolgáló voltak.

De ilyenek kapálták tőkéjökkel szántóföldekké Finnország rengetegeit.

Ha megmaradnak ott a paplakban, az egyik kocsisnak, a másik belső cselédnek, ők magok talán jobban jártak volna. De a rengeteg érintetlenül maradt volna és az előőrsi szolgálat a haladás számára nem volna megtéve.

A jelen napokban, mikor a rozs reng s az árpa kalászeit hajtja mezőinkön, emlékezzünk meg ez első gyarmatosításnak áldozatairól.

Nem emelhetünk nekik emlékszobrokat, mert ezernyi ezeren vannak és nevöket nem ismerjük.

III.

OÁZIS, MAGASLAT, SZIGET . . .

Ha olykor behúnyjuk szemünket, hogy múlt életünkről emlékezzünk, hosszú egyhangú földszoros rajzolódik elénk, olyan úthoz hasonló, mely egy pohjanmái mocsáron vezet keresztül. Előttünk a távoli, keskenyedő messzeség, mögöttünk ugyanaz és kétfelől a szabályos országút-árkok, ezeknek egyik

oldalán pedig a szürke, gyér, nyomorúságos fenyőerdő. Egyforma lapály versztekre, mérföldekre, a meddig csak a látás ér. Nem nyújt a szemnek változatosságot se hegy, se magaslat, se kéklő tavak.

A milyen a hangulat, mikor ilyféle úton egymagunkban járunk, olyan az gyakran akkor is, ha elmúlt életünkről emlékezünk. Többnyire a hétköznapi tennivalók örökösen egyhangú körforgása volt ez, nem más volt, csak áthelyeződés egyazon foglalatosságból ugyanabba, mint egyik versztjelzőtől a másikhoz. Nem akadt az út mentiben egyetlenegy örömtanya sem. A megdült pázsit emitt-amott az ösvény szélén csak a helyet mutatja, hol időnkint lankadva leültel.

Nehol azonban a pohjanmái síkon is magaslattá emelkedik az út. S az életben is vannak olykor vasárnapi órák, mint vadon erdőben oázis, mint magaslat az alföldön, mint sziget a nagy tengerben. Örömet időz rajtok az útas elméje még akkor is, mikor már régesrég odahagyta és reménye sínes, hogy valaha visszater hozzájuk.

Szomorúak az ily pillanatok és sóvárgást rejtők. De szívesen emlékezünk rólok. Finomítanak és megtisztítanak, s vágyat keltenek az egyetértésre, összhangra és békére.

* * *

Sok számos év telt el azóta. Nyár utója volt, augusztus közepe táján. Gyalogútra indultam, egy kis hajón megérkeztem az egyházasfaluba és innen siettem a kerület határszéle felé, azon távoli dombos falvak iránt, honnét a fehérlő rozsvetések és a megvörösödött írtások mérföldekre látszanak el. Oda, az ország belsejének azon bizton álló házaihoz, hova még soha senki sem hajtott kocsin és melyeknek legelőin minden nyáron bűg a medve, oda vont a vágy engemet. A templomba menőkkel csöndesen eveztünk előbb, ünnep estéjén átsíklottunk az apró tavakon, a keskeny rétek szalagozta folyókon, ellépdeltünk a zúgók szélein, új csónakokba ültünk és mire besötétlett, elértük a számos faluval közös csónak-révet.

A parton levő háztól kezdődött másnap reggel az én járóföldem. Utamnak nem volt különös célja, csak bolyongani szándékoztam az erdős földszorosokon, átengedni magamat az útnak, a merre visz. Ha csinos ház bukkan elém, ha kelleme-

sen kanyarodik fel az ösvény hozzá, vele tartok, és ha este van, betérek éjtszakára.

Fölkerekedtem, mert torkig voltam a viszonyaimmal és környezetemmel. Futottam az unalmas emberektől s az örökön-örökre egyenlő arczoktól a kisváros utczáin. Közöttök üres lett a szív az érzelmektől, melyeknek gyökerét távoli sovárgás és teljesületlen remény rágtá. Honnan a sovárgás és micsoda remény? Azt magam sem tudtam. Homályos volt és névtelen. Csak régi emlékekben sírt föl, a melyeknek kiszáradt gyökerei nem tudtak nedv híján új sarjat hajtani. Nem igen telt örömmöm a saját gondolataimban sem. Azok szárnysezegetten a föld színén sikongtak és nem jött elejök új hatóeszköz, hogy a láthatár fölé emelje.

De a hogy haladtam ott az ösvény mentin, mely hol egy ligettől oldalt futott el, hol alacsonyabb földekre nyomúlt alá hűs harasztok közé, olykor pedig hídlásfák fölött vitt mocsáron vagy mélyedésen keresztül, úgy tetszett, mintha egyik íz a másik után kezdett volna bennem megújulni. A mint ott körülköre vetettem magamat, izmaim ruganyosakká élénkültek és testem hajlékonyná. Milyen élvezet volt már minden mohlepte kő és minden új útforduló, a mely hol egy világos, napfényes avart nyitott meg előttem, hol egy fenyvesnek sötét torkába lopódzott be! Mily élvezet volt minden törpefenyő és odvas derekú fatőke, melyre oda röpönt a harkály, hosszú hangzatos fütyvet hallatva jöttében! Már teljes, friss érzések buzogtak elő a kiszáradt forrásokból, a mell tágult és a gondolatok úgy mozogtak, mintha megkenték volna. A levegő új volt körülöttem s a földi pára és a levelek üde illata ereimbe szállt, mint a bor nedve.

Hosszú perczekig elültem aztán az útszéli mohos halmon, háttal egy fának dölve, s engedve zizegni fejem fölött a lombokat és távolabb halkan zúgni a fenyveserdőt. Vagy betértem az út mentiben előtalált réti csűrbe s elnyújtóztam jószágú szénája között.

Egyes-egyedül jártam az egész nyári napon át, senkivel sem találkozá és senki után vágyódást nem érezve. A nap már leszállóban volt, mikor a gyérülő liget belsejében az út kiszélesedett, több ágra oszlott és csinos kertkapuhoz vitt, mely mögött szántóföld volt és a szántóföld szélén kisdud gunyhó. Ledobtam egy pár fagalya, melyek csörögtek a szárazságtól, és

a nyíláson át a lejtőre jutottam. Innét az árok partján a házikó ablaka mögött az udvar pázsitjára léptem.

A háztájat rozsvetés fogta körül, feliben már fölkeresztezve, másik fele még aratatlanul. A vágás mellett egy férfi gugolt, háta meghajolva, s időközönként kiegyenesedett, hogy a markot a kepebe illeszsze. A vetés alatt kis tó volt, melyhez az út az istálló és az akol közt bocsátkozott alá. Az épületek gerince fölött a tó mögül dombos tájék látszott s a legföltünőbb magaslat tetejében nagynak tetsző ház állt.

A pitvarból szembe jött velem a háziasszony, tejes edényeket cipelve. Jó estét kívántam és megkérdeztem, kaphatnék-e kísért a túlsó partra.

— Kísérő csak lesz, mondá barátságosan és kérdezősködött, hogy hová való vagyok és merre szándékozom.

Én tudakozódtam, hogy elérem-e éjszakára azt a házat, a mely ide látszik. Mennyire van az ide? Az ember nem tud eligazodni ezeken az erdős vidékeken.

— Bizony egyhamar nem. Fenyőhalomra? Kitesz biz az a tó másik végéig egy pár negyedórát.

Letette az edényeket a lépcsőre, kezét fogott velem, kinyitotta a szobácska ajtaját és biztatott, hogy lépjek be a házba, míg ő kimegy és előszólítja a kis lányokat a legelőről, a hol bogyót szednek.

Én pedig bementem a vityillóba, melynek ajtaja ki volt támasztva szénvonóval. A falak feketék voltak és úgy fénylettek, mint a mahagónifa. Az egész palló tele volt rakva szénával, csupán az asztal meg az ajtó között hagytak egy keskeny folyosót. A padokon is takarmány volt elszórva és a póznákat is azzal aggatták teli. Lefeküdtem hanyatt a puha padozatra, összekulcsoltam kezemet a fejem alatt és vártam. A hangafüvek illatoztak, s a szénából erős, álmosító szag áradt. A kályha oldalán egy tücsök czirpelt s egy másik versenyzett vele a szoba tűzhelyrészén. S a sárguló esti napvilág ablakszerű fénydarabokat játszott bele a levegőben mozgó porba.

Ha lehetséges volna itt maradnom, itt elaludnom, fölédrednem pillanatra, néznem a tetőt ezzel az édes aléltással a testemben, tovább aludnom és azután a másvilágba költözöm. Elszéledni, elfogyni, eloszlani, nem ismerve kint, nem érezve kórt.

Olyan jól esett ez a tétlenség. Úgy tetszett, nincs is már

semmi dolgom ott, a hol eddig töltöttem életemet. És nincs egy emberi lény sem, a kiért éltem volna, a ki búsulna halálomon.

Hátha itt maradnék. Fölcsapnék földművesnek és hű barátokra tennék szert a háziasszonyban, a gazdában meg az ő kis lányaikban, a kik most bogyót szednek. Itt laknám ő velök, vadászgatnék, bejárnám ezeket a zordon, ünnepies erdőket, heverésznék, a földhöz ragadnék, oda nőnék a rengeteghez. Ők talán jobban szítanának hozzám, mint mások, egyenlő kívánnék lenni velök, az ő terveiket tervezni, mindent az ő szemökkel nézni és paraszttá válni.

Kívülről az ablak alól a háziasszony nehéz léptei s a kis lányok lábainak topogása lönek hallhatók. Újra beszólított a kamarába.

— Itt fognám vendégnek éjtszakára, ha nem volna sietős az útja és nem lenne szűk a hely ezen a kicsi tanyán.

Nekem azonban mehetnékem volt, és ő odaszólt a leányokhoz, a kik bekandikáltak a lépcsőajtón:

— Menjetek, fussatok le szaporán a partra és vezessétek el az uraságot a rét sarkától a fenyőhalmi út kezdetéig.

Ő mégis vonzó volt és nyájas, s én ellehettem volna itt egy éjjel. De ha már menni akartam, hát mentem. Az ember künn a mezőn már jókora nyílást hasított volt a rozsban, letarolta a földfokot és már most kis öblöt vajt a helyén.

A leányok egyike már a bedugaszolással bajlódott, mely a pázsitról volt eszközrendő. Kicsiny csontos kezével letépett egy marék sást és öklével beütötte a résbe. A másik az evezőket és az akasztó vesszőket hozta helyre. Azután nekiestek mindketten a sajka orrának és apró, vörös lábukat a homokba mélyítve megfeszítették.

— Majd segíték.

— Magunk is megbírjuk, fújták egyszerre, s ugyanakkor vízre is lendítették a csónakot a könnyen gördülő gurítófán.

— Üljön egyikőtök a kormányhoz, hadd evezek én is.

Hanem azt nem engedtek. Nekem kellett a kormányt elfoglaltanom, ők pedig mind a ketten az előrszi evezőpadra ültek egymás mellé. A csónak hátulja mélyebbre sülyedt s az előrsz a lányokkal fölemelkedett.

Teljes nyugodtsággal eveztek, a szájak komolyan összesucsorítva, mint anyjoké, a kinek kicsinyített másolatai voltak. A gyermekből nem volt bennök egyéb, csak a kicsinység.

Egyiköknek a kendője föloldódzott a bajmoldzás közben. A hogy megkötötte, nem hagyta félbe az evezést, hanem fél kezével fogainak segítségével a csücsköket hogba rángatta össze az álla alatt.

— Melyik az idősebb kettőtök közül?

— Mari, — az idősebb.

— Hát neked mi a neved?

— Anna.

Már a második fejezetig tudnak olvasni. — Anyjok Szentjános napkor templomba küldte őket. — Van három tehenök, egy üszőjök és egy lovuk.

Egyéb mondani valónk nem is volt. De a mint ott elnéztem őket, csaknem atyai gyöngédséget éreztem irántok.

Segíteni akartam nekik a kormánylapáttal. De sietségre velték és mind buzgóbban feszítették az evező végét. Mikor megálltam és a kormánylapátot a vízben úszni engedtem, ők is abbahagyták.

Így siklottunk lassan előre. Az est csöndes volt és már csak kevésse fodrosodott a hab a túlsó szélén. A füves part mellett egy halász eregette hálóit. A hogy a kormánylapátot mozgatta, ennek nedves lapja meg-megvillant, mint tükör a napban. Az egen magas homlokú nyárutói felhőoszlopok dagadtak, fehérek, mint rengeteg nagy vitorlák csöndes tengeren. A csónak orrával szemközt kaszálós part és néhány csűr. Balfelől erdőirtás s a berek oldalán égett fenyők. Jobb kéz felől épületek, szántóföldek a viskó és a part között.

— Kinek a háza az ott?

— A Huttuéké.

Mozgolódás és hangok hallatszottak onnan. Borjúnyáj bégetett és feszkelődött a réti kapu szádjánál. Távolaslag új lakóház volt készülöben. Egy férfi állt az ácslás mellett és forgatta fejszéjét. Csak kis idővel azután, a mikor látszott, hogy ele a fába mélyed, lön hallható a hang, melyre válasz jött a másik partról.

— Ott talán szárító pajtát építenek?

— Szárítót.

— Hát eddig nem volt nekik?

— Volt, de Jakab napján leégett.

A másik háztáj partján egy csomó gyermek beszélt hangosan, pörén kergetőzve a vízben.

— Te gyerek, hallod-e, ne csapkodj! — Elmégy onnan! Gyere csak ide, majd besározom a hasadat!

A lányok úgy tettek, mintha semmiről semmit se tudnának. Hanem azután olyasmi lett hallható, mint a mikor kézzel csupasz helyre húz valaki, s arra nem tudták tovább megállani. Mindaketten egyszerre nevettek el magokat, s a nevetés féktelen hahotára változott, a mint az úr is nevetni kezdett.

Ezután jobban megismerkedtünk egymással. — A szénavágás már vége felé járt náluk. Ők is segítettek gyűjteni. Az atyjok kis hordókosarakat is csinált nekik. — Mari már fejni is tud. Hanem a Bimbó egyszer megbökte a szarvával. Bezzeg megijedt az anyjuk. — Már nincsenek ám rongy babáik.

A tavi út véget ért. A csónak eleje zörgött a nádasban. A part alacsony volt. A leányok begyűrték ruhájok alját a térdök közé s kiszálltak a vízbe, hogy a csónak orrát szárazra emeljék. És anyjuk tanácsát követve, megmutatták nekem az út kezdetét, oda szökdécselvén előttem a csűríg, honnet az ösvény kiindul.

Kezébe nyomtam mind a kettőnek egy-egy huszonötfillérest, mire akkora bókot csaptak, hogy szoknyájok alja a földre libbent. Ugyanakkor szinte egy szájból hangzott a «köszönöm szépen».

A fák védelmébe jutva, visszatekintettem. A leányok még ott álltak a csűr oldalában, fürkészve, bírálgatva és méregetve pénzüket. Úgy látszott, cserélnek, elveszik egymástól és megint visszaadják. Azután fölkerelkedtek, a hoporesra ugrottak, gyermekek voltak ismét, versenyt futottak a csónakig és ott maradtak vígan futkározva, hogy kákát és tünderrózsa-virágot gyűjtsenek.

* * *

Az út vezetett és vonzott. A föld még alatt fekvő folytatása volt a tónak és az út két felén halványszürke nyárjas nőtt. A nap már csak gyöngén sütött, és nem nyúlt le az út aljaig, a hol hűvös kezdett lenni, s a föld az éji nedvesség kilehellésére készült. Lassanként azonban emelkedett a talaj. A nap sugarai megint leszálltak a fák tetejéről a tövéig és mélyen nyomultak be a fehér nyírfák közé.

Főlebb eltűnt a nyíres s az út dús lombú égerfa-erdőbe vitt. Közelebről és távolabbról a nyáj kolompjai kongottak és belecsendült olykor a rézharang is a legelesző ló nyakán. Az erdőből, egészen közel az úthoz, csörtetés hangzott a levelek között s időről-időre eltűnt onnan a dombvidéki falvak formás szarvú tehene, vidám meglepedéssel nézve reám. A szemefénye ragyogó és üde, a szőre tiszta és mozdulatai fürgék, mint a tundrák rénszarvasáé. A szájában friss füvet rágsált, mit az imént harapott a berekben, egyet bődült a levegőnek és kotyogó csuklóval folytatta útját a ház felé, honnét hosszan süvöltve hasította át a levegőt a nyájörző lánynak hívogató esti kiáltása.

A halom lejtője irtovány. A kerítés nagy, fekete fákból van. Belsejébe az út a kapu alatt visz el. A rozs közül egy csíz röppen föl. Hosszú ívekben suhan a légen át és egy égett fenyőfára telepedik le, melyet egymagában hagytak meg az irtovány közepett.

Más kapu kerül элем. Leülök símává horzsolts gerinczfájára. Széles vidékre látni el onnan a felhőtlen égen keresztül. Halmok kéklenek egymás fölött és egymás közt. A legmagasabb tetőn egy házikó ablaka ég és piroslik az esti napvilágban s a reszkető visszfény mérföldekről ide csillog onnan. A mint ez lassan kialszik, más gyullad azon módon tüzre. A nyáj kolompjai már csak bezártan hangzanak föl letről a hajlásból. Az iménti gunyhó felől pásztortűz füstjének csendes gyűrűzése száll függőlegesen a levegőbe. A leánykák érkeznek ép vissza az otthoni parthoz.

A berek alól egyszerre dal hallatszik. Nyilván a szolgáló, a ki most jön a tehenkereséből. Ő nem lát engem. Hol egy galyat tör mentiben az égerfa-erdőn, hol bogyót szed a hoporcon. És dalol szíve teljes érzelméből, abban a hiszemben, hogy senki sem hallja.

Kedvem kerekedik lemenni oda hozzá, utolérni őt, kérni, hogy : szép hajadon csak énnekem

viselj gyöngyöt hónyakodon,
tűzz keresztet kebeledre,
füzz hajadba fonadékot,
köss fejedre selyemkendőt.

De nem mozdulok. Hátha ő

keresztet kebléről leránt,
nyakából gyűrűt elhajít,
sírva megyen hazafelé,
nagy zokogva házuk elé.

S így engedem őt, hadd folytassa útját, távozzék el és hatoljon beljebb a ligetbe s az elfödje őt dalostul.

Eltűnt, és megszűnt dalolni. S én úgy érzem, mintha még sohasem hallottam volna ezt a dalt, pedig száz meg százszor volt módom hallani. Ott az mintegy idegenben volt, hanem itt odahaza van, születése helyén, amott a tó partján, ott az erdő mögött, sziget hús enyhében.

Úgy tetszett, mintha finom szálak fonódtak volna bennem, a melyeket mint hárfa húrjait hajlított, hangolt és húzott föl egy ismeretlen kéz. S a hogy ezek szóltak, új, teljes összhangzatok születtek ismét. A környezetnek és saját lényemnek halk örvendezése vala ez. Nem tudott kibuzogni, hanem benmaradt és melegített s enyhített. Darabról-darabra oldódtak föl a megkeményült kedv csomói s a világ szép volt, az emberiség jó és szelíd s én magam — csüggedten is boldog.

A hogy a mind meredekebbe váló úton fölmentem és néztem a kilátást, mely körülöttem nyílt, úgy rémlett, mintha régi áldozóhegyre volnék emelkedőben, hol ma este magoktól gyűlnak ki a füstoltárok a természet tiszteletére s a hol halk hymnust énekelnek a lenyugvó naphoz. Miközben a homály belopódzott a fák közé, úgy tűnt, mintha ezek a helyek szentélyekké változtak volna, és az a kis gömbölyűség ott az erdő belsejében, a melynek szelét az út is tisztelettel kerülte meg, mintha titkos sekrestye volna.

Már a szántóföldnek egy szöge bevág az erdőbe. Már ott van a szárító csűr és a kertkapu. A kutya megugat az udvarról. Látszik a gunyhó gerince s a kút teteje túl a rozsföldön a domb hátáról, a felhőtlen ég iránt. A karám közepén pásztortűz pislog. A mint elhaladok mellette, lobbót vet egy pillanatra. Az egész nyáj békésen pihen körül. A kolomposnak kérdés közben véletlenül a kolomp széléhez ér a nyelve s az kettőt csörren, másodíkszor igen halkan.

A ház öregnek és helyenkent nyomottnak látszott. Sűrű berkenyebokor nőtt a viskó mögött. Két régi malomkő volt a földbe melyítve, az udvarsövény két felén. A háztájékon egy lélek sem volt látható. Az istálló felső hídlásának tárt ajtaja

feketén tátongott és föléje egy fülesbagoly volt szögezve. Az udvar közepén a szentjánosnapi száraz nyírfa mereszkedett s annak ágán valami fehér ruha. A pitvar hídgerendái inogtak lépteim alatt és, nem tudom miért, ügyeltem, hogy ne kopogjon a sarkam.

Üres volt a nagy szoba is. Kis ideig a padon ültem az enyhe szürkületben. Hol vannak mind? Hallgattam, hallgattam, míg végre a csönd zengeni kezdett a fülemben, s én arra kezdtem hallgatni.

Később mégis jött valaki az ajtóhoz.

— Talán vendég van ide benn?

— Volna biz itt egy.

Közelebb jött, hogy jobban megnézzem az öreg asszony. A háznép részint a réten, részint az írtásföldön volt künn, egy mérföldnyire innen, erdei sást vágni. Nem volt oda haza senki, csak ő, az öreg gazdasszony, meg a szolgáló.

Vacsorát és szállást kértem. Az udvarvégi szobácskába vitt, asztalt terített s vajat, kenyeret és tejet hordott föl. Mikor eltakarította, ágyat vetett és jó éjszakát kívánt.

Nagy, ó-divatú falióra járt lassan a tokja belsejében. Ugy látszott: gondatlanul, közönyösen, sietés nélkül méri az időt, mintha elég volna neki abból, sőt több az elégnél.

A nap már jó ideje lenyugodott s a két legtávolabbi magaslat közt mind jobban halványult az esti pír széle. A ház a dombnak legmagasabb pontján volt és mindenfelől a véget nem érő, alatt fekvő rengeteg. Helylyel-közzel már a fekete erdő mélységeiből, a folyószerűen kanyargós völgyekből és a tavak hajlásaiból fehér köd szállt fel. Az ablak előtt álltam, és néztem, hogy futnak lassanként a ködfolyók a ködtavakba, hogy áradnak meg a tavak és hogy csapnak ki partjaikon a folyók.

Az egész rengeteg csakhamar egyetlen-egy ködtengerré lön; a kisebb magaslatokból zátonyok lettek a tengerben s a legnagyobbak szigetekül maradtak meg benne. Talán csakugyan szigetek voltak is ezek valaha időtlen időkben, az pedig tenger s a szántóföld lankája ott az ablak alatt, honnét éjszak iránt egy földperem esett le, talán az volt a tengerpart, mely ellen ezernyi ezer évszázadon át örvénylettek a habok. És most megújult minden; fölkel a hajdan, mint kísértet a föld mélyéből, megölelgetni a régi ismerős tájakat.

Úgy rémlett, mintha egyedül egymagam volnék a világon, melyből a többiek mind kivesztek. Messze elmaradt mind az, a mit eddig éltem, és mind azok, a kiket eddig ismertem. Mintha évtizedek multak volna el azóta, hogy ott jártam, a honnét tegnap útra keltem. Azok, a kiket szerettem, azok valahol más világrészekben voltak, a téres, párás tengersíkok tül-felén. S multamból nem volt meg egyéb, csak az erdei út a mai napon, meg ott az a gunyhó, a kis leányok, a tópart, a berekmenti ház és a feljövétel erre a dombtetőre. S jelenemből sem több, csak ez a csöndes szoba meg az a kísértő, homályos, meseszerű óceán.

Nyugalomra tértem azzal a hangulattal, hogy nem kívá-nok senkit, nem szeretek senkit, hogy senki sincs, a kinek ne tudnék megbocsátani, és senki, a kitől bocsánatot ne nyerhet-nék. Elértem a végső nyugalmat, az utolsó békét lelkemben s azzal együtt az erőt, hogy egymagamban éljek.

Aludni akarok és holnap erre az új életre ébredni.

De az óra folytatta egyhangú járását s én minden egyes lépését hallottam. S az ágy friss volt és tiszta s egy kissé hi-deg, s a lepedőket és a takarót csak az imént vették volt le a pajta póznájáról, s éreztem még bennök a szagos szénának, a rétnek és a szüziességnek illatát . . .

Miért nem lopódzik ő halkán ide hozzám a nyári éj homályából s miért nem ül le ide mellém. Hogy odaadhat-nám magamat egészen s elmondhatnék neki mindent, hadd érezné s értené meg ő is épen úgy, mint én. Ölembe zár-nám gyöngéden óvást, hosszasan érinteném, vágy és szen-vedély nélkül . . .

De ő nem jött el. Mert nem is létezik. Nincs neki neve számomra, nincs alakja, sem világos körvonalai. S én az ő alak-talan alakját is el engedtem szállni s ő elolvadt, miként az est végső árnyéka beleolvad az azt körülfogó éjbe.

Nem is emlékezem másra ebből az éjből, csak hogy szem-közt ablak volt a falban és homályos udvar és ott valami fehér uha.

*

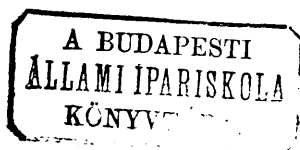
*

*

Reggel mások az érzelmek és a nap új hangulatokat ad. Évek multak már el azon nap, est és éj óta. Az élet többnyire a hétköznapi tennivalók örökösen egyhangú körforgása volt. De néha-néha eszembe jut az a nap, az az est és az az éj. Akkor mindig újra átélek mindent. S ez olyan nekem, mint oázis a rengetegben, mint magaslat a fensík közepén, mint sziget a nagy tengeren.

AHO JÁNOS után, finnből

VIKÁR BÉLA.

PUSZTÁN.

Kinn a pusztán álldogálok,
El keletnek messze látok,
Hol mosolygó, nyájas képpel
Ölelkezik föld az éggel.

Köröskörül a sík róna,
Mintha egy nagy asztal volna,
Melynek tarka terítője
Vadvirágból vagon szöve.

Fenn az égen lassan jár a
Báránfelhők fehér nyája,
Keletről jó s tart nyugotnak,
Hol talán majd megnyugodhat'.

Itt e derűs, kék ég alatt,
A hol első dalom fakadt,
Itt e délibábos síkon
Vagyok én igazán itthon.

E derűs eg, — itt-ott rája
Vetve könnyű felleg árnya, —
Az én életemnek képe:
Rövid búra hosszú béke.

Mint e szellő, mely itt szálldos,
Egy virágtól más virághoz:
Úgy száll lelkem, szárnyra kapva,
Gondolatról gondolatra.

A délibáb, mely ott reszket,
Álmaimra emlékeztet,
A melyek — ha elmerengek —
Fényben úszva megjelennek.

Magasan járó pacsirta,
A te nótád sincs leírva,
Mint én is a legszebb dalom
A szivemben hordozgatom.

Itt az én hazám e tájon,
Ide mindég visszavágyom,
Vissza, mint a vándor madár,
A mely annyi földet bejár.

Elválnia mindig nehéz,
Oly sokszor vissza-visszanéz, —
S megtértetekor a mit érez:
Mindig olyan nagyon édes!

Legifj. Szász KÁROLY.

HÚYNEK EL ÚGY, MIKÉNT AZ EST LESZÁLL...

Húynék el úgy, miként az est leszáll,
Húynék el a nap végsugaraképen —
Oh, könnyű, édes, nem érzett halál!
Elvérzeni az öröklét öleiben.

Húynék el, mint vidáman ragyogó
Csillag, nagy fényben változatlan égve;
Oly csöndes fájdalommal lenne jó
Merülni a mélységes égi kékbe.

Húynék el, mint az illat a virág
Szép kelyhiből, mely vígan könnyű szárnyal
S virágzamattal terhes légen át
Tömjénül az Ur oltárára szárnyal.

Húynék el, mint a völgyi harmatár,
Midőn tüzet a reg szomjazva hint rá.
Oh, bár az ég is — mint azt a sugár —
Az én kifáradt lelkemet felinná!

Húynék el, mint a hang, mely szomorún
Csendül a hárfa búrján s alig éledt
A földi hangszeren, megint kihúny —
Az égbe száll fel s itt lenn semmivé lett.

Nem húnysz el úgy, a mint az est leszáll,
Nem csillagúl merúlsz az éjbe vissza;
Részed se lesz könnyű virág-halál,
Lelked a reg napsugára fel nem iszsza.

El fogsz te múlni, tűnni nyomtalan,
Hanem előbb még a nyomor gyötör meg.
Szelíd halál a természetbe' van,
De a szegény szív darabonként tör' meg.

HERWEGH után, németből

KOZMA ANDOR

EGY ÚJ DSATÁKA-GYÜJTEMÉNY.*)

Alig van a terjedelmes buddhista irodalomnak általánosabb érdekű műve, mint a mesés Bodhiszattvák kalandjait, a keleti túlcsapongó képzelet szülte, tarkábbnál tarkább, olykor rendkívül regényes elbeszélésekben leíró legendák, az úgynevezett dsatakák. Az együgyű dajkamesetől az *Ezeregy éjig* csaknem valamennyi rege innét veszi eredetét.***) Igaz, vannak, kik Weberrel, a jeles német szanszkrit tudóssal, a mesevilág ind eredetét kétségbe vonják és sok ind mesét a görögöktől származtatnak, de itt az a hiba, hogy ezek a görög mesék nem eredeti alakjokban, hanem csak későbbi átdolgozásukban maradtak fenn s így az összehasonlításhoz hiányzik a biztos alap. Plato említi ugyan mint általánosan ismert dolgokat, az Aesopüs-féle meséket, de magáról Aesopusról még azt sem tudjuk, micsoda nemzetiséghez tartozott, vajon zsidó, egyiptomi vagy phrygiai volt-e? A Babrius neve alatt ismeretes s a hagyománytól legrégebnek tartott hellén mesegyűjtemény, hétszáz évvel későbbi dátumú, mint Aesopus föllépésének ideje. Ennél jóval régiebbek a buddhista dsatakák, mert van rá adatunk, hogy a

*) 1. *The Jātaka Mālā or Bodhisattvāvadāna Mālā by Arya-Cura*, Ed. by H. Kern. (Boston és Lipcse, 1891.) Harvard, *Oriental Series* I. 2. *The Jātaka together with its commentary being tales of the anterior births of Gotama Buddha* ed. by V. Fausbøll. 5. köt. (Lond., 1877—92.) 3. *Der Buddhismus und seine Geschichte in Indien* von H. Kern, übers. von H. Jacobi. (Lipcse, 1882—84.) 2. köt.

**) Az ind mesék irodalomtörténetére nézve v. ö. Müller Miksa, *On the migration of fables. Chips from a german Workshop* IV. 145—209. (Lond., 1875) és Keith Falconer bevezetését a Kalila és Dimna angol fordításához *Kalilah and Dimnah*. (Cambridge, 1885.)

veszáli buddhista zsinatkor (380 Kr. e.) már létezett egy ilyen címet viselő legendás könyv és az V. században (Kr. u.) már mai szerkezetükben meg voltak a Fausbölltől kiadott páli nyelvű dsatakák. Némi befolyást gyakorolhattak, sőt kétségkívül gyakoroltak is a görög népregények az indiaiakra, mert úgy az ind, mint a görög hozzánk eljutott legrégibb mesekönyveket több századdal megelőzte Nagy Sándor indiai hadjárata, mikor a két árja nép közelebbi viszonyba lépett egymással. Valószínűleg már a buddhizmus keletkezése előtt élt a nép ajkán a legtöbb későbbi buddhista legenda, mint igénytelen népmese s kész anyagúl szolgált a buddhista erkölcstanítóknak, kik mesébe burkolt tanítással akartak hatni hallgatóik lelkületére. Egyszerűen átvették a mesét, csak annak legszebb jellemű szereplőjét keresztelték el Bodhiszattvának. A Bodhiszattva nem egyéb, mint egy tökéletlen Buddha s mivel többféle Buddha van, a legnagyobb az úgynevezett Tathágata mellett, úgy van többféle Bodhiszattva is. Minden Buddha kénytelen sok életem át újra meg újra születve, itt a földön Bodhiszattva minőségben érdemeke megszerezni magának. Ő éppen úgy emelkedik alacsony állásból magasabbra, fokról-fokra, mint valami katonatiszt vagy polgári hivatalnok. Három időpontot szokás egy ilyen Bodhiszattva pályáján megkülönböztetni, első a gondolat, az eszme megfogalmazása, második az erős elhatározás, harmadik végül a kinevezés. A kinevezett Bodhiszattva még nem igazi Buddha, hanem csak a fele Buddha-jelölt, kinek sok jó cselekedet és önfeláldozás árán adják csak meg a Buddha-méltóságot. Elég hosszú ideig tartó iskoláját a földi nyomorúság és viszontagságoknak kell kijárnia, míg célját, a buddhaságot elérheti. Így a buddhizmus alapítója, Sziddhártha, harminczöt évig küzdött a buddhaságért. Tíz fő tökéletességből állnak a Bodhiszattva erényei; ezek a részvét, az erkölcsösség, a világról lemondás, az okosság, a lelki erő, a türelem, az óvatosság, a barátságosság és az egykedvűség. Nagy kötelezettségei mellett megfelelő előjogai sem hiányzanak a Bodhiszattvának, így biztos lehet a felől, hogy nem születik újra a lélek-vándorlás útján a nyolcz nagy pokol valamelyikében vagy az alaktalan világ lakójaként, attól sem kell tartania, hogy nőnemű lény személyében jön újra a földre. A dsatáka születési történet, vagy mint a vele többször egy értelemben használt szó, az avadána, egyszerűen csak történet,

olyan elbeszélés, mely egy ilyen nagyratörő Buddha-jelölt életéből veszi tárgyát. Meglehetősen nagy a dsatákák száma. A déli buddhisták 550-et, az éjszakiak ennél sokkal kevesebbet, 34-et számítanak vallásos könyveik közé. Ez utóbbi szám, Gautama teljes harmincznégy életével, a Buddha-méltóság elérése előtt, látszik némi viszonyban állani. A régi hivatalos szám is 34 lehetett, mert Gautama egyik mellékeve, a harmincznégy dsatáka ismerője. (Catustriṃśaj-jātakajña). Az Arja Surának tulajdonított, újabban Kerntől kiadott szanszkrit dsatáka könyv, az éjszaki buddhisták tanának megfelelőleg, 34 dsatákát tartalmaz. Ezek közül sok megvan a Fausbölltől kiadott, páli nyelvű dsatáka-gyűjteményben. Némelyik dsatáka a nem-buddhista szépirodalomból veszi a tárgyát, így a szép Unmádajanti, a bolondító szépségű leányról nevezett,*) melyben a sibik királya személyében emberi alakot öltött Bodhiszattva egészen úgy viseli magát, mint Szomadeva híres szanszkrit mese-könyvében, a *Katha-Szarit Szagarában* szereplő Devaszena király.***) Alig van a két elbeszélés közt lényegesebb különbség. A hősnő neve a dsatáka könyvben Unmádajanti, Szomadevánál Unmáadini. Az ind mesében a csodaszép leány atyja kereskedő, a *Dsatáka-Malában* polgármester (pauramukhya). A többi részletre nézve igen megegyez a két versio. Egy, a mese tartalmára célzó bölcse mondással vezeti be szokása szerint, a *Dsatáka-Mala* szerzője, a történetet. Az igazakat, úgy mond, még fájdalomtól elkábultan sem engedi rossz útra térni erős akaratauk.

E mondás kapcsán beszéli el aztán a Bodhiszattva és a szép Unmádajanti esetét. A dsatáka meséje röviden a következő. Egy időben a Bodhiszattva, a sibik királyaként szerepelt a földi életben (kadācicchibinām rāja babhūva). Kormányzása a jó uralkodás mintaképe volt. A király polgármesterének akkoriban egy csodával határos szépségű leánya született. Roknai, mindenkit elragadó bájaiért Unmádajantinak (bolonditónak) nevezték el őt. Boldog atyja, mindenek előtt magának az uralkodónak ajánlta föl leánya kezét. Bodhiszattva,

*) *Jātaka Mālā*, 80. lap.

**) *Katha-Sarīt-Sāgara. Die Märchensammlung des Somadeva*, Sanskrit u. Deutsch. (Lipce, 1839.) A szanszkrit szöveg 200 és a német ford. 69. l.

mint óvatos ember, először a nők szerencse-jegyeihez értő braminokat (strilaksana vido bráhmaṇān) küldött a polgármester házához. A braminokat egészen elkábította Unmádajanti gyönyörű alakja és megnyerő modora, de első elragadtatásuk mámorából magokhoz térve, így okoskodtak: ha a király elveszi ezt a páratlan teremtményt, csak neki akar majd élni és el fogja hanyagolni az ország dolgait; jobb lesz ezért rossznak bélyegezni a veszedelmes szépet. Úgy is tettek. A királynak, azaz Bodhiszattvának azt mondták, hogy az a leány még megnezésre sem érdemes, arról pedig szó sem lehet, hogy őt a király nőül válassza. Bodhiszattva hitt küldöttei szavának és visszautasította a neki följánlott hajadont. Atyja, mikor az uralkodó elhatározásáról értesült, az első miniszternek adta Unmádajantit nőül. Véletlenségből, egy kikocsizás alkalmával, megpillantja Bodhiszattva a királyi menetet palotájának erkélyéről néző Unmádajantit. Magától értetik, hogy fülíg szerelmes lett a látatlanul visszautasított leányba. Kocsisától megtudja, hogy az az ígésző szépség Unmádajanti, az ő miniszterelnökének, Abhiparágának a felesége és Kiritavatszának — így hívták a polgármestert, — a leánya. A szerelmi búbánattól beteg Bodhiszattvának hiába ajánlja föl nejét hű minisztere, hogy egy vagy más módon elégítse ki vele vágyait. Az erkölcsös Bodhiszattva megmarad a jó úton és ellent áll minden érzeki csábításnak. A Bodhiszattva önfeláldozási készsége és minden elő lény baja, szenvedése iránti őszinte részvéte nem ismert határt. Így a *nőstény tigris* című dsatákában, mely első Arja Sura könyvében körülményesen el van mondva, hogy a bramin családban világra jött Bodhiszattva vándorlásai közben lát egy kicsinyeit fölfalni készülő tigris-anyát. A nyomorúság és éhségtől kölykei iránti természeti vonzalmából kivetkőztetett anyaállaton annyira megesik a szíve, hogy más eledel hiányában, saját testét adja oda a tigrisnek, csakhogy az megkímélje kölykeit. Másik fő tulajdonsága Bodhiszattvának a bőkezűség, ez a keleten legjobban magasztalt erény. Az igazi Buddha-jelölt, ha kéri, mindenét odaadja. Jó példa erre a Visvantara néven ismeretes dsatáka, melyet Neumann szerint, minden gyermek ismer Indiában.*) Ez a dsatáka minden ízé-

*) Ich möchte hier nur an die weitverbreitete *Vessantara-Leqende* (páli alakja a szanszkrit Visvantarának) erinnern: es kommen

ben buddhista fölfogás műve. Arja Sura szanszkrit nyelvű elbeszélése *) csak apróságokban különbözik az eredeti páli legendától. Mint az eredetiben, úgy itt is egy csodálatos, legjelesebb kétfogú (dvirada-vara) névvel jelölt elefánt elajándékozása kelti föl ellene az országnagyok haragját, kik arra bírják Szandsaját, a sibik fejedelmét és a Bodhiszattva atyját, hogy mint Dasaratha Valmiki remek ind eposzában, Rámát, a vadonba száműzze fiát. Szandsaja fájo szívvel enged a nép akaratának és Vanka hegyére, a páli eredetiben Vakra-giri a hely neve, mind a két szó különben egyet, görbe hegyet látszik jelenteni, küldi fiát, Visvantarát, a Bodhiszattvát. A száműzött királyfi, mielőtt a vadonba menne, nem egy százerre becsült kincseit kiosztja a nép közt. Mindenét eladakozva megy aztán egy kocsin nejével, Mádrival és két gyermekével, Dsalin nevű fiával és leányával, Krisnadsinával, a Vanka-giri felé. Útközben sem kímélik meg a segélykérők. Először a lovakat kéri el tőle. Vonakodás nélkül kifogja a kocsiból és átadja őket. Ekkor a lovak nélkül maradt Bodhiszattva kocsija elé négy vörhenyes, gazella alakot öltött fiatal jaksa szegődik és mint jól betanított lovak, szélgyorsasággal röpitik tova a kocsit. Barátságos beszélgetés közben haladnak így baj nélkül egy ideig. Ismét kéregető braminra akadnak. Ennek kocsira van szüksége. Bodhiszattva készségesen leszállítja hozzá tartozandóit és átadja neki a kocsit. Gyalog szerrel folytatják tovább útjukat. Bodhiszattva fiát, Dsalint, neje Mádrí, kis leányukat, Krisnadsinát, viszik. Elérve rendeltetésök helyére, a Vanka hegyre, remeték módjára élnek a kies vidéken, egy fűből készült kunyhóban. Az adakozót itt sem hagyják békén. Neje, Mádrí, távollétében, ki ehető bogyókat és gyökereket szedni ment el az erdőbe, egy törődött, boton sántikáló bramin vetődik oda és elkeri cselédeknek Bodhiszattva két gyermekét. Ez a leendő Buddha legkeményebb próbája. Ő sem ment még egészen az emberi érzelmek- és gyöngeségektől. Fájo szívvel adja át szeretett gyermekeit a mogorva, rosszkedvű öregnek s

darin Beispiele von Aufopferung und Selbstverläugnung vor, von denen wir in Europa nicht einmal eine schwache Vorstellung machen können. *Die innere Verwandtschaft buddhist. u. christ. Lehren.* (Lipese, 1891.) 11. l.

*) *Jātaka Mālā* ed. Kern. 51. l.

csak arra kéri, hogy atyja országának vegye útját, ott majd nagy jutalmat kap a királyi gyermekekért. Az öreg ridegen visszautasítja a bánkódó apa kérelmét, azt adva okúl, hogy ott meggyülne neki a baja a gyermekekkel, mert senki sem hinné el neki, hogy jó szerrel jutott hozzájuk. Bodhiszattva erre minden további ellenvetés nélkül elbocsátja cselédül adott gyermekeivel az öreg bramint. Kimondhatatlan az erdőből visszatérő s gyermekeit hiába kereső anya fájdalma. Férje sokáig nem meri a szomorú valót neki megmondani. «Oh jaj nekem, nem látom két gyermekem s te nem felelsz. Bizonyosan szájalomból nem akarsz rossz hírt mondani». Alig tudja a Bodhiszattva megvigasztalni gyermekeitől megfosztott feleségét. Ha kérnék — úgy mond, — hogy lennék én képes saját életemet is valakinek oda nem adni (Jácitena kathaṃ cākyaṃ na dātumapi jivitam)? Utoljára Indra, az istenek feje, bramin alakban elkéri a Bodhiszattva feleségét. A semmit meg nem tagadó Bodhiszattva eleget akar tenni kívánságának, mire Indra, saját isteni alakját öltve magára, dicséri a Buddhaságra törekvő, önmegtagadót kegyességét s visszaadja neki feleségét. A másvilági jelenéstől megilletődött vagy Indrától kényszerített bramin ezalatt haza viszi a gyermekeket nagyatyjokhoz s így minden jóra fordul. Mindezt a Buddha-méltóságért teszi Bodhiszattva. Áldozata annál értékesebb, mert ő még nem emelkedett felül a földi vonzalmak és ellenszenvek világán. Nem egyszer állatnak születik a Bodhiszattva, ilyen alacsony állásban sem hazudtolja meg isteni természetét. «Még állatoknak születve is (tiryaggatānāmapi) nagy áldozatokat hoznak az igazi jámborok.» Így kezdi Arja Sura, *A nyúl* című dsatakát. *) Bodhiszattva nyúllá változva jött a világra egykoron. Ebben az alsórendű minőségben úgy viselte magát, hogy még az Istenek is csodálták. A bramin alakban vendégnek jövő Indra, Istennek mást nem adhatva, hogy a vendég iránti kötelességének eleget tegyen, öntestét adja táplálékul és az égő tűzbe veti magát. Indra ezért hálából a holdba teszi a nyulat. Innen magyarázza a buddhista legenda a hold «nyulas» (çaçin) és «nyulat hordó» szánszkrit neveit. **) Ehhez hasonló dicsőítése a minden áron s min-

*) *Jātaka Mālā*. 27. 1.

**) De Gubernatis: *Die Thiere in der indogermanischen Mythologie*. Aus dem engl. übers. von Hartmann. (Lipce, 1874.) 391. 1.

denkivel szemben üzendő jótékonyáságnak meg van az óriási ind hősköltemény, a *Mahābhārata* egyik epizódjában, hol a hitvesétől megfosztott him-galamb annyira tiszteli a vendég-jogot, hogy a vadásznak, neje elrablójának, kedvéért, ki kalitkába zárt zsákmányával az ő fészket hordó fa árnyékában pihen le, más táplálékkal nem tudván neki szolgálni, tűzbe veti magát.*) Egy igen elterjedt egyiptomi mesére ismerünk a *Satapattra* (betűszerint száztollú) *harkály* című dsatákában. A Bodhiszattva egykor bizonyos erdős vidéken, tarka tollakkal ékeskedő, harkály-madár alakban éldegélt. Nagy emberszeretete és szánakozó részvéte minden élő lény iránt, nem engedte meg neki, hogy valódi harkály módjára, élő lényekkel, rovarokkal táplálkozzék. Ezért csak a fák gyöngye hajtásaival, illatos virágokkal, édes mézzel s különféle gyümölcsökkel elt. Az erdő vadjai őt gondviselőjöknek, főnöküknek tekintették. Találkozik egy beteg oroszlánnal, melynek torkán akadt egy csont. A szánakozó harkály ügyesen kihúzza azt. Később, mikor éhségtől gyötörtetve, részt kér az oroszlán bőséges lakomájából, a háladatlan fenevad rátámad, hogy nem elégszik meg azzal a ritka szerencsével, hogy sértetlenül kivihette fejét az oroszlántorokból. Az új *Oriental Series* első kiadványa, mint a főntebbiekből kitetszik, nem tartalmaz ugyan sok újat, de azért nem egy érdekes párhuzamos elbeszélést szolgáltat a páli eredetiben kiadott legenda-gyűjteményekhez. Ehhez járúl még az a szintén méltánylandó körülmény, hogy Arja Sura művének nyelve, a szanszkrit, sokkal általánosabban ismert, mint a buddhisták szent nyelve, a páli. A könyv szép kiállítása és jutányos ára, bizonyára sok barátot fognak szerezni az új keleti szöveg kiadó-vállalatnak. A szerkesztőnek, Lanmannak, a kitűnő amerikai indianistának, neve kezeskedik a *Series* kiadványainak magas színvonaláról és tudományos értékéről.

KÉGL SÁNDOR.

*) *Legenda ob okhotnikje i parje golubej*. Kiad. Kosszovics. (Szent-Pétervár, 1859.)

A MAGYAR NYELVTÖRTÉNETI SZÓTÁR ÜGYÉBEN.

Minthogy Brassai Sámuel kijelentette, hogy e szótár ügye mindenkit, a kinek magyar az édes anyanyelve, közelebbről érdekel, legyen szabad alúlírottnak is egy-két észrevételt tennie, az említett szótár hibáit és hiányait illetőleg.

A legelső hiány, a mit az összehasonlító philologia művelője észrevesz, az, hogy a szótár nem ad etymológiát, vagy ha a szerkesztők nem tartották tanácsosnak az etymologia jegére vakmerősködni, hogy legalább nem sorolja föl az idegen nyelvekben előforduló rokonhangzású szokat. Pedig igenis érdekli az összehasonlító nyelvtudomány említett munkását az, hogy például „ikra» magyar vagy szláv szó-e, hogy «kólya» eredetileg lengyel szekér volt-e vagy magyar stb. Egyáltalában lépten-nyomon azt veszi észre az olvasó, hogy a szótár nagyon pongyolán van megszerkesztve. A szerkesztők védelmekben folyvást az utasításokkal mentegetődznek, de miután az *Előszó* tanúsága szerint az utasítások kidolgozásával magok a szótár szerkesztői voltak megbízva, ő reájok háramlik a hiba.

Nagyon sajnálatos az, hogy a szótár szerkesztésében a szerkesztők egy-két pongyolán szerkesztett külföldi szótárt választottak mintakul, midőn volt jobb mustra az utánzásra. Így példának okáért, ha a szerkesztők elfogadták volna dr. Skeat, Cambridgeben az angolszász nyelv tanárának tervét, nem lett volna szükség majdnem 300 lapra menő szómutatóra. Itt Angliában eddig neveltünk azon az adomán, hogy a falusi ember kicsinylőleg szolt egy új szótárról, mert nem volt benne index. A tréfa elvesztette tréfás jellegét, a mióta a *Lexicon Linguae Hungaricae Aevi Antiquioris* meg-

jelent. Dr. Skeat, az ő *Etymological Dictionary of the English Language* szerkesztésénél a szók «családosítását» alkalmazta, de e mellett megőrizte a szók betűrendes elhelyezését is és azért nincs szüksége szómutatóra s ekképen rendkívül megkönnyíti a könyv használatát. Egy más, ilyen czélszerűnek bizonyult újítás Skeat szótárában az, hogy a columnák tetején mutató szóúl mindig az alapszót és nem az összetett vagy levezetett szót nyomtatja. A magyar szótár második kiadásánál talán azt a tervet lehetne elfogadni, hogy az alapszók nagyobb betűkkel nyomattassanak, így: MEG-FONTOL—FONNYADAs.

Az új magyar szótárnak legrikítóbb hiánya és hibája azonban az, hogy nevének nem mindig felel meg és nem minden esetben ad hű képet a nyelv múltjáról és az egyes szók historiájáról. Lássunk példákat. Fölnyitjuka «huszár» szót. A legrégibb idézet erre Nyírkálaliból van adva, ki a «források jegyzéke» szerint 1484 körül írta össze fogalmazvány-mintáit. Van egy másik idézet is, a *Régi Magyar Nyelvmélekekből* és az a szerencsés halandó, ki Buda-Pesten vagy Londonban lakik, elmehet az Akadémiába, illetőleg a British Museumba s megnézheti, hogy mily esztendőből való a kérdéses okirat, mert maga a szótár erre nézve nem ad fölvilágosítást. De mit csináljon az a szerencsétlen ember, ki valahol az Alföldön szomjazza a nyelvtudományt s kinek nincsen se pénze se ideje, hogy hébe-korba elránduljon a fővárosba? A mint a gonosz véletlen akarja, e pillanatban e sorok írójának sincs alkalmja elmenni a British Museumba s azért nem döntheti el, hogy a *RMNy.* II. 98. alatt közölt «hozár» alak régibb-e az 1484-diki «huszár» szónál s hogy vajon nem kellene-e megrónia a szerkesztőket azért, hogy a Szarvas Gábor előtt nem ismeretlen *Magyar Nyelvőr* című folyóirat útján nem közölték azt, hogy Pesty Frigyes tanúsága szerint «Huszár» mint családnév már a XV. század elején előfordúl.

Van azután ilyenféle idézet is a szótárban «BékOkl.», «Gér: Kár. Cs.», stb. Letesszük a harmadik kötetet, fölveszszük az elsőt, utána nézünk a források jegyzékében és azt találjuk, hogy az előbbi a *Békés megyei Oklevéltárból*, az utóbbi pedig a Károlyi-család levéltárából van, de arra nézve, hogy az idézet évét hogyan kell meghatározni, egy árva szónyi utasítás sincs adva. Tehát van itt nyelvhistoria dátum nélkül! Reméljük azért, hogy a magyar tudományos Akadémia pótlólag a források jegyzékéhez egy-két nyomtatott lapot meg fog küldeni az előfizetőknek, a melyeken mindazok a források, melyek a jelen jegyzékben dátum nélkül jelentek meg, újra fölso-

roltatnak, még pedig oly módon, mint például a *Corp. Gramm.*-ből vett idézeteknél, hol a lapszám segélyével meg lehet határozni az idézet évszámát is. E lapok úgy legyenek nyomtatva és nyírva, hogy azokat a szótárnak már bekötött példányaiba be lehessen ragasztani.

Lássunk egy más példát, a «kocsi» szót. A régi szótárakból vett idézetek után egyszerre megered minden kapcsolat vagy bevezetés nélkül a szavak árja. «Aurigatione assidua usus est. Dieser ausdruck Bonfins gab dem Listhius anlass, folgende randglosse . . . stb. stb.» És következik itt egy 26 sorra terjedő értekezés, egyszerűen Cornidés cikkéből, az *Ungarisches Magasin*-ből kiollózva. Még azt sem magyarázzák meg, hogy tulajdonképen kire czéloz az idézet s az olvasó csak gyaníthatja, hogy Mátyás királyról van szó. De ha Cornides cikke kéznél volt, miért nem merítették belőle bővebben a szerkesztők? A legrégebbi idézet az 1523-diki decretumból van adva, pedig Cornidesnek ugyanaz a cikke idézi Zsigmond, pécsi püspök számadó könyvéből az 1494. év alatt «pro Kochy», «currum Kochy» és «curribus Kochy» 1495-ből. Ugyan abból a cikkből került volna még egy Miksa császár idejéből való idézet a «huszár» szóra, ugyancsak 1494-ből egy-egy a «kötélgyártó» (a szótárban legrégebbi 1641) és «istráng» (a szótárban a legrégebbi 1574 körül) és alkalmasint más szókra is. Az istrángra vonatkozó idézet «Born: Evang. IV. 3086» fordul elő, de a források jegyzéke csak az első három részt ismeri.

A szerkesztők magok is elismerik a bevezetésben, hogy «a régi, nevezetesen pedig a latin okíratokban szórványosan előforduló szók tekintetében észrevehető hézag mutatkozik». Az «észrevehető» szó egy régi adomára emlékeztet. Az Anglia meghódítására küldött spanyol armada hajói közt is oly hézag volt észrevehető az összecsapás után, hogy több volt a hézag mint a hajóhad. Pedig a legrégebbi szókincs képezi a legérdekesebb részét egy nyelvnek és épen ebben a tekintetben van leginkább szüksége támogatásra, útmutatásra, tanácsra nemcsak az iskolavégzett embernek, de még a philologusnak és historicusnak is. Minthogy azonban a szerkesztők elmondták a «peccavismus»-t, fölösleges volna példákat idézni. Elfogadjuk a szerkesztők jelszavát és megelégszünk «az elérhetővel», ámbár igen sokszor a «nesze semmi, fogd meg jól» jobban illett volna mottoúl.

Az elhamarkodottság és pongyola szerkesztés még az apróbb részletekben is mutatkozik. Így például «kornét-lovas (Fahnen-

junker)» szóra a szótár a következő idézetet adja: «(Az várban volt) három kornét lovas és négy zászló-allya gyalog», hol maga az idézet is azt mutatja, hogy négy Reiterkompagnieről és nem négy Fahnenjunkerről van szó s hogy az idézet a «kornéta» szóhoz tartozik (hol nincs meg) és nem a «lovas» szóhoz.

A bevezetésben említett «hibák és tévedések fölfedezéséből támadt bizalmatlanság» vagy inkább «bizodalmatlanság» föltámad az olvasóban ép úgy, a mint föltámadt a szerkesztőkben, oly különbséggel azonban, hogy míg a szerkesztőknek meg volt az alkalom és idő a kétség eloszlátására, az olvasó nincs mindig ily kellemes helyzetben és bizodalmatlanul leteszi a könyvet.

Egy angol közmondás azt tartja, hogy ha egyáltalában érdemes valamit megtenni, érdemes azt jól elvégezni. Azt ajánlanám az Akadémiának, hogy küldjön el egy-két philologist Oxfordba, a Scriptoriumba, hol jelenleg dr. Murray és assistensei el vannak foglalva a *New English Dictionary* szerkesztésével. A magyar szótár forgatása után az angol nyelvtörténeti szótár lapozgatása gyermekjáték. Az átmenet valóban kellemes. Minden szó meg van a maga helyén betűrendben, ámbár maga a földolgozás a «családosító» rendet követi. Ott van az etymologia is, ha van; ha pedig nincs, «oda teszi a szerkesztő, hogy etymology doubtful» vagy «etymology unknown», a szerint, a mint kétséges vagy ismeretlen. Továbbá felsorolja az idegen nyelvekben előforduló rokon szokat. És a mi rendkívül megkönnyíti a szótár használatát, minden idézet előtt ott áll a dátum. Ámbár az angol szótárt is «iskolavégzett, tanúlt emberek» használják, a szerkesztő nem restelli odatenni a dátumot s nem elégszik meg avval, hogy Shakespeare, Beaumont, Swift vagy Dickens használta a szót. Szegény magyar embernek odavetik, hogy Amadé *Dialogus Diophanes és Scotodulos között*, Endlicher *Két Rákóczy György*, Simai Kristóf, *Magyar Nyelvőr* stb. stb. Ha az illető munka nincs meg szerény könyvtárában vagy iskolás gyerek éveiből nem emlékszik a dátumra, tehát az az ő vesztesége és csak szegénységét vagy rossz emlékező tehetségét okozhatja és szidja. Tanúlt emberek számára készült a Cambridgeben tavaly megjelent *Stanford's Dictionary of Anglicised English Words* is, és mégis kinyomatja mindenhol a dátumot. De talán úgy vélekednek a szerkesztők, hogy ha Littré elég jó a francziáknak és Grimm a németeknek, a magyarok elégedjenek meg az elérhetővel és ne kíváncsozzanak olyasmi után, a mi nincs meg az «utasítások»-ban s a mire nem került sor vagy idő az 1874-től 1888-ig lefolyt évek alatt.

Curiosumként, nem pedig gáncsoskodásból említem föl, hogy a «paprika» szó nem fordul elő a *Magyar Nyelvtörténeti Szótárban*, pedig a magyar valószínűleg ismerte a paprikát a XVII. század óta. No de volt már kezemben angol-orsz szótár is, melyben elfeledték megszűni, hogy a kozákokat hogy hívják muszkaúl.*)

London, 1893 június havában.

KROFF LAJOS.

*) Tudtunkkal a *paprika* szó irodalmunkban 1775-ben Csapó *Fűves kertjében* (283. oldal) fordul elő legelőször. Szerk.

É R T E S I T Ő.

Kazinczy Ferencz levelezése. A m. t. Akadémia irodalomtörténeti bizottsága megbízásából közzéteszi dr. Váczy János. Harmadik kötet. 1803—1805. Buda-Pesten, 1893. A m. t. Akad. kiadása.

1803—1805-ből valók a levelek, melyeket a harmadik kötet magába foglal. Dr. Váczy buzgósága s szorgalma ezt a kötetet is értékes, a levelezésben előforduló mellékszemélyek körül is tájékoztató jegyzetekkel, név- és tárgymutatóval s bevezetéssel látta el. A bevezetés a levelezés tartalmát csoportosítja a főbb szempontok szerint; s Váczyt kiadói heve itt legfőlebb két helyen ragadta túl a kellő mérsékleten. Nem mindenki fogja elhinni, hogy a fiatal Cseh József levelei a »magyar epistolographiának elsőrendű termékei»; sem azt, hogy a tárczának, e »később kifejtett műfajnak» első nyomait irodalmunkban Kazinczy azon leveleiben kell keresnünk, hol barátait a legújabb politikai hírekről tudósítja. Ép oly joggal mondhatnók akkor, hogy a ma virágzó tárcza-rajzok, karczolatok, tárczai idyllek első nyomait is Kazinczy leveleiben találhatjuk föl. S utalhatnánk azon sorokra, hol érzékeny »scénákat» ír le s barátainak elmeséli, hogy kérte meg Sophie kezét stb. stb. Az egyik föltevés ép oly kevésbé találó, mint a másik. De annál útbaigazítóbbak a kiadó megjegyzései Kazinczy viszonyára Csokonaihoz. Röviden így fejezi ki ítéletét: »A művészi ízlés és a két író fejlődésének különböző útjai más irányt jelöltek ki Kazinczy, mást Csokonai számára s irodalomtörténetíróink (mind?) Kazinczynak e költői iránytól való idegenkedését átvitték Csokonaira, mint emberre is.» Kazinczy szeretetreméltó egyéniségét, lelkének legszebb értelemében »gyermekies» voltát szépen mutatja az, hogyan védi Csokonai személyét anyja ellenében, mikor a költő műveiben az ő ízlését annyiszor

megsérti. Bizony az a Csokonai Kazinczy ízlése szerint nem kényes, nem válogató! Egyik sokat bámult költeményének is milyen pórias czíme van: *A pillangóhoz*. A vájt fül itt azt szeretné hallani inkább: *A lepéhez*. De azért Kazinczyban nincs Trisottin-ből egy szemernyi sem; néha kicsinyeskedő megjegyzései mögött mindig valóban nagyobb műveltség s finomság rejlik; csak a profanum vulgar-t gyűlölte igazán, s a hol tehetséget, buzgóságot, jellemet látott, ott igazán — «hevült, szeretett».

Sűrű levelezése nyomán nemcsak a kor irodalomtörténetét, hanem Kazinczy életrajzát is meg lehetne írni apró részletekig. 1803—1805-ig majdnem minden gondolatáról, hangulatáról, örömről, bűjáról értesülünk. S semmi sem mutatja Kazinczy tiszta lelkét annyira, mint az, hogy ez a közelség csak szeretetreméltóbbá, kedvesebbé teszi alakját. Kazinczy mindvégig gyermeki lélek, kiről elmondhatni, a mit Goethe jegyzett meg Schillerről, hogy «minden hitványság s durvaság, messze ködben maradt mögötte»; idylli örömekre termett; ruganyos szellemű, kit egy szép gondolat, egy szép verssor minden viszontagságban kedvre deríthetett. S e lágyaság mellett volt benne lobbanó tűz s nem hiányzott belőle az ártatlan gúny sem. S azon emberekhez tartozott, kiket a viszontagság, a szenvedés el nem savanyít, hanem jobbá, emberibbé tesz.

Irodalmi szempontból a Csokonaién kívül legérdekesebb a Virággal, Szentgyörgyivel, Kiss Jánossal folytatott levelezése. Virág Benedek Pestről ír Kazinczynak, hol mint egy világtól elvonult philosophus sétálgat, pipázgat, versel s lelkesül az irodalom előhaldadásán. «Az én philosophiám most igen, igen ebben áll: noscere homines! megismerni az embereket!» E mellett szeret olvasni s úgy látszik, csak egy világi szenvedélye van: a dohányzás. Még levelébe is oda teszi, miután Kazinczy néhány fordításáról beszélt: «Kilencz az óra! Egyet dohányzom lenyugtom előtt.» A Horatius fordítója különben nem igen szereti az új, búslakodó, könnyező szerelmi lyrát. «Ha valamely szép lelkű ifjúval vagy ismeretes, ösztönözd, hogy írjon elméjéhez s ehhez a nagy nemzethez illendő dolgokról. A sok szomorú, fájdalmas phantáziái a gondolom-szerelemre mire valók? Vagy nem lehet-e vígan énekelni a szerelemről? Látod, némelyek készakarva abba a szerelmesen bolondoskodó melancholiának tengerébe vetik magokat s azt kívánják másoktól is, hogy mint ők, bolondok legyenek. A *Cisio* is többet ér. — Hát *Te*, mit tartasz felőlök? Küldj ismét paraszt-dalokat.» Ezeket szereti s untalan kéri Kazinczyt, hogy küldjön neki. «A minapában elalkonyodott vala már

a nap, — ablakomnál dohányozgatván, egy tiszta torokból hallám énekelni: «Mi haszna, galambom, ha előtted járok!» A hirtelen támadt kiabálás s zaj miatt többet nem érthettem. Nem tudná-e azt valaki nálatok? — Nem rossz vonás, hogy Horatius fordítója többre becsüli a régi dalt, a divatos, kesergő szerelmi versnél. Nem érdektelen Virág leveleiben lépten-nyomon hazafias buzdulataival találkozni, bár mosolyognunk kell néha a módon, a mint a nemzet fölvirágzását reményli. «A nagyváradí Hévvizeket jó volna valakinek leírni és egy rézre metszett képpel kiadni. Itt az idő, hogy fölnyissuk már szemeinket. Ez arra is szolgálna, hogy a haza jobban ismertessék, szeretessék a mieinktől.» Másszor ismét azt a naiv kérdést veti oda: «Ér-Semlyénben van-e iskola? Jó volna kikémlelni, melyik gyerekekben — de csak magyar nevű gyerekekben van jele a nagy észnek, vagy a rajzolatra, muzsikára kész indulat. Festőre, muzsikus-compositorra nagy szükségünk vagyon.»

A Szentgyörgyivel váltott levelek pszichológiai szempontból ép oly becsesek, mint irodalomtörténetileg. A tudós debreczeni orvos mindenesetre kiváló egyéniség volt, ha nem is jeles írói tehetség. S Kazinczy személyiségére nagyon szép világot vet, hogy őszintén ragaszkodott hozzá, bár irodalmi ítéletei s «nyelv-krisisei» nem egyszer érzékenyen sérthették az ő finnyásságát. Nem igen szerette a «selypítéseket» s ma, egy-egy részletben — nem egyszer igazat kell adnunk neki Kazinczyval szemben. A legbelátóbb orthologus volt, ki sokban engedett az újításnak. Csak védte az «ősi nyelv jusát», de azért a jó új szót szívesen elfogadta. Nyelvbeli ellenkezéseik ellenére megmaradt Kazinczy s Szentgyörgyi közt a baráti viszony; Szentgyörgyi Kazinczyban hódolt a nagyobb tehetségnek; Kazinczy pedig Szentgyörgyiben tisztelte az embert.

Hanem Kazinczynak fidus Achates-e mégis csak Kiss János maradt. Kiss János volt a «Schilleri lélek», Kiss János volt az, kiben törekvéseit megtestesítve látta. Kazinczynak mindenesetre egyik legnagyobb irodalmi öröme az az ének, melyet Kiss, a nemzet «elhalhatatlan dísze», házassága ünneplésére írt; s egyik legnagyobb irodalmi büszkesége pedig az, hogy Kiss verseit kiadhatta. «Verseidnek kibocsátása! — írja Kazinczy. — Oh barátom, mely jól ismered szívem gyöngéjét! Mely igen tudod, miben áll kevélységem! Csak küldd, küldd hozzám verseidet. Négy formában adom ki, oly pompásan, hogy lássa a haza, mit érdemelsz, hogy lássa a maradék, hogy becsedet ismertem s tudtam, mit ér az a szerencse, hogy együtt éltem veled s szeretetedet bírtam. — Ennél édesebb complimentu-

mot nem tehetél nekem.» Ez az előszeretet Kiss János iránt a legkézzelfoghatóbban mutatja, mily határok közt mozgott Kazinczy æsthetikai érzéke. Kiss Kazinczy szemében nagyobb költő volt, mint Csokonai, Berzsenyi, Himfi. E jelenséggel egyébiránt gyakran találkozunk az irodalmi pártok vezereinél. Nagyobbra becsülik az elvűséget a tehetségénél, az irányt a múltén.

—n.—

*Dr. Földes Béla. Társadalmi gazdaságtan (Nemzetgazdaságtan.)
I. A társadalmi gazdaságtan elemei. (Buda-Pest, Eggenberger 1893.)*

A közgazdaságtan egész rendszerét fölkaroló nagy munka ismertetésénél természetesen le kell mondanunk arról, hogy annak tartalmát még csak vázlatosan is ismertessük; szorítkoznunk kell tehát arra, hogy a munka beosztását, a dolgozás rendszerét föltűntessük s az író jellemző főbb vonásokat kiemeljük.

Két dolog jellemzi Földes Béla könyvét: az egyik, hogy e könyv a modern tudomány színvonalán álló, az egész európai és amerikai irodalom fölhasználásával készült, széles látkörű munka; a másik, hogy e könyv magyar munka, olyan, a mely az általános gazdasági jelenségeket és azok törvényszerűségeit magyar szempontból vizsgálja.

Földes a magyar gazdasági életből, a magyar gazdasági történetből meríti azokat a példákat, a melyekkel elméleti következtetéseit támogatja, s megvilágítja és a hazai viszonyokból indulva ki, általánosítás és elvonás útján deríti ki az elméleti igazságokat.

A munka elnevezése a magyar irodalomban újítást jelent, mert az eddig szokásos közgazdaságtan vagy nemzetgazdaságtan elnevezés helyett, a társadalmi gazdaságtan elnevezését használja. Ez elnevezést — úgy hisszük — csakhamar elfogadja majd az olvasó közönség, minthogy a modern gazdasági tudományban növekedik az úgynevezett társadalmi kérdések száma, melyeket a tudomány tárgyal. Kétséget nem szenved azonban, hogy maga az elnevezés egy tudományra nézve csekély jelentőségű; másként méltánylást érdemel a legújabb methodologus *) azon okoskodása, hogy tulajdonképen mind a nemzetgazdaságtan, mind a társadalmi gaz-

*) Dr. Julius v. Ganz-Ludassy *Die wirthschaftliche Energie.*
I. Jena. 1893.

daságtan, mind a politikai (köz) gazdaságtan egyaránt részei, még pedig egymás mellé rendelt részei a gazdaságtannak, az ökonomiának.

A munka beosztását, illetőleg Földes megtartotta a classikus megkülönböztetést a termelés, forgalom, a jövedelem megoszlása és a fogyasztás között. A négy részt megelőzi azonban egy alapvetés, mely tartalmazza mind azokat az általános viszonyokat és előfogalmakat, a melyek ismeretére a gazdasági processzusok elemzésénél szükség van.

Ez alapvetésből kiemeljük az irodalomtörténeti részt, különösen a socialismus ismertetését. Földes nem elégedett meg azzal, mint azt a legtöbb tankönyv teszi, hogy egyszerűen a főbb socialista írók neveit felsorolja, hanem nagy olvasottságát fölhasználva, a főbb socialistikus irányok világos képét nyújtja és azokat elemezve bírálja. Valóban helyesnek mondható ez eljárás, mert bármi nézetten legyen is az ember a socialistikus tanokkal szemben, azokat figyelmen kívül hagyni nem lehet, egyrészt azon jelentőségöknél fogva, melylyel, mint kritika, magában a gazdasági tudományban bírnak; másrészt a gyakorlati életre való kihatásuk miatt.

Az alapvetésben tárgyalja továbbá Földes a gazdaságtan mód szerét, a gazdaság-erkölcsi fogalmakat, a természeti és népességi tényezők jelentőségét a gazdaságban és végre a tulajdonjogot.

Mintegy kínálkozik e beosztás ellen didaktikai szempontból az az ellenvetés, hogy a tanuló csak akkor érti meg teljesen mind ezeket, ha már az összes gazdasági és társadalmi problémákkal megismerkedett. De ki kell emelni ezekkel szemben, hogy bár tan- és olvasókönyv Földes gazdaságtana, de ez nézetünk szerint, nem úgy értelmezendő, hogy e könyv az előadást és tanítást teljesen pótolja és nélkülözhetővé teszi, hanem az előadásnak és a könyv olvasásának kapcsolatosan kell képezniök az egyetemi hallgatót a gazdasági tudományokban. Viszont a művelt ember, ki e könyvet tájékoztató olvasmánynak tekinti, elég előismeretekkel bír már, hogy az alapvetésben előlegezett fejtegetéseket megértse és hálásan veszi majd e berendezést, mely a tulajdonképi gazdaságtani fejtegetések szabatoságát nagyban elősegíti.

A termelésről szóló részben az általános tanokon kívül természetesen a munka és a tőke a fejtegetés fő tárgyai. Ki kell emelnünk azt, hogy Földes behatóan foglalkozik a munkások személyi viszonyaival, eltérően az orthodox nemzetgazdaságtantól, mely a termelők rovására foglalkozott a termeléssel és a termelőket

elhanyagolta. A munka és a tőke reávezetnek a vállalat fogalmára, melyet Földes igen alaposan kifejt. Részletesen ismerteti a különböző jellegű vállalatokat — a nagy és kis vállalatot, egyes társas vállalatot — és végre a vállalatok legújabb képződményeit: a kartelleket és trustokat mutatja be.

A forgalomról szóló részben a pénz- és ár-elméletek analysise a könyvnek egyik fénypontja, s alkalmat ad a szerzőnek arra, hogy úgy a classikus tanokat, mint a német historiai iskolai tanokat elemezze, a legújabb osztrák iskolának vívmányait előadja és reá mutasson az e tanokban rejlő eltérésekre, megkísérelvén az egésznek logikai összeegyeztetését. Az árelméleti fejezetben a fizetési képességről fölhozottak a tudomány értékes továbbfejlesztésének tekintendők.

A jövedelemről szóló részben a munkabér, földjáradék, a tőkekamat és vállalkozói nyereség fogalmai és az ezekről szóló tanok tisztáztatnak. A munkabér-elméletek kritikája annak éles szétválasztásával van megírva: hogy vajon a munkabért a munka termelési költsége, vagy pedig az előállított cikk értéke képezze-e? Ily módon szembe állítatnak aztán a nemzetgazdasági és socialistikus elméletek, mely utóbbiaknak fő része a munkabér elméletéből áll. A földjáradékról szóló fejtegetést Földes fölötté érdekesen a magyarországi kincstári puszták jövedelmének bemutatásával kezdi meg és így viszi be az olvasót e nehéz tárgy elemzésébe. Ez elemzésnek végeredménye az, hogy a földjáradék különböző alakjait az elméletnek elkülönítve kell tanulmányoznia annak külön ágai szerint; különösen a városi házjáradékról szóló fejtegetések fontosak.

A fogyasztásról szóló rész jóval terjedelmesebb, mint a régibb kézikönyvek hasonló része, a mi okát abban leli, hogy a modern tudomány mindinkább arra a meggyőződésre jut, hogy a termeléssel egyetemben a fogyasztás képezi a gazdaságtan legfontosabb részét. Fölötté sikerültek Földesnek fejtegetései a gazdasági károkról, a túltermelésről és a fogyasztás hiányáról, standard of life-ről, valamint a háztartásról. A fényűzésről szóló fejezet végül alkalmat ad érdekes történeti tanulmányokra.

E nagy vonásokban rajzolt keretben foglaltatnak a társadalmi gazdaságtan általános tanai, vagy a mint szerzőnk nevezi — elemei. Kétségtelen, hogy Földes egyesíti magában egyrészt az egész gazdasági tudományt, annak céljait és vezérelveit áttekintő képességet, másrészt a mindennapi gazdasági élet kisszerű eseményeinek és jelenségeinek pontos, részletes ismeretét. E két tulajdonsága képe-

sítette őt arra, hogy oly könyvet írjon meg, a mely — a mellett, hogy a gazdasági élet minden aprólékos jelenségeire kiterjed — azokat folytonosan általánosabb szempontok alá sorolja és így az olvasót a gazdasági törvényszerűségeknek megértésére vezeti, egyszersmind pedig az önálló gazdasági ítéletet fejleszti.

Az egyes fejezeteken belül szerző mindenütt részletesen ismerteti az elméletek dogma-történetét a nélkül azonban, hogy az olvasót fárasztaná. Erre a módot csak igen nagy olvasottság adja meg, a mely Földesben nagy mértékben megvan. A classikus írók, a socialisták, a német történeti iskola, az osztrák pszichológiai iskola, az újkori angol és amerikai iskolák műveiben egyaránt járatos.

A dogma-történeti fejtegetéseket rendszerint azok bírálata követi és el kell ismerni, hogy e bírálatban Földes teljesen részrehajlatlan. Azután következik a szerző önálló formulázása, esetleg reá mutatók az elmélet tovább fejlesztésére.

Földes, mint egész könyvéből kitűnik, a nemzetgazdaságtan ethikai irányát követi, a mi különösen a munkáskérdésekkel kapcsolatos fejtegetéseiben tűnik föl. Szerinte a gazdasági erőkkel egyetemben erkölcsi erők is vezetik a gazdasági élet minden részét, sőt minden gazdasági cselekedet elbírálása csak úgy lehetséges, ha azt ethikai szempontból is vizsgáljuk. Földes e munkájával méltón sorakozik a modern angol és amerikai írók, Marshall, Ely, Clark stb. sorába.

Ki kell még emelnünk azt a tapintatos módot, melylyel Földes a statisztikát e könyvében is kezeli. A legjellemzőbb és legérdekesebb adatokat közli a nélkül, hogy az olvasót a számok sorozatával fárasztaná. De hazai szempontból mégis legnagyobb érdeme e könyvnek az, hogy az első munka, mely nem idegen országokból, sem azok történetéből meríti anyagát a gazdasági törvényszerűségek ismertetésére, hanem saját hazai forrásokból. Számos példa a gróf Károlyi-család és más levéltárakból, melyeket Földes közöl, mutatja, hogy mily elrejtett kincseket bírunk még e téren, melyek fölhasználásra várnak.

Földes társadalmi gazdaságtana kitűnően mutatja, mint lehet az általános nemzetközi, modern tudományosságot a hazai viszonyoknak szakszerű ismeretével egyesíteni.

Elmondhatjuk, hogy úgy elméleti tudományos, mint hazai szempontból irodalmunk egy becses munkával gazdagodott.

M. Gy.

Weiss Mihály. Egy szász államférfiú a XVII. századból. Írta Mika Sándor. Buda-Pest, 1893. (Magyar Történeti Életrajzok, IX. évfolyam, 1. 2. füzet.)

Nem mindennapi bíró volt Weiss Mihály, Brassó városának bírása, kinek híre messze terjedt a városháza falain túl. Udvarokkal érintkezett, sokáig daczolt fejedelmével s merész kézzel népek sorsába avatkozott.

Köszönettel tartozunk ez életrajz szerzőjének, hogy Weiss emlékére ily érdekes és tanulságos könyvben újította meg. Tulajdonképp megalakította történeti képét s kritikailag tisztázta életrajza adatait, főleg a brassói levéltár gyűjteményei fölhasználásával. Nyugodt és világos elbeszélése, nem nagyítja a dolgokat a hatás kedvéért, mindig tárgyánál marad és elfogultság nélkül fejtegeti a szereplők motivumait.

A hosszas bevezetés, mely Brassó városának igazgatásával, jövedelmeivel, kiadásával, külsejével és belső életével foglalkozik, első pillanatra talán hors d'œuvrenek látszik, pedig épen nem az. Nagyon is helyén van ez alapos és sok részben új tájékoztatás oly könyv bevezetésében, mely a város leghíresebb bírájával foglalkozik. Különben hogyan érthetnők meg Weiss szerepét? Jelentősége a város jelentőségében gyökerezik. «Brassó közjogi állása» — úgy mond szerzőnk — «e korban egy német birodalmi városával, vagy talán még helyesebben egy kanton élén álló svájci városával hasonlítható össze. Erődítéseit beleegyezése nélkül fejedelmi hadsereg meg nem szállhatta s maga a fejedelem is csak akkora kísérettel vonúlhatott a városba, mekkorát a tanács beereszteni jónak látott. Mióta a töröcsvári uradalmat megszerezte, kezében tartotta Töröcsvárnak a Havasalföldre vezető, akkor legfontosabb szorosnak, kulcsát s főnhatóságát kiterjesztette az egész Barcaságon kívül Fogaras vidék egy részére is. Ez egész területen Brassó zászlója lengett; nem állott ott fejedelmi vár, nem volt rajta fejedelmi őrség.» Adót fizetett és katonát állított a város, de különben valódi kis köztársaság volt és a vagyonosság, melyre kedvező földrajzi fekvésének kihasználása s polgárainak értelmessége és szorgalmával szert tett, nem csekély mértékben emelte kiváltságai fényét.

Weiss Mihály atyja Csehországból vándorolt Erdélybe s mint medgyesi polgármester fejezte be életét. Anyja a medgyesi tanács-

jegyző leánya volt. Iskoláit Medgyesen és Kolozsvárott elvégezvén, Prágában kapott alkalmazást a magyar királyi kancelláriánál. Húsz éves korában Rudolf őt testvéreivel együtt, medgyesi előnévvel, nemesi rangra emelte «szolgálati elismeréséül». De talán nem csatlódunk, ha e korai kitüntetést érdemein kívül vagyonságának is tulajdonítjuk. Azután még bolyongott egy kevéssé, de nemsokára letelepedett Brassóban, huszonegy éves korában (1590) nőül vevén az ottani városgazda leányát.

Már a következő évben a communitás, vagyis a százak tanácsának tagja lett. E tanácsot a városbíró és a városgazda válogatták ki a polgárok sorából oly formán, hogy minden városnegyedre huszonöt tag esett. A communitás választotta a tizenhat senatort és a senatus élén álló két fő hivatalnokot, a városbíró és a városgazdát (Stadthann). Weiss kilencz évig volt a communitás tagja s csak 1600-ban lett senatorrá, de időközben is játszott már politikai szerepet, noha inkább csak megfigyelője volt az eseményeknek.

Midőn 1600-ban mint legfiatalabb senator, a városi középületekre való felügyeletet vette át, Mihály vajda zsarnoksága súlyosodott az egész országra. Ez évben Weiss, ki nagyon szeretett latin verseket írni, számadási könyvének első lapjára a következő sorokat írta:

Barbara progenies dum nos vicina Valachus
Vexat, crudelisque improbitate regi...

A fiatal senatornak volt ezután elég alkalma tapasztalatok szerzésére. Jól jegyzi meg szerzőnk, hogy az 1605-ig tartó zavarok Weiss politikai nézeteinek fejlődésére mély és állandó hatással voltak. A gyors kormányváltások, a három nemzet meghasonlása meggyöngítették bizalmát a központi hatalomban s mind mélyebben gyökereztettek meg benne azt a hitet, hogy a szász nemzetnek s különösen Brassónak önmagán kell segítenie.

Bocskait eleintén nem akarták elismerni a szászok s még Brassó sem, hol Weiss 1605-ben már vezérszerepet játszott. De Weiss nem volt «érzelmi» politikus, mint Hueth, a szebeni bíró, ki rendíthetetlen híve volt a német pártnak. Weiss előtt Erdély nyugalma, vagyis inkább Brassó szabadságának föntartása volt a főczél, azért Weiss még ideje korán a diadalmas Bocskaihoz csatlakozott s Fejéregyházán mint nemzetének vezérszónoka kijelentette a rendek előtt, hogy a szászok most már készek meghódolni a fejedelemnek. Weiss nem csekély szolgálatokat tett a fejedelem ügyének s ép oly

buzgó híve volt Rákóczi Zsigmondnak is. Nem ok nélkül ragaszkodott Brassó városa a két magyar fejedelemhez, kik nyugalmas éveket szereztek az országnak. Midőn 1605 végén a városháza nagy termében összegyűltek Barcaság szabad szász községeinek bírái és esküdtei és megcsinálták a számadást az utolsó négy évről, kitűnt, hogy Basta és vallonjai ez idő alatt Brassónak és a Barcaságnak 365,000 frtba kerültek.

Hanem ekkor nem sejtették a brassóiak, hogy nemsokára még nehezebb éveket fognak élni egy nemzeti fejedelem alatt. Báthory Gábor iránt eleinte rokonszenvet éreztek. De a fejedelem nyugtalan, hódító politikája a két szomszédos vajdával szemben s különösen Radul, a havasalföldi vajda, ellenében nem tetszett Weissnak és polgártársainak. Radul jó barátja volt Weissnak, jó szomszédságot tartott Brassóval s a város kereskedelmi érdeke, valamint általában Erdély nyugalmas fönmaradása szempontjából ez a politika legalább is czélszerűtlennek látszott. De Báthory itt nem állapodott meg.

Gúnyosan s megvetően bánt a szászokkal s magaviselete, ha köztök megjelent, megbotránykozást és gyűlöletet keltett. Midőn 1610 elején Brassóban mulatott, Weiss a következő distichonban írta le benyomásait:

Multa vorans et multa bibens, mala multa locutus,
Gabriel hic vere Sardanapalus erat.

Hanem mikor e Sardanapalus ugyanez év végén elkövette a nagy államcsinyt és Szebent hatalmába kerítette, már vége szakadt Weiss türelmének. Rövid ideig még lepleznie kellett gyűlöletét. Midőn a következő év tavaszán Báthory visszatért a havasalföldi hadjáratról, Brassóban kénytelen kelletlen, de ünnepélyesen fogadták. A fejedelem fényes jó kedvében a Radultól zsákmányolt ágyúkat a városnak ajándékozta. Ez ágyúk voltak a mai fellegrvár első ágyúi és legelőször is adományozójok ellen dördültek meg. Mert Weiss és városa nem nézhették nyugodtan a szászok megaláztatását és kiváltásigaik eltiprását. Követeket küldöttek Bécsbe, Konstantinápolyba, barátjai lettek a fejedelem ellenségeinek és türelmetlenül várták az alkalmat, hogy nyíltan dacoljanak a fejedelem hatalmával. És ez alkalom is elérkezett Radulnak 1611 nyarán Brassónál kivívott győzelmével. Most már — úgy mond a brassói krónikás — fölmondottuk a fejedelemnek «a tüzet és vizet».

Érdemes megjegyeznünk, hogy Weiss Mihályt, noha már 1605 óta vezette a város ügyeit, bírónak csak 1611 karácsonyán választot-

ták meg. Oly nagy volt e hagyományaihoz ragaszkodó városban az anciennitás tisztelete.

Egy évnél tovább tartott a küzdelem, melyet Weiss a fejedelem ellen vívott. Nyakas, szívós ember volt, kit a gyűlölet és a megsértett jogérzet szenvedélyes és konok ellenállásra buzdítottak. Brassó ügyéért kész volt minden áldozatra. Nem üres szó volt az, a mit Báthorynak izent 1612 elején: «nem mondom azt, hogy aperte Felségednek ártani nem igyekeztem volna, mert tartoztam vele, mint hogy én a városé voltam s vagyok s nem az enyém». Nagyon sokat bízott a város erejében. Ali basának egyszer azt izente: «Akarom penig, hogy Nagyságod értse és hallja én tőlem, hogy Brassó városát nem pókhálóval kerítették, nem mehetsz mingyarást által rajta, nem is botlasz az falon által, dolog és munka kell ahhoz». E nagy bizalom volt merészségének magyarázata, de azért nem lépett könnyelműen a forradalom terére, hanem a mikor már ide volt sodorva, nem igen válogathatott az eszközökben. A legszerencsétlenebb gondolata az volt, hogy Giczit, a közönséges kalandort, akarta a fejedelmi székbe ültetni. Ellenfelei azzal vádolták, hogy «ő maga kancellár akar lenni». Mi is azt hiszszük, hogy bár mint szerette Brassót, némi sértett hiúság és személyes nagyravágás is ösztönözték törekvéseiben.

S ha még Brassóban maradt volna, «melyet nem pókhálóval kerítették», de a türelmetlenség s a város nehéz viszonyai arra bírták, hogy kivonúljon belőle. Hanem Földvár alatt csatát vesztett és menekülése közben egy hajdú leterítette.

Emlékét nagyra tartja a szász nemzeti történetírás, s részünkről is megérdemli, hogy bizonyos rokonszenvvel emlékezzünk meg róla, ki egy ideig buzgó híve volt a nemzeti fejedelemség ügyének, és kit az elkeseredett s gyakran kegyetlen küzdelemre oly politika ragadott, melyet Bethlen Gábor már kezdettől fogva helytelenített.

Meg akarjuk még említeni, hogy a tartalmilag is kiváló könyvet igen sikerült rajzok és történeti érdekű melléletek díszítik.

S végül még a *Függelék* is föl kell említenünk, melyben a szerző kimutatja, hogy a *Brevis Consignation* című följegyzéseket alaptalanul tulajdonítják Weiss Mihálynak. Szerzőjük valószínűen Fuchs Márkus, a brassai pap.

Carlo Cadorna: Religione, Diritto, Liberta. — Milano, Ulrico Hoepli 1893. — Két kötet nagy nyolczadrétben, XL. 1504 lap. Ára 18 olasz lira.

Cadorna e most, halála után, megjelent művét élte utolsó szakában írta, akkor, midőn Olaszország már birtokába vette fővárosát, s e ténynek jogosultsága ellen már csak a pápa tiltakozott. A szerző neve, politikai pályája, lángoló szabadságszeretete és mély tudománya igazolta azt a türelmetlenséget, melylyel e könyv megjelenését várták. Talán a hozzá fűzött túlságos igények, talán a kiváló politikusnak aggságában meggyöngült tehetségei okozták azt, hogy a türelmetlenkedők nagy része megcsalatkozott; s bár tagadni nem lehet, hogy e nagy szorgalommal és aprólékos gonddal írott műben sok helyes és kiváló elmét tanusító fejtegetéssel találkozunk, mégis inkább a Gioberti-féle iskola tanainak összegezése az, mintsem teljesen önálló alkotás.

Bárki olvassa Cadorna könyvét, ha csak egy kissé otthonos is Gioberti, a modern Olaszország e legkiválóbb philosophjának, politikai tanaiban, meglepetve veszi észre a kettő közötti párhuzamot és hasonlóságot, a mely nem pusztán a következmények gyanánt levont elvekre s a bizonyítás alapjára, érveire szorítkozik, hanem kiterjed az alakra is, a mű szerkezetére, fölosztására s a tárgyalásban követett logikai rendre is. Csakhogy mint ez az utánczókkal rendszeren történni szokott, a másolat, bármily tökéletes legyen is, csak árnya az eredetinek; a színek halványabbak, a gondolat, az eszme háttérbe szorúl és elveszti azon megragadó fönségét, melyet a géniusz öntött belé. Ezt mondhatjuk Cadorna művéről is: ő megértette Giobertit, de se annak ragyogó stíljét nem örökölte, se geniusának magas szárnyalását nem bírta visszaadni. Érdeme az, hogy a nagy philosoph egyes, odavetett gondolatait és tanait jogi szempontból fejtegeti s ezért munkája inkább jogphilosophiai és politikai jellegű.

Hogy Cadorna munkáját jól megítélhessük, foglalkozunk először mesterével. Sokan azt hiszik, hogy Gioberti philosophiai munkáiban tapogatózva kereste az útát és módot, hogy a pápa világi uralmát az olasz királyság egységével összhangba hozza; azt hiszik, hogy a turini philosoph valláspolitikai rendszere csak a primatus utopiájára vonatkozik, pedig e hiedelem teljesen téves. A pápának

azon felsőbbbségi jogát, melyet aquinói szent Tamás s utána a tomiták hirdettek, Gioberti soha sem fogadta el. Az ember anyagból és szellemből áll, mondja szent Tamás; az anyag fölött a császár, a szellem fölött a pápa uralkodik; de minthogy a szellem minden tekintetben és föltétlenül magasabb rendű valami, mint az anyag: világos, hogy az anyag fölött uralkodó császár a pápának alá van rendelve. Ezt a felsőbbbséget Gioberti sohasem állította, hanem igenis arra törekedett, hogy a pápaság és (olasz) királyság kibékítésén kívül teljesen összeegyeztesse és kibékítse a catholicismust a modern tudománynyal és társadalommal. Természetes, hogy ezzel a nagy és fönséges eszménnyel szemben a primatus utopiája csak átmeneti állapotot képezhetett a Gioberti képzelte fokozatos kifejlődés menetében s hozzá tehetjük, hogy pusztán rationális szempontból e stádium még csak nem is volt nagyon fontos.

Mert úgy Gioberti, mint iskolája és követői, szigorúan vallások voltak s a vallásról nem vitatkoztak, benne sohasem kételkedtek; másrészt azonban szívvel-lélekkel szabadelvűek voltak s a szabadságot, a maga legtokéletesebb alakjában, igyekeztek érvényre emelni, a politikai és társadalmi viszonyok minden ágazatában. A vallást a megfelelő térre és határok közé szorították, míg e korlátokon kívül, a tudomány minden ágában, a gondolat és ítélet föltétlenül szabadságát hirdették, sőt föl is használták azt, megtámadva a vallás külsőségeit, melyek a hit lényegét nem érintik, minők a hierarchikus rend és fegyelem, az egyház törvényhozó és politikai szervezete stb. Kivéve a vallás alapvető dogmáit, szabadon ítélték minden fölött, visszautasítva a tekintélyt s nem fogadva el igaz gyanánt mást, mint a mit a speculativ tudomány olyannak bebizonyít; s hogy ez így volt, bizonyítja az a körülmény, hogy a pápák és papok erkölcstelenségét és visszaéléseit, a világtörténelmet meghamisító egyházi írók csalásait senki sem ostromozta oly kíméletlenül, mint épen e neo-katholikus iskola.

Miként már mondtuk, Cadorna is ez iskolához tartozik; s ott, hol meg tud szabadulni hideg és túlságosan elvont jogbölcseleti fejtegetéseinek bilincseiből, egészen Gioberti nyelvén beszél és műve éles, alapos polemika az egyház múlt és jelen álláspontja, a világi uralomra való vágy, a királyok fölötti zsarnokoskodás és a korlátokat nem ismerő vallási türelmetlenség ellen. Különös ellentét, hogy e vallásos író, kinek hite megingathatatlan, kárhoztatja V. Pius, e kegyetlen eretnek-üldöző szentté avatását és csaknem örvendezik azon, hogy a reformáció megtörte az egyház egységét s meg-

mentette az emberiséget attól, hogy örökre a theokratia rabszolgája legyen!

Könyvének intentióját a következőkben foglalhatnók össze igazolni akarta az egységes olasz királyság azon tettét, hogy a pápa világi uralmát megszüntette; meg akarta védelmezni Olaszországot a Vatikán támadásai ellen, akár az elveszített pápai birtok visszaszerzésére, akár azon polgári és vallási szabadság csorbitására irányulnak azok, melyet az olasz nemzet élvez; s végül azt akarta bebizonyítani, hogy a megkülönböztető uralom (*regime di distinzione*), melyet Olaszország már részben alkalmazott, a lehető legjobb *modus vivendi*, noha úgy a klerikálisok, mint a jogtudósok megtámadják azt. E kitűzött cél elérésére Cadorna sorra veszi mindazon, akár gyakorlatilag alkalmazott, akár elméletben kifejtett politikai rendszereket, melyek az egyház és állam kölcsönös viszonyaival foglalkoznak, s különös előszeretettel bonczolja és dönti halomra a klerikális jellegű és a pápai suprematiát hirdető politikai rendszereket. Sőt azt mondhatnók, hogy e rendszerek fejtegetése és czáfolata tölti be a könyv nagyobb felét s ebben van szerző legjobban otthon, mert a jogphilosophiai és állami autokrátiára vonatkozó politikai rendszereket csak futólagosan és fölületesen tárgyalja.

Ezt talán azért teszi, mert ez utóbbiakat általánosságban elfogadja és a bennök hangoztatott elveket úgy tekinti, mint az egyház és állam közti megkülönböztető uralom alapdogmáit, míg ellenben azokat, melyeket nem fogad el, úgy tekinti, mint azon háborúk szükséges következményeit, melyeket a XVIII. század királyai és fejedelmei kénytelenek voltak az egyház túlkapásai ellen viselni. Mert tulajdonképen nem a jogbölcészeti rendszer ellen harczol, hanem inkább csak a jogphilosophok téves irányait és rendszereit támadja meg, a kik — mint például Marsilio da Padova és Hugo Grotius, stb. — az állammal akarják az egyházat helyettesíttetni, s az államra akarják ruházni a lelkiismeret s az egyéni szabadság fölötti zsarnokság azon jogát, melyet az egyház oly hosszú ideig bitorolt. Mert az állami törvényhatósági rendszer, mondja Cadorna, akár elméleti, akár gyakorlati, nem más, mint a klerikális rendszer elleni reactió, mert az egyház túlkapásai, melyekkel az államhatalom törvényes jogait bitorolta, kényszerítették az államot arra, hogy a visszatörlesztés eszközével éljen s olyan jogokat is magához ragadjon, melyek hatáskörébe nem tartoznak. S közbevetőleg, a porosz kultúrkampf hírhedt törvényeiről szólva, megjegyzi, hogy bár azokat

teljességükben nem helyeselheti, mégis bevalja, hogy nagy részek egyáltalában nem lépi túl az állam természetes hatalmának határait.

De, melyek hát, Cadorna szerint, az állam természetes hatalmának határai? Mind együvé vannak foglalva Cavour szerencsés meghatározásában: szabad egyház a szabad államban, vagy más szóval szabad vallásgyakorlat, minden vallás egyenjogúsága, függésben és összhangban természetesen az általános emberi jogoktól s azoktól is, melyek az állam természetében gyökereznek. Az állam és egyház kölcsönös viszonyának megállapítása céljából csak a természetes jogok elvét kell alkalmaznunk, a melyek ép úgy isteni eredetűek, mint a vallás tanai, mert az emberiség öntudatában és lelkiismeretében gyökereznek. Az állam s az egyház között csak jogi viszonyok létezhetnek, ezek pedig nem lehetnek felekezeti jellegűek, s az egyenlőség nagy elvéhez kell alkalmazkodniok. Meg kell különböztetni a hívő erkölcsi viszonyait Istenhez, azoktól, melyekben a hívő többi embertársaival s az állammal áll.

A mint az egyháznak nem hivatása az emberek jogi életét bírálni és intézni, azonképen az államnak sincs joga vallási életökbe avatkozni; egyedül csak akkor, ha a vallási élet külsőleg is megnyílik, esnek e megnyilatkozások — ha ugyan jogi szempontból elbírálnak, vagy jogokba ütköznek — az állam hatósága alá. Tehát az elv: szabad egyház szabad államban, nem azt jelenti, hogy az egyház egy status in statu, hanem azt, hogy a vallás, mint ilyen, szabad s hogy az egyház szabadon gyakorolhatja a vallási élet rendezésére vonatkozó hatalmát, de pusztán csak erkölcsi eszközökkel s a nélkül, hogy erre az államtól segítséget kérjen, avagy az államnak épen parancsokat osztogasson s szolgájának tekintse azt. Cadorna úgy itt, mint még könyvének több helyén, kinyilatkoztatja, hogy az általa hirdetett megkülönböztető uralom (regime di distinzione) elve lényegileg és alapjában különbözik a Franciaországban, a júliusi monarchia alatt megszületett különválasztó uralom (regime di separazione) elvétől, a melyet ultramontánok és radikálisok egyképen védelmeztek; természetesen, mindenik a maga szempontjából: az első azért, mert még jogi viszonyok tekintetében is teljesen függetleníteni akarták az egyházat az állam főnhatósága alól, az utóbbiak pedig azért, mert tökéletesen meg akarták nyirbálni az egyház jogait és hatáskörét.

Tanainak gyakorlati alkalmazásánál szerző mindig éles figyelemmel választja külön az egyházi ténykedés elemeit s míg az erkölcsi

elemeket sohasem bolygatja, addig reámutat azon külsőségekre, melyek politikai, vagy jogi elbírálás alá vonhatók, s mint ilyenek az állam főnhatósága alá tartoznak. Ítéleteiben ilyenkor rendesen biztos, lelkiismeretes és mély gonddal, erős dialektikával keresi és ragadja meg azon elveket, melyekből aztán levonja az állam természetes jogait, ügyelvén mindig arra is, hogy az államot ne úgy tüntesse föl, mint a vallási szabadság megsértőjét és korlátozóját, hanem mint az össz-nemzet szabadságának, a jogi s társadalmi rendnek pártatlan védelmezőjét.

Ezek Cadorna munkájának uralkodó eszméi; ezeket igyekszik érvényre emelni, mint kutatásainak, fejtegetéseinek eredményét; e czélból veszi vizsgálat alá a pápaság s az egyház történeteit, elemezi, bírálja, megczáfolja a világi uralom követeléseit s csak akkor nyugszik meg, midőn azok lehetetlenségét és igazságtalanságát bebizonyítotttnak hiszi. Ismételjük: csak hiszi, mert bár érvelésének és logikájának ereje hatalmas elmére mutat, mégis sok kérdést nem találtunk eldöntöttnek, s dialektikáját itt-ott hézagosnak tapasztaltuk. De ez talán az általa választott, szigorúan észjogi elvekre fektetett érvelés természetében gyökerezik, habár, ha szükségét látja, nem habozik a vitát a theologia terére is átvinni, s valljuk be, hogy itt is otthonosan mozog. Sőt hozzátehetjük, hogy alaposan ismeri az egyház és intézményeinek történetét, mert a pápaság és császárság közötti első surlódásoktól, VII. Gergelytől (*Dictatus Papæ*) egész a most uralkodó főpap encyclikájáig (*Immortale Dei*) semmi sem kerül ki figyelmét. A világi uralomnak az erkölcsi fölény leplébe burkolt vágyát, az egyház türelmetlenségét, mely annyi háborúságnak és vérontásnak volt okozója, a klerikálisoktól követelt jogi és politikai kiváltságokat, a világi uralom érdekében viselt keresztes hadjáratot, mind sorra veszi Cadorna és halomra dönti azt, s midőn a theokratia romjai fölött diadalmasan megáll, meghajtja fejét és mély vailásossággal így szól: «Non erubescio Evangelium, s ezért nyíltan vallom és dicsekszem azzal, hogy katolikus és keresztyén vagyok és pedig (a mint ezt már többször is bevallottam) olyan keresztyén, a ki misét hallgat, megüli a husvétet, hiszi és megteszi mindazt, mit egy jó katolikusnak hinnie és tennie kell, az isteni kinyilatkoztatás tanai szerint, melyeket az egyház dogmák alakjában meghatározott».

Az utolsó fejezetben ismét visszatér művének alapgondolatához, keresve a *modus vivendi*-t, az egyház és állam között s könyvét így zárja be: «Az államok és az egyházi hatalom között a béke és egyetértés csak akkor fog beállani, ha egy oly főpap uralkodik, a ki,

szemeit folyton az égbe függesztve, a gyakorlati kormányzás tekintetében elfogadja a természetes jogok alkalmazását, a mely már századok óta és annnyival inkább a jelenlegi társadalomban, legtisztább megnyilatkozása azon természetfölötti gondviselésnek, mely az idők folyamát kiméri.» De vajon elkövetkezik-e smikor, e főpap uralkodása? Mi, kik a hazánkat fenyegető kulturharcz phasisait őszinte fájdalommal figyeljük, tiszta szívből óhajtjuk: jöjjön minél előbb és minél tartósabban.

Zigány Árpád.

Henry Frish. Earl of Shaftesbury. The world's Workers Series. Cassell & Co. London, 1890.

A legnagyobb philanthropok egyike, melyeket a jelen század Angliának szült. Nem csak formulázta azon követelményeket, melyeket a humanismus szempontjából a keresztyén társadalmakban megvalósítani szükséges, hanem egy részöket kitartásával és magas összeköttetéseivel sikerült az életbe is átvinni. Azok a politikai rendszabályok, melyeket az angol szabadelvű párt e tekintetben életbe léptetett, Shaftesbury törekvéseiben gyökereznek s legnagyobb részben néki köszönhetők. Életében több a munka mint az élvezet s az általa elért eredmények mellett sűrűk a családi csapások, melyek sújtották. Shaftesbury neve tulajdonképen mint Lord Ashley lett híressé. Canada és Ausztrália beszélhetnének legtöbbet az ő «rongyos iskoláiból» kikerült fiúkról, a kiket az ó-világnak, a nagy városoknak bűnei közül megmentett a társadalomnak. Maga az Earl elhanyagolt gyermekként élt át. Innen származik talán mély sympathiája a szenvedők iránt.

Egy őszi nap délutánján, beszéli maga, Harrow halmain magános koporsó haladt az örök nyugalom felé. A sírnál semmi gyászoló, még pap sem, a részvét hangja helyett ittas munkások káromkodásai. Nem gondolt a halottal senki. Senki. A fiatal Ashley, ki akkor alig volt tíz és egynéhány éves, érezte, hogy ez nem jól van így s a jelenet durva trivialitásai mély nyomot vágtak szívébe. Öntudatlanul érlelődött benne az elhatározás, hogy annak, kivel senki sem gondolt ez ideig, jövőre ő fogja pártját; ha senki más nem, úgy ő oda fogja segíteni a szegényt, hogy becsülje önmagát; támogatni fogja az elzüllötteket és elhagyottakat. Ez a gyermekkorban fogamzott elhatározás egy közel 70 évig tartó munkásságnak adott irányt.

Az első kapavágást az örültek házainak reformja képezte. E század első tizedeiben az örülteket veszett kutya-hoz hasonló lényeknek tekintették. Lánczolták, korbácsolták őket, míg Ashley-nek nem sikerült a közfigyelmet ezekre a tényekre vonva, helyzetökön segíteni.

Azután következett a gyári törvényhozás humanizálása, Anglia büszkesége, a nemzeti munkaerő conserválásának egyik leg-hatalmasabb eszköze.

A bányákban előforduló hajmeresztő visszaéléseket újból Ashley tárta a nemzet elé, a mely végül megborzadt tőle. Következik az el-zúllott gyerekek iskoláinak alapítása, és a tíz órás törvény kereszt-tűlvitele, szemben a gyárosok makacs ellenkezésével. Az angol nem-zet, hála Ashley évtizedeken át tartó törekvéseinek, kezdette érezni azon erkölcsi kötelességek súlyát, melylyel a munkások ezrei iránt tartozik, s hajlandó lett azokon segíteni. «Az erkölcsi vadon kezdett világosulni, a bűnök mocsarai tisztulni, az eddiginél lelkesebb, nemesebb czélok iránt fogékony nemzedék nőtt föl.» A családi csapások s vallási viták nem gátolták az időközben, atyjának elhalálo-zása után, Shaftesbury lorddá emelkedett Ashleynek philantropi-kus munkásságát. Át tudta érezni, a kéményseprő fiúk szenvedéseit és tudott segíteni rajtuk; részt vett a krimiai hadjárat alkalmából kiküldött egészségügyi bizottság munkálataiban. Lelkes tagja volt a vasárnap megünneplésére alakult társaságnak, elnöke a londoni kóborló zöldségárusok egyesületének. Ez utóbbi méltóság különösen kedves volt neki. 85 éves korában halt meg 1885-ben. Élete, mondja életírója, magáért beszél; a mű, a munka, melyet végezett, a befo-lyás, melyet gyakorolt, példájának ereje megszűnni nem fog. Míg Lassale és társai a társadalmi rend fölforgatását prédikálták, Shaf-tesbury megmutatta, hogy miként lehet a felső néposztályoknak az alsókat magokhoz kötni.

A Westminster sok emlékezetes temetést látott. Olyat egyet sem, mint volt Shaftesburyé. Soha sem gyűjtötte össze egy helyen és egy időben, a közös veszteség fölött érzett fájdalom, a közjónak annyi munkását, mint Shaftesbury temetésénél. «A mi urunk elment», tört ki egy szegény, csaknem rongyos ember pana-sza, a mint a szomorú menet haladt a Westminster, annyi nagyságnak néma emléke felé, «olyat mint ő volt, nem látunk egyhamar».

A philantropia, melyet sokan érzelmős, gyakorlatiatlan és iga-zán tenni nem képes jellemek haszontalan hajtásának hajlandók te-

kinteni, Shaftesbury fíradozásai következtében egyik legjelentékenyebb tényezőjévé vált az angol társadalom békéjének. T. N.

A zirczi, pilisi, pásztói és szentgotthárdi cisztercei apátságok története. Első kötet: A pilisi apátság története 1184—1541. Második kötet: A pilisi apátság története 1541—1814. Írta dr. Békefi Remig. Pécs, 1891, 1892.

A cisztercei rend feje, Vajda Ödön apát, valóban köszönetet érdemel, hogy megírta a rend történetét, fedezvén a levéltári bűvárlat és a mű kiadása költségeit. Jó kézre bízta a munkát. Az eddig megjelent két kötet nagy nyeresége a történettudománynak s már csak typographiai tekintetben is díszére válik bármely könyvtárnak.

Békefi Remig, cisztercei rendű áldozó pap és főgymnasiumi tanár, rendjének szép hagyományait követve, nagy alapossággal s lelkiismeretes részletességgel végzi földadatát. A bevezetésben terjedelmesen ismerteti a cisztercei rend keletkezését s belső szervezetét, s azután a pilisi apátság több mint hatszázados történetét beszéli el.

A pilisi apátságot III. Béla alapította, 1184 május 27-dikén. Az év bizonyos, a napot csak valószínűség szerint határozhatjuk meg. A burgundiai Aceyből, másként Locus-Accinctusból települt e magyar apátság. Szerzőnk a helyszínén tett kutatásait egybevetve a források tanúságával, megállapította, hogy a Pilis-hegy délkeleti felének alján lévő romok a pilisi, vagy másként pilis-szent-keresztii apátság épületéhez tartoztak. Ma már csak az alapfalak egy részét találhatni a hely színén a föld alatt; a hajdan oly nevezetes egyház és kolostor kövei a pilis-szent-keresztii templom és házak falaiba kerültek. A török perzselte föl az épületet s a köveket elhordotta az esztergomi vár építésére.

Tehát a pilisi apátság is oly sorsra jutott, mint nálánál sokkal nagyobb s nevezetesebb épületek s épülettömegek. A barbár pusztítás s az építő anyagot kereső utód változtatták romokká — hogy nagyot említsünk — a régi Rómát is.

De még föl sem volt építve a pilisi egyház és kolostor, midőn az apátnak már nagy tekintélye volt az országban és az egész keresztény világban. Mutatja ezt a fontos pápai megbízatás, melyben 1203-ban részesült. Ez évben III. Inceze pápa a váci püspökkel s a bakonyi (zirczi) apáttal együtt a pilisi apátnak is meghagyja, hogy

bíráskodjanak az esztergomi és kalocsai érsekek közt fenforgó vitás ügyben.

Jób, esztergomi érsek, ugyanis egyebek közt azzal vádolta a kalocsait, hogy midőn az esztergomi érsekséghez tartozó templomban a szent mise végén a népet meg akarta áldani, a kalocsai érsek nagy lármával adott áldást, továbbá, hogy az esztergomi érsek egyházaiban a keresztet maga előtt vitette és palliumban misézett. Minő különös gondoskodást mutat Jób érsek, kivált az első vádban. Azt kellett hinnie, hogy az ő áldása nem hat a magasba kortársa lármája miatt. Egy történeti novella írója igen színes képekben értékesíthetné a pápai megbízó levél azon adatait, melyek a két főpap viszályára vonatkoznak. Általában e megbízatások, a mint a tudós szerző felsorolja azokat, nagyon élénk világot vetnek az egyház belső életére a XIII. s XIV. században.

Királyaink előtt is nagy tekintélye volt a pilisi apátságnak. Meráni Gertrud maradványai ez apátságban pihentek. A királyok nagy adományokkal látták el a pilisi cisztercieket. Jóságaik történeti ismertetésével a szerző igen érdekes adatokkal gyarapította a magyar közgazdaság történetét is.

A tatárok fölgyújtották és kiraboltak Pilst, de a kolostort és a templomot nem rombolták le. Hanem 1526-ban a törökök fölgyújtották a kolostort, ez alkalommal egy fölszentelt rendtagot is megégettek s így hajléktalanná lettek a pilisiek. Normann János apát is menekült s az osztrák szentkereszti testvéreknél talált menedéket. Ezeknél halt meg valószínűen 1541-ben. Vele kihalnak a ciszterci rend kebeléből lévő apátok. »Idegen kezekre száll az ősi örökség!» sóhajt föl történetírónk.

A pilisi apátság ezentúl inkább csak címzetes méltóság, melyet oly egyháziak viselnek, kik más méltóságaik után húzzák jövedelmüket. Az apátság emléke is elhalaványúl. Midőn Füley Farkas Tamást 1608-ban kinevezik pilisi apáttá, az új apát azzal sincs tisztában, hogy miféle apátság az a pilisi?

Vége III. Károly, 1712 október 5-dikén Nezeria Flórián wellibrád-pásztói apátot nevezi ki pilisi apáttá s így került vissza a pilisi apátság, száz nyolczvanhat évi idegen uralom után, a ciszterci rend kezére.

A wellibrádi apátság eltörlése után a pilis-pásztóiak önállókká lettek.

A pásztói konvent ekkor már Egerben van, apátja nincs, az ifjúság oktatásával foglalkozik. A pilisi apátság javainak, Csákánnak

és Szántónak, jövedelme szintén az egri konvent, vagyis a gymnasium szükségleteit födözi.

Hanem II. József 1787 szept. 16-dikán a kettős magyar apátságot is eltörli. De változnak az idők s I. Ferencz egy «vallás-erkölcsi meggyőződéssel bíró nemzedék képzése végett» visszaállítja a pilis-pásztói cisztercerzi apátságokat, 1802 június 25-dikén. 1812 szeptember 4-dikén Zircz kormányzó-perjelét, Dréta Antalt, állítja a pilis-pásztói apátságok élére. Most már egy apátja lett a három apátságnak s ezeknek külön története megszünt.

A szerző még folytatni fogja nagy munkáját. El fogja beszélni a zirczi, pásztói és szentgotthárdi apátságok történetét is. Óhajtjuk, hogy elvégezhesse, a mit magára vállalt. Ha elvégzi, több szép oklevélgyűjteménynyel s több tanulságos könyvvel gazdagszik irodalmunk.

f.

William Trant. Trade Unions their origin and objects, influence and efficacy. London. Kegan Paul. Trench & Co.

A munka szervezése, a munkások organisatiója, szemben a nagy tőkével, egyike a legkimagaslóbb föladatoknak, melyek a jelenlegi iparos társadalmakat foglalkoztatják. Ebben a tekintetben az angol Trade Unions érték el a legjelentékenyebb eredményeket. Kapcsolatba hozták s anyagi és politikai érdekeik ügyes előmozdításával, e kapcsolatban meg is tartják az angol munkások java részét. Kezdetben védelmet nyújtottak nekik, akkor, ha a szerződés, melyet a munkaadó velök kötni hajlandó volt, reájok nézve igazságtalannak látszott. Most már azt kívánják, és nagyon sok esetben ki is viszik, hogy e szerződés méltányos — fair — legyen, ne gátolja a munkásoknak és a munkás-osztály fenköltebb érdekeinek fejlődését. A céloknak e változása föltünteti az intézmények fejlődését is. Duming szerint a munkás-szövetségeknek föladata, a munkásnak és munkának szabadságát biztosítani az által, hogy a munkaadótól élvezett előnyöket bizonyos fokig a munkás részére is megszerzi. Szükséges, hogy a munkásnak módjában legyen munkáját lehetőleg drágán adni el, minthogy a mesternek hatalmában van, azt olcsón szerezni meg. Tény az, mondja e kis mű szerzője, hogy az angol munkások közt a legértelmesebbek legbuzgóbb pártolói a munkás-szövetségeknek. Annak a magnak, melyből ezek a szövetségek kinöttek, egészséges voltát talán leginkább mutatja az, hogy nem marad-

tak Angliára korlátozva, hanem elterjedtek az Egyesült-Államokban, Ausztráliában, Indiában és másutt is, hol angol eszmék és hagyományok adnak irányt a gazdasági fejlődésnek.

Terjedelmükről fogalmat szerezhethünk magunknak, ha tudjuk, hogy például magoknak a gépészeknek társulata már 10 év előtt, több mint 50 ezer tagot számlált. Nem csak politikai tekintetben, hanem humanistikus szempontból is jelentékeny működést fejtenek ki, segítyezik tagjaikat betegség, haláleset, vagy előregedés esetén. A működés tengelyét természetesen a titkár képezi s milyen tevékenységet fejtenek ki ezek, megítélhetni abból, hogy egyikök a Trade Unions bizottság előtt kijelenté, hogy hét év alatt 1600 meetingben vett részt, 23,000 mértföldet utazott és 17,000 levelet írt meg. Bizonyos, hogy ezek az emberek, a munka érdekeinek igazi apostolai, nem irtóznak attól, mi létöknek és emelkedésöknek alapját képezi: a munkától. Állami segélyben vagy támogatásban nem részesülnek. Százazrekre, sőt milliókra emelkedő vagyonukat kizárólag a tagoktól szerezték be. Ügyvédei a munkások érdekeinek és ezeknek kielégítést tudnak szerezni a fönnálló társadalmi és állami rend keretén belül, a mi szárazföldi társaik nagy része előtt lehetetlennek tűnik föl. Tagjaik érdekeit minden irányban fölkarolják, igyekeznek őket nem csupán jó munkásokká képezni, hanem értelmi és erkölcsi tekintetben is emelni. Törekvéseiket a gyakorlati keresztényiség szelleme lengi át, s ez irány helyessége mellett szólnak azon nagy eredmények, melyeket ez erősbülő és emelkedő szövetségek elértek.

T. N.

Nyílt levelek a szerkesztőhöz.

I.

Tisztelt szerkesztő úr!

New-Orléans bevétele Farraguttól. (Felolvasta Reményi Antal, a magyar tudományos akadémia 1893. évi márczius 13-iki ülésén.) Midőn a lapokból utólag értesültem, hogy Reményi Antal úr a fön-
tebbi cím alatt fölolvasást tartott a magyar tudományos akadémiában, valóban nagyon sajnáltam, hogy e fölolvasáson jelen nem lehettem. Nem szaktanulmánykép, hanem csak a dilettáns érdeklődésével magam is olvasgattam volt egyetmást a fölolvasás tárgyát képező kérdésre vonatkozólag; sajnáltam tehát, hogy e tárgyban

szerzett ismereteimet a fölolvasásból merített újabb adatokkal ki nem egészíthettem.

Annál nagyobb volt örömem, midőn a *Budapesti Szemle* májusi számát kezembe véve, a tartalomjegyzékben ott láttam annak a fölolvasásnak a címét is, melyet én annyira óhajtottam volna hallani. Meg voltam ugyanis győződve, hogy a fölolvasásban újabb, előttem eddigelé ismeretlen adatokat fogok találni, annyival inkább, mert a fölolvasó úr köztudomás szerint hosszabb időn át élt Amerikában s — ha nem csalódom — éppen az éjszakiak és déliek közt folyt háború idejében is ott tartózkodott.

Hogy az időt és a szót hiába ne vesztegessen, minden kerülgetés, hosszas csúrés-csavarás nélkül kimondom, hogy a fölolvasáshoz kötött reményeimben nagyon megalázkodtam. Nem találtam benne egyetlen adatot sem, melyet már régen nem ismertem volna. Pedig — ismétlem — én nem vagyok szakember a szóban forgó kérdésben, hanem csak érdeklődöm ez iránt. De évek óta ismervén Attlmayrnek *Über maritime Kriegführung**) című munkáját, nagyon természetes, hogy nem találhattam semmi újat a fölolvasásban, mely nem egyéb, mint az idéztem mű egyik fejezetének hű fordítása.

Elismerem, hogy súlyos a vád, melyet a fölolvasás ellen emelek, de bebizonyítom állításom igazságát azok előtt is, kik erről magok meg nem győződhetnek oly módon, hogy az idézett német forrásmunkát egyik, a fölolvasást pedig a másik kezökben tartva, a fordítást az eredetivel összehasonlítsák.

Az egész fölolvasás a *Budapesti Szemle* folyó évi májusi füzetének 17. lapját (241—257) foglalja el. Ebből a 17 lapnyi szövegből a bevezetés 40 sora és a befejezés 61 sora a fölolvasó úrnak saját munkája, oly módon értve ezt, a mennyiben közismeretű dolgokat legalább saját szavaival, saját szövegezésében ad elő. A mi a bevezetés és a befejezés közé esik, *szóról-szóra* való fordítás Attlmayr említett művéből.

Az egész fölolvasást a német eredetivel együtt ideírnom mindenesetre nagyon érdekes és tanulságos lenne, de számolnom kell a

*) *Über maritime Kriegführung* von Ferdinand Attlmayr k. k. Regierungsrath und Marine-Akademie-Professor d. R., ehemaliger k. k. Corvetten-Capitän, Ritter des Ordens der eisernen Krone III. Classe (K. D.). Als Manuscript gedruckt. Wien, 1884. Aus der k. k. Hof- und Staatsdruckerei.

rendelkezésemre álló térrel és idővel, azért csak mutatóványokkal szolgálók a fölolvadás *minden* lapjáról, válogatás nélkül, úgy, a mint épen a német és magyar szövegen végiglapozva, a megegyező helyek szemembe ötlenek. Mert megjegyzendő, hogy Reményi Antal úr sokat elhagy, a mi Attlmayr művében megvan, de viszont a fölolvadásban semmi sincs, a mi nem Attlmayr művéből volna fordítva.

Mint mondtam, a fordítás a bevezetés 40. sora után kezdődik és tart a befejezésnek a 61 sorát kivéve, az egész fölolvadáson véges-végig.

A 41. sortól kezdve a fölolvadást már csak mint fordítást bírálhatjuk. Íme egy pár mutatóvány:

*Budapesti Szemle 242. lap, 16. sor Attlmayr 339. lap, 10. sor alúlról:
felülről:*

Fort Henry és Donelson eleste után Nashville alatt a Cumberland folyót sziklakkal próbálták elzární, melyeket a partokon repesztettek.

Sekély vizekben szálfá-czölöpöket alkalmaztak, azután úgynevezett spanyol lovasokat szálfákból, avagy vasúti sínekből képezve sülyesztettek le, melyeket az úgynevezett *mush room anchors* (gombahorgonyok) tartottak meg helyükben.

Nach dem Fall des Fort Henry und Donelson wollten die Confeederirten den Cumberland-River unterhalb Nashville mittelst Felsstücken, die am Ufer gesprengt werden sollten, unfahrbar machen.

Pfahlreihen in seichterem Wasser, wurden häufig angewendet. Spanische Reiter aus Holzstämmen, auch aus Eisenbahnschienen gebildet wurden versenkt; sie wurden durch Pilz-Anker (*mushroom anchor*) festgehalten.

*Budapesti Szemle 242. lap, 18. sor Attlmayr 399. lap, 3. sor alúlról:
alúlról:*

Sajátságosak voltak a sawyereket utánozó torlaszok. Éjszak-Amerikában sawyereknek neveznek oly fatörzseket, melyek nagy vizeknél a partról leszakadnak és az ár által lefelé sodortatván, a víz apadtával gyökereik az iszapban megfeneklenek, míg koronáik lefelé fordúlva a folyóvíz felső részében úsznak. Ezek a sawyerek igen veszedelmesek a hajózásra; különben a Dunán is előfordúlnak. Mesterséges sawye-

Eigenthümlich waren die den Sawyers nachgeahmten Barrikaden. Sawyers nennt man in Nord-Amerika die Baumstämme, welche bei Hochwasser losgerissen, durch die Strömung flussabwärts getrieben, beim Falle des Wasserniveaus sinken und mit ihren Wurzeln im Schlamm sich festsetzen, während die Krone flussabwärts gewendet im obern Wasser schwimmt. Diese Sawyers sind für die Schifffahrt

reket készítettek tehát, tudniillik erős fatörzseket négyével egy keretben összefoglalnak. A keretek azon részét, melyek a folyó fenekére illesztendő, kövekkel terheltek meg, felső részöket nagy hordók tartották lebegőben. Az egyes kereteket lánczok tartották egymással összekötve.

sehr gefährlich. Es wurden nun künstliche Sawyers erzeugt. Je vier starke Holzstämme wurden nebeneinander in einem Rahmen verbunden, das Ende des Rahmens, welches an den Flussboden kommen sollte, ward beschwert, das obere Ende durch leere Fässer schwimmend erhalten. Die einzelnen Rahmen waren wieder durch starke Ketten miteinander verbunden.

Budapesti Szemle 243. l., utolsó sor : Attlmayr 348. lap, 14. sor alúlól :

Míg éjszakon Cairo és St. Louis (Missouri államban) kikötőiben ágyúnaszádok épültek és egy flottilla állíttatott elő és szerveztetett, melynek föladatúl tűzték ki éjszakaról délfele operálni; addig az Unio atlanti kikötőiben előkészületeket tettek, hogy egy másik flottával délről nyissák meg a Mississippit és mindenekelőtt hatalmukba kerítsék a déliek legnagyobb és leggazdagabb városát: New-Orléanst.)*

Während im Norden zu Cairo und St.-Louis (wie früher erzählt worden) Kanonenboote gebaut und eine Flotille hergestellt und organisirt wurde, welche von Norden her operiren sollte, wurden anderseits in den atlantischen Häfen der Vereinststaaten Vorbereitungen getroffen um von Süden her mit einer Flotte den Mississippi zu erschliessen und sich der grössten und reichsten Stadt der Secessionisten, New-Orléans zu bemächtigen.

Fiume, jul. 3-án.

Szabó Samu.

II.

Válasz Szabó Samu úrnak.

Tisztelt szerkesztő úr !

Szabó Samu úr vádúl hozza föl ellenem, hogy New-Orléans bevételéről tartott fölolvadásomban újabb — előtte ismeretlen — adatokat nem talált. Munkám nem egyéb mint Attlmayer idézett

*) Szabó úr még tíz lapon át folytatja az ily összehasonlítást, de a tér szűke miatt mindezt nem közölhetjük s csak annyit jegyzünk meg, hogy a többi idézetek is hasonló egyezéseket tanúsítanak. Szabó úr levelét egyébiránt egész terjedelmében közöltük Reményi Antal úrral, a kinek választát szintén itt veszik olvasóink. Szerk.

német művének fordítása, de még hogy ebből is sokat kihagytam s így fordításnak hiányos is. Lássuk tehát, hogy s mikép áll a dolog.

A szembeállított helyek egybevágásából a plagisator bélyegét rám sütni, a jelen esetben merőben igazságtalanság. Nem nehéz lesz ezt bebizonyítanom.

Alig van ugyanis hadi esemény, mely oly teljesen és minden részleteiben ismeretesebb volna, mint éppen New-Orléans bevétele. Az erre vonatkozó forrásmunkák mindenkinek hozzáférhetők s nékem azokat a bécsi amerikai nagykövetség, továbbá meg a pólai hadi tengerészeti könyvtár szolgáltatta kezemhez. Ezek közül a következőket emelem ki:

Két vaskos kötetet tesznek az Egyesült Államok congressusától közzétett jelentései Farragutnak, Porternek s az egyes hajóparancsnokoknak, melyek mellékletül szolgálnak a jelentésekhez. Ezeken kívül a legfigyelemre méltóbb Farragut fiának, Farragut Loyálnak, remek és nagy műve. Ebben atyja teljes életrajzán kívül annak összes levelezését is nyújtja. (*Life and letters of Admiral David Glasgow, Farragut*. New-York, 1880.) A többiek közül még csak Sargent: *The war on the Mississippi* című művét említem meg.

Teljesen elvesztegetett munka s idő volna ez esetben a levéltárakat kutatni. Az összes okíratok, jelentések, kimutatások, melyek a kérdésben forgó hadi tényre vonatkoznak, mind nyomtatva jelentek meg az idéztük congressusi kötetekben.

Attlmayernek is, a jeles tengerésztudósna — kinek barátságával dicsekedhetem — semmi egyéb teendője nem volt, mint szó szerinti idézeteket közölni e jelentésekből, a melyekre ő magais hivatkozik. Művének nem is célja, se forrásmunka, se pedig eredeti történelmi kutatás számba jönni, egyszerűen a *tengerészeti akadémia* számára írt *tankönyv*, melyet mérvadó forrásmunkának egyedül Szabó úr tartott. Nekem ilyesmi eszem-ágába sem jutott: az eredeti *Blue-bookokból* merítettem. Tehát körülbelől ugyanonnan, honnét Attlmayer s így nem csoda, ha fölolvasásom és Attlmayer kézikönyvének *szövegezése között* bíráló úr oly tömérdek — előtte gyanús — megegyezést és parallelismust talált.

Még csak egyet! Egész irodalmi működésem a hadi tengerészet *politikai missiójára* és *védelmi fontosságára* vonatkozik, a történelmi rész *külön* szakembernek dolga. Nem is akartam New-Orléans bevételének oknyomozó történelmét adni. Csupán kellő keretbe foglalni és kiváló vonásaiban jellemezni e hírneves hadiényt, hogy a művelt közönség — ideérttem a szárazföldi hadsereg

tiszteit is — a *hadi hajóknak* a folyamok s partvidékeinek védelmi szempontjából való fontosságát beláthassa. Legfőbb célom volt pedig ez *adalékkal* is hozzájárulni azon törekvésemhez — mely évek hosszú sora óta folytatott irodalmi működésem vezérfonala — hogy hazámfiait és a döntő köröket egy dunai flotilla mérhetetlen fontosságáról fölvilágosítsam. Mint már több ízben hangsúlyoztam, egy dunai flotilla a Dunának és partvidékeinek *egyedüli* sikeres védelmi eszköze. Emberanyagban és pénzerőben a tized részbe sem kerül, mint mennyit a megfelelő célra szolgáló (de nem is jól szolgáló) szárazföldi hadsereg emésztene föl.

Hogy pedig e célomat el is értem, a kezemben levő nagyszámú elismerő levelek is bizonyítják. Magas állású tengerésztisztek gratulálnak ezekben, a kik pedig New-Orléans bevételét minden részleteivel egyetemben törül-hegyre ismerik. Arról pedig, hogy Szabó úr hazafias intentióimat megérteni és Attlmayer tanodai kézikönyvénel egyéb művekhez hozzájutni nem volt képes, nem tehetek. Teljesen igaza van abban — a mire ő maga oly súlyt fektet — hogy *nem* szakember.

Buda-Pest, 1893 július havában.

Reményi Antal.

Új magyar könyvek.

Ábrány Kornél id. A magyar zene sajátságai. Magán- és oktatási célra. Buda-Pest, 1893. Rózsavölgyi és társa. (8-r. 101 l.) 1 frt 50 kr.

Agh Timót dr. Egy fontos élvezeti szer a kereskedelemben és háztartásban. Pécs, 1893. Engel L. (32-r. 42 l.)

Alkotmánya. (A magyarországi ág. hitv. ev. keresztyén egyház —.) Az egyház 1891—1893. évi egyetemes zsinatán hozott, 1893 márczius 18-dikán szentesített és 1893 május 4-dikén zsinati ülésben kihirdetett törvények. Hivatalos kiadás. Buda-Pest, 1893. Hornyánszky V. (8-r. 132 l.)

Ambrozovics Dezső. Hajótöröttek. Elbeszélés. (Szépirodalmi könyvtár. III. évf. 12. köt.) Buda-Pest, 1893. Singer és Wolfner. (8-r. 160 l.) 1 frt.

Arany János. A magyar verselésről. Buda-Pest, 1893. Ráth M. (8-r. 64 l.) 30 kr.

Asbóth Oszkár. A szláv szók a magyar nyelvben. (Ertekezések

a nyelv- és széptudományok köréből. XVI. köt. 3. sz.) Buda-Pest, 1893. Akadémia. (8-r. 54 l.) 45 kr.

Balog Mór és Czögler Alajos. Tanuló-statistikához való százalék-táblák. Mindennemű tan- és nevelő intézetek és tanügyi hatóságok használatára. Buda-Pest, 1893. Franklin-társ. (8-adr. 31 lap.) 30 krajczár.

Chiniqy Károly. Ötven év a római katolikus egyházban. Angolból fordította Révész Mihály. III. köt. Karczag, 1893. Szódi S. (8-r. 223 l.) 1 frt 30 kr.

Csippek Ferencz. Nyelvoktatás a kereskedelmi középiskolákban, különös tekintettel a szakintézetek nemzeti hivatására Magyarországon. Zombor, 1893. Bittermann N. (8-r. 19 l.)

Dekameron. (Új —.) IV. köt. Ludovic Halévy elbeszélései. II. köt. Bud-Pest, 1893. Ráth M. (8-r. 282 l.)

Engelsmann Izidor. A zene a szentírásban, folytonos tekintettel a talmudra. Adalék az ó-kori zene történetéhez. Bölcsészet-doctori értekezés. Buda-Pest, 1893. Márkus S. (8-r. 51 l.)

Érkönyve. Az országos magyar gazdasági egyesület —, az 1892/93. egyleti évre. Szerkesztette az egyesület tisztikara. II. köt. Buda-Pest. Hungaria ny. (8-r. 207 és 175 l.) 2 frt.

Farkas Emőd. Boszniában. Elbeszélések. Buda-Pest, 1893. Robicsek Zs. (8-r. 142 l.) 1 frt.

Farkas Gyula. Az Ampère-féle elemi törvények æquivalenseinek meghatározása. (Értekezések a matematikai tudományok köréből. XV. köt. 3. sz.) Buda-Pest, 1893. Akadémia. (8-r. 50 l.) 45 kr.

Fényes Samu. Jogfejlődés. Társadalom-bölcseleti tanulmány. Kassa, 1893. Maurer A. (8-r. 121 l.) 80 kr.

Frisch Armin. Kant etikájának elmélete, különös tekintettel az általánosságra és szükségességre. Bölcsészet-doctori értekezés. Buda-Pest, 1893. Márkus S. (8-r. 43 l.)

Ghyczy Emilia. Regés mesék. Buda-Pest, 1893. Robicsek Zs. (8-r. 62 l.) 60 kr.

Herodotos történeti könyvei. Görögül és magyarul. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Geréb József. II. köt. IV—IV. k. Buda-Pest, 1893. Franklin-társ. (8-r. 376 l.) 2 frt 40 kr.

Közlemények. Kiadja a miskolci tanügyi kör. Miskolcz, 1893. Lövy József. (8-r. 210 l.) 1 frt.

Léderer Ábrahám. A napi sajtó psychológiája és pædagogíája. Buda-Pest, 1893. Lampel R. (8-r. 21 l.) 20 kr.

Lukurgos beszéde Szokrates ellen. Görögül és magyarul. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Fináczy Ernő. Buda-Pest, 1893. Franklin-társ. (8-r. 120 l.) 70 kr.

Május. Emlékalbum az 1893. évi magyarországi tűzkárosultak javára ő cs. és kir. Fensége József főherczeg védnöksége alatt rendezett ünnep alkalmából. Buda-Pest, 1893. Otthon. (4-r. 180 hasáb.) 1 forint.

Óváry Lipót. A magyar Anjouk eredete. (Értekezések a történeti tudományok köréből. XVI. köt. 1. sz.) Buda-Pest, 1893. Akadémia. (8-r. 42 l.) 30 kr.

Pap János. A magyar emigránsok Törökországban. 1848—61. Kidolgozta Szalczer Sándor. Pécs, 1893. (Eger, Blay J. biz.) (8-r. 455 l.) 4 frt.

Pártos Béla. A polgári házasságról. Buda-Pest, 1893. Eggenberger. (8-r. 47 l.) 40 kr.

Prém József. Félvér. Regény. (Athenæum olvasó-tára. 4. köt.) Buda-Pest, 1893. Athenæum. (8-r. 205 l.) 50 kr.

Preysz Kornél. Idegbetegségek balneotherapeutikus kezelése, különös tekintettel a hydrotherapiára. Buda-Pest, 1893. Eggenberger. (8-r. 45 l.) 60 kr.

Preysz Kornél. A tengeri fürdők physiologiai hatása, különös tekintettel az Éjszaki és Keleti tenger fürdőire. Buda-Pest, 1893. Eggenberger. (8-r. 80 l.) 80 kr.

Putnoky Miklós. Román-magyar kézi szótár. Buda-Pest, 1893. Lauffer V. (8-r. V, 296 l.) 1 frt 80 kr.

Récsei Viktor. Az esztergomi Sz.-Lőrincz-templom maradványai. Esztergom, 1893. Buzárovits. (8 r. 50 l.)

Renan Ernő. Jézus élete. Francziából ford. Sárosi Kornél. Buda-Pest és Bécs, 1893. Deubler Józs. (8-r. 219. l.) 80 kr.

Riedl Frigyes. Arany János. 2. bővített kiadás. Buda-Pest, 1893. Hornyánszky V. (8-r. 318 l.) 2 frt.

Rózsa Géza. Bessenyei mint drámaíró. A budapesti kir. magyar tudomány-egyetem bölcészeti karától jutalmazott pályamű. Buda-Pest, 1893. (8-r. 100 l.)

Rutilus. Lázadó papok. Buda-Pest, 1893. Deutsch. Zs. (8-r. 24 l.) 20 kr.

Sajó Aladár. Katonáéknál. Biró Endre rajzaival. Buda-Pest, 1893. Singer és Wolfner. (8-r. 162 l.) 1 frt 20 kr.

Schönwitszky Bertalan dr. Az egységes középiskola kérdéséhez. Pozsony, 1893. Stampfel. (8-r. 39 l.)

Schwarcz Gusztáv dr. Magánjogunk fölépítése. Buda-Pest, 1893. Pfeiffer F. (8-r. 23 l.) 20 kr.

Strausz Adolf és Dugorich Imre. Bolgár nyelvtan iskolai és magánhasználatra. A legújabb bolgár nyelvtanok alapján. Buda-Pest, 1893. Athenæum. (8-r. VIII, 161 l.) 1 frt 40 kr.

Szász Károly. A protestáns egyház viszonya a társadalmi kérdésekhez. Buda-Pest, 1893. Hornyánszky V. (8-r. 23 l.) 20 kr.

Széchy Károly. A pannóniai ének. Buda-Pest, 1893. Eggenberger. (8-r. 156 l.) 1 frt.

Szerencs János. A főrendiház szervezete. Megvilágítva a fennálló törvények, szabályok és rendeletek által. Buda-Pest, 1893. (8-r. XXVII, 256 l.) 5 frt.

Szigeti Márton dr. Gleichenberg (Stajersország). Klimatikus gyógyhely. Buda-Pest, 1893. Mezei A. (8-r. 82 l.) 50 kr.

Szinnyei József. Magyar írók élete és munkái. A magy. tud. Akadémia megbízásából. II. köt. Caban—Enei. Buda-Pest, 1893. Hornyánszky V. (8-r. 1474 l.) 6 frt.

Szinnyei József. Magyar tájszótár. A m. t. Akadémia megbízásából szerkeszti —. I. köt. 1. füz. Aba—Bitang. Buda-Pest, 1893. Hornyánszky V. (4-r. XI, 136 hasáb.)

Szitnyai Elek. Tanulmányok. A magyar ifjúság és a művelt közönség számára. Buda-Pest, 1893. Franklin-t. (8-r. 227 l.)

Theurewk István. József főherczeg. Buda-Pest, 1893. Grill. (N. 8-r. 199 l.) 6 frt.

Timár Szaniszló. Az arany borjú. Monte-carlói történetek. Buda-Pest, 1893. Deutsch Zs. (8-r. 102 l.) 1 frt.

Történetírók (török —). A magy. tud. Akadémia történelmi bizottságának megbízásából fordította és jegyzetekkel kísérte Thúry József. I. köt. Buda-Pest, 1893. Akadémia. (8-r. VIII, 433 l.) 4 frt.

Tóth Károly. Az 56-ik honvéd-zászlóalj története 1848/49-ben. Csurgó, 1893. Vágó Gy. (8-r. 94 l.)

Vadona János. Az öt világrészből. Százezer mértföld vízen és szárazon. Három év, hét és fél óra terjedt utazás tollrajza. Buda-Pest, 1893. Hornyánszky V. (8-r. 900 l.) 7 frt 50 kr.

Várossy Gyula. Mosolygó levelek. Víg elbeszélések. Lugos, 1893. (8-r. 303 l.)

Vay Aladár br. színművei. III. Valéria. Szomorújáték 5 felv. Buda-Pest, 1893. Kilián. (8-r. 104 l.) 1 frt 50 kr.

Vay Aladár br. színművei. IV. Fenyéri akadályok. Színmű 5 felv. Buda-Pest, 1893. Kilián Fr. (8-r. 95 l.) 1 frt 50 kr.

BÁNFI DÉNES ÉS BÉLDI PÁL BUKÁSA.*)

Tavaly jelent meg az *Erdélyi országgyűlési emlékek* tizenötödik kötete és nem rég hagyta el a sajtót a tizenhatodik kötet. Mindenki tudja, hogy mennyit köszönhet e nagybecsű gyűjteménynek a magyar történetírás. Csak az előttünk fekvő utolsó kötetek is néhány száz okírral járúlnak az 1669-től 1679-ig terjedő évtized történetének megvilágításához.

Különös érdeket adnak a legújabb két kötetnek a bécsi állami levéltár és udvari könyvtár gyűjteményeiből vett iratok. De ezt csak mellékesen jegyezzük meg, mert nem szándékozunk itt az összes közlemények méltatásába bocsátkozni. Leginkább azok az okíratok kötötték le figyelmünket, melyek Bánfi és Béldi bukására vonatkoznak.

Ismeretes, hogy e két hatalmas erdélyi úr «tragédiáját» Cserei és Bethlen Miklós minő élénkséggel beszélték el. Igaz, hogy elbeszéléseik lényeges pontokban eltérők, de abban megegyeznek, hogy a két tragédia tulajdonképeni szerzőjének Telekit tüntetik föl, ki ördögi cseleivel azon volt, hogy hatalmas ellenfeleit híveikkel együtt megsemmisítvén, maga «hágjon a szerencse kerekének tetejére». A műveltebb és jobban is értesült Bethlen Miklós nem meri ugyan egyenesen állítani, hogy Telekinek már eleitől fogva ez volt «a malitiája», de azért körülbelől mindent megtesz, hogy Telekit a diadalmas Mephistopheles szerepében mutassa be.

És mivel Telekiről széltében beszélték, hogy a magyar-

*) *Erdélyi országgyűlési emlékek*. Történeti bevezetésekkel. A m. tud. Akadémia történelmi bizottsága megbízásából szerk. Szilágyi S. XV. köt. Buda-Pest, 1892. XVI. köt. 1893.

országi zavarokba való beavatkozással a saját előmenetelét keresi, már Cserei és a kortársak természetesnek találták azt a föltevést, hogy Teleki «Bánfinak és Beldinek még inkább vesztére tört», mióta tudta, hogy ezek — Horváth Mihály szavait idézve — «hazájok veszedelmét látták oly háborúban, melyet Erdély a porta támogatása nélkül kezdene a császár ellen».

Szalay is fölemlíti Bánfi és Teleki politikai ellenkezését, de másrészt, főleg Apafi féltékenységében keresi a catastropha személyes okát.

Vegyük még hozzá, hogy Bethlen és Cserei fölfogását a szépirodalom is terjesztette. Jókai *Erdély aranykorában* a Cserei elbeszélését népszerűsítette. Szigligeti *Beldi Pál*-jában tisztázni akarja Telekit, de különben Cserei adomáiból szövi drámájja meséjét.

Újabban már észrevették, hogy az a fölfogás, mintha Teleki hosszasan előkészített cselszövényekkel tört volna Bánfi és Beldi vesztére, nem egyedül gyűlölködő önzésből, hanem azért is, hogy bennök politikájának ellenzőit tegye ártalmatlanná, egyrészt hamis világításban tünteti föl a catastropha személyes okait s másrészt az erdélyi politika akkori irányainak felreértésén alapul. A Szilágyitól közölt okiratok is megerősítik e nézetet. A nagyérdemű kiadó nem elégszik meg az íratok egyszerű közlésével, hanem a két kötethez csatolt értekezéseiben részletesen tárgyalván összes közleményeinek jelentőségét, behatóan foglalkozik Bánfi és Beldi bukásával is. Kiigazítja a közkeletű téves fölfogásokat, érdekes részletekkel gyarapítja tudásunkat s nézeteinek támogatására Bánfinak még kiadatlan leveleire is hivatkozik. Mi is megkísértjük e kérdés tárgyalását, mivel úgy gondoljuk, hogy Bánfi és Beldi «tragédiájára» vonatkozó fontosabb közlések legalább egyelőre már nem várhatók s így talán nem végzünk fölösleges munkát, ha a már meglévő anyagot vizsgálva, tisztázni törekszünk e meglepő catastropha okait.

I.

Az időrendet követve, Bánfi Dénes történeten kell kezdenünk. Nem akarjuk pályáját leírni, utolsó éveinek történetét sem akarjuk elbeszélni, hanem az elítéltetését megelőző évek-

ből azokat a főbb mozzanatokot kívánjuk vizsgálni, melyek állítólagos vagy valószínű kapcsolatban vannak kivégeztetésével.

A magyarországi mozgalmak, melyek Bánfi Dénest állítólag ellenkezésbe sodorták az uralkodó erdélyi politikával, 1670-ben válságos fordulathoz értek. Ez év májusának elején Bánfi már tisztában volt azzal, hogy minő sorsa lesz a fegyvert fogott magyaroknak.

Midőn legújabb híreit elküldi Apafinak, nevezetes levelében így nyilatkozik az egész mozgalomról és annak bukásáról: «Azoknak oda ki, mint jégén épített bolondoknak, nyakok szakadt s az mit jövendőlénk kezdetin dolgoknak, ez esett rajtok; úgy hiszem, ma holnap kit imitt, kit amott mérszárolnak föl benne, mert futni sem tudnak hova. De ezeknél nagyobbtól felhetünk, hogy az magyar szabadság s keresztyéni vallásunk most tőstül gyökerestül ki ne szaggattassék Magyarországból. Bezzeg Isten csudálatos bölcsessége által vezérlé az nagyságod és az mi dolgainkat, hogy melléjek nem ereszkedénk, ők akarák az glóriát elnyerni s ám Isten megfizete nekik.»*)

Ez idézet nemcsak Bánfi fölfogását jellemzi, hanem azokét is, a kiknek a levél szól. Rákóczi és Zrínyi, az erdélyi főurak szerint jégén építettek és a glóriát magoknak akarták megszerezni. Nem elég, hogy megfontolatlanul kockáztatták személyöket, hanem a magyar politikai s a protestáns vallásos szabadságot is halálos veszedelembé döntöttek. Igen, ha a glóriát Apafi udvarától sem sajnálják s ha mindenben az erdélyiek tanácsát követik, akkor szilárdabb alapra s okosabban építettek volna. Minden egyebet mellőzve, már az idézett levél hangjából is kitetszik, hogy e dologról Bánfi épen úgy gondolkodott, mint Apafi hívei, vagy mint bármely más erdélyi úr, ki protestáns és magyar érzelmei mellett szűkebb hazája fönmaradását is szíven viselte. Az igaz, hogy mások kevésbbé élesen fejeztek volna ki magokat, de alapjában véve, Bánfi a vezető körök közveleményét tolmácsolja.

De talán a bujdosók ügyében szakadt el az erdélyiektől? A hagyomány ezt tartja és történetíróink is így írják. Pedig a

*) *Török-magyarokori államokmánytár.* Szerk. Sziládi és Szilágyi. IV. 485. 1.

forrásokat vizsgálva, ez ügyben sem látunk lényeges elvi ellentétet Bánfi s az erdélyiek közt.

1672 április havában Petróczi István és Szepesi Pál reá-vették Apafit, hogy néhány levelet írjon alá a bujdosók érdekében. E levelek egy része a hajdúkat szólította föl a németek megtámadására, Apafinak támogatását is kilátásba helyezve, a másik része nem volt kitöltve és a bujdosók föl voltak hatalmazva, hogy töltsék ki azokat tetszésök szerint s küldjék oda, a hová ők jónak látják. Az egész dolog oly nagy titokban történt, hogy még a fejedelemasszony sem tudta meg, pedig Bornemisza Anna «szorgalmasan fürkészte ferjének ügyeit». De a két Bánfi, Zsigmond és Dénes, kik mint tanácsurak éppen ekkor Fogarasban voltak, szintén nem tudták meg, hogy mit művelt a fejedelem. Csak Nagy Tamás tanácsúr volt a titokba beavatva és megesküdt, hogy senkinek sem szól. De Bánfi Dénes észrevette, hogy valami titkos tervet rejtegetnek az udvarnál és addig nem nyugodott, míg maga a fejedelem föl nem tárta előtte az egész dolgot. Közölte ezután az ügyet a többi tanácsúrral, kik tekintetbe véve a porta tilalmát és sok más fontos körülményt, elhatározták, hogy Szepesitől el kell venni a veszedelmes leveleket.*)

Bethlen János beszéli el e történetet, s ez elbeszélő megbízhatóságában nincs okunk kételkedni. De Bethlen nem úgy tünteti föl a dolgot, mintha Bánfi semmibe sem vette volna a magyar és protestáns ügyet, vagy hogy éppen ellene tört volna. Hanem rokonszenvvel beszéli el Bánfi beavatkozását, éles elméjű férfiúnak nevezi s mintegy szembe állítja vele Nagy Tamást, kinek hallgatagsága az országot veszélybe dönthette volna. Valóban, Bánfi csak érdemet szerzett magának azzal, hogy elejét vette az Apafi hirtelenkedéséből származható bajoknak. Hogy mennyiben ártott ezzel a bujdosók ügyének, azt nem kutatjuk, de annyi bizonyos, hogy az erdélyi tanácsosokkal nem jutott ellenkezésbe, sőt még Apafival sem, ki higgadt-ságát csakhamar visszanyerte.

Ha Bánfi valóban minden áron ellenzi a bujdosók megsegítését, könnyen érvényesíthette volna politikáját Teleki kitörése alkalmából. A később oly okos, annyira óvatos, s a

*) *Historia Rerum Transilvanicarum*. Auctore Joanne Bethlenio II. 211—214. II.

körülményekhez alkalmazkodó Teleki 1672-ben még nem fejezte be «daliás» idejét. Nem volt lehetséges Erdély nevében hivatalosan segíteni a bujdosókat, de Apafi úgy gondolta, hogy a Telekitől vezetett segítséget a balsiker esetén nem lesz nehéz magánvállalatnak föltüntetni. És ha sikerül a kirohanás, ment-ségre nem igen szorúl. Telekit pedig nem volt nehéz reá-beszélni. Nagyon hamar elhitte Apafinak, hogy a ki a sátántól félve, Istennek nem szolgál, az ördög iránt tanúsított engedel-messég miatt, a pokolba jut. És Teleki sietett szolgálni az Istennek, mert egyrészt azt hitte, hogy személyét jutalom éri, de másrészt vallásán és a magyarságon is óhajtott segíteni.

Nincs semmi nyoma annak, hogy Bánfi ellenezte volna a vállalatot. Sőt a fejedelem épen Bánfi Dénesnél, Örményesen, szólította föl Telekit a bujdosókhoz való csatlakozásra.

A vállalat szégyenletes kudarczczal végződött. Az 1672-iki októberi országgyűlésen a rendek zúgolódtak. Vajon a porta mit szól a dologhoz? Adott-e engedelmet reá? S ha nem, lehet-e majd megbékíteni és kinek a költségén? Ezek az aggo-dalmak izgatták Fejérvárott a rendeket és noha az egykorú jelentés szavai szerint «az egerek közül senki sem merte a macska nyakára akasztani a csengetyűt», mégis elég heves jele-netekben tört ki az elégtelenség a fejedelem és a tanácsurak ellen. A tanácsurak közül pedig leginkább Bánfi érezte a táma-dás hevet. Majdnem úgy látszott, mintha az ő személyéről volna szó s nem is a Telekieről. Ez események leghitelesebb elbeszélője mindig úgy beszél Bánfiról, mint a kiről mindenki tudja, hogy Teleki ügyének és személyének ő volt a legmele-gebb és leghivatottabb védője. Midőn az országgyűlési izga-lomnak vége volt s a lakomán már mindenki fölhevült a bor-tól, Apafi az ablakhoz szólította Bánfit és körülbelül ezt izen-tette Telekinek: Igaz, hogy megadtuk az engedelmet Telekinek, de ellenkezőt is parancsoltunk s most ő mégis a mi engedel-münkkel menti magát; a törvények szerint most a hűtlenség büntetése illetné, az előtt is mozgolódott ellenünk; jegyezze meg magának, hogy mi mind erről meg nem felejtkeztünk. Bánfi elhalványult s Teleki ellenfelei kissé fölvidúltak, így be-széli Bethlen János, ki szereti ugyan a rhetori színezést, de alaptalan dolgokat nem ír.*)

*) L. Bethlen id. h. 251—291. l. I. még Czeibert jelentését. *Erd. orsz. eml.* XV. 305. s köv. II.

Ily ellensége volt Bánfi Telekinek s politikájának 1672-ben. Még ez év végéről kell egy nyilatkozatát idéznünk, melyet akkor tett, midőn a debreczeniek arra kérték a fejedelmet, hogy ne tartozzanak szállást adni a bujdosóknak: «mely ha úgy lenne» — írja Bánfi Apafinak — «azzal ők igen visszaélnének és nagyságod is láttatnék kegyelmes protectióját az magyarországiakról és igyekről elvenni, mely is sem az Isten dicsőségére sem az nagyságod méltóságára nézve jól nem esnék.»*) Úgy hiszszük, hogy Teleki sem beszélhetett volna másként.

Az 1673-diki radnóthi tanácsülésen Teleki és Bánfi együttes indítványára határozta el a fejedelem és a tanács, hogy a bujdosóktól nem szabad megvonni véglegesen a segítséget, mert különben tüstént «füstbe megy a magyarok reménye».**)

Már pedig azt, hogy fegyveres erővel segítse Erdély a bujdosókat, Teleki sem merte volna indítványozni. Apafi erre nézve igen határozottan írja a bujdosóknak 1674 augusztus elején, hogy «az fényes porta annuentiája nélkül mind nekünk, mind Kgleteknek semmi derék dolgot kezdeni sem tanácsos, sem bátorságos».***)

Telhat reményt adni a bujdosóknak, de érdekekben egyelőre derék dologba nem avatkozni, ez volt az erdélyi politika és Teleki alapelve 1672-től körülbelöl Bánfinak 1674 őszén történt elfogatásáig. Bánfi nem hogy ellenezte volna ez elvet, hanem mint láttuk, minden tőle telhetőt megtett e politikáért és Telekinek azzal összekapcsolt törekvéseiért.

Igaz, hogy Bánfinak összeütközései voltak a bujdosókkal. Hanem e civódások nem voltak politikai természetűek. Jórészt abból eredtek, hogy a bujdosók sok kárt tettek azon a vidéken is, mely Bánfi gondjaira volt bízva, vagy éppen tulajdona volt s hogy elfogtak néhány magyarországi főurat, kikkel Bánfi ismeretségben volt s kiknek elfogatását Erdélyben nem csak ő kárhoztatta. Keresztesi András, Bánfi somlyai kapitánya, azt mondta a bujdosókról, hogy «bizony nem illeti az a titulus őket, hogy hazája mellett hadakozó, hanem hazája rontó s pusztító, és német előtt futó, az volna titulusok, az mint rontják az szegénységet». Különben Bánfit csekély sértődések is

*) *Török-magyarokori államokmánytár.* V. 155. 1.

**) *Bethlen* II. 414.

***) *Erdélyi országgyűlési emlékek.* XV. 380. 1.

nagy haragra lobbantották és nyelve ép oly éles volt, mint kardja. Különösen Wesselényi Pálra haragudott, kit ebkölyöknek, Wesselényi nevét nem érdemlő ficzkónak s tacsónak nevezett. Nem kevésbé szerette Keczer, azt «az rossz tót embert», «keresztyénségtől elfajúlt latort» stb.*)

Hanem e torzsalkodások bizonyos kapcsolatban vannak azzal a körülménnyel is, hogy a bujdosók Apafival és Telekivel sem voltak mindig a legbarátságosabb viszonyban. Többet követeltek, mint a mennyit «patronusaik» adhattak. Nem csupán jó reménységet, hanem erdélyi szállásokat, bő pénzbeli segílyt és Teleki kijöveletét kívánták. Oly ellenkezésbe jutottak az erdélyiekkel, hogy a portára küldött követeik «örmény köntösben» lappangtak, attól tartva, hogy az erdélyi követ észreveszi őket. Apafi nem egyszer korholta is a bujdosókat «alkalmatlan» eljárásuk miatt s közülök azok, kik az erdélyiekhez vonzódtak, a másik párt leghevesebb gyűlöletét vonták magokra.**)

Bánfinak is volt pártja a bujdosók közt. A két Kende, Ispán Ferencz és még többen hozzá szítottak. Sőt az ellene kelt vádirat huszonhetedik pontja azt hánja szemére, hogy «ország és tanács híre nélkül a magyarországi hadaknak béhozásában igyekezett»***)

Bánfi e vádat ép oly alaptalannak mondja, mint azt, mely szerint ő a német udvarral valami ártalmas correspondentiát tartott. Nem is tagadta, hogy levelezett a német pártiakkal, hanem — úgy mond — az oda föl való Bánfi-jószágok elnyerése miatt akarta régi ismeretségét föntartani és ezért kereste a befolyásos urak kegyét — szabados úton. Ezt mi igen természetes magyarázatnak tartjuk. A bujdosók azt híreszteltek, hogy ellenök tört e levelezéssel. Bizonyára sok nagyítás volt e hírlélésekben, noha nem lehetetlen, hogy Bánfi leveleiben volt néha valami, a mi ártott Wesselényiéknek, mert a személyes gyűlölet gyakran messze ragadta a szenvedélyes főurat.†)

*) U. o. 396., 399., 400. ll. és Szilágyi előszava. 65. l.

**) U. o. 380., 395., 408. ll.

***) U. o. 450. és Szilágyi: *Vértanúk a magyar történetből*. Pest, 1867. 265. l.

†) Szilágyi: *Vértanúk* 264. l. és *Erd. orsz. eml.* XV. 403. l. és a 407. l., a 13. pontot.

Így a váradi törökkel való vetélkedésekben heveessége sokszor ártott az ügynek. Várad elfoglalása óta az ottani basák oly főnhéjazóan viselték magokat s oly messze akarták terjeszteni a hódoltságot, hogy szinte tűrhetetlen volt. Bánfi, mint a végek kapitánya, tiszti köteleességét teljesítette, midőn a legnagyobb erélyvel védelmezte Erdély jogait és érdekeit. Nagyon dicséretes volt buzgalma, de kár volt, hogy nem igen értett a «törökös stylushoz», mint maga mondá; bizonyos hajlékonysággal néha jobban boldogulhatott volna. S különösen az elfogatását megelőző hónapokban nagy, ideges heveességgel és mást nem igen kérde, intézkedett a váradiak ellen.

Nem is valami határozott politikai elv megsértésével vádolta az a halálos élű s harminczegy pontból álló vádirat, melyet az 1674-diki országgyűlés fogalmazott ellene. Csak halála után híresztelték róla mindenfelől, hogy a császáriak kedvéért el akarta árulni Erdélyt s a magyar szabadságot. Hanem a nevezett országgyűlésen azzal vádolták, hogy mindent a maga «szája ízént» cselekedett és mint a liga mondja, hol «az portát offendálta, hol az német udvart».

Jogi szempontból alapos vádak is találhatók a vádiratban és az ítéletben. Igaz, hogy Bánfi megsértette a törvényeket, midőn maga intézkedett oly dolgokban, melyekről a tanácsot meg kellett volna kérdeznie. Igaz, hogy önkényes volt, s hatalmaskodott; vagy mint az 1674 december 13-dikán hozott ítélet annyi pathosszal mondja: «magunk közül rugaszkodott ki Bánfi Diénes... ki előtt az törvénynek könyve úgy be volt kapcsolva, hogy akárki is perelni felejtett véle, nem törvényes igazságátúl, hanem hatalmas kegyetlenségétúl félvén».*)

Mind ebben sok igaz volt, csak hogy az erdélyi főurak közül sokan kerültek volna pallos alá, ha úgy keresik rajtok a jogot és igazságot, mint Bánfin keresték.

De mások valamennyire mérsékeltek magokat, valahol támaszt kerestek, Bánfi ellenben szenvedélyességével s elbizakodottságával, vagyonával és hiúságával, a megsértett érdekek és hiúságok s a kapzsiság hatalmas szövetségét hívta föl maga ellen.

Bethlen Miklós azt beszéli, hogy Bánfi «tragédiájának»

*) *Erdélyi országgyűlési emlékek.* XV. 455., 457. ll.

Teleki és Székely László voltak kezdői, s hogy Teleki «vette reá Beldi Pált, Kapi Györgyöt és Bánfi Zsigmondot is».

Csak annyit jegyzünk meg erre, hogy soha ily nagy dolgra könnyebben reá nem vehettek valakit, mint Beldit Bánfi üldözésére. Beldi gyűlölte Bánfit «a generalisság praecedentiája és Szinyefalu miatt», mint Bethlen Miklós mondja. Az 1672-iki országgyűlésen, midőn Teleki kirohanása miatt oly izgatott volt a hangulat, keményen összetűzött a két főúr. A heves szóváltás közben Bánfi azt mondotta Beldinek: «Inkább akarom, hogy nyiltan törj ellenem, semhogy titkos ellenségem légy». Azóta e viszony nem javult, és kivált mióta Bánfi annyira becsületenítette Wesselényi Pált, Beldinek vejét, a kölesönös gyűlölet még inkább elmérgesedett.

Volt még valaki Apafi udvaránál, ki nem kevésbbé baragudott Bánfira. Hogy ki volt, Bethlen Miklós szavával mondjuk: «Székely László két lovú, szegény jenei nemes ember, postamester név alatt a fejedelemnek oly kedves embere vala, hogy a felesége, minden atyjafiai és tanácsi sem tettek előtte annyit, mint Székely László.» Az ily «kedves ember» féltékenyebb ura hatalmára, mint maga az úr és a «két lóhoz» még kettőt kíván szerezni, ha kell, nótapör útján is. És tudnunk kell azt is, hogy Bánfi gőgös megvetésével vérig sertette Székelyt és a rokon törekvésű, de ártatlanabb Naláczit.

De még dühösebb ellenségei voltak Bánfinak azok a bujdosók, a kiket megbántott. Wesselényi, Keczer és Szalai Pál erősen izgattak ellene.

Ez oly hatalmas coalitio volt, hogy magával sodorhatta Telekit. Nem mondjuk, hogy Teleki önfeláldozó híve volt Bánfinak. De az apró félreértések ellenére is igen jól megfért vele, egész 1674 nyaráig. Hanem ekkor már Bánfi, «a nagyságos úr», mint 1673 óta címezték, különösen izgatott és kímeletlen. Telekivel mind végig jó barátságot tart, hanem akaratlanul is sérti szavaival és tetteivel. A szavakat még elfelejtené Teleki, hanem a bujdosókkal való torzsalkodás, valami birtok-per és hozzá még az is, hogy Bánfi a váradi basa ellen haddal készül s ez ügyben majdnem korlátlanul intézkedik, Telekinek is terhére volt. Más körülmények közt talán még alkuvásra gondolt volna, de tanácsos volt-e tétlenül maradni most, mikor mindenfelől a gyűlölet és izgatottság hangját hallja? Ha a mozgalomhoz csatlakozik, vagy annak élére áll, jó barátokat, s vagyont sze-

rez és oly barátától szabadúl, ki már-már alkalmatlan neki és az országnak. Lehetséges, hogy ő szólt Beldinek, Kapinak s Bánfi Zsigmondnak, de a mikor szólt, már biztosan tudta, hogy mi a válasz. Szó szerint véve, igaza lehet Bethlennek, hogy Teleki volt egyik kezdője a mozgalomnak, de ha lehet úgy mondanunk, mi könnyebben képzelhetjük el Bánfi bukását Teleki nélkül, semmint Beldi, Wesselényi Pál és Székely László nélkül.

E föltevéseket a fönmaradt levelek is igazolják. 1674 május 20-dikán Kapi György Beldit, leánya lakodalmára híván, ezeket írja neki: «Csak nagy szükségünk volna minékünk egy-néhányunknak az egymással való beszélgetésre, mert ha most de permansione nem beszélgetünk, félek rajta, azután magunk kárával ne tapasztaljuk s ne tanuljuk... emitt inkább minden zavar nélkül beszélhetnénk...» Hogy miről beszélgethettek «zavar nélkül» Bánfi nagy ellenségei, a történetek után nem nehéz kitalálni.

Valószínűen július havában írták Keczer és Szalai azt a kelet nélkül reánk maradt levelet, melyben bosszúra izgatják Telekit. «Ha késik Kglđ, maga lesz oka», írja a két bujdosó. Székely Lászlónak egy augusztus 18-dikán kelt és Beldihez intézett levelében gúnyos czélzás fordul elő Bánfi «nagyságos titulusára». Ugyancsak Székely László írja szeptember 16-ikán Telekinek: «akárcsak Kglđ ne írná, úgy tudván azt, hogy Kglđ igen jól tudja azt, hogy itt minden dolgokat oda halasztanak» vagyis Bánfira halasztanak. Október közepén azután már Teleki is említi Bánfi istentelen és kétségbeesett dühösségét, az igaz, hogy a bujdosóknak írt levelében. A következő hónap közepén már megindult a hajsza Bánfi ellen.

Az üldözött annyira egynek tudta magát Telekivel, hogy az első napokban még őt féltette, nem hogy tőle félt volna. Azt hitte, hogy Beldi műve az egész fegyverkezés. «Én az szegény sógort, Teleki uramat is féltettem... édes sógor uram benned úgy megnyugodtam, tudod, mint magam lelkében» — ezeket írta halálos veszedelmében, november 18-dikán. Nem tudta, hogy a szegény sógor még ideje korán az üldözőkhöz csatlakozott, s hogy a háló kivetésén dolgozott, melyben szerencsétlen rokona most kétségbeesetten vergődött. Ha főleg Telekin múlik a dolog, talán nem így történt volna. De történhetett-e az a csoda, hogy csupa rokoni szeretetből élére ne álljon oly moz-

galomnak, melynek kikerülése reá nézve veszedelmes lett volna?*)

II.

Bánfi bukásának philosophiáját Beldi Pál igen jól foglalta össze még 1674 december 20 dikán írt levelében, hol Bánfi nagyralátására czélozva, így szól: «Az mely erdélyi nemes ember ezüst tálból eszik rátottát, hamar megcsömörlik tüle.»**) Csakhogy Beldinek is könnyebb volt bölcselkedni, mint bölcsen élni.

Bánfi halála után ő érezte magát a legnagyobb úrnak Erdelyben. Az erdélyi főgenerális címét viselte s egy fejedelmi patensre hivatkozva, hadi szemlét akart tartani a székely székek fölött. Csakhogy az erdélyi szokással meg nem egyezett az, hogy béke idején generalistól függjön a nemes ember. Ezért Beldit jóakarói is figyelmeztették e törvénytelenségre és kérték, hogy álljon el szándékától. S képzelhelő, hogy rosszakarói, azok «a nyelves emberek», mit mondogattak ekkor.

Ez a dolog 1675 elején történt, körülbelöl ugyanakkor, midőn Beldi megparancsolta, hogy erdélyi ember ne vigyen búzát Moldvába, sőt hogy az oláhok se szállítsák haza az Erdelyben vásárolt gabonát erdélyi szekéren. Azután az igen elterjedt és nem valószínűtlen hír szerint, azt izente a kézdivásárhelyieknek és bereczkieknek, hogy visszaveszi a rendeletet, ha ezer köből búzáját ingyen szállítják Moldvába.***)

Bethlen Miklós azt beszéli, hogy az előbb említett generalisi patenst Teleki szerezte meg Beldinek, csak azért, hogy hálóba kerítse. «Ambitiós hálnak (olyan volt pedig Beldi) mi lehetett alkalmasabb geleszta és horog».

Lehetséges, hogy valóban Teleki szerezte meg a patenst, hanem bizonyára csak hízelkedésből s nem ily körmönfont ha-

*) Bethlen Miklós *Önéletírása*. I. 390. s köv. ll. *Erd. orsz. eml.* XV. 402., 419., 432. s Szilágyi előszava. 63—69. ll. Deák Farkas: *Uzoni Beldi Pál*, 88. l. és *Török-magyarorkori államokmánytár*. V. 23., 273. s 274. ll.

**) *Történelmi Tár*. 1881. 731. l. Szilágyi közleménye.

***) Bethlen Miklós *Önéletírása*. 445—447. l. és Deák Farkas: *Beldi Pál*. 122., 123. ll.

lászati célból. Ekkor még nem tudta Teleki, hogy Béli vesztébe rohan és rajta volt, hogy megszerezze azt barátjának, kit Bánfi halála után születése, vagyona s rangja oly magasra emeltek. Hogy Teleki mások előtt nem úgy beszélt Béli erőszakosságairól és hiúságáról, mint a hogy Bélivel akarta elhíttetni, az igen természetes. Hanem azért nagyon ápolta barátságát és midőn meghallotta, hogy Béli panaszkodik reá valószínűen a székely hadi szemlével kapcsolatos dologban, azt írta neki: «Kéldnek gondolatommal is nem vétettem, tovább is nem vétek és Kéld szolgálatja mellől el sem állok.» Mert Teleki okosan fogta föl az írás azon szavait, melyekre egyszer Bethlen Miklós figyelmeztette: nagy kincses láda az igaz barátoknak szerzése, mert ez amaz vizek mellé elvettett kenyér, melyet az ember idővel megtalál. *)

Midőn az 1675-diki májusi országgyűlésen kitört a vihar Béli ellen, Teleki mérsékelte és csillapította az elkeseredést, talán nem egészen színből, mert nem lehetett inyére ez egyenlenség épen akkor, midőn Erdélyt nagyobb politikai actióra akarta vezetni. Annyi bizonyos, hogy nem ő szította a tüzet, hanem Bethlen Gergely és testvérei, Bélinek e nagy ellenségei és a másik ágból való Bethlen János keltek ki az országos és nemesi szabadságok megsértése ellen. Béli már azt hitte, hogy oly ligát csináltak ellene, mint az előbbi évben Bánfi ellen. S valóban Bánfi árnyéka most ellene fordult. Mert súlyosbította helyzetét az a körülmény, hogy most ő vétett a nemesi szabadság ellen, melynek megsértését oly kegyetlenül torolta meg Bánfin. És vegyük még hozzá, hogy az özvegy befolyása is emelkedőben volt.

Különben Bélinek ez országgyűlésen nem történt baja. Csak meghozták ellene a négy pontban foglalt XVIII. törvény-czikket. Ez a cikk nem említi a Béli nevét, hanem keményen tilalmazza, sőt a liga büntetésével sújtja mind azokat a vétségeket, melyeket Béli elkövetett.

Béli jóakarói is részt vettek e cikk fogalmazásában és örültek, hogy a főúr ezzel megmenekedett. Teleki közvetítése nélkül azonban nem e cikkknél állapotott volna meg az országgyűlés. Igaz, hogy Teleki ezzel mind a két tábor híveit egyaránt

*) Bethlen 449. l., *Erd. orsz. eml.* XVI. 157. l. és *Történelmi Tár.* 1881. 212. l.

le akarta kötelezni. Hanem a kik akkor azt mondták róla, hogy mégis csak ő volt az ellenállás lelke, s hogy mindent számításból tett a Béli megbuktatására, egyrészt pokoli ravaszság színében tüntetik föl tartózkodását, s körültekintő okosságát és másrészt igen is nagyítják előrelátása erejét.*)

A XVIII. törvénycikknek igen nevezetes következményei voltak. Béli halálosan meg volt sértve. Állítólag megesküdtött, hogy vagy maga elvész, vagy bosszúját állja azokon, a kik azt cselekedték vele. Nejének azt a mondását is idézték, hogy a fejedelemszony inkább szokott a Kegyelmedhez, hogysen a Nagyságodhoz.

Sok más egyebet is mondtak Béliéről. Azt állították, hogy titokban táborozásra készül, hogy híveket gyűjt, Teleki és több más úr élete ellen leselkedik és hogy minden készüllete meg van a fejedelemséghez. 1676 április első felében az udvar már nagyon meg volt ijedve. Székely és Naláczai oly sürgetően hívták Fogarasba Telekit, mintha perczeken múlt volna az ország főnmaradása.

Nem mondhatjuk, hogy szándékosan költött híreket terjesztettek Béliéről. Biztos nyoma van annak, hogy barátaival voltak titkos értekezletei az ország dolgairól. Nehéz elhinnünk, hogy az 1675-diki sértést szó nélkül tűrte volna. Hanem ki tudná megmondani, hogy mi volt az igaz az elterjedt hírekben? Ellenségei gyűlölete s hiszékenysége kialakította és nagyította a szállongó beszédek s egyszerre oly hatalmas rágalmazó chorus keletkezett, hogy a józan megfontolásnak el kellett némúlnia. Teleki nem tartozott a rágalmazókhoz s midőn az udvarhoz érkezett, már kész dolgot talált.**)

Ekkor tájt volt Erdélyben Józsa páter, Strassoldo tábornok követe, ki arra akarta bírni a fejedelmet, hogy ne segítse a bujdosókat, hanem vegye őket reá a kegyelemkérésre. A fejedelem ez ügyben értekezletre hívta az urakat 1676 április 23-dikára Fogarasba. Gyanútlanul jelent meg ott Béli és Bethlen Miklós is, kinek azt izenték, hogy követségbe küldik. Nekik igazán emlékezetes nappá lett az április 23-dika, mert az nap este a fejedelem foglyai lettek. Azon kívül még reáizentek

*) Bethlen M. 447—450. s *Erd. orsz. eml.* XVI. 167. s 178. ll.

**) *Erdélyi országgyűlési emlékek.* XVI. 343., 344., 346. s Deák Farkas: *Béli Pál.* 135—137. ll.

Bethlen Jánosra, az öreg kanczellárra, hogy tekintse magát fogolynak Keresden, levelet ne írjon, ne vegyen és vendéget ne fogadjon. Bethlen János ekkor már oly beteg volt, hogy se menni, se állni, se feküdni nem tudott, hanem csak székben ült és aludt néhány esztendeig.

Ez utóbbi elfogatás bizonyos politikai szint adott az üldözésnek, mely eddig főleg személyes természetű volt.*)

Béli a magyarországi zavarok kérdésében, alapjában együtt érzett Bánfival és Telekivel. Csak mióta keményebben összetűzött Bánfival s nagy ellensége oly szorosan csatlakozott Telekihez, azóta kissé elhidegült a beavatkozás politikája iránt, a nélkül, hogy éppen ellentétes állást foglalt volna el vele szemben. Hanem midőn Bánfi oly elkeseredéssel üldözte Wesselényi Pált, Béli is jobban közeledett Telekihez. De mióta 1674-ben, a francia-lengyel alkudozások kezdetével, Wesselényi Pál ellentétbe jutott Telekivel s a mióta Beldinek is sérelmei voltak az erdélyi udvar ellen, azóta az erdélyi főgenerálisnak nagyon kevésbé volt inyere Apafi beavatkozó politikája. Hanem nála mégis a személyes kérdés volt a döntő s szívesen csatlakozott volna Apafi politikájához, még veje ambícióinak hátrátolásával is, ha Erdélyben a szó szoros értelmében főgeneralis maradhatott volna.

Bethlen Miklós nem vágyott a legmagasabb polczra, de nem volt megelégedve hatáskörével. Úgy hitte, hogy Erdélyben senki sem ismeri oly jól az európai viszonyokat, mint ő, ki bejárta Európa nagy részét. Teleki becsülte is tanultsága miatt, de némi bizalmatlanságot érzett a nyugtalankodó fiatal ember iránt. Azonban a három Bethlen testvér, Mikes Kelemen s Székely László haragudtak Bethlen Miklóssra s börtönbe juttatták, mivel azt hitték, hogy Beldinek legbizalmasabb embere.

A foglyok közül Bethlen János volt a legélesebb ellentétben az udvar politikájával. Némileg mellőztetése is rosszúl hatott reá, de más körülmények közt sem nyugodott volna meg Teleki ambitiosus politikájában. Érzelmeiben erdélyibb volt Telekinél, Bánfinál, Beldinél és nagyon átérezte az európai helyzet veszedelmes bonyodalmait.

A kor, a betegség és a súlyos tapasztalatok erősen kiáb-

*) *Erdélyi országgyűlési emlékek.* 275. l. s Bethlen M. I. 455., 456. ll

rándították. Mintha előre érezte volna az erdélyi fejedelemség bukását. Kétségtelen, hogy óhajtotta a kormányváltozást, hanem az izgatásra már nem igen volt ereje és kedve. Csak az egykorú eseményeket jegyezte föl keserű nyugalommal, örökbecsű könyveibe. Apafi udvaránál haragudtak reá pessimisticus tanácsai miatt. A Józsa páter követsége dolgában őt is megkérdezték és ő felelt is oly levélben, mely nagyon kevésé tetszett az udvari embereknek. Nagy világossággal fejtegette Erdély gyöngeségét s a körülmények nyomasztó erejét. Úgy hitte, hogy jobb lesz abba hagyni a magyarországiak támogatását, semmint velök együtt elveszni. Oly vígasztalannak találta a helyzetet, hogy a császári udvarral való békülést, bármily kevés jó eredménnyel is biztasson az, többre becsülte a küzdelem folytatásánál. A külföldi szövetségekre semmit sem adott. «Szép szökat én csak aérnek tartok» — úgy mond — «a ki maga ereje nélkül, csak czimborával akar szántani, nem rak az asztagot.»

Mindenütt az igazi aggodalom vezeti a levélíró tollát és ezzel még az eshetőségek éles elméjű latolgatása és a tárgy alapos ismerete párosul. Hanem Apafi emberei azt mondták, hogy a «rossz tanács a tanácsadóra nézve a legrosszabb».*)

A rabság sokáig tartott. Az ország közvéleménye a rabok mellett volt. Az 1676 november 21-diki országgyűlés erélyesen, de hasztalanul szólalt föl érdekökben. Az udvar vallatta a tanúkat a rabok ellen, hanem nem állhatott elő valami meggyőző bizonyítékkal. S így kénytelen volt őket szabadon bocsátani 1677 márczius 31 dikén pénzbeli kezesség mellett és miután aláírták az elébök adott térítvényeket. Beldinek le kellett mondania a generalisságról s a térítvényben megesküdt, hogy bosszút nem áll s hogy ezentúl híven és a törvényeknek megfelelően viseli magát.

De hogyan felejlhetette volna a történeteket? Csak most kezdődött igazán Beldi forradalma. De hogy ez mikép ment végbe, kik voltak beavatva és hogyan lakoltak, arra nézve már csak az előttünk fekvő kiadás jeles előszavára és közleményeire

*) L. Bethlen levelét. *Erdélyi országgy. emlékek.* XVI. 269. l. és 31. o. 331. l.

hivatkozunk. Mi még néhány általános megjegyzésre szorítunk.

Béldi tulajdonkép nem született forradalmi vezérnek. Igen is biztosan akart sújtani, s elmulasztotta a kedvező alkalmat. Nagyon érezte, hogy mennyit veszíthet a kudarcz által, hanem sokkal erősebb volt bosszúvágya, semhogy csendesesen maradhatott volna. Két főhibája volt számításának. A kelleténél többet bízott az erdélyi elégületlenek harczi készségében. Volt ugyan elég ember, ki osztozott gyűlöletében. A katholikuskokat bántotta a bujdosók támogatása. A szászok sem szerették e mozgalmat, a reájok eső terhek miatt. A székelyek zokon vettek Béldi megbántását s általában igen sokan gyűlölték Apafi kormányzását, melyet nem alaptalanul vádoltak gyanakodó szűkkeblűséggel és kegyetlen kapzsisággal. Hanem ez elégületlenek csak addig szítottak Béldihez, míg véleményadásról és titkos készülődésről volt szó, de hiányzott az ügyes és bátor kéz, mely őket erélyes harcza sodorta volna.

Béldi még a porta támogatására is számított. Azt hitte, hogy a porta valóban komolyan tiltja el Apafinak a magyarországi zavarok élesztését. Azt is hitte, hogy pénzzel, továbbá nagy adó és várak ígérésével a maga részére nyeri a törököt. De ez ép akkor háborúba volt bonyolítva, szüksége volt Apafi támogatására és nagyra becsülte a szolgálatokat, melyeket az erdélyi politika tett neki Magyarországon. Pénzzel pedig Apafi jobban győzte, mint Béldi. Azért, az üldözött, ki kardcsapás nélkül menekült hazájából, dicstelenül veszett el a Jedikulában. Természetes, hogy az ő bukását is Telekinek tulajdonították. Mint Teleki maga megírta 1678-diki apologiájában:*) «valami nem jó akárkik által és akármilyen formában, akárkik ellen, ez hazában esett es következett, én okoztattam és sententiáztattam».

Pedig nem úgy volt. Hogy csak tárgyunknál maradjunk, Bánfi és Béldi sem azért buktak, mivel Teleki volt akár politikai, akár személyes ellenségök. Bukniok azért kellett, mivel nagyravágásukat nem fékezhatték s mivel büszkeségök türehtetlenné tette előttök azt a meglehetősen parvenu kört, mely a gyanakodó és könnyen vezethető fejedelmet mintegy lefog-

*) *Erdélyi országgyűlési emlékek.* XVI. 489. 1.

lalta magának. Teleki mindent elérhetett e kör által, de nem tartozott egészen hozzá. A fejedelemszonnynyal való rokonsága és a maga okossága megvédelmezték az irigység támadásai ellen, hanem azért vigyázott, mindenütt támaszt keresett, nem akart elől járni kényes személyes ügyekben és e dolgokban inkább mérsékelte, semmint izgatta az udvari köröket.

ANGYAL DÁVID.

A POLGÁRI HÁZASSÁG TÖRTÉNETI MEG- VILÁGÍTÁSBAN. *)

Második és utolsó közlemény. *)

V.

E fejezetben kissé tarka egymásutánban futólag foglalkozni fogunk a szláv népek, a skandináv országok és, hogy minden véglét összefoglalva legyen, az éjszakamerikai államszövetség házassági viszonyaival.

1. A szláv népek.

Oroszországban a család a keresztyénség behozatala előtt, a mi a XIII. században történt, szokásoknak volt alávetve. De az egyház gyökeresen módosította a család régi szervezetét; külön bíróságai voltak és ezek a vallás ürügye alatt több régi szokást megváltoztattak. A házasság, a házasfeleknek egymás közti viszonya, az atyai hatalom, a gyámság érzékenyen módosultak a görög-római jog befolyása alatt. Az egyház túlsúlya tartott nagy Péterig, a ki egységes birodalmat teremtett és az egyházi hatalmat az autokrát állami hatalommal egyesítette. Nagy Péter megtartotta a kánonjogot és meghagyta az egyházi törvényszékeket házassági ügyekben, de a polgári jognak minden egyéb a családra vonatkozó részeit az új törvények alá vetette, még pedig a világi törvényszékek illetősége alá. A jog-

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 200. számában.

szolgáltatás kettőssége elvi jelentőséggel nem bír Oroszországban, a hol az egyházi hatalom az állami hatalommal a legfőbb fokon egybefoly, a hol az orthodox egyház feje azonos az állam fejével, a csárral és a hol semmiféle külső hatalomnak nincs beleszólása. Természetesen annál inkább érzik a nyomást azon hitfelekezetek, melyek az állami orthodox valláshoz nem tartoznak.

Ma is olyasféle a magánjog jellege Oroszországban, a hogy nagy Péter megállapította. A házasság formaszerűleg vallási szerződés, de a szvod vagyis az orosz törvények digestái szabályozzák a házasság következményeit és nemely föltételeit.

Az orthodox vallás mellett minden türt felekezet törvényes helyzettel bír; de a kormány nem ismer el, nem biztosít és nem segélyez egy felekezetet sem, míg meg nem hajol az autokrat uralom és az orthodox egyház synodális szerkezete előtt. E föltétel alatt az orosz kormány oly elnező, mint akár az éjszakamerikai Egyesült Államok kormánya: elismer minden vallást, még az izlamot és a buddhismust is. A protestantismus hamar belétalálja magát a synodális formába; de a katolikus egyház, mely megszokta az irányelveket Rómától venni, rosszúl alkalmazkodik hozzá. Róma és Oroszország még nem találták meg az egyetértés alapját. Szent-Pétervártt egyházi collegium, synodus, székel, melyet Róma csak kényszerítve tűr és folyton panaszkodik, hogy a synodus elveszi a püspököktől egyházmegyéjük kormányzatát és tiltakozik a czár beavatkozása ellen, ki a római egyházat úgy akarja kormányozni, mint a többieket. A czarismus oly autokratia, mint a papismus; a kettő egy területen meg nem fér.

Az orosz birodalomban sok dissidens van; köztök az orthodox egyház nemzeti jellemével roppant szabadalmakkal bír: csak neki szabad proselytákat szerezni. Minden felekezetből ki szabad lépni, az orthodoxból nem, de belépni csak az orthodox felekezetbe lehet. A térítést minden körben nagy mervben gyakorolják, még a legfelsőbb körökben is; a térítésre közpénzekből is sokat áldoznak. 1879-ben például 9885 konvertált volt s az áttérítés 139,000 rubelbe került.

Az orthodoxok házasságát e vallás papja köti meg, két vagy három tanú előtt. A semmiségi és elválási kérdéseket egyházi törvényszék bírálja el; de a többi felekezetek ügyeiben polgári bíróságok ítélnek. Ezek saját vallásuk törvényes elvei szerint

lépnek házasságra, de azon föltétel alatt, hogy a szvodban foglalt rendelkezéseknek alávetik magokat. Orthodox és más felekezetű keresztyén közt létesülvén házasság, ez utóbbinak híve írásban arra kötelezi magát, hogy az orthodox felet nem háborgatja vallásában, nem igyekszik őt semmiféle eszközzel hitváltkoztatásra bírni és hogy a születendő gyermekek orthodox hitvallásban kapnak nevelést. E vegyes házasságokat az orthodox pap köti össze. Kivétel van Finnországban, a hol az orthodox és más felekezetűek közti házasságokat a két felekezet szabályai szerint kötik és a hol a gyermekek atyjok vallását követik. Orthodoxok és nem-keresztyének közt a házasság tiltva van. Olykor egy mohamedán vagy «más pogány» orthodox hitre tér át; ez esetben a nem-konvertált nővel előbb kötött házasság érvényes marad, de ha az áttértnek előbbi vallása megengedte a többnejűséget, az áttért csak egy feleséget tarthat meg. Ha egy mohamedán vagy «más pogány» nő orthodox vallásra tér át, előbb kötött házassága szintén érvényes marad, csak hogy az előbbi hiten maradt férj köteles a születendő gyermekeket orthodox vallásban neveltetni, nem szabad nejét új vallásában semmiképen háborgatni, sem őt semmiféle eszközzel, ígérettel vagy fenyegetéssel hitváltkoztatásra bírni és köteles többi nejét elbocsátani. Ha a férj e kötelezettségeket írásban megfogadni nem akarja, a házasságot föloldottnak jelentik ki és a nő egy orthodox férfival új házasságra léphet. Ha két zsidó házaspár egyike orthodox vallásra tér: az áttért fél minden eszközt fölhasználhat arra, hogy társát szintén áttérésre bírja; a zsidónak maradt fél semmiféle szemrehányást nem tehet hitvestársának és nem bírhatja rá gyermekeit, hogy a zsidó vallást fogadják el.

Az elválás okai kevésbbé számosak az orosz törvények szerint, mint a germán eredetű törvényhozások többségében. Aszláv törvények középpúton haladnak; kevésbbé szigorúak, mint a latin fajú népek törvényei, szigorúbbak, mint a germán fajúakéi. Az elválás okai az oroszoknál háromra vonhatók össze: házasságtörés, az egyik fél elítéltetése oly büntetésre, mely minden polgári jogok elvesztésével jár és az egyik házaspár öt évi távolléte, ha hír nincs felőle. A két utóbbi ok politikai természetű és inkább az állami és nemzeti ügy szolgálatában áll. Általában az orosz házassági jogra mondhatni, hogy mindenben az orthodox nemzeti hitvallás és az orosz állami egység

erősítését célozza. Minthogy az uralkodó egyház és az orosz állam egyetlen egy nagy központosító célzatban egyesül, a házasság intézménye, erősen kifejtett egyházi jellege mellett is, kiválóképpen állami intézmény. A polgári és az egyházi házasságnak európaszerte dívó fogalmai Oroszországban jelentőséggel nem bírnak, vagy legalább sajátyszerű értelmet nyernek.

A déli szlávok házassági joga kisebb mértékben és korlátozottabb terjedelemben az orosz mintakép másolatai.

Szerbia törvénykönyvet alkotott, melyen némileg nyugot polgárosodása érzik. E törvénykönyv csak az egyházi házasságot engedi meg, a görög orthodox vallás formái és föltételei mellett. Az eljegyzés, eltérőleg az előhaladtabb európai jogoktól, kötelező erővel bír és tanuk jelenlétében a templomban ünneplik. Az eljegyzést fölbontó fél kártalanítással tartozik. Csak az egyházi törvényszékek mondhatják ki a házasság semmiségét: a semmiségi okok a görög orthodox egyházjogból merítvék. Többek közt semmiségi okot képeznek a leány megszöktetése, az elragadás (raptus), sőt a megfélemlítés. Jellemzi a szerb viszonyokat, hogy a nőrablás gyakran faluról falura szóló küzdelmekkel jár.

Hasonlók a Törökországnak alávetett szerbek házassági viszonyai. A szokások nagy szerepet játszanak.

A déli szlávok családi viszonyainak jogi alapja a házközöség; beléje tartozhatni születés, házasság és örökbefogadás által. A házasság megtartotta régi patriarchális jellegét; bárbar szokások és vallási elvek sajátyszerű vegyüléke nyilatkozik benne. A házassági jog fejlettség tekintetében, az európai jogokhoz viszonyítva, csak általános szempontokból érdemel figyelmet. Az önálló déli szláv államokban az uralkodó orthodox vallás összevág az állami hatalommal; a hol pedig a szláv törzsek más felségnek vetvék alája, ott a többi felekezetektől elkülönült autonóm helyzetben vannak.

2. A skandináv országok.

Dániában a házassági jog rendezése igen régi keletű és időközönként királyi rendeletekkel nyert módosítást. Az 1684. évi törvénykönyv V. Keresztély idejéből az összes jog ágait fölelte. Akkoriban kitűnt nagy igazságossági szelleménél fogva, de már korszerűtlenné vált és azóta újabb törvények mó-

dosították és egészítették ki. A házasságról a törvénykönyv III. könyvének XVII. fejezete, azután az 1734., 1783. és 1834. évi rendeletek, valamint az 1685. évből való egyházi Rituale rendelkeznek.

A házasság formájára nézve vallásos cselekvény maradt, de a polgári törvény foglalkozik a semmisségi esetekkel és azon következményekkel, melyeket a házasság maga után von. A házassági kötésben az egyházi és az állami hatalom egyetértőleg jár el; ezt egyrészt kimagyarázza az ág. ev. hitvallás mivolta, mely országon kívül támaszt nem keres, de másrészt a népnek összeütközésektől idegenkedő szelid jelleme.

Svédország házassági viszonyai, mint általában a skandináv országoké, szokásokon alapszanak, melyeknek eredete elvesz az idők homályában. Az utolsó években Svédországban nevezetes változások történtek, melyek a nőknek, kik a patriarchális szokások szerint legalább formailag alávetettségben voltak, mely szokások azonban nem igen ridegen nyilatkoztak a gyakorlatban, jobb helyzetet kívánnak adni; de a régi szokások nagy szívósságot tanúsítottak. A régi szokások a vagyonkezelés dolgában és különösen az eljegyzés körül mutatkoztak kirívó módon; síkra szállt ellenük az egyház, később diadalmaskodott is.

Az 1734-diki törvénykönyv óta a házasság ma is egyházi cselekvény. De a polgári házasság Svédországban is beköszöntött a lelkiismereti szabadság folyamánként. A feleket az állami egyház papja adja össze, ha mind a két fél a lutheránus valláshoz tartozik. Azonban 1873. évi október 31-dikén hozott törvény szerint, ha a felek más valláshoz tartoznak, felekezetök papja előtt adhatók össze, ha e felekezet papsága a király által föl van hatalmazva házasságok kötésére. Ha a felek más-más felekezethez, még pedig vagy az állami ág. ev. hitvalláshoz, vagy valamely más bevett hitvalláshoz tartoznak, a házasságot vagy valamelyik felekezet papja, vagy a polgári hatóság előtt kötik meg. Ha az egyik fél nem tartozik az állami vagy valamely bevett hitvalláshoz, szükségképen polgári házasságnak kell bekövetkezni. A polgári közegek városokban a tanács, vidéken a kronofogde vagyis az adószedő.

Látnivaló, hogy Svédországban a polgári házasság majd fakultatív, majd szükségbeli polgári házasság. A polgári házasság későn köszöntött be, mert az állami hitvallás oly előnyök-

kel volt környezve, melyek uralmát biztosították. A polgári házasság behozatalával egyidejűleg az állam és az egyház közti viszony is szabályozást nyert. Az 1860. évi október 26-dikán hozott rendelet a zsidók lakhelyét négy városra szorította; ezek Stockholm, Gothenburg, Nordköping és Carlscrona. 1873. évi február 23-dikán hozott törvény megszüntette az előbbi rendeletet. Az 1873. évi október 31-diki törvény, melyet az ev. egyház zsinata is helybenhagyott, megengedi a vegyes házasságot a nemzeti egyház és más keresztyén felekezetek hívei között. Keresztyének és zsidók közt szükségbeli polgári házasságnak kell bekövetkezni. Ugyan e törvény megengedi a dissidendek, vagy a nemzeti egyházhoz nem tartozó keresztyének eltemetését a közös temetőben. 1873-ból való más törvény meghatározza azon föltételeket, melyek közt a dissidendek plébániákat alapíthatnak. Az egész egyházi törvényhozásból azt a benyomást nyeri az ember, hogy az uralkodó állami vallás, legyen bármilyen felekezetű, különösen ha erős történeti öntudatra támaszkodhatik, mint Svédországban az ág. ev. hitvallás, mindig hajlandó a többi felekezeteket egyenlőtlenségben, sőt elnyomásban tartani. A túlsúly megtartása az állami vallás reszéről mindig hatalmi kérdés.

Norvégia házassági jogának is az uralkodó ág. ev. hitvallás adja meg jellegét. Itt a házasságokat egyházi formában kötik, ha a felek az állami valláshoz tartoznak; az egyház papja köti, a nő lakhelyének hitközségében. Az 1845. évi július 16-diki törvény a polgári házasságot hozza be azokra nézve, kik nem tartoznak a lutheránus valláshoz. Közjegyző előtt kötik, a ki az előzetes formáságokat és föltételeket a lutheránusok házassági joga szerint köteles megtartani. A polgári házasság tehát Norvégiában szükségbeli, vagyis pót polgári házasság.

Különösen ki kell emelni, hogy a polgári házasság kérdése és általában a házasságkötés körüli viszályok a három éjszaki királyságban körülbelül csak elvi jelentőséggel bírnak, minthogy a lutheránus állami vallás roppant számbeli túlsúlyban van a többi hitfelekezetek fölött. Dániában az összes lakosságnak 99 százaléka az állami valláshoz tartozik; Svédországban és Norvégiában még ennél is sokkal több, a mennyiben mind a két királyságban a többi felekezetek egy százaléknak is csak kisebbséget teszik. Hogy ily körülmények

közt a vegyes házasságok ritkák és a hitfelekezetek számára vallásos izgatásokra tér alig kínálkozik, az igen érthető.

3. Az északamerikai Egyesült Államok.

Az európai államokon végig jártatván szemünket, ves-sünk futó pillantást a világtengeren túli nagy államszervezetre. Az északamerikai Egyesült Államok nagyobb számában a háza-sági jognak azon régi formái érvényesek, melyek Skótországhban szabálytalan házasságokul még törvényes kötések képeznek; vagyis jobban szólva, az Egyesült Államokban a formák hiánya uralkodik. Azon tág elvek azok, melyek a tridenti zsinat előtt sűrűn léteztek Európában.

Nincs szövetségi törvény, mely a házasságot az egész szövetségre kiterjedő érvénnyel egységesen szabályozná; min-den állam sajátos polgári törvényhozással bír. Louisiana kive-telével a törvényhozás szelleme mindenütt azonos: könnyűvé tenni a házasságot és szinte lehetetlenné az ágyasságot, elnyom-ván az ünnepélyes formákat. Elegendő a felek kölcsönös meg-egyezése, egyházi vagy polgári szertartás nélkül; sőt tanúk jelenléte sem szükséges. A felek magok közt bárhol megegye-zésre lépve, magokat férjnek és feleségnek mondhatják. A há-zasság bizonyítása épen oly könnyű, mint kötése; minden bizonyíték meg van engedve. A szülők beléegyezése soha sem szükséges. Utóvégre — és ez e törvényhozásnak legkülönösebb jellege — a házasság praesumptiója, melyet bármily tény és bár-mily szóbeli nyilatkozat megállapít, nem rontható le egyszerű ellenbizonyítással; a házasság lehetetlenségét kell bebizonyí-tani, hogy a praesumptio megdőljön. E rendkívüli elveket az amerikai törvényszékek külföldön véghez ment tényekre és külföldiekre is alkalmazzák, úgy hogy két személy az amerikai törvény szerint házasnak nyilvánítható, még ha saját hazájok törvénye szerint házasságról szó sem lehetne.

Sokan hajlandók lennének az ilyformán kötött házassá-gokat ágyasságnál nem igen többnek tekinteni. De a dolog épen nincs úgy. A felek megegyezésének szabad nyilvánítása alkotván érvényes házasságot, annak okvetetlenül külsőleg is kell nyilvánulnia, hacsak rövid ideig való együttlakásban is, hacsak az által is, hogy a felek mások előtt házasfelekül visel-kednek. Ezzel megadva lévén az érvényes házasság kriteriuma:

per esetén könnyen van bizonyíték szolgáltatva. Ez polgári házasság a legszabadabb értelemben. Természetesen nincs kizárva, hogy a felek vallásos meggyőződésök értelmében egyházuk áldását igénybe ne vegyék, sőt a felek rendesen igénybe is veszik hitvallásuk szertartásait. A dolog úgy áll, hogy az állam nem kívánja meg a házasság érvényességéhez az egyház beavatkozását, hanem azt mindenkinek benső meggyőződésére bízza. A vallásgyakorlat teljesen szabad az Egyesült Államokban; a politikai hatalom nem avatkozik a hitfelekezetek dolgaiba, de ezeknek sincs semmi befolyásuk az állami hatalomra és korlátlan szabadsággal terjeszkedhetnek. Oly felekezeti állapot ez, a mely leginkább biztosítja a vallásos meggyőződés tisztaságát és melynél a számos egyház, még a katolikus egyház is, jól érzi magát. Az egyházi kötés ily körülmények közt per esetén csak mint a legvilágosabb bizonyíték jön tekintetbe a polgári bíróság előtt. A polgári házasságnak ez a legszabadabb formája összevág a társadalmi egyenlőségnek és az egyeni szabadságnak szinte korlátlan formájával, mely az éjszakamerikai szövetségben létezik. De, habár a természetes szabadság ilyen nyilvánulatában van valami, a mi az emberi méltóság szempontjából emelőleg hat, — az intézmény annyira beleillik az amerikai társadalmi viszonyokba és közerkölcsiségi látkörbe, hogy az európai viszonyok közt alkalmazhatlan. Mindazáltal a házasság e szabad formájának nagy árnyoldalai is vannak. A házasság bizonyítása könnyű ugyan, de az alakszerűség hiánya könnyűvé teszi soha sem létezett házasságok színlelését is; ebből sok bizonytalanság és zavar keletkezhetik családokban, különösen a gyermekek származását illetőleg. Bigamiák gyakoriak Amerikában; a férj könnyen elhagyja feleségét, elhagyván a várost, vagy az államot, melyben együttlaktak volt. A drákói törvények gyakorisága a bigamia ellen, bizonyítja az államok tehetetlenségét a visszaéléssel szemben. Némely államban, mint New-Yorkban, orvosolni akarták a bajt azzal, hogy a házasságok számára ünnepélyes formákat alkottak; de ezek inkább ajánlva vannak a feleknek, mint rájuk parancsolva: elhagyásuk nem vonja maga után a házasság semmiségét. Az orvoslás e föltételes módja is tanúsítja, hogy a szinte korlátlan szabadság az amerikaiak vérében van és megfelel az amerikai gyakorlati észjárás érettségének, mely szerint az egyének, még a női nembeliek is, megszokták

saját érdekek fölött örködni. És ámbár a bigamia esetei sűrűbbek is Éjszak-Amerikában, mint bárhol Európában, mégis bátran mondhatni, hogy a nemi érintkezés szabálytalan módjai is aránytalanul ritkébbak. Ez a társadalmi egyenlőségnek és az egyéni szabadságnak természetes következménye.

VI.

Az ismertetett országok mindegyike a polgári házasság elve szerint rendezte házasságjogát, a polgári házasságot a szótágabb értelmében fogva föl. Ily értelemben nem a házasságkötés formájában rejlik a polgári házasság lényege, hanem abban, hogy a házasság kötésének es fölöldásának föltételeit állami törvény határozza meg. Ily értelmezés mellett a házasságkötésnek polgári formája másodrendű tekintet; ez inkább következménye, mint követelménye a házassági jog állami szabályozásának. Ennek nyomán polgári házasságnak nevezhető az is, ha a házasságot állami törvény rendelkezése következtében egyházi formában kötik meg; ez esetben a működő egyházi személy az állami hatalom megbízottjának tekintendő. — Szűkebb értelemben polgári házasságnak azonban csak azt a házasságot nevezhetni, mely polgári közegek előtt köthető.

A különféle törvényhozások szemlélése azon meggyőződésre visz, hogy a korszellem az országokat az államtól egységesen rendezett polgári házasság felé hajtja és az általános eszmei áramlatnak az elfogultabb közvéleményű országok sem bírnak ellenállni. Az eszmei áramlatot a népek fokozódó fölvilágosultsága és önrendelkezésre való érettsége táplálja és határozott kifejezésre jut az államok felségjogában. Tagadhatatlan, hogy ez iránynak egyházellenes éle is van, nem mintha ez a dolog lényegében rejlenék, hanem azért, mert az egyház a merev negatio álláspontjára helyezkedett. Itt valósággal két történeti korszak ütközik össze: az emelkedő államiság korszaka a hanyatló egyháziasság korszakával, a melytől azonban a vallásosság szelleme élesen megkülönböztetendő.

A házasságot eleintén, a mikor az egyház még nem vergődött volt felséges hatalommá a világi hatalmak fölé, jogi cselekvénynek tekintették, de ez az egyház befolyása alatt e jelle-

get lassanként elvesztette és mindennek fölött vallásos cselekvénynyé vált. Az egyház tana szerint a házasság kizáróan vallásos jelleggel bírna, mely azonban jogi következményeket von maga után. Az egyház nem ismeri el a világi hatalomnak azt a jogát, hogy az érvényesség föltételeit meghatározza és nem ismeri el a polgári bíróságoknak jogosultságát, hogy a házasság semmiségi eseteiben ítéljenek: a világi hatalmat csak a házasság következményeinek szabályozására nézve ismeri el illetékesnek.

Ez a merev egyházi álláspont többé fönn nem tartható, ha megfontoljuk, hogy a népek fölvilágosultsága a századok folyamában kifejlődött, önrendelkező képességek a képviseleti rendszerben kifejezésre jutott és a hitfelekezeteknek egymás közti viszonyai egészségesebb és méltányosabb rendelkezést igényelnek. A szétfutó érdekek összeegyeztetésére az egyes országokban túlnyomó egyház, épen fölfogásának merevsége és bánásmódjának méltatlansága miatt, mindenütt képtelennek és alkalmatlannak bizonyult; az összeegyeztetésre csak a hitfelekezetek fölött álló világi hatalom, az állami felség lehet hivatva, a melyben az összes honpolgárok egyéni hatalma mintegy objectív központban egybefoly.

A törvényhozások különfelesége a népek szellemi érettsége és társadalmi fölfogása révén könnyen kimagyarázhatóvá válik. Spanyolország a régi felekezeti szellemből föltápáskodni nem bírt és szabadelvű kísérlet után visszahanyatlott. Ausztriában a szakadozott felekezeti, társadalmi és politikai viszonyok még nem engedték meg a házassági jognak egységes és szabadelvű reformját és a szükségbeli polgári házasságban oly formát hozott be, mely a keresztyének és zsidók közti házasságot csekélyebb minőségű, szinte megvetett házasságnak bélyegzi. Angliának conservatív szelleme megtartotta házasságjogában az egyházi jelleget, mint uralkodó vonást és a polgári kötést csak facultativ formában engedte meg; de sajátzerű, hogy az angol gyakorlati érzék, bár az avúlt formák megszüntetésére nem emelkedik föl, a házassági kötésnek különözies, téveteg formáin nem akad fönn. A skandináv királyságok polgári házassága is egyházi jellegű, annak ellenére, hogy Svédország facultativ és szükségbeli polgári házasságnak kombinált formáját, Norvégia pedig a polgári házasságnak szükségbeli formáját ismeri el; kimagyarázza az uralkodó ág. ev. hitvallás

roppant túlnyomósága, sőt kizárólagossága. A szláv népek házasságjogán az autokrat szellem érzik, mely az állami és az egyházi hatalmat egy kézben központosítja; a szokásokon részint romlatlan erkölcsök, részint az európai műveltségtől alig érintett fogalmak hatása tükröződik vissza. Olaszország példáját akarta adni az egyeztető szellemnek az egyház irányában, az egyházi kötés elsőbbségét a felek tetszésére bízván: de a jóakarat az egyház merev magatartásán hajótörést szenvedett, zavaros jogi és társadalmi következményeket vont maga után, úgy, hogy az állam a kötés elsőbbségét az egyháztól elvenni kénytelen. Franciaország, Belgium, Holland, Németország és Svájc a kötelező polgári házasságot tiszta formában hozták be. Legfelül áll Franciaország, melyben a meghonosítás küzdelem nélkül történt, még a mikor az egyház dogmai szempontból sem talált semmi kifogásolni valót a polgári házasság intézményén. Küzdelmekkel járt a meghonosítás Belgiumban, Hollandban és Németországon, a hol az állam analog vajadások után, szinte lépésről-lépésre volt kénytelen a felekezeti-ségtől saját álláspontja érvényesítését kiküzdeni. Németországon az éjszak és a dél geographiai fogalmai vallási téren is mérvadóak: az a protestantismus, ez a catholicismus területe lévén. Délen a katolikus Bajorország csak nehezen szokik belé, de a visszaeséstől megmenti a központosításra ható német nemzeti eszme; éjszakon, Poroszországban, a lutheránus papság és hívei erős tamadásokat mértek a polgári házasság ellen, még pedig, miután már kötelező formában be volt hozva, a facultativ érdekében, de a visszaesés bekövetkezte már lehetetlen.

Éjszak-Amerikában a házasság a legemberibb és legtermészetesebb formában létesül; oly forma ez, a mely, a társadalmi előjogoktól és előítéletektől elvonatkozva, leginkább felel meg a természetes észnek és korunkint többször, máshol is nyilatkozott; a visszaélések és árnyoldalak, a dolog természetes kinövései is arra mutatnak, hogy gyarló emberek számára föltétlenül helyes intézmény nem képzelhető.

Egészökbén szemlélve a polgári házasság körül országokként lefolyt küzdelmeket, mondhatni, hogy bennök a válásfelekezeti különbség szinte eltűnik. Az a felekezet, mely számbeli túlsúlyánál fogva valamely országban túlnyomó, mi-helyt kedvező viszonyok kínálkoztak, uralkodó állami vallással emelkedett és mindig kész volt a kisebbségben levő többi fele-

kezeteket nyomni. Ez részint a könnyen vezethető és félrevezethető műveletlen tömegekben nyilatkozó türelmetlenségnek, részint a papság hatalmi vágyának tulajdonítható. Bizonyos időben Angliában a protestantismus szintoly keményen nyomta a catholicismust, mint Franciaországban és Spanyolországban a catholicismus a protestantismust. A skandináv királyságokban az ág. ev., Oroszországban az orth. uralkodó vallás gyakorolja a túlsúlyt a többi hitvallások fölött. Azon országokban pedig, a hol a polgári házasság kötelező formában felekezet fölötti intézménynyé van emelve, ott a házassági intézményt csak sok torzsalkodás után sikerült az uralkodó hitfelekezet ellenzésével szemközt kivívni. Így Hollandban és Poroszországban a protestans hitvallás ellenzése ellenére, Belgiumban, Bajorországban és Olaszországban a katolikus hitfelekezet ellenzése ellenére kellett a kötelező polgári házasságot behozni.

Az állam és az egyház közti küzdelem kifejlése a közvélemény érettségének és a társadalmi tényezők arányos megoszlásának, vagyis, a mi ezekkel egyre megy, az államhatalom erejének próbakövét alkotja. Hiszen világos, hogy az állami hatalom minden állampolgár számára létezik és oltalmára leginkább a gyöngébbek szorulnak, vagyis hitfelekezetekről szólva, a kisebb hitfelekezetek. A polgári házasság tehát az állam hatalmának nyilvánulását, felségjogának gyakorlását jelenti, valamennyi hitfelekezetek, különösen a rendkívüli hatalmat igénylő uralkodó hitfelekezetek fölött és ebbeli működésével meggátolja az uralkodó hitfelekezet hatalmi túlterjeszkedését, a kisebb felekezetek rovására. Ez azonban csak úgy lehetséges, ha az állami hatalom elég erős, felekezet fölötti helyzetre emelkedik; de csak úgy emelkedhetik erre, ha elég támasza van a közvéleményre mérvadó tényezők fölvilágosultságában és érettségében; ez azonban csak úgy képzelhető, ha az uralkodó hitfelekezet mérvadó egyéneinek többsége (szentül tartva nemcsak a saját vallásos meggyőződését, de a más hiten valókéti is) kibontakozni bír a felekezetiség korlátolt eszmeköréből és közrehat a közintézmények olyatén megalkotására, hogy egyetlen egy hitfelekezet érzékenysége sem sértődhetik meg.

Ha azonban általánosságban a polgári házasságot a közvélemény érettsége és az állami hatalom ereje próbakövének tekintjük, be kell látnunk azt is, hogy a polgári házasság létesítésének formája és módozata épen nem közönyös dolog,

hanem ellenkezőleg a polgári házasságnak országonként különféleképen létesült formája mindannyi tükre a közvélemény érettségének és az állami hatalom erejének az illető országokban.

Az okoskodás alapját inkább az európai szárazföld népeinek házasságjoga képezi, mint a melyek a modern fejlődést tanúsítják. A peripheriakon álló országok oly sajátos jelenségek, hogy megítélésök különös szempontok alá esik. Így Oroszország házasságjoga, autokrat szervezeténél fogva, polgári házasságnak modern értelemben nem nevezhető; benne az állami hatalom összevág az egyházzal, azért nagy erőt bír kifejtteni, bár a kifejtés módja a nép műveltsége és érettsége hiányát tanúsítja és szinte elfojtja az orthodox hitfelekezethez nem tartozó felekezetek létföltételeit. A körön kívül állnak a déli szláv népek és Románia is, különös vallási és nemzetiségi viszonyaiknál fogva, melyek részben kezdetleges műveltségre mutatnak. De kívül állnak, bár más szempontból, a skandináv királyságok is, minthogy házassági joguknak reformja csak szűk körben mutatkozott szükségesnek, a mennyiben könnyen érthető, hogy Norvégiának szükségbeli és Svédországnak kombinált szükségbeli és facultativ polgári házassága, az eseteknek aránytalanul csekély száma miatt, nem képezhet analogiát a közép-európai viszonyokkal. Sőt a modern megítélési körön kívül áll némileg Anglia is azon sajátos körülményeknél fogva, melyeket régi intézményekhez ragaszkodó conservatív szelleme teremtett. De a merőben ellenkező közviszonyoknál fogva az európai megítélési körön leginkább kívül áll az éjszak-amerikai államszövetség, a hol az államnak öntudatosan közönyös magatartása lehetővé teszi, hogy a hitvallások szabadon fejlődjenek, a hívők benső meggyőződése szerint.

Az európai szárazföld házassági jogának fejlődésében Franciaország és Németország a főállamok, a melyek köré a többi európai államok sorakoznak. Szemlélve most a polgári házasságot, a hogyan helyenként be van hozva, tapasztalhatni, hogy három főformája, a szükségbeli, a facultativ és a kötelező közt fokozati különbség létezik. A fajok olykor, szinte észrevétlenül, egymásba folynak át, de a lényeges különbség megvan köztök. Legalsóbb fokon áll a szükségbeli polgári házasság, a hogy Ausztriában és Spanyolországban behozták; itt a törvényhozás a polgári házasságot csekélyebb minő-

ségű, szinte kicsinyelt házasságnak bélyegezte. Spanyolország lehetőleg még Ausztriánál is alantabb áll, azon önérzet nélküli módnál fogva, melylyel a szabadelvű megoldást megkerülte és a szükségbeli polgári házasságot behozta. A szükségbeli polgári házasságnak csak az a relatív előnye van, hogy az állampolgárok nagy számára nézve megszünteti a természetlen házassági tilalmat és részben elkerülhetővé teszi az erkölcstelen hitváloztatásokat. Ez a minimumot képezi, a mit kedvezőtlen viszonyok közt kívánni kell, de maximumát is annak, a miben az ellenző egyházi hatalom valamennyire megnyugodni bír. Magasabban áll Portugalszág polgári házassága, a mennyiben itt a szükségbeli polgári házasság tágabb körre van bocsátva és az hallgatagon, szinte észrevétlenül a facultativba megy át.

A facultativ polgári házasság magasabban áll a szükségbelinél, mert az állampolgárok összeségére kiterjed, nekik a kötés módjai közt szabad választást engedve. A szabadelvűség színezetével lép föl, mert az államnak és az egyháznak meg akarja adni a magáét. De a házasságkötésnek nem a legmagasabb formája, mert voltaképen megalkuvást jelent a körülményekkel és az egyeztető czélt nem éri el, kiváltképen pedig azt tanúsítja, hogy az állami hatalom felségjogát nem bírta föltétlen érvényre juttatni az egyházi állásponttal szemben. Különös szempontból tekinthető Anglia facultativ polgári házassága, mint a mely formailag az angol conservativ szellemnek lenyomata, de lényegében tért enged az angol szabadelvű fölfogásnak. Svédország facultativ polgári házassága a szórványos esetek adta szükségnek megfelel és összeütközésre nem sok alkalmat ad. De legcsattanósabb tanulságot meríthetni Olaszország facultativ polgári házasságából, mely mintegy átmenetet képez a kötelező polgári házasságba. Az olasz polgári házasság kötelező ugyan, a mennyiben kimondja, hogy az állam törvényesnek csak a polgári egybekelést ismeri el, de megengedi, hogy a felek megelőzőleg az egyházban esküdhesenek. De az állam az elsőbbség átengedésével nem érte el egyeztető czélját, — s ez is a tiszta kötelező polgári házasságnak elsőbbsége mellett bizonyít.

Valamint az egyháznak merev magatartása kényszeríti egymás után az államokat a polgári házasság behozatalára: úgy az egyháznak ellenkező magatartása fokenként arra is

kényszeríti az erős állami tudattal bíró azon országokat, melyekben a polgári házasság valamilyes egyezményi formában, akár szükségbeli, akár facultativ formában, be van hozva, hogy a kötelező formára térjenek át. Ezt bizonyítja a katolikus Belgiumnak, valamint a protestans Hollandnak és Poroszországnak példája, a hol a kötelező polgári házasságot hasonló küzdelmek után fokonként behozták. A polgári házasságnak legtökéletesebb formája a kötelező. Ennek értelmében csak a polgári egybekelés vonja maga után az állam által elismert törvényességi következményeket és a polgári egybekelésnek okvetetlenül meg kell előznie az egyházi esketést, úgy, hogy a polgári hatóság bizonylata nélkül eskető pap érzékeny büntetés alá esik, sőt ismétlés esetén állásától el is mozdítható. Az állam csak a polgári egybekelést ismeri el törvényesnek, az egyházit nem kívánja, de igénybevételét mindenkinek vallásos meggyőződésére bízza. A polgári házasság e formájában nyilvánul leginkább az állam felségjoga és benne érvényesül leginkább a házasságnak szerződésbeli természete; e mellett a vallásosság mozzanata, a hová tartozik, az állampolgárok benséjébe, kedélyvilágába van utalva. A kötelező polgári házasság teszi leginkább elkerülhetővé a felekezeti surlódásokat, leginkább mozditja elő a tiszta vallásos érzület fejlődését. Két típusát Franciaország és Németország szolgáltatja; Belgium és Svájc nyomukban haladnak. Franciaország és Belgium kötelező polgári házassága egységesebb, vallásra és nemzetségre egyöntetűbb lakosságuk lévén. Németország és Svájc kötelező polgári házassága a részletekben eltéréseket tartalmaz, minthogy annak külön országai, ennek kantonjai vallás és törzs tekintetében szakadozottabb, úgy, hogy a külön érdek a részletekben eltérő intézkedéseket tettek szükségessé. Köztök Franciaország házassági rendszerében a végleges elváltást nem engedi meg; a többi három, a katolikus Belgium is, megengedi.

VII.

A katolikus egyháznak dogmai kételyei nem okozhatnak komoly akadályt a törvényhozónak a polgári házasság behozatalánál. A dogmai kételyek újabb keletűek; ezt magában az a

történeti tény is bizonyítja, hogy a katolikus egyház csak az utolsó évtizedek óta lett a polgári házasságnak szenvedélyes ellenzője. A kérdés, ha eszméleti lényegére hatunk, igen világos: a polgári házasság egyaránt indokolva van, akármelyik oldalát tekintjük is az egyházjog vitás tanának. Ha a szentség kiszolgáltatójának az eskető papot tekintjük, úgy a francia elmélet szerint a polgári hatóság megelőzőleg létesíti az egybekezelő felek közt a világi szerződést, de a kötés csak a rákövetkező papi áldás által válik szentséggé; ha ellenben az esküvő feleket tekintjük a szentség kiszolgáltatójának, úgy a kötés hitelesítésére és bizonyítására a polgári hatóság épen oly alkalmas, mint a pap. A dogmába csak az elválás látszik beléütközni; de ha a dolog valójába nézünk, csak látszik. Már az magában föltűnő körülmény, hogy az egyháznak nem volt kifogása a francia polgári házasság ellen, még akkoriban sem, a mikor a polgári törvénykönyv értelmében az elválás, a divorce, melyet külön törvény csak 1816-ban szüntetett meg, érvényben volt. Az elválás kérdésénél két szempontot kell figyelemmel követni: először azt, hogy az elválást nem elvont elmélet szerint, hanem az emberi természet és a házasság céljainak szempontjából kell megítélni és másodszor azt, hogy téves hinni, mintha az elválás általában vagy épen a könnyed elválás a polgári házasságnak szükségszerű követelménye lenne.

Az állam nem adhatja ki kezéből a házassági ügy rendezését és nem teheti általános rendszabálylyá felekezetei valamelyikének külön elvét. Egy felekezet sem kívánhat a világi hatalomtól egyebet, mint gyakorlási és terjeszkedési szabadságot; minden egyéb kívánság visszaélés volna, merénylet az állam függetlensége és a többi felekezetek létjoga ellen, sőt önönmagával való ellenmondást jelentene, mert nem lehet az államtól az egyház számára szabadságot követelni és másfelől a szabadságot megtagadni az államtól az egyházi hatalommal szemben. Az állam behozhatja az elválást, ha a társadalom igényeinél fogva és a hitfelekezetek egymás közti viszonyainak rendezése céljából szükségesnek és hasznosnak találja, megszüntetheti, ha károsnak. Ha az állam behozza az elválást, a katolikusoknak nincs joguk panaszkodni, hiszen nem kötelesek vele élni, vagy ha mégis szakadásra kerül a dolog, lelkiismeretük sugallatának engedve, csupán testtől elkülönítésnek tekinthetik azt, a mit a polgári törvény elválásnak nevez.

Viszont, ha a polgári törvény a házasságot fölbonthatatlannak jelenti ki, a protestánsoknak és a zsidóknak nincs joguk elégtelenségre. A polgári törvénynek joga van szigorúbb rendelkezéseket létesíteni, mint a milyeneket a vallási törvény létesít, de másrészt megengedheti azt is, a mit a vallási törvény megtilt. Az elválás kizárása nem kívánható azért, mert az egyház a házasság fölbonthatatlanságát mondja ki; másfelől meg nem kívánhatni az elválást a vallási törvény iránti ellenzéki szellemből. A polgári törvény a házasságot tisztán társadalmi szempontból szervezze. De mindenek fölött téves és a polgári házasság ellenzői közt igen elterjedt nézet az, hogy az elválás általában, vagy épen az igen könnyű elválás a polgári házasság intézményének szükségszerű követelménye és következménye lenne.

Az elválás be- vagy be nem hozatalának kérdése nem a polgári házasság intézményének természetéből, hanem az egyes népek fölfogásából és szokásaiból ítéltető meg. Hogy erre a különféle hitvallások nézetei is befolyással bírnak, az tény. Franciaországban az elválás (a divorce) eleintén be volt hozva, de 1816-ban megszüntették. Olaszország, Spanyolország és Portugal nem adtak neki helyet törvényökben; Belgium és Románia igen. A szláv népeknél és a skandináv királyságokban létezik, de szigorú megszorításoknak van alávetve. Hollandban van ugyan elválás, de a felek kölcsönös beleegyezése nyomán nem rendelik el, hanem csak akkor, ha a felek valamelyike öt évi elkülönítés után kívánja. Németországon és Svájcban könnyebben engedik meg, mint Angliában, a hol házasságra lépni könnyű, de elválni nehéz.

Észlelhetni, hogy míg a polgári házasság eláltalánosult és mondhatni egész Európának közönséges jogává lett, addig a divorce stationárius maradt. Ez is azt bizonyítja, hogy nem oly intézmény, mely eo ipso járna a polgári házassággal. Ha megis az általános eszmeáramlat jellegét kellene megállapítani, ez az lenne, hogy az emberek közvéleményében a természetes indokok kezdenek fölülkerekedni és általánosságban az elválás behozatalát kívánják; de ezzel szemben áll egy erős irányzat, mely az elválás megszorítására törekszik, a hol be is van hozva. Németországon senki sem gondol az elválás megszüntetésére, talán csak Bajorországban. Svájcban erősen bírálgtatják, de csak a gyöngye kisebbség. Genfben, Németország sok részében

es az éjszakamerikai Egyesült Államokban sajnálják, hogy az elválás könnyűvé van téve, de nem kívánják megszüntetését; csak szigorúbb törvényeket kívánnak. Ellenben Oroszországban mindenki elismeri, hogy az elválás visszaélésekre alkalmat nem szolgáltatott.

Hogy az elválás igénybevételére nem csupán és nem főleg a törvényben nyert fölhatalmazás, hanem leginkább más társadalmi és közerkölesi indító okok mérvadóak, azt statisztikai számok igazolják. Azon országok közt, melyek az elválást megengedik, Oroszország gyakorolja legkevésbé. Ennek oka főképen a családi élet egyszerűségében és az erkölcsök tisztaságában rejlik. Oroszországban évenként körülbelől 500,000 házasság van és az elválások száma nem haladja meg a 8—9 százat. Így például 1879-ben volt 468,662 házasság, elválás 829. Az elválás okaira nézve jellemző, hogy 100 eset közül 58 az egyik félnek távolléte okából történt. Ez részben a szigorú politikai körülményekből magyarázható meg; mert a politikai jogoktól való megfosztatással járó büntetés, a szibériai kényszermunkára való ítéltetés szintén a házassági kötelék fölbontását vonják magok után és 100 válási eset közül 30 ez okokra vezetendő vissza. A házasságtörés indokára csak nyolcz eset marad.

Nyugati Európa országai közül a katolikus Belgium el legkevésbé az elválással, bár észlelhetni, hogy az esetek száma folyton szaporodik. Így 1841-től 1876-ig az elválások 0·07 százalékról fokozatosan 0·35 százalékra emelkedtek 100 házasság után.

Belgium után következik a protestáns Holland; itt nem élnek vissza az elválással, bár a szaporodás folytonos. A százalékos tétel száz házasság után 1851-től 1878-ig folytonosan 0·33-ról 0·54-re emelkedett.

Németországon az elválás inkább divik, mint Belgiumban; a szaporodás is folytonos. Így különösen a badeni nagyhercegségben a százalékos tétel 1866 től 1877-ig 0·25-ről 0·74-re emelkedett; a hesseni hercegségben pedig 1861-től 1876-ig 0·40-ről 0·64-re.

Svédországban az elválások átlaga körülbelől azonos; alig érezhetőleg növekszik. Rendezett viszonyokra és megállapodott családi körülményekre mutat. Itt 1831-től 1877-ig a százalékos tétel 0·50 és 0·60 közt váltakozott, oly formán, hogy

többnyire néhány töredékkel 0·50 alá süllyedt, de csak 1876-ban emelkedett 0·68 százalékra.

Szászországban az elválás nem szaporodik igen érzékeny módon, sőt stationarius, bár mondhatni, hogy mindig nagy mérvben üzték. Itt az elválások száma 1836-tól 1877-ig körülbelül harmadfél százalék körül mozgott.

Svájcban az elválások száma és szaporodása ijesztő mérvű; a százalékos tetel száz házasság közül öt körül jár, sőt 1876-ban meghaladta.

A felsorolt országok százalékos tételei átlagosan így következnek egymásután: Belgium 0·27 százalék, Baden 0·30, Holland 0·41, Svédország 0·58, Württemberg 0·59, Szászország 2·19, Svájc öt százalék.

E statisztikai adatok csak nagyjában szolgálhatnak zsinórmértékül. Különböző évekből erednek és nem minden ország statisztikai fölvételei bírnak egyforma részletességgel és megbízhatósággal. Nagyjában következtetéseket engednek ugyan a számok, de egyes töredékekbeli eltérésből következtetéseket vonni alig lehet. A törvények szigora, a népesség erkölcsi fölfogása, társadalmi műveltsége és foglalkozása nagy befolyással van az elválás igénybevételére, de nem kell elfelejteni, hogy létezik valami, a miről a statisztika fölvilágosítást soha sem fog nyújtani, nevezetesen azon ballépésekről, a melyeket a törvényesség örve alatt ugyan, de a társadalmi megszokottságnál fogva a házasság köteleke ellen tesznek, és talán az emberek gyarló természeténél fogva leginkább oly országokban, a hol a törvény az elválást nem engedi meg. Azert a közerkölcsiség szempontjából nincsenek a legelőnyösebb alapföltételek közt azon országok, melyekben az elválás nincs megengedve.

Mekkora befolyása lehet egyébként a különféle társadalmi mozzanatoknak az elválásra, azt csattanósan bizonyítja Svájc. Az elválások átlagos tétele egész Svájcban öt százalék körül jár ugyan, de az egyes kantonok fölötté aránytalanul részesednek benne. Svájcban a szövetségi statisztikai hivatal sok gondnal foglalkozik az elválás statisztikájával és talán, legalább részben, e pontosság képezi az elválások nagy számának magyarázatát. A kantonok nem egyformák az eredményre nézve. Például 1878-ban Uri és Felső-Unterwalden kantonban egyetlen egy elválás sem volt. Ellenben a Rhodenen kívüli Appenzellben 15·45 százalékra emelkedett az elválások száma. Az el-

válással nem igen élnek Wallis, Schwyz, Zúg, Alsó-Unterwalden, Luzern és Tessin kantonokban; gyakoribb Rhodenen belüli Appenzellben, Freiburgban, Basel vidékén, Solothurnban, Grisonoban és Basel városában. A visszaélések ijesztők Argau, Szent-Gallen, Schaffhausen, Zürich, Glarus, Thurgau és Genf kantonokban. Az elválások százalékos tétele 1878-ban, a különféle kantonok szerint 0 százalék és 15·45 százalék közt váltakozott; az átlagos szám egész Svájcra nézve 5·03 százalék volt. A szövetségi statisztikai hivatal adatait érdekes magyarázatokkal szokta kísélni, melyek a bennök rejlő általános emberi és természeti mozzanatoknál fogva, sok tekintetben általános jelentőségűek. Az elválás folytonosan szaporodik; ez a hajthatatlan szabály. A válás ritka, a mikor a férj kora a nőé fölött van; gyakoribb, a mikor a két nem kora közelébb áll egymáshoz, különösen a mikor a nő idősebb. A nők, ha 30 és 40 éves kor között mennek férjhez, könnyebben válnak el, mint mikor fiatal korban mennek férjhez. A protestánsok inkább válnak, mint a katolikusok; ezt a felekezeti elvek befolyásának tulajdoníthatni. Az elválás leggyakoribb az iparosok és a kereskedők közt; azután jönnek a napszámosok és a szolgáló osztály: amazoknál bizonyára a szabadabb életmód és jobb vagyoni körülmények okozzák, emezeknél mindezek ellenkezője. A hol a férj hivatalos, tudományos vagy műveszi pályán van, vagy földműveléssel foglalkozik, ott az elválás legritkábban történik; a földművelő osztálynál az egyszerűbb erkölcsök és a szűkebb körben való forgás játszsza a döntő szerepet, a szellemi foglalkozásoknál a magasabb műveltség és tisztultabb fölfogás. Az elvált felek közt két ötödrész gyermekek nélkül van, bár a meddő házasságok csak egy ötödet képezik az összes házasságoknak; jele, hogy a gyermekek jövőre sorsa fölötti aggodalom nagy szerepet játszik a házasságok fölbontásánál.

Általánosságban mondhatni, hogy az elválás szüksége az emberi természetben rejlik és ennek bizonyos fokig a törvényhozásnak is engednie kell. Az elvnek a sok tekintetben véglegig merev katolikus egyházjog is hódol, a mennyiben a végleges elválásra pápai intézkedésül behozta a dispensatio, vagy sanatio matrimonii in radice jogorvoslatát s a mennyiben bizonyos esetekben a házasságokat semmiség indokából bontatja föl (declaratio nullitatis matrimonii). De minthogy az ügyek hosszas eljáráson mennek keresztül, míg orvoslást nyernek és

sok költekezést igényelnek: ennek az a következménye, hogy előnyeikben csak a gazdagok és a hatalmasok részesülnek; a többiek törvényes kényszer nyomása alatt a gyarló természetükből folyó tévelygésre utalvák. A társadalmi gondolkodó és a bölcs törvényhozó csak általános érvényű törvényt hozhat, a mely az emberi természettel megegyez, mert ha ezzel ellenkező törvényt hoz, általa az embereket törvényellenes kihágásokra kényszeríti; vagyis a házasságról, mint a legfőbb társadalmi intézményről lévén szó, társadalmi bűnökre kényszeríti, melyeket épen nem, vagy csak hiányosan jegyezhet föl a statisztika.

Az emberi gyarlósággal számolva, minden egyházjog, a katolikus is, a testtől elkülönítést (*separatio a thoro et mensa*, ágy- és asztaltóli elkülönítés) hozta be. Ennek nagy méltatlansága, hogy épen úgy, gyakran jobban bünteti az ártatlan felet, mint a bűnöst; de azon előnyt nyújtja, hogy nem áldozza föl a gyermekek érdekét, főnhagyván a kibekülés reményét és kikerüli azt a botrányt, hogy a gyermekek szülőiket új házasságra lépni látják. A végleges elválásnak egyik legkeményebb méltatlansága ellenben az, hogy a gyermekek jövőjét gyakran tönkre teszi és gyakran mostohább helyzetbe hozza őket, mint a milyen azon lényeké, a kiket szüleik egészen elhagynak. Montesquieu elősmerte és Rousseau hirdette, hogy a divorce ellen az a természetes elv szól, hogy mindig ellenszenves a házi tűzhelyen oly gyermekek jelenléte, kiket az egyik házastárs az első házasságból a még élő másik házastársától kapott volt.

Az ellentétes érvek közül tehát az az általános elv vonható le, hogy habár a törvényhozónak az emberi természetből folyó esélyek alapján az elválás lehetőségével számolnia is kell, az elválást kevés esetre és szigorúan meg kell szorítania. Az elválás indokai lennének: házasságtörés, hűtlen elhagyás és a házastárs élte elleni törés; de ez indokok is szigorúan meghatározolva legyenek. Engesztelhetlen gyűlölet alapján kölcsönös beléegyezés következtében elválásnak nem volna hely adható; mert vagy alapszik a gyűlölet csupán kölcsönös visszatetszésen, akkor a gondolkodási mód és a kedély ingatagságára mutat s mint ilyen nem képezhet eléggé nyomós érvet az elválásra; vagy pedig alapszik a gyűlölet az említett három indok valamelyikén, akkor maga az indok szolgáljon érvel az elválásra. Az elbírálás szigorát a házassági szerződés különös mivolta teszi indokolttá. A házasság nem oly szerződés, mint a többi, külön-

ben azt csak bizonyos időre, próbaidőre is meg lehetne kötni. A házasság megállapodás az egész életre. Alig lehet két egyént képzelni, a kik azon pillanatban, a mikor házasságra lépnek, nem örökké tartó viszonyt akarnak kötni, hanem az elválás utógondolatával táplálkoznak. Mégis igaza van Benthamnek, hogy habár a szerelemtől elfogúlt felek a szenvedély örökkévalóságában hisznek, a tapasztalt törvényhozónak és jogtudós-nak számításba kell vennie, hogy az ábránd; de igaza van Humenak is, hogy a jó házasság szerelemből barátságba megy át és nem kell felni a köteleket mentül szorosabbra fűzni, mert a szilárd házasság nyer a szorosság által, a laza barátság is szorosabbá lesz általa.

A házasság föloldhatatlansága úgy jogilag, mint vallásilag az eszményt képezi és a törvénynek lehetőleg az eszmény megközelítésére kell törekednie. De egy törvény sem kívánhat lehetetlent vagy természetellenest, azért az elválást lehetetlenné tennie nem szabad. Az eszmény megközelítését vezérszavul a polgári házasság intézménye is zászlajára írhatja.

VIII.

Sokan, minthogy belátják, hogy a polgári házasság behozatala az általános eszméáramlat következtében immár elkerülhetetlen, azt csak valamely egyezményes, a szükségbeli vagy legföljebb a facultativ formában hoznák be, de a kötelező formától visszarettennek. E balhiedellemmel szemben Németországra lehet hivatkozni, a hol statisztikai adatok kiderítették, hogy a kötelező polgári házasság a közerkölcsiség és vallásos szellem emelésére alkalmasnak bizonyult.

Alig hogy Németországon a kötelező polgári házasság be volt hozva, a conservatív párt és a katolikus papság mozgalmat indított meg, mely nem általában a polgári házasság ellen irányult, hanem csak a kötelező polgári házasságot akarta a facultativval helyettesíteni. Mintegy 1643, többnyire egyforma szövegű kérvényt adtak be ellene, vagy 150,000 aláírással; ezek közül 100,000-nél több aláírást a *Reichsbote* hozott össze. A kérvényeket Kleist-Retzow és társai adták be a birodalmi gyűlésen. Azt híresztelték, hogy a kötelező polgári házasság a vallástalanságot fogja előmozdítani; a chauvinista lutheránusok

meg azt, hogy a catholicismust fogja erősíteni a protestantismus rovására. A mozgalom azonban nem ert célzt; a statisztikai eredmények csakhamar bebizonyították az aggodalmak alaptalanságát.

A sajtó és a theológok izgatása még a kötelező polgári házasság behozatala előtt sem maradt némi hatás nélkül a kormánykörökre, különösen a jámbor Vilmos császárra; az elfogulatlanok közül is sokan aggódtak, hogy a kötelező polgári házasság által a felek többnyire indíttatva fogják magokat érezni az egyházi esketés mellőzésére. Az aggodalom kifolyásának tulajdonítható az ugynevezett császári cikkely. Az 1875. évi február 6-iki birodalmi törvénybe (Reichcivilstandgesetz) a császár ösztönzésére fölvtették a 82. §-t, mely így szól: «az egyházi kötelezések a keresztségre és az esketésre vonatkozólag e törvény által nem érintetnek». A törvény indokolása erre meg azt mondja: «az államnak határozottan kívánnia kell, hogy lehetőleg mindenki, a ki a házasság jogi közösségébe lép, a közösséget azon erkölcsi szellemmel és komoly ihlettel teljesítse, melyekre a vallásos cselekvény és a vele összekötött áldások képeznek a kifejezést és a forrást». A 82. §. kényszeres szentesítést nem tartalmaz és tulajdonképen önkényt értődő dolgot mond; látszik, csak az volt a célja, hogy sokakra megnyugtatólag hasson.

A mitől a polgári házasság ellenfelei feltek, nem következett be. A vallástalanság nem fokozódott, az egyházi esketések és a keresztelesek száma nem csökkent és, a mi a porosz lutheránus chauvinismusra különösen megnyugtató lehetett, a catholicismus nem erősödött a protestantismus rovására. Sőt ellenkezőleg: a felekezeteknek egymás közti arányai nem mentek keresztül lényeges változáson és a keresztyéni szellem nyilvánulatai, az egyházi esketések és a keresztelesek dolgában a viszonyok a kötelező polgári házasság uralma alatt az előző viszonyokhoz képest megjavultak.

Oettingen a kötelező polgári házasság üdvös hatását statisztikailag kimutatta. Észleleteinek alapját öt esztendei időszak képezi; ebben nyolcz millió születés és keresztelés, valamint egy millió házasságkötés. Ezen kívül az egyházi szellem fokozását $1\frac{1}{2}$ millió confirmatio és 20 millió communicatio alapján mutatta ki. E számok minden elméletnél meggyőzőbben beszélnek.

Előre bocsátandó, hogy a kötelező polgári házasság Poroszországban 1874. évi márczius 9-ki törvénnyel behozva, már ez év október elseje óta lépett érvénybe; Németország többi részeiben 1875. évi február 6-ki birodalmi törvénnyel behozva, már 1876. évi január elseje óta létezik. Az új intézmény kedvezőtlen hatása az első esztendőben megdőbbentő, ha azonban a dolgot mélyebben fontolóra vesszük, igen természetes eredményt mutatott. Az adatok 1875-ben Poroszországra nézve és 1876-ban Németország többi részeire nézve az egyházi szellem szempontjából erős visszaesést mutatnak az előbbi állapothoz képest. A visszaesés az intézmény behozatalát megelőző erős fokú és minden irányba terjedő izgatásnak tudható be. Természetes dolog, hogy a bujtoztatás és a kölcsönös vádaskodás bizonyos vallásellenes irányzatokat is fölszínre hozott és a hatalmaskodó papi kormány iránti ellenszenvet is fokozta. De a jelenség csak átmeneti volt, melyre kedvező fordulat állott be.

Az egyházi esketések elmulasztása nem jelenti ugyan föltétlenül a vallástalanság terjedését, minthogy papi személyek tekintélye nyomán mondhatni, hogy az esketés mellőzése sokaknál inkább henyeségből és közönyből, az alsóbb munkásosztályoknál költségkímélésből ered inkább, mintsem az egyház iránti elfogultságból. Tehát az esketés mellőzéséből sem lehet föltétlenül a nép vallástalanságára következtetni; általában és összeredményében azt mégis jellemző adatnak lehet venni.

A statisztikai adatok tanúsága szerint az egyházi esketések száma a kötelező polgári házasság uralma alatt egész Németországon növekedett. A legerkölcstelenebbnek híresztelt városban, Berlinben 1875-ben száz pár közül csak 27·30 százalék vette igénybe az egyházi áldást, de itt is nevezetes emelkedés állott be, még pedig emelkedett 1876-ban 29·95, 1877-ben 32·14, 1878-ban 35·96 és 1879-ben 40·42 százalékra. Brandenburg tartományban az egyházi esketések száma ugyanez években, még pedig 1875-ben 62·10, 1876-ban 66·40, 1877-ben 67·86, 1878-ban 69·75 és 1879-ben 71·57 százalék volt; egész Poroszországban 1875-ben 83·44, 1876-ban 86·43, 1877-ben 87·36, 1878-ban 88·29 és 1879-ben 89·28 százalék; Schleswig-Holsteinban 1875-ben 90·10, 1876-ban 93·30, 1877-ben 94·10, 1878-ban 96·43 és 1879-ben 96·50 százalék; Hanno-

ver városában 1875-ben 83·60, 1876-ban 97·22, 1877-ben 101·10, 1878-ban 96·90 és 1879-ben 97·06 százalék; Hannover vidékén 1875-ben 92·30, 1876-ban 97·20, 1877-ben 97·60, 1878-ban 97·01 és 1879-ben 97·80 százalék; a szász királyságban 1876-ban 92·24, 1877-ben 94·44, 1878-ban 95·76 és 1879-ben 96·59 százalék; a bajor királyságban 1876-ban 93·35, 1877-ben 96·27, 1878-ban 97·46 és 1879-ben 98·55 százalék; a rajnai tartományokban 1875-ben 95·45, 1876-ban 97·22, 1877-ben 97·28, 1878-ban 97·26 és 1879-ben 99·06 százalék volt az egyházi esketések száma. Természetes, hogy ugyanilyen arányban apad az egyházi esketések mellőzésének arányszáma is. Ez adatok bizonyítják, hogy a polgári házasság behozatala eleintén mindenütt bizonyos rázkódtatást hozott be, de később az egyházi esketések száma a kötelező polgári házasság mellett is mindenütt emelkedett.

Azon aggodalom is alaptalannak bizonyult, hogy a polgári házasság, mivel a kereszteleési kényszert nem ismeri, szaporítani fogja a keresztleetlen, az ú. n. «pogány» gyermekek számát. A statisztikai adatok éppen az ellenkezőt bizonyítják. Poroszországban a kereszteleések száma meglehetősen állandó maradt, habár némileg növekvő irányzat mutatkozik. Ugyanis egész Poroszországra száz szülött közül 1875-ben 92·38, 1876-ban 92·86, 1877-ben 92·38, 1878-ban 92·88 és 1879-ben 92·40 kereszteleés esik; ebből az erkölcstelen Berlinre határozottan növekvőleg 1875, 1876, 1877, 1878. és 1879. években 65·79, 67·24, 67·59, 68·78 és 71·37 százalék, Brandenburgra 80·05, 83·92, 84·09, 85·00 és 85·35 százalék, Pommériára 96·24, 96·18, 95·08, 95·79 és 95·34 százalék, Hessen-Nassaurra 95·94, 97·71, 96·94, 97·49 és 96·83 százalék.

Kedvezőbb az arány a bajor evangélikus vallásuaknál, a mennyiben itt 1876—1879-ig kereszteleés nélkül maradt 0·43, 0·76, 0·95, és 0·81 százalék, a müncheni esperesi kerületben pedig 1·35, 2·55, 2·41 és 2·89 százalék. A szász királyságban 1876—1879-ig 100 evangélikus gyermek közül keresztleetlen maradt 4·93, 3·30, 1·81 és 1·55 százalék. A javulás tehát itt is észlelhető.

Sajátságos dolog és különösen kiemelendő, hogy ez adatok nem vonatkoznak a katolikusokra. Ezek adataikat elhallgatják; jele, hogy viszonyaik e tekintetben kedvezők, mert ellenkező esetben a rosszabbodást fölhasználnák a polgári házasság

intézménye ellen és fennen hirdetnék. Hogy a katolikus hívek közt hanyatlás nem igen következhetik be, az már e hitfelekezetnek minden más hitfelekezetét fölülmuló hatalmas központi szervezetnél fogva is természetes. A városok általában kedvezőtlenebb viszonyokat mutatnak, mint a vidék; de ez nem a polgári házasság következménye, hanem sok egyéb társadalmi körülményeké. Városokban általában még sok tere nyílik a térítésnek.

Oettingen számadatait annak kimutatására is fölhasználja, hogy az éjszакnémet országokban uralkodó protestantismus a polgári házasság által nem gyöngült a catholicismus előnyére. Ettől igen tartott a protestáns chauvinismus, azt vélén, hogy a «Kulturkampf» a katolikus egyházat fogja erősíteni. Ennek bővebb fejtegetésébe nem szándékozunk belé menni, annál kevesebbé, mert azt tartjuk — és ez irányadó lehetne másutt is, sőt mindenütt — hogy minden országban a leghatalmasabb, az uralkodó felekezet annyi előnyt nyújt híveinek a többi, a kisebbségben levő felekezeteknek hívei fölött, hogy nem kell attól tartani, mintha a polgári házasság intézménye megmásíthatná a felekezetek közti számarányokat.

A kötelező polgári házasság a közerkölcsi viszonyokra sem hatott kedvezőtlenül. Az elválások nem szaporodtak. Berlinben 1871—1874-ig, tehát a kötelező polgári házasság behozatala előtt, az elválások száma meghaladta az 500-at, vagyis az évenkénti összes esketéseknek 4—5 százalékát tette. 1876-ban csak 390 válás volt, 1877-ben és 1878-ban számuk ugyan 580-at, illetve 574-et tehát ismét öt százalékot ért el, de azért az elválások, a népességnek roppant szaporodása ellenére, még sem szaporodtak.

A polgári házasság elősegítette a vad házasságok törvényesítését. Bajorországban 1875-ben a törvényesítések 13·9 százalékát tették az összes házasságoknak, ellenben már 1876-ban 16·9 százalékát. Egyébiránt e tekintetben kevés szabatos adat létezik; természetes, mert a házasságot megelőző vad viszonyok nem képezik statisztikai följegyzés tárgyát.

Erős bizonyíték a törvénytelen gyermekek számának apadása. Az egész német birodalomban a házasságon kívül szülöttek tétele 1872—5-ig kilencz százalékon fölül volt; 1876 óta azonban nyolcz százalékra szállt alá. Berlinben a törvénytelen gyermekek száma 1871—75-ig 14 százalék és 15 százalék között volt,

1876 óta 12 százalékra és 13 százalékra szállt alá és azóta az evangélikus lakosságban 12·6 százalékon tartja magát. Hamburgban a sülyedt házassági szám ellenére a törvénytelen szülöttek száma, mely 1864—68-ig 13·4 százalékot tett, 1876-ban 9·2 százalékra szállt le és azóta állandón 8·8 százalékon tartja magát. A halvaszülöttek száma, mely Hamburgban 1864—68-ig az összes szülöttek 5·5 százalékát tette, 1876-ban 3·8 százalékra szállt alá, sőt 1878-ban és 1879-ben 3·7 százalékra. Hasonló jelenségek mutatkoznak Württembergben és Badenben. Badenben 1868—76-ban még 9·6 százalék volt a törvénytelen gyermekek száma, 1877-ben 7·4 százalék, 1878-ban 7·3 százalék.

Legfeltünőbbben mutatkozik e jelenség a szász királyságban. 1864—68-ig a törvénytelen szülöttek száma átlag 14·93 százalék, 1869—73-ig átlag 13·66 százalék, azóta még pedig 1874-ben 13·16 százalék, 1875-ben 12·70 százalék, 1876-ban 12·45 százalék, 1877-ben 12·43 százalék és 1878-ban 12·37 százalék volt a törvénytelen gyermekek száma. A javulást mutatja a főváros, Drezda is, a hol, a mint a rendőri fölvételek bizonyítják, az idegenek forgalma erkölcsrontó befolyást gyakorol. Drezdában a törvénytelen szülöttek százalékos száma az idegenek kizárásával 1873-tól 1879-ig évenként a következő volt: 18·77, 16·13, 16·18, 15·31, 15·07, 14·35 és 14·06, az idegenek betudásával 21·47, 19·81, 20·52, 19·29, 19·03 és 17·98. A javulás különösen 1876 óta nyilvánvaló; ezt a kötelező polgári házasság következtében beállt törvényesítéseknek tulajdoníthatni.

Érdekes adat és az uralkodó felekezethetnek erősödését hirdeti a kötelező polgári házasság ellenére az, hogy 1876-tól 1880-ig a német egyetemeken a theologiai hallgatók száma a protestánsok közt emelkedett, a katolikusok közt apadt. Öt év alatt a protestáns theologok száma 50 százalékkal emelkedett, a katolikusoké 15 százalékkal apadt. (A túlsúlyban levő hitfelekezethetnél a papi pálya mindig vonzóbb, mint a kisebbségben levő hitfelekezethetnél. Így Magyarországon az evangélikus theologok száma megdöbrentő apadást mutat.) — A protestáns theologiai iratok és cikkek száma Németországon 1876 óta emelkedett; a katolikusokra hiányoznak az adatok, de hihetőleg ezek is föllendülést mutatnak, a mit az új intézmény behozatalával fölélenkült közszellemnél fogva természetesnek kell tartani.

A templomiság száma (Kirchlichkeitsziffer) is föllendülést mutat a kötelező polgári házasság behozatala óta, a mely az isteni tiszteleten és a szentségekben való részvétel fokozott mérvében nyilatkozik, meghazudtolván azoknak majd aggódó, majd szánakozó, majd kárörvendő jóslatait, a kik azt hiresztelték, hogy vége a keresztyénségnek a modern német kultúrvilágban. Meg a sokat kritizált 1874. évi törvénynek, mely a kitérést a keresztyénségből megengedte, sem volt nagy hatása. Még 1873-ban 115 kitérés volt a keresztyénségből és ezek közül kettő a zsidó hitre. A kitérések száma 1875-ben 68-ra, 1876-ban 81-re szállt le; közülök 1875-ben 15 és 1876-ban nyolcz a zsidó hitet szaporította. A Stöckertől fenyegetőleg kilátásba helyezett tömeges kitérések nem következtek be. A szórványos kitérések csak egyéni indokokra vezethetők vissza és épen nem tűnyszerű jelentőségűek; különösen áll ez a zsidó hitre való térésekről. A kitérések nagyobb száma a socialdemokraták közül való, a kik már régóta nem számították magokat a keresztyének közé.

Bajorországban, a hol az egyházi szellem az 1876. évi törvényhozás következtében lényeges megrázkódtatáson nem ment keresztül, a templomi arányszám meglehetősen egyforma maradt. Ugyanis 1876-tól 1879-ig terjedő években a konfirmáltak és a kommunikálók száma szinte változatlan volt. Ugyanezt mondhatni Badenről, a hol egyébiránt gyöngébb az egyházi szellem, mint Bajorországban; a nevezett években Badenban is meglehetősen változatlan maradt a templomlátogatók, a konfirmáltak és a kommunikálók száma. Azonban a porosz egyesült állami vallásban és különösen Berlinben, noha az egyházi szellem itt mindig kedvezőtlen volt, épen 1876 óta föllendülés érezhető; mintha a kötelező polgári házasság épen a meggyöngült vallásos szellem fölélenkítésére hatott volna. Mind a régebbi porosz tartományokban, mind Berlinben a konfirmáltak és a kommunikálók száma 1875-től 1877-ig fokként emelkedett. A régebbi porosz tartományokban a konfirmáltak 1875-ben 259,510, 1876-ban 255,564 és 1877-ben 264,601 számot tettek, a kommunikáltak pedig, milliókban kifejezve, 1875-ben 5·23, 1876-ban 5·47 és 1877-ben 5·51-re rúgott. Berlinben a konfirmáltak 1875-ben 11,420, 1876-ban 11,820 és 1877-ben 12,039 számot tettek; a kommunikáltak pedig 1875-ben 96,456, 1876-ban 104,023 és 1877-ben 107,691

számot. Ugyanily fokozatos emelkedés észlelhető Ritter lelkész adatai nyomán Hamburg városában és vidékén. Az adatok 1872-től 1879-ig terjednek és azt tanúsítják, hogy a konfirmálók 4543-ról évenként fokozatosan 5283-ra szaporodtak, a kommunikálók pedig 30,209-ről 33,320-ra. Az egyházi szellem hiányáról épen Hamburg volt mindig nevezetes és a jelzett adatok különös becsét nyernek azzal is, hogy Hamburgban már 1861 óta a facultativ polgári házasság volt érvényes és az egyházi szellemnek fokozatos föllendülése a kötelező polgári házasságnak behozatalával esik össze.

Itt érdekes megfigyelő terület kínálkozik, más-más hitfelekezet szempontjából. Hamburgban a facultativ polgári házasság 1861-től 1876-ig volt érvényben; folyton érvényben van Olaszországban. Mind a két helyütt az országos egyház tagjainak ugyanabban az időben egyaránt szabad volt az esketést pap előtt vagy a polgári hatóság közege előtt teljesíttetni. Csakhogy Hamburgban alternatív forma létezett, vagyis az egyházi esketés épen olyan jogszerű volt, mint a polgári egybekelés; ellenben Olaszországban mindenkinek szabad magát egyházilag eskettetni a polgári egybekelés előtt is, csakhogy a polgári egybekelés képezi az állami jogszerűség, a törvényszerűség föltételét. Az előbbi a protestans, az utóbbi a katolikus megfigyelő terület. Hamburgban 1861-től 1875-ig, vagyis a facultativ polgári házasság korszakában, a polgári házasságok pap áldása nélkül évenként folyton szaporodtak, vagyis 26-ról fokozatosan 750-re emelkedtek. Százalékban kifejezve 1861-től 1875-ig Hamburg városában és összes területén a polgári házasságok pap áldása nélkül 1·2 százalékról 16·5 százalékra emelkedtek, külön pedig a városban 1871-től 1875-ig 7·63 százalékról 19·24 százalékra emelkedtek: míg az egyházilag esketettek száma folyton apadt, vagyis Hamburg városában és egész területen 1861-től 1875-ig 98·8 százalékról 73·5 százalékra, külön Hamburg városában pedig 1871-től 1875-ig 82·37 százalékról 70·78 százalékra apadt. Ellenben a kötelező polgári házasság behozatala óta 1876-tól 1879-ig, az egyházilag esketettek száma folyton szaporodott, vagyis Hamburgban és egész területén az egyházilag esketettek száma 65·45 százalékról 84·50 százalékra, csupán a városban pedig 59·35 százalékról 88·10 százalékra emelkedett: míg a csupán polgárilag esketettek száma folyton apadt, vagyis Hamburgban és egész terüle-

tén 34·55 százalékról 15·50 százalékra, csupán a városban 40·65 százalékról 11·90 százalékra apadt. — Olaszországban a hivatalos adatok tanúsítják, hogy Velence és Róma nélkül 1871-től 1876-ig az egyházi esketések száma apadást tanúsított, míg a polgári esketések száma emelkedést mutatott; vagyis, a míg 1871-ben az egyházi esketések 19,340-nel, 1872-ben 12,264-gyel és 1873-ban 9386-tal haladták meg a polgári esketéseket: addig a polgári esketések 1874-ben 8994-gyel, 1875-ben 12,122-vel és 1876-ban 9080-nal haladták meg az egyházi esketéseket. Hogy Velence és Róma, melyekről a statisztikai adatok hiányoznak, nem igen változtatnák kedvezőbbre a számokat az egyházi esketések érdekében, az, tekintetbe véve a városi lakosság szellemét, bizonyosra vehető. Ez és általában a felsorolt statisztikai adatok kedvező vallo-mást tesznek a kötelező polgári házasság mellett és mindenki, a ki az erkölcsi és a vallásos szellemre, mint államföntartó tényezőkre méltó súlyt fektet, megnyugvással fogadhatja a kötelező polgári házasság intézményét.

IX.

Nem fejezhetem be a tanulmányt a nélkül, hogy néhány megjegyzést ne koczkáztassak a Magyarországon küszöbön álló házasságjogi reform szempontjából, habár a vázolt történeti tükördarabokból az alkalmazás önkényt foly. Teszem röviden, nehogy, vegyes tartalmú folyóiratban szólván, a meddő politizálás vádját vonjam magamra.

A törvényjavaslatok, melyeket a kormány a folyó év tavaszán a törvényhozás elé terjesztett, hírnökei a kötelező polgári házasságról előterjesztendő törvényjavaslatnak. Az állami anyakönyvekről szóló javaslat egyházi részről sem találkozik elvi nehézségekkel, de nem is találkozhatnak, minthogy egyfelől sem vonják kétségbe az államnak abbeli jogát, hogy a születések házasságok és halálesetek nyilvántartását maga rendezhesse. Anglia facultativ polgári házasságában, melyben az anglikán egyháznak uralkodó helyzete van, a hirdetési eljárás és a házassági cselekvénynek jegyzékbe vétele akkor is a polgári lajstromozó (registrar) teendője, ha az esketés egyházilag történik. A spanyol polgári házasság rendszerében, mely különben

elégge egyházi színezetű, a házasságot az egyházi esketés megtörténte után a polgári anyakönyvbe kell vezetetni, mivel ellenkező esetben az eskető pap házassági bizonyítványa teljes bizonyító erővel nem bír. Ha tehát az állami anyakönyvekről szóló magyar törvényjavaslat ellenzéssel fog találkozni, az nem elvi álláspontból, hanem a párthelyzet körülményeiből, legfőképpen celszerűségi szempontokból történhetik.

Az izraelita vallásnak törvényesen bevett vallássá tételéről szóló törvényjavaslat csak annyiban találkozhatik ellenzéssel, a mennyiben keresztyéneknek megengedi a zsidó hitre való áttérést. Csakhogy éppen e rendelkezésben rejlik a törvényjavaslat magva és a javaslatnak ezzel együtt kell keresztülmennie, különben lényegében megbukottnak lenne tekinthető. Alaptalanul aggódnak, a kik tömeges áttéréstől tartanak. Az elfogultság a zsidók iránt oly mérvű, hogy az áttérések (Németországhoz hasonlóan) csak a legnyersebb személyes érdekeken alapuló szórványos esetekre szorítkozni. Az áttérőkkel nem sokat vesz a keresztyén, nem sokat nyer a zsidó hitfelekezet.

A vallás szabad gyakorlásáról szóló törvényjavaslat nem tűzi ki czélul az éjszakamerikai rendszer megvalósítását, mely szerint az állam a hitfelekezeteknek teljes szabadságot enged és, majdnem csak szövetkezeteknek tekintve azokat, ügyeikbe csak akkor avatkozik belé, ha tanaik és eljárásuk az államra veszélyessé válik — hanem az államot a hitfelekezetek fölé helyezve kiegyenlíteni és biztosítani igyekszik egymásközi viszonyait, azonkívül némely el nem ismert hitfelekezeteknek (nazarénusok, baptisták) az utat egyengeti ahhoz, hogy a törvényesen bevett hitfelekezetek körébe léphessenek, mindazáltal az állami követelményeinek megóvásával. A törvényjavaslatot bármely hitfelekezet híve elfogadhatja; de úgy látszik, nem lesz az utolsó törvényhozási intézkedés e téren.

E törvényjavaslatok után következni fog a kötelező polgári házasságról szóló; már nagyban előre veti árnyékát. A polgári házasságot ez alkalommal ugyan párttaktika állította napirendre, de azért nagy mértékben időszerű és szükséges. Az állam és az egyház közti űr már évek óta tátong és azt eddig csak mindkettejük fő tényezőinek többé-kevésbé kifejezett compromissiója takarta el fogyatékosan. Az űrnek előbb-utóbb szét kellett tárulnia; mert a reform szükségét a közviszonyok napról napra érezhetőbbé tették. A kérdés alig fölvetve már élénken

foglalkoztatja valamennyi társadalmi köröket. Kezdetben a római katolikus főpapság pásztorlevelekben, az alpapság a szószékről és társadalmi úton izgattak ellene, de a közvélemény mindinkább a szabadelvű irány felé hajol; ezt a napi sajtó nyilvánulatain kívül az is bizonyítja, hogy a törvényhatóságok alig néhány kivétellel, még a főpapi székhelyeken is, nagy szótöbbséggel a kormány mellett nyilatkoztak.

A felekezeteknek eltérő hitelvei a házassági kötelék természetéről és az elválásról, az egyházi bíróságoknak és a világi törvényszékeknek concurrentiája a különféle felekezetek szerint, a bírói eljárás különböző elvei a kötelék és az utódság törvényessége tekintetében és a válópereket megelőző erkölcstelen hitváltoztatások eléggé indokoltá teszik a házassági reform szükségességét. Hogy pedig a reform csak egységes, valamennyi honpolgárra egyaránt kiterjedő lehet, annak bizonyítására kár sok szót vesztegetni azzal szemben, a ki csak némi fogalmakkal is bír a magyar házassági jog ziláltságáról.

Kétségtelen továbbá az is, hogy a házassági jog rendezése csak szabadelvű irányban történhetik és nem viselheti magán valamelyik hitfelekezetnek jellegét. Az 1890. évi december 31-iki népszámlálás eredményei szerint Magyarországnak (Horvát-Szlavonországnélkül, mely belügyeiben autonóm) 15.133,494 lakosa volt; ezek vallásfelekezetenként így oszlanak meg: római katolikus 47·84, görög katolikus 10·94, görög keleti 13·64, ágostai evangélikus 7·80, református 14·62, unitárius 0·41, zsidó 4·67, egyéb 0·08 százalék. Több felekezet tehát tekintélyes töredékkel van képviselve és a római katolikus egyház, mely számra legnagyobb, hatalomra legbefolyásosabb, nem éri el a lakoságnak felerészét. Ily számarány mellett, erkölcsi és szellemi erőszak szándéka nélkül, a katolikus egyház sem kívánhatja, bár a legnagyobb és a legbefolyásosabb valamennyi egyház közt, hogy a házassági jog az ő elveit fogadja el és hogy a peres esetek az ő bíráskodása elé kerüljenek. A felekezetek közti versenygésnek elejét veendő, a megoldás csak az állami hatalom közvetítésével a polgári házasság útján lehetséges.

A szükségbeli polgári házasság Magyarországra nézve föltétlenül elvetendő, bárhogyan képzelni azt, akár olyformán, mint Ausztriában van, akár a facultativ formával kombinálva, mint Svédországban létezik. Egyik formában sem hozná be a

házassági jog egységét és mind a kettőben csekélyebb minőségű házasságokat teremtené és tág tért hagyna a felekezetek közti versenyesnek és izgatásnak. A facultativ polgári házasságnak legszabadelvűbb formája, az alternatív, sem felelne meg; mert a különféle felekezetek hitelveit kímélni szándékozván, a mostani zilált viszonyokat nagy részben orvoslás nélkül hagyná, egyseget nem létesítené és a felekezeti surlódást nem szüntetné meg. Magyarország felekezeti viszonyainak a szigorúan kötelező polgári házasság felel meg; bármely egyezményes forma csak átmenetet képezhet hozzá. Az egyetértés a felek közt csak akkor következhetik be, mihelyt a mint Holland és Németország példája tanúsítja, a házassági jog a kötelező polgári házasság formáját valósította meg. Mellette az egyházi esketés egészen szabad marad: a benső vallásosságnak éltetető forrásává lesz.

A magyar egyházi reform fejlődése meglepőleg sok hasonló vonást mutat a porosz egyházi reforméval. Mind a két országban alárendelt helyről indult ki a viszály: a porosz lutheránus alsó papság megtagadta az esketést; a magyar katolikus alsó papság, felekezete számára igényelvén a vegyes házasságok szülötteit, megtagadta az anyakönyvi kivonatok elküldését a protestans paphoz. Az alsó papság mind a két helyütt lelkiismeretére hivatkozva tagadta meg a működést. A viszály mind a két országban nemcsak a kormánynak volt kellemetlen, de talán kellemetlenebb a felső papságnak, mely meglehetősen tehetetlenül állott szemben az alsó papsággal. A viszály mind a két helyütt az állami törvénytől ellenkező irányt vett, úgy hogy az egyházi reform az állam tekintélye és fölségjoga érdekében is szükségesnek mutatkozott. A polgári házasság mind a két országban a törvényhozás felső kamarája részéről ellenzéssel találkozott: a porosz urakháza ismételten elvetette a kormány javaslatait; a magyar felsőház egyízben szintén elvetette a szükségbeli polgári házasságról szóló javaslatot és tekintélyes része újabb támadásra készül. A hasonlatosság folytatása már a jövőbe vág; mert Poroszország már megvalósította a kötelező polgári házasságot, Magyarország még csak az úton van feléje. Ha föltételezhető is, hogy a magyar felsőház tovább is megakadályozza a reformot, vagy, hogy a polgári házasság valamely egyezményes formájának megalkotására nyújt segédkezet: mégis hihető, hogy a kötelező polgári házasság előbb-

utóbb keresztül fog hatni. Az ellenhatás, ha el is odázhatja a szabadelvű megoldást, csak erősítheti a szabadelvű iránytörekvéseit, ha ugyan a nemzetben elegendő érzék van az államiság megszilárdítása és a fölségjog érvényesítése iránt.

Már pedig a magyar nemzetnek erős érzéke van mind a kettő iránt. Hogy annak házasságjogában eddig kifejezést nem adott, az sajátyszerű politikai viszonyainak tulajdonítható. Magyarország csak a közjogi kiegyezés után jutott önrendelkező jogának tényleges gyakorlásához; ezt azóta az első berendezkedésre, az állami lét alapföltételeinek megteremtésére és a háztartási egyensúly helyreállítására fejtette ki; a társadalom eszményibb igényeinek szervezésére alig szentelhette erejét. Minthogy most már annak szentelheti, a szervezés csak az állami önállóság és a felségjog követelményeinek megfelelő lehet. Igaz, hogy a reformnak ellenáll egyes vallásfelekezetek főpapságának kiváltságos helyzetben gyökerező hatalma és a felsőházban ülő történeti családok egy része: de a legfelsőbb rétegek nem képezik a nemzet derekát és az alulról ható erőnek előbb-utóbb engedni kénytelenek.

A kötelező polgári házasság behozatalát nemcsak a benne rejlő jogi és társadalmi szükségszerűség, hanem a magyar nemzetiségnek egységes kifejtése és a magyar államnak megszilárdítása is indokoltta teszik. A mint Németországon és nyomában Svájcban a kötelező polgári házasságnak egységesítő intézménye nagy mérvben közrehatott az állami hatalom egységesítéséhez, és különösen Németországon a nemzeti eszme megszilárdításához: úgy annak Magyarországon is ilyen egységesítő és szilárdító hivatása van. A magyar nemzetiség és állam iránti ellenszenvből magyarázható meg a nemzetiségi körök és hitfelekezetek részéről nyilvánuló ellenzés, annak ellenére, hogy vallásuk tanaival se a polgári házasság, se a vele kapcsolatos egyházi reformok, különösen az állami anyakönyvek intézménye, elvi ellentétben nem állanak.

Az összeütköző érdekek mérlegelése után a dolog velejeig hatva, a kötelező polgári házasság behozatala tulajdonképpen hatalmi kérdésnek tűnik föl, melyet az államnak a különleges és széthúzó irányzatok ellen kell megoldani.

JOÓB LAJOS.

MÉG EGYSZER A LELKÉSZI CONGRUA.

I.

VÁLASZ A LELKÉSZI CONGRUA CZÍMŰ CZIKKRE.

A *Budapesti Szemle* f. évi június havi számában *A lelkeszi congrua* czímen megjelent közlemény írója *o—t*. *A lelkeszi congrua ügye és a püspöki kar* című munkánk ismertetését föladatává tevén, — mely szíves figyelmeért köszönettel adózunk, — ismertetése során fejtegetéseinkkel szemben oly állításokra tévedt, melyeknek helyreigazítására nem csak az önvédelem kényszere indít, hanem indít és bátorít az igazság érdeke is, mely egyfelől bizonyára *o—t*. előtt sem közönyös, s másfelől ily komolyabb jelentőségű s mélyebb hatású ügynél, minő a lelkeszi congrua ügye, a köztudat tisztázása szempontjából is csak hasznos lehet.

Munkánk célját *o—t*. ismertetésének különböző helyein következőleg jelöli meg:

«A javaslattételre (1892. máj. 10.) kiküldött püspöki bizottság jegyzőkönyvének és az egri érsek válaszának (1892. aug. 1. Vaszary primáshoz) a füzet élére bevezetés nélkül helyezése előre sejteti, hogy a mű tárgyát az e két íratban foglalt kérdések fejtegetése s az egri érsektől elfoglalt álláspont helyességének bizonyítása fogja képezni.» (*Budapesti Szemle* 377. l.)

aztán:

. . . a munka az egri érsek részéről a primáshoz intézett levélben foglaltak bővebb kifejtését és bizonyítását czélozza. . . .

és:

«A munka célja kimutatni, hogy a benyújtott javaslatok közül (t. i. Schlauch-, Császká-, Samassáé) melyiknek adandó az elsőség a

gyorsaság, az igények kielégítése, az igazságos teherviselés szempontjából . . . az író mindegyik szempontból az egri érsek javaslatának nyújtja a pálmát.» (381. l.)

Helyesebben fogja föl, világosabban látja munkánk célját *o—t.*, ha ennek megjelölésében az imígy kiemelt szempontokra nem szorítkozik; hanem ha megfigyeli azokat a sorokat, melyekben ő «bevezetést» nem lát, s melyekben elmondjuk, hogy a püspöki kar múlt évi decz. 15—17-ki tanácskozmányával kapcsolatban foglalkozni kívánunk a lelkési congrua ügyével, és pedig hiteles adatok és okiratok alapján föltüntetve mindenek előtt a való tényállást és ehhez fűzve aztán indokolt észrevételeinket.

Nem olvashatnák ki akkor némelyek *o—t.* szavaiból azt a vádat, mintha előttünk egy iránymnunka célzatos föladata lebegett, és célunk nem congrua-ügy jelen állásának hű föltüntetése és azon észrevételeinknek megírása lett volna, melyek e helyzet objectiv megbírálása folyamán, magának e helyzetnek főbb mozzanataiból fakadva, ezek által keltve, ébredtek, erősödtek meg bennünk. És ha e kritikánk az egri érsek ez ügyben elfoglalt álláspontjának s nézeteinek helyeslésére vezetett: ez ellen, igazságszereteténél fogva *o—t.* sem tehet alaposan kifogást.

Igen, a congrua-ügy fejleményeinek s jelen állásának behatóbb vizsgálata azon meggyőződést szülte bennünk, hogy ez ügyben, ennek legutóbbi mozzanatainál is Samassa érsek álláspontja s fölfogása a helyes; s az ügy érdekében igyekeztünk is e meggyőződésünknek másoknál is tért nyerni.

Samassa álláspontja ime oly jelentős, hogy *o—t.* is azt teszi fejtegetéseinek, vagy ha úgy tetszik kritikájának központjává; ahhoz méri, arra figyelve bírálja a másokéit; — annyira jelentősnek ismeri el azt, tüzetesebben szólva: Samassa érseknek a lelkészek segélyezésének módozata iránti tervét, hogy a midőn Császka érsek javaslatát, «mint melyet a püspöki kar nem fogadott el s azért (bár ugyan e kijelentés ellenére nem is egészen) mellöz»: Samassa érsekét, melyet pedig a püspöki karnál ugyan e sors ért: egy erőben főnállónak veszi még mindig Schlauchéval, mondván: «Van két terv a segély módjára; az egyik Schlauché . . . a másik Samassáé.» Samassa tervével tehát *o—t.* szerint is még mindig számolni, foglalkozni lehet és kell. Ebben *o—t.* az igazság erejének hódol.

Nem az igazságszeretet megfogyatkozásának, de kevésbbé szigorú megfigyelésnek rójuk fel ezért az oly tévedést is, hogy *o—t.* például a Schlauch-féle javaslatról azt mondva: «e javaslat alapján a szűkölködő lelkeseknek a ma már rendelkezésre álló adatok alapján azonnal segélyezése terveztetik» (334. l.) ezzel szemben Samassa javaslatáról ugyanott azt állítja, hogy «e szerint előbb az összes előzetes kérdések lennének megadandók, melyek elintézése hosszabb időt kíván».

Két dolgot vegyít össze itt *o—t.*, s azért Samassa álláspontja nála hamis világításba kerül.

A való tényállás egyik mozzanataképen helyesen emeli ki maga *o—t.*, hogy jelenleg

«van két congrua-bizottság, egyik a püspökök értekezletéből küldött s fele részben egyháziakból s fele részben világiakból a primás elnöklete alatt álló bizottság; másik a miniszter által kiküldött s a püspöki kar megbízottjaiból álló nagy congrua-bizottság, az egri érsek elnöklete alatt»; (379. l.)

és helyesen mondja, hogy

«ez a nagy congrua-bizottság a végleges megoldás kérdéseit van hivatva tárgyalni»;

míg — és *o—t.* mondása már itt zavart kelteni alkalmas — a primás elnöklete alatt álló tizenötös bizottság az azonnal segélyezést is célzó Schlauch-féle tervet tárgyalni hivatott. (380. l.) A nagy congrua-bizottság föladatával szembe állítva mit jelenthet ez az *is*? Talán Schlauch terve a végleges megoldást is célozza? Vagy talán *o—t.* úgy véli, hogy a munkakörök s a dolog összezavarásával a primás elnöklete alatti bizottság a nagy bizottság munkáját is végezi?

Van tehát két congrua-bizottság. Mondjuk, az egyik Samassa elnöklete alatt a végleges megoldást, a másik a primás elnöklete alatt azonnal segélyezéssel az ideiglenes rendezkedést ismerve föladatául. Kettős a cél is tehát, a minek jogosságát és helyességét élesen, nyomatékkel kiemeltük magunk is munkánk 80 lapján.

És *o—t.* Samassa álláspontjára nézve abban téved, hogy a mit az érsek a végleges megoldás szempontjából mond és kíván, azt *o—t.* átviszi az ideiglenes rendezkedés keretébe — az érsek fölfogása és akarata ellen. Munkánkból, de az *o—t.* által előadott tényállásból is világos ugyanis, hogy Samassa a

végleges megoldás föladatát s annak útjait el nem hagyva, külön a lelkészek mielőbbi segélyezésének érdekében a múlt evi deczemberi püspöki tanácskozmányban a Császká és Schlauch javaslatával szemben előadta a magáét, melyet *o—t.* szintén ismer s ismertet (378. l.), azon lényeges mozzanat kihagyásával mégis, hogy Samassa nemcsak a főpapi, hanem a «lelkészek segélyezésének biztos megállapíthatása végett» a plébániai jövedelmek hiteles összeírását is kívánja. E javaslatába Samassa bizony nem foglalta be az összes előzetes kérdések megoldásának szükségét s a lelkészek segélyezését egyáltalán nem tette ettől függővé. Ha *o—t.* mégis ezt tartja, meglepő módon téved.

Nem is tudjuk, melyik lehet az *o—t.* által említett azon másik terv a segélyezés időpontjára nézve, mely az azonnal segélyezéssel ellentétben, annak kizárásával

«csak az összes, jelesen az 1887 márczius 22-én kelt legfelsőbb elhatározásban említett előzetes kérdések megoldása után kívánja és pedig a végleges segélyezést megállapítani » (380. l.)

Az egri érsek álláspontjának, fölfogásának *o—t.* mondásaival szemben tiszta föltüntetéséről levén itt szó, ugyanitt említjük *o—t.* azon hibás állítását is, mintha

«a püspöki kar s az egri érsek által helyeselt azon tervvel szemben, hogy valamennyi plébánia összeírandó» ;

a legfelsőbb elhatározás előnyben részesítené a másikat, hogy tudniillik «csak a congrua-minimum alatt levő plébániák irandók össze» ; és hogy az egri érsek azon tervével ellentétben, mely szerint

«csak az előzetes kérdések megoldása után és a födözet és szükséglet megállapítása és ismerete után lenne a congrua-minimum megszabható» : «a legfelsőbb elhatározás is előnyösnek véli, hogy a congrua-minimum előzetesen állapíttassék meg.» (380. l.)

Ily előnyadról a legfelsőbb elhatározásban nincs szó. Annak világos szavai szerint csak

«kívánatosnak mutatkozik megvitatása azon kérdésnek is: vajon nem lehetne-e a congrua-minimumnak előleges megállapítása által az esetleges összeírást vagy bevallást csak az ezen minimum alatt álló plébániákra szorítani, vagy pedig mely indokoknál fogva szükséges ez összeírást mindenesetre az összes plébániákra különbség nélkül kiterjeszteni.»

És ennek a kérdésnek a megvitatását is csak azon alkalomra tartja fönn a legfelsőbb elhatározás, midőn az ebben említett «előzetes kérdések egyetértőleg az illetékes tényezőkkel és a püspöki karral megoldattak». A való tehát az, hogy az egri ersek imént jelzett tervei a legfelsőbb elhatározással ellentétben nincsenek.

Hosszasan foglalkozik *o—t.* azon tételünk megczáfolásával, hogy a lelkeszek czélba vett segélyezésénél a mult évi december havi püspöki tanácskozmányban Császká, Schlauch és Samassa által előterjesztett javaslatok, illetve indítványok közül a gyorsaság, az igények kielégítése, az igazságos teherviselés szempontjából az elsőség az egri ersekét illeti meg.

Teljesen méltányoljuk *o—t.* buzgólkodását, melylyel a lelkeszek mielőbbi segélyezését előterbe helyezi, s ennek a szempontjából nézi, vizsgálja első sorban a dolgot, ahhoz méri azon javaslatok értékét.

De eljárásában, ítéletében, melylyel ellenünkben az imént jelzett szempontokból Schlauch javaslatának «nyújtja a pálmát,» a kritikának oly sajátságos fajtáját mutatja be, melynek legelőször is az általa védett javaslat esik áldozatul.

Ugyanis *o—t.*, hogy Schlauch javaslatát ellenünk megvédje s illetőleg elsőségre segítse, azt cselekszi, hogy e javaslatnak általunk fölsorolt s bebizonyított hátrányait sorban beismeri, de azokban a javaslatot módosíthatónak, javíthatónak mondja; és ekkép oda jut, hogy Schlauch javaslatából minden lényeges elemet kihullat — s e javaslatból valójában nem marad meg semmi.

Slauch javaslata, a mint *o—t.* is közli (378. l.), tudvalevőleg lényegében ez: 10 millió forint ne vétessék föl kölcsönképen, hanem a főpapi birtokokra — mint ajánlat — bekebeleztessek; e tőke után az öt százalékot meg nem haladható kamatok fejében a lel észi congruára és esetleg iskolai segélyezésekre szükséges évi összeg a megállapított előzetes költségvetés alapján arányos kulcs szerint vettessék ki az illető javadalmasokra; a kamatokból központi pénztár alakíttassék; kezelje azt egy vegyes, főpapi és ő felségétől kinevezett világi tagokból álló bizottság; e bizottság mint központi testület a katolikus autonómiának országos tanácsát képezze, mely nemcsak a központi pénztárt kezelje, hanem hatásköréhez a congrua rendezése, a katolikus elemi iskolák, árvák, menhelyek,

közép és felső tanintézetek vezetése és segélyezése is és minden világi vonatkozású katolikus ügyek is tartozzanak. Tehát:

az ajánlati tíz millió frt telekkönyvi bekebelezése;

tíz millió után öt százalékot meg nem haladható kamatok evi befizetése;

a kamatokhoz arányos kulcs szerint járulás;

a kamatokból alakuló központi pénztárnak a legszélesebb hatáskörű s kinevezett tagokkal contemplált autonomiai országos bizottság általi kezelése.

Ime Schlauch javaslatának lényeges pontjai.

Mi kifogást tettünk e javaslat ellen a telekkönyvi bekebelezés nehézségeinek szempontjából, — *o—t.* pedig az általa megvédeni kívánt javaslat e pontját illetőleg azt mondja:

„bevalljuk, hogy ha a tíz millió nem vétetik föl kölcsönként, mint azt Császska érsek javasolta, nem fogjuk föl a telekkönyvi bekebelezés célját vagy ha képzeljük is, az indokokat helyeseknek nem tartjuk, sőt azt határozottan mellőzendőnek véljük . . .” (383. l.)

Elejti, kiöli tehát *o—t.* a Schlauch-féle javaslat egyik lényeges pontját.

Kifogást tettünk a javaslat ellen a tíz millió öt százalékát meg nem haladható kamatösszegnek a célra elégtelensége miatt; — *o—t.* pedig a javaslat e pontjára azt mondja:

„. . . maga Schlauch kijelentette az 1893 január 17-én tartott ülésben, hogy a tíz milliót ideiglenes megoldásnak tekinti; határnak, melyen belül a rögtöni segély nyújtható. Mi sem akadályozza tehát, hogy a javadalmasok aránylagos hozzájárulása a tíz millió tőke kamat-maximumánál nagyobb ne legyen. Ez csak a javadalmasoktól függ. (386. l.)

Jól van; de ez már nem Schlauch javaslata; ez Schlauch javaslata másik lényeges pontjának elejtése, kivetése, a mely a tíz millió öt százalékot meg nem haladható kamat-maximumáról beszél.

Kifogást emeltünk Schlauch javaslata ellen a hozzájárulás igazságos, arányos megosztása szempontjából; kiemelvén az egri érsek által javasolt fokozatos hozzájárulás előnyösségét; nem ismervén el kizárólag ugyanegynek az arányos és fokozatos szók jelentését.

E tekintetben *o—t.* azt mondja:

«nem látunk ez irányban lényeges különbséget a két javaslat közt, s teljesen mindegy a jelzett szempontokból, hogy a tíz millió Schlauch szerint a főpapi javadalmasok jövedelmeivel arányos kulcs szerint vettetik ki, vagy Samassa szerint ugyanők a megállapított jövedelem után fokozatos százalék szerint járuljanak a congruához, ezen vitatkozni csakugyan annyival inkább fölösleges, mert akármelyik javaslaton is csak a püspököktől függ a legjobbnak látszó változtatásokat életbe léptetni.» (387. l.)

Úgy? De mikép egyeztethető meg e mondás első része magának *o—t.*-nek azon előbbi mondásával, hogy

•ha megfelelő jövedelem és a hozzájárulás megfelelő százaléka állapíttatik meg (a mi szerintünk mindkét javaslatnál elengedhetetlen követelménynek tételezendő föl), egy csöppet sem kétkedik, hogy a Schlauch által számításba vett tíz milliós tőkének öt százalék kamat-maximumánál az összes nagy javadalmasoknak a congruához jövedelem-aránylag hozzájárulása, mint ezt az egri érsek javasolja, nagyobb összeget fog eredményezni.» (386. l.)

S vajon mondása utolsó részében nem azt concedálja-e, hogy tehát nem marad változatlanul, elejtetik a Schlauch-féle javaslat e lényeges pontja is?

E javaslatot kifogás alá vettük az autonomiai szervezkedéssel való összebonyolítás miatt. Erre *o—t.* azt mondja:

•De hiszen ez nem *conditio sine qua non*. A Schlauch-féle javaslat csak elvileg van elfogadva, melyen javítani lehet. A nagyobb javadalmasoknak szabad autonomiai szervezet nélkül is jövedelmeikből áldozatot hozni és szabad a szűkölködő lelkészeket autonomiai szervezet nélkül is segíyezni. E czélból nincs szükség a megalkotandó autonomia fölhatalmazására.» (381. l.)

Teljesen igaz. De hát ezzel *o—t.* az általa védett Schlauch-féle javaslat további lényeges pontját ejti el; és utóbbi megjegyzésével egyenesen e javaslat ellen beszél; mert ha szabad megtenni, a mit *o—t.* a főpapoktól vár, autonomia nélkül: mire való akadályt vetni az autonomiához való kapcsolódással?...

Tehát, ha se telekkönyvezés, se 10 millió 5%-át meg nem haladható kamat-maximum, se arányos, hanem esetleg fokozatos hozzájárulás, se autonomiai kapcsolat: ugyan mi marad hát meg Schlauch javaslatából? Ugyan mi hát az, a minek előnyeit Samassa javaslata fölött *o—t.* bizonyítgatja? s miben találja meg azokat az előnyöket, melyeket, meglevén a Samassában, a Schlauchéban is meglevőknek mond? Mit véd meg *o—t.*?

Valóban, e szerint oda megy ki a dolog, a hová *o—t.* a papság anyagi helyzete iránti nagy érdeklődésénél fogva jut, hogy

«a cél nem az, hogy ez vagy azon javaslat fogadtassék el, hanem, hogy a szegény lelkészek akár egyik akár másik javaslat szerint állapotuk javulását elérhessék. Ha tehát a Schlauch-féle javaslat elvileg elfogadtatott, akkor arról kell gondoskodni, hogy annak esetleges hiányai orvosoltassanak (és ha ez orvoslás *o—t.* főntebb ismeretett orvoslása szerint a javaslat exinanitiójára visz?) és pedig anynyival inkább, mert hiszen e javaslat alapja tulajdonkép csak az, a mi a Samassáé: az önmegadóztatás» (384. l.)

És:

«Úgy véljük az a legjobb javaslat, melynek alapján a szegény lelkészek leggyorsabban részesíttetnek segélyben. És ha bármelyik tervnek, ha azon tervnek, melyet a püspöki kar elvileg már elfogadott, hiányai vannak, mi sem gátolja a püspöki kart azok orvoslásában és a tervnek oly megállapításában, mely szerint a cél legbiztosabban s legkönnyebben elérhető» (396. lap).

Vagyis *o—t.* szerint csináljon a püspöki kar minden tervtől, még a Schlauchétól is szabadon valami jót... csináljon valamit. Gondoljuk, ez a Schlauch-féle tervnek *o—t.* részéről teljes föladása.

Mi azonban Samassa érsek javaslatának föntartása s előnyössége mellett továbbra is megmaradunk és helyt állunk. Nem csak azért, mert egyáltalán nincsenek meg azon hátrányai, melyek a Schlauchénak meg vannak s melyek kiküszöbölését ebből *o—t.* is szükségesnek találva, kiküszöbölt e javaslatból minden lényegét; de helyt állunk mindazon okoknál fogva, melyeket munkánkban kifejtettünk, melyek megezáfolása *o—t.*-nek nem sikerült; s helyt állunk a közjó érdekében, mert az ügy legjobb megoldásának Samassa indítványa végrehajtását látjuk; — és pusztán abban a tényben, hogy «Schlauch javaslatát a püspöki kar elvileg a tárgyalás alapjául elfogadta»; e javaslat mindent fölülmuló előnyeit bebizonyítottak nem vehetjük, nem, különösen midőn maga *o—t.* is annak orvoslásáról, javításáról beszél s láttuk mily mérvben.

Ez orvoslás is, melyre a fölsorolt hátrányok miatt csak a Schlauchénál van és Samassa javaslatánál nincs szükség, e javaslat előnye mellett bizonyít.

Mellette bizonyít az a körülmény, hogy e javaslat két

fő kívánalma, vagy ha úgy tetszik, kivitelének előföltétele: a főpapi javadalmak jövedelmeinek kormányi kimutatása, ennek alapján a fokozatos hozzájárulási összeg kiszámítása is, és a plebániái javadalmak összeírása, rövidesen megtörténhetik; s ezzel a javaslat végrehajtásának nincs semmi további akadálya.

És ha *o—t.* beismeri, hogy

«nagyon természetesen úgy a congruához járuló nagyobb javadalmak, mint a segélyezendő plebániák jövedelmeinek összeírása a Schlauch-féle javaslatnál is szükséges» (382. lap),

nem értjük, miért akar a Schlauch-féle javaslat mellett és Samassáé ellen ugyanez egy alapon érvet kovácsolni; és miért feledi, hogy Schlauch javaslata szerint ez összeírás után jönne még a telekkönyvezés összes bonyodalmaival és nehézségeivel, s az autonomiai bizottság megalakítása; — a mi a Samassáénál elmarad.

Az igaz, hogy Samassa az eddigi «nem egyöntetű kimutatásokat» a plebániái jövedelmekről a segélyezésnél alapúl elfogadhatóknak nem vallja; — a mely kimutatások megbízhatatlanságát maga a püspöki congrua bizottság is világosan dokumentálta; — de ha Samassa ugyanígy ítél azon kimutatásokról, ha minden visszaélés kizárásával igazságos, helyes alapot keres a segélyezésre, s ha e célból, mint a püspöki congrua-bizottság is, egyöntetű, hiteles összeírásokat kíván: a «szeretet és áldozat» mellett logikusan is cselekszik és lelkiismeretesen szem előtt tartja az igazságot. És ez igazságérzet szólal meg azon aggályában is, hogy megbízhatatlan kimutatások alapján eléggé indokolható, igazolható lenne-e a vallásalapból gyámolítást várni?

A vallásalapról szólván, itt utasítjuk a maga helyére *o—t.* azon ráfogását, mintha Samassa érsek a vallásalapot oly elnevezéssel illetné, melynek «használata el is tiltatott», «mely ellen kormánysszékeink és a püspöki kar tiltakoztak» — mondván róla, hogy az közalap. Igen, az érsek ennek mondja, de maga magyarázza meg *o—t.* által elhallgatott szavaival e szó értelmét, kijelentvén: «a vallásalap a katolikusok tulajdona s azért csakis katolikus célokra fordítható, de közalap...» Ugyan mi kifogásolható van ebben? mi inkább, mint e kijelentésben: «A vallásalap országos alap, de azon rendeltetéssel,

hogy tisztán katolikus czélokra szolgáljon.» Ezt a kijelentést pedig a maga részéről *o—t.* teszi (395. l.)

Azon csekélyebb súlyú és jelentőségű egy-két ellenvetést és megjegyzést, melyeket *o—t.* a Schlauch és Császka-féle javaslatok bírálatánál még egynémely érveinkre s kifogásainkra tesz, könnyen mellőzhetnők. Így a midőn Császka javaslatára vonatkozólag az amortisationalis többlet hovájutásáról mondotszavainkra a hitelezők érdekeinek védelmezésével felel. Hát egyszerűen elállíthatta volna elménczkedését annak figyelembe vétele, hogy mi nem a tőke-törlesztésre eső többletről, de azon kamat-többletről szólottunk, melyet a kölcsönvett tőke után a hitelező részére a főpapságnak sajátjából kellene pótolni, azért, mivel a magasabb kamatláb mellett kölcsönvett tőke alacsonyabb kamatláb mellett lévén csak elhelyezhető s gyümölcsöztethető, maga nem hozná meg a teljes kamat-törlesztési részletet.

Vagy a hol *o—t.*-nek velünk szemben úgy tetszik, hogy az összes egyházi javakra, mint együttes birtoktestre való telekkönyvi bekeblezés egy és ugyanaz a különálló egyes javadalmi birtoktestekre való külön-külön bekeblezéssel; mert azt tartjuk, mégis csak más az, ha például 10 millió az összes birtokokra, mint egy jelzálogra — és vajon ki volna ez egy jelzálog telekkönyvi tulajdonosa? — és más, ha e 10 millió külön-külön minden önálló telekkönyvi tulajdonos terhére egészben bekebleztetik be.

Vagy a hol *o—t.* Polonyi állítása ellen érvelve, hogy tudniillik az «alsó papság, melynek javára a telekkönyvi biztosítás szólana, nem jogi személy» czáfolatul jogi személynek megteszi magát a congrua-alapot.

Ezen és egyéb csekélységekben túltehetjük magunkat. De *o—t.* egy pár súlyosabb megjegyzésére van még pár szavunk.

Az egyházi nagyobb javadalmaknak, a Császka-, mikép a Schlauch-féle javaslat szerint célba vett telekkönyvi megterhelése s lekötése egyik nagy akadályát azon nehézségekben láttuk, melyek az apostoli király főkegyúri jogával, illetőleg e jog gyakorlatával kapcsolatosan figyelembe veendő közjogi viszonyaink szerint e kérdésre vonatkozólag előállanak.

Rövid vonásokban kidomborítottuk a király főkegyúri jogának természetét, eredetét, az ország törvényeihez való

viszonyát s illetőleg az országgyűlésnek e jog gyakorlása körüli rendelkezéseit, törvényes befolyását.

És ha e rövid fejtegetésünk élén álló azon tételünket el nem fogadja o—t., hogy «az apostoli király főkegyúri joga eredeténél, terjedelménél, jelentőségénél fogva világszerte páratlan, rendkívüli fontosságú kiváltság, nagy értékű eminens jog»; és állítja, hogy «e jog se nem világszerte páratlan, se nem rendkívüli kiváltság, hanem számos országban meg volt és van»: akkor részünkről egyszerűen azon kérésre szorítkozunk, nevezze meg o—t. ezeket az országokat.

És további fejtegetéseire tekintettel kérjük még, szíveskedjék elolvasni az *Egri Egyházmegyei Közlöny* folyó évi márczius és ápril havi számainak azon cikkeit is, melyek a kegyúri jogról vallott nézeteink részletesb kifejtését tartalmazzák. De szíveskedjék minden esetre munkánk idevonatkozó tételeit még egyszer gondosabban átolvasni és látni fogja, hogy a Hk. I. r. 11. cz. 1. § és azon tételünk közt, hogy e jog a pápa által adott kiváltságos jog, nincs semmi ellenmondás; mert látni fogja, hogy épen a Hk. azon helyén kiemelt alapítási tény az az alap, melyen királyaink a pápától e jogot megnyerték. Nincs ebben ellenmondás, a mint nincs magában a Hk. id. h. 1. és a 2., 3., 5. §§. közt, mely utóbbiakban e jog bírásánál a pápa beegyezéséről, a pápa ajándékaról, e jog egyházi megerősítéséről van szó.

Hogy a király főkegyúri jogát kizárólag föntartott felségjognak nem tekintjük, áll; de meg is mondtuk világosan, mily értelemben; nem oly értelemben, hogy «a király főkegyúri jogából kifolyó intézkedések a nemzet országgyűlésileg érvényesített s gyakorolt hozzászólási, ellenőrzési, sőt szabályozási jogát azokra vonatkozólag kizárták volna». (Munkánk 97. l.)

S midőn o—t. erre vonatkozólag azt mondja:

«kétségtelen, hogy a törvények és alkotmány intézkedéseitől nem független a kegyúri jog sem. Minden jog a törvények, az alkotmány szellemében a magyar állam céljainak megfelelően gyakorlandó. Ily értelemben igaza van az írónak» (már mint nekünk). És tovább mondja: «Az sem szenved kétséget, hogy a király a kegyúri jogot az alkotmányos és felelős kormány nélkül nem gyakorolhatja»;

és ezt az 1848. III. tvcz. s az előző időkre nézve a gyakorlat alapján — szerintünk világos törvények alapján is — bebizonyítottanak elfogadja: akkor érdemileg nem mond mást o—t.

sem, mint mi, s akkor nincs alapja, hogy a mi fölfogásunk ellen kikeljen, akkor legföljebb szó fölött vitatkozhatik.

És ha abból, hogy mi a «régibb törvényekre különös súlyt fektetünk», ellenünkben azon kérdés fölvetésére vesz alkalmat: «Ámde miben csonkítják e törvények a kegyüri felségi jogot?» e kérdést ránk helytelenül címezettnek kell tartanunk; mert mi nem állítottuk, nem is állítjuk, s bizonyítani épen nem kívánjuk, hogy e törvények a kegyüri felségi jogot csonkítják. Mi «ennek a jognak sértetlen megóvását minden irányban, úgy egyházi, mint hazai szempontból a legszükségesebbnek, elsőrangú kötelességnek ismerjük». (Munkánk 94. l.)

Jól tudjuk mi azt is, mit *o—t.* a régi törvényeknek az új viszonyok közti alkalmazhatóságáról mond. De viszont tudjuk azt is, hogy ha a törvény concret tartalma a változott viszonyok közt alkalmazhatósággal nem bír is: de e törvényekben kifejezésre jutott állandó szellem, jogtudat, irány, nem csak a múltra marad jellemző, de útmutató, éltető marad az mindig alkotmányos életünk fejlődésében, bizonyító a nemzet jogi fölfogására, életére.

És a törvények e folyton élő, irányzó szelleme nem halt ki nálunk az 1848-i nagy átalakulás által és után sem. S igen helyesen mondja *o—t.*, hogy

«nálunk az állam és egyház nem új alapjainak lerakásáról, e két társaság közt a viszonyoknak minden előzményektől független, a tetszés szerint kiválasztandó elmélet szerint való megállapításáról, hanem a nyolczszázados alapokon fejlődött intézményeknek a változott viszonyokba a két társaság rendeltetésének és érdekeinek legmegfelelőbb beillesztéséről van szó». (391. l.)

Itt nincs tabula rasa. S azt hiszszük, *o—t.* e mondását föntartja azon másik mondása mellett is, hogy

«ma a katolikus vallás és egyház többé nem az állam vallása és egyháza.» (390. l.)

Nem hagytuk mi sem ezt teljesen figyelmen kívül, mint *o—t.* szemünkre veti; de azt tartjuk, abból, hogy a katolikus vallás előbb államvallás volt, nem szabad azt következtetni, mintha az országgyűlésnek csak ez a körülmény adta volna meg a jogot, hogy a maga jogkörében egyházi vonatkozásban is intézkedéseket tehessen. Szerintünk az országgyűléseknek megvolt mindig a magok önálló, az államvallási jellegtől

független intézkedési körök. Az államvallás megszűnése egyáltalán nem érinté az országnak a király jogaihoz való viszonyát. Nem a főkegyuraság gyakorlása körül sem. S épen az 1848. III. törvényezikk az államvallási jelleg megszűnése ellenére a főkegyúri jog gyakorlására vonatkozólag nem intézkedik-e, föntartva magának erre a befolyást? Mi helye, mi értelme is lenne máskép a felelős miniszter törvényileg megállapított ténykedésének a főkegyúri jog gyakorlása körül, a ki az országgyűlésnek felelős?

Hogy kívánatos-e a magyar katolikus egyházra e helyzet föntartása s nem inkább az annak keretéből teljes önállóságig való kibontakozásra kell-e törvényes úton törekedni? ez más kérdés. S ebben, úgy látjuk, *o—t.* nem áll velünk ellentétes ponton.

Hanem, hogy az új viszonyok közt a püspöki karnak a főkegyúri jogviszony felőli fölfogása, álláspontja más volna, mint eddig, bizonyítás nélkül *o—t.*-nek állitania nem szabad.

Sa mennyiben különösen is minket érdeklőleg azt mondja, hogy munkánkat úgy kell tekinteni, mint mely híven fejezi ki az egri érsek nézetet (394. l.), engedje meg nekünk, hogy ez állítását — egyéb értékét nem tekintve — vele szemben legalább jogcímül használhassuk azon kérdésünkre: hol, mikor tett, mely nyilatkozatai azok az egri érseknek, melyekkel *o—t.* bizonyíthatná, hogy különösen is a mondott jogviszony kérdésében az egri érsek álláspontja és fölfogása ma más, mint eddig volt? Ily állításhoz bizonyítás kell. Mi az egri érseknek a főkegyúri jog természetét érdeklőleg csak azon kijelentésére emlékszünk, melyet a főrendiház 1891 június 12-iki ülésében tett, hogy tudniillik e jog szerinte is «Ő felségének elidegeníthetetlen, átruházhatatlan, a szent korona birtoklásához kötött joga». S azt hiszszük, ez ellen nem lehet kifogása még *o—t.*-nek sem, ki más szavakkal ugyanezt, azt vallja:

•Az is világos, hogy a kegyúri jog fejedelmünket nem mint magán személyt, hanem mint magyar királyt illeti meg, mert e jog a magyar koronában rejlik, átszáll arra, kire a korona száll, szoros kapcsolatban van a fejedelmi, a királyi joggal, melylyel összeforrott.* (388. l.)

S ugyanezt hirdetjük mi is (*Munkánk* 94. s köv. l.).

Hogy mint *o—t.* befejezőleg a congrua ügyére visszatérjünk, ismételve teljes elismeréssel méltányoljuk *o—t.* érdek-

lődését, melylyel a lelkeszkedő papság anyagi helyzetének javulása körül buzgólkodik. S bár ő azt mondja egy helyütt, hogy a

«főpapoknak a lelkipásztorok anyagi sorsának javítása iránt való áldozatkész érdeklődések magában véve ma már nem elegendő. Az egyház elmulasztotta, hogy önmaga saját keretében oldja meg a kérdést s az állam ne érezze saját intézkedésének szükségességét... itt a 12-ik óra elmúlt» (385. l.)

e mondása ellenére komolynak tartjuk azon másik kijelentését, melylyel tagadja, hogy «a congrua-ügy az egyház keretén belül el nem intézhető ügy volna». (396. l.) Igen, a mennyiben ez elintézés pusztán a lelkeszeknek a püspöi kartól való segélyezésére szoríttatik, mint sürgetően óhajtja o—t., ily elintézés az egyház belügyének helyesen tekintetik; és ily elintézésre bizonyára nem érti az egri érsek se, hogy az «az ország törvényeivel s annak joggyakorlatával ellenkezik»; s félszegül, kevés figyelemmel vonatkoztatja csak erre o—t. az érsek szavait. Ily elintézést — mint a püspöki értekezleten tett és az előbbieken eléggé ismertetett indítványa bizonyítja — «az egyház keretén belül» lehetőnek tart és kíván maga az az egri érsek is.

A mit vele mi is «az ország törvényeivel, annak joggyakorlatával» ellenkezőnek vallunk, az az ügy végleges, rendszeres elintézése lehetőségének azon szempontból fölfogása s vitatása, mintha «a katolikus egyház egyetemét érdeklő oly mélyreható fontosságú ügy hazai történetünk tanúsága szerint is az ország közérdekeivel nem állna szoros kapcsolatban, s azért természeténél és következményeinél fogva az egyház kizárólagos belügyének lenne tekinthető, a minek pedig hazánkban nem tekintetett soha.» (Samassa 1892 augusztus 1. Vaszary primáshoz. *Munkánk* 14. l.)

Hogy pedig a congrua-ügy a maga teljességében, mint ekkép nem az egyház kizárólagos belügye, végleges megoldást pusztán az egyház keretében nem nyerhet: elég az 1887. márczius 22-iki legfelsőbb elhatározásra rámutatnunk, mely a congrua-rendezés folyamán szükséges teendőknek s kérdéseknek oly sorát állítja föl, mely végmegoldásban az egyház kizárólagos intézkedési körén kívül eső tényezők közreműködését s rendelkezését követeli. S elég rámutatnunk az eddigi vegyes bizottságok alakítási tényere s mindarra, mit a kérdésnek az

állammal együttes megoldásának szükségére nézve történeti adatok alapján *Munkánk* 71. s következő lapjain elmondottunk.

Ám intézkedjék a püspöki kar ez ügyben, a mennyiben belügye, óhajtjuk mi is, mint óhajtja *o—t.*; óhajtjuk a sürgősséget is, mert valóban tartanunk kell attól, hogy — bár *o—t.* szerint a püspöki kar részére az általa elvileg elfogadott Schlauch-féle javaslatban megvolna már a gyors megoldásra alkalmas módozat, cselekedhetnék tehát — ha az ügy oly lassúsággal, kitűzött határidőkön is túli halogatásokkal annyi húzást-halasztást szenved: ebben megterem a «gyors elintézésnek» oly erős akadály, mely ellen hiába hordaná magában a gyors elintézés előnyét és biztosítékát bármely javaslat is.

«A primás jogos szava és közbelépése» itt aztán csakugyan nagyon helyén lenne. xy.

II.

VÁLASZ A VÁLASZRA.

Kötelességünknek tekintjük ugyan észrevételeinket, melyek megtételére a szerkesztő úr a *Budapesti Szemlében* a tert följajánlotta, lehetőleg rövidre vonni, mégis ha nem tudunk a térrel annyira gazdálkodni, mint ezt óhajtának, előre is bocsánatot kérünk.

Nem hiszszük, hogy *A lelkeszi congrua ügye és a püspöki kar* című munkáról megjelent ismertetésünkre adott Válasz írója és művének bármely olvasója tagadhatná, hogy munkája célját a püspöki bizottsági jegyzőkönyvben s az egri érseknek a primáshoz intézett levelében foglalt kérdések fejtegetése és annak bizonyítása képezi, hogy az egri érsek álláspontja a helyes, az ő javaslatának adandó az elsőség. Ezt maga a Válasz írója kijelenti, midőn mondja, hogy célja a congrua-ügyre vonatkozó tényállás föltüntetése és ebből folyólag az egri érsek álláspontjának helyeslése volt. E célja ellen kifogást tenni távol állott tőlünk, mert a munka céljának megjelölésére nézve, köztünk — úgy látjuk — semmi eltérés sincs. Ismertetésünkben a Válasz írója szerint «néhány» által azon «vád» kiolvasása, hogy a munka célja nem «a congrua tényállásának hű föltüntetése és a helyzet objectiv megbírálásából folyó

észrevételeinek megírása lett volna», alaptalan. Ennek a mi szavainkból kiolvasására nemcsak az igazságszeretet kevésbbé szigorú megfigyelése, melyet a Válasz írója más helyütt terhünkre ró, hanem annak megfogytokozása is szükséges, mely alól azonban — köszönettel ismerjük be, fölment bennünket.

Az író ellen vádat emelni azért, mert czélja az volt, hogy az egri érsek álláspontjának helyességét tüntesse föl, csakugyan nem lehet, még ha műve «íránymunka» is. Nézetünk szerint az, és ezt természetesnek és jogosnak is találjuk, de nem rossz értelemben véve az «írány» jelzöt; nem azon értelemben, mely az igazságszeretet rovására esik. Ép oly joggal «íránymunka», mint ha más író a Császka- vagy a Schlauch-javaslat helyességének bizonyítását tűzte volna ki czélul, mint e czélt különben a Válasz írója a Schlauch-javaslatra nézve egészen érdemetlenül nekünk tulajdonítja.

Beismerjük, hogy irányezikk volt a mi czikkünk is és czélunk volt bebizonyítani, hogy nem az a terv a legjobb — még ha legtökéletesebb is, mely fölött hosszú viták folynak és — az alpapság segítség nélkül marad, hanem az, mely ha hiányos is, a szükölködő lelkeszek részére a szent földatuknak teljesítésére szükséges tisztességes megélhetés eszközeit megadja.

És itt kell helyreigazítanunk a Válasz írójának azon alapos tévedését, mint ha a váradi püspök javaslatának «nyújtának a pálmát», mert hiszen ő maga, hosszú bizonyításban mutatja ki, hogy ezt nem tettük, mi magunk pedig azt mondtuk, hogy az a legjobb javaslat, melynek alapján a szegény lelkeszek leggyorsabban jutnak segélyhez és hozzátettük, hogy javítson a püspöki kar akár egyik, akár másik javaslaton, annyit, mennyit helyesnek vél, csak hogy a czél elérhető legyen.

Úgy veljük, minden ordinarius van abban a helyzetben, hogy tudja, kik lelkeszei közül a szükölködők. Ha azt az összeget, melyet még Simor primás alatt az episcopatus megszavazott, az ajánlatot tevő javadalmas főpapok egymás közt tényleg fölosztották volna, vajon mi akadályozta volna a püspököket, hogy megkezdjék ideiglenes alapon a segélyezést? Ha a segélyezés megkezdett volna, akkor inkább helyén lenne a tervek fölött a hosszú tárgyalás, sőt azt hisszük, hogy az ideiglenes segélyezés megkezdése előmozdította volna a végleges megoldás ügyét is.

A czikkíró az igazságszeretet kevésbbé szigorú megfigye-

lésének rövja föl azon állításunkat, szerinte «tévedésünket», hogy a váradai püspök javaslata szerint a szűkölködő lelkészeknek a már ma rendelkezésre álló adatok alapján, azonnal segélyezése terveztetik, míg az egri érsek javaslata szerint előbb az összes előzetes kérdések lennének megoldandók, melyek elintézése hosszabb időt kíván és azt állítja, hogy művéből, sőt saját czikkünkéből kitűnik, hogy az egri érsek «a lelkészek mielőbbi segélyezésének érdekében a Császká és Schlauch javaslatával szemben előadta a magáét, melyet mi is ismerünk és ismertetünk».

Ennek ellenében kénytelenek vagyunk fölemlíteni, hogy igaz ugyan, hogy a Válasz írója «nem zárta ki, sőt óhajtan-dónak tartotta az oly intézkedést is, mely ... foganatosíttassék, hogy a valóban segélyre szoruló lelkészek anyagi helyzetén időközben is, mielőbb «könnyítve legyen», ámde az egri érsek ily javaslata a munkából ki nem tűnik.

A Válasz írója a gyorsaság előnyét igényli az egri érsek javaslatára, Császká és Schlauch javaslata ellen. Szerinte azonban az egri érsek javaslata értelmében mellőzhetetlen intézkedés, első sorban a főpapi jövedelmek hiteles kimutatása, másod sorban a lelkészi jövedelmek «hiteles összeírása, az ügy végleges rendezéseig, az ideiglenes segítség szempontjából is» (83. l.)

De mit ért a hiteles összeírás alatt az egri érsek, mit a Válasz írója, mint elengedhetetlen föltételt? Az 1887 márczius 22-dikén kelt legfelsőbb elhatározás szerint a kegyúri viszonyra, a községek és hívek adózásai és szolgálmányaira, a stola-jövedelem és alapítványokra, a görög-katholikus papság és plebániák szabályozására, végre a congrua-szabályozásnak Erdélyre kiterjesztésére vonatkozó előzetes kérdések megoldása után «leend elhatározandó a plebániái jövedelmek összeírása».

Ez előzetes kérdések közül többre, mint a hiteles összeírás elengedhetetlen föltételére nagy határozottsággal utal az egri érsek a primáshoz intézett levelében és kimondja, hogy nem szabad az egyöntetűség mellőzésével ideiglenes intézkedésnél sem oly előzményeket teremteni, melyek a végleges elintézés elveivel meg nem egyeznek és nem szabad megbízhatatlan alapra állni. «Egységes irányelvek szerint, teljesen megbízható összeírás első elengedhetetlen alapföltétele a helyes eljárásnak.» Ezt fejtegeti s bizonyítja a czikkíró igen részletesen. (32., 34., 37. l.) «Jövedelmek összeírása. De mily című s

mily módon megállapított jövedelmeké? Összeírás. De miképen? Szükséglet kimutatása. De mily nagy út idáig... mily mélyre vágó intézkedéseknek kell előre menniök a plebániái s különösen is görög-katholikus plebániái javadalmak szabályozása körül! Fedezeti források?... Mindez itt kiemelt szempontok szigorú megtartása nélkül nem rendezhető az ügy jól soha sem. A megbízható összeírás oly fontosságú, hogy míg ez teljesítve nincs, a congrua-javítás helyes és igazságos alapon meg nem történhetik.» A legfelsőbb elhatározásban foglaltak nélkül «mikép gondolható a jövedelmek biztos megismerése, állandó biztossága? Mikép a helyes, alapos összeírás?» Ime ezeket fejtegeti a Válasz írója a kegyúri kötelezettség, a hívek adózásai stb. tekintetében.

Midőn tehát az előzetes kérdéseknek (akár egészben, akár részben) megoldását, mint a hiteles összeírás elengedhetetlen föltételét állapítja meg és az ily értelemben vett végleges hitelességű összeírást az ideiglenes segélyezés elengedhetetlen föltételeül tűzi ki, kérdjük: vajon az ily föltételhez kötött segélyezésnek a gyorsaság tekintetében elsőség adandó-e azon terv fölött, mely a mai hiányos összeírás alapján is kész a segélyezést megkezdeni. A válasz — meg vagyunk győződve — kétes nem lehet. A valódi szűkölködöket — ezeket pedig ismerheti főpásztora — bizonyára lehet minden egyházmegyében segélyezni, a canonok és az igazság sérelme nélkül is, még ha az összeírás nem egységes alapon eszközöltetett is.

És ha a czikkíró Válaszában is föntartja, hogy az ideiglenes segélyezés ne a mostani hiányos kimutatások alapján az episcopatus értekezletéből kiküldött javaslattevő bizottság indítványa szerint, hanem azon hiteles kimutatás szerint, melynek föltételeit az egri érsek és a czikkíró is nagy határozottsággal a legfelsőbb elhatározásban foglaltak alapján jelölték meg, akkor a gyorsaság előnyét az egri érsek javaslata számára vitatni nem lehet.

A Válasz írója továbbá jónak látja helyreigazításképen fölhozni, hogy a legfelsőbb elhatározás nem részesíti előnyben — mint mi ezt megemlítettük — azon tervet, hogy az összeírás csak a congrua-minimum alatt levő plebániákra szoríttassék. Bizonyításul idézi a legfelsőbb elhatározást: «Vajon nem lehetne-e a congrua-minimumnak előleges megállapítása által az esetleges összeírást csak az e minimum alatt álló plebániákra

szorítani?» Úgy tetszik, mintha e helyreigazítás a kákán-csomó keresés lenne. A legfelsőbb elhatározás világosan kifejezi a szándékot, melyet egyébiránt teljesen indokol az a körülmény, hogy az így tervezett összeírás kevesebb munkát és időt igényel. De az elhatározás még azt is kívánja, hogy ha nem lehetne az összeírást csak az említett plebániákra szorítani, indokoltassék, miért szükséges «minden esetre» az összes plebániák összeírása. Úgy véljük, a legfelsőbb elhatározás ellen helyreigazításnak nincs helye.

Azt egyébiránt nem mondtuk, hogy az egri érsek tervei a legfelsőbb elhatározással ellentétben vannak. Ellenkezőleg, ő a legfelsőbb elhatározásban foglalt előzetes kérdések megoldását sürgeti és a legfelsőbb elhatározás a megyei bizottságok tekintetében az előnyt épen az egri érsek javaslatának adja. Mint-hogy azonban czikkíró ezt helyreigazításképen hozza föl, meg-
említjük, hogy épen ő az, ki tiltakozik az ellen, mintha az egri érsek a legfelsőbb elhatározásban foglalt előzetes kérdések megoldásától tenné függővé a segélyezést.

A Válasz írója visszatér arra, hogy célunk volt a Schlauch-javaslatnak nyújtani a pálmát az egri érsekével szemben. Főntebb már kijelentettük, hogy e föltevése alaptalan és ezt ő maga czáfolta meg. Itt csak azt jelentjük még ki, hogy e föltevésből folyó következtetései sem bírnak tehát alappal s távol volt tőlünk a gondolat, «ugyanaz egy alapon ervet követelni a Schlauch-féle javaslat mellett és Samassáé ellen».

A Válasz írója «a maga helyére utasítja azon ráfogást», mintha az egri érsek a vallásalapot oly elnevezéssel illetné, melynek használata el is tiltatott, mely ellen kormánysszékeink és a püspöki kar tiltakoztak. Ha a czikkíró által nekünk tulajdonított ráfogás való lenne, akkor igazságszeretetünknek nem «kevésbé szigorú megfigyelése», hanem világos «megfigyatozása» ért volna bennünket. Ámde maga a czikkíró mondja, hogy igen is használta azon kifejezést, melyet Ő felsége, a kormány eltiltott s mely ellen az episcopatus mindég és újabb időkben is tiltakozott. Ennyit mondtunk, nem többet. Hol van itt a ráfogás? Ezt tehát mi vagyunk kénytelenek «a maga helyére utasítani» s nem is kétkedünk, hogy a czikkíró azt igazságszeretetében készségesen vissza is vonja.

A Válasz írója szerint, szavainak kellő megfigyelése «elállíthatta volna elménczkedésünket», melyet azon állítására

tettünk, hogy az amortisationalis többlet nem másnak, hanem a — hitelezőnek jut, mert ő nem a tőketörlesztésre eső többletről, hanem kamattöbbletről szolt. Csodálkozunk e védelmen. Világosan amortisationalis, tőketörlesztési többletet mond s világos szavai ellenére azt mondja, hogy nem arról beszél.

Egyébiránt még ha elfogadnók is, hogy arról a kamattöbbletről szol, melyet a hitelező főpapságnak sajátjából kellene pótolni, mivel «a magasabb kamatláb mellett kölcsönvett tőkét csak alacsonyabb kamatláb mellett helyezheti el és gyümölcsöztetheti és így nem hozná meg a teljes kamattörlesztési részletet», a védelem helytelen. Ugyanis, ha akár a főpapság, akár ki más, törlesztési kölcsönt vesz föl, a megállapított százalék, például 5% szerint fizetendő kamat és tőketörlesztési járadéknak azon részét, mely a tőketörlesztésre esik, például 1%-át sajátjából tartozik fizetni mindenki, kivéve ha valaki üzletszerűleg azért vesz föl kölcsönt, hogy azt magasabb kamatra helyezven el, mint mennyit ő fizet, másra hárítsa a kölcsön, a tőke visszafizetésének terhét. Ilyesmibe a főpapság bele nem bocsátkozhatnék, kivéve ha megengedtetnék, hogy a fölveendő kölcsönt esetleg magánosoknál helyezhesse el és ipari vagy kereskedelmi értékekbe fektethesse. Ekkor magasabb kamat lenne elérhető, mint mennyi évi járadékot tőketörlesztés és kamat fejében a főpapság valamely banktól vagy földhitelintezettől fölvelt kölcsön után fizetne. A cikkírótól említett kamattöbbletről sem lehet tehát szó. A fölveendő kölcsön után kamatúl ugyan azt a százalékat kapná a főpapság, mint a melyet ő fizetne, az évi járadéknak a tőketörlesztésre eső részével pedig visszafizetné, nagyon természetesen sajátjából a kölcsönt s megszabadulna azon tehertől, melynek a törlesztési időszakra elvállalásával a congrua-alapot megteremtette.

Midőn tehát a Válasz írója azt vitatja, hogy a főpapság által fölveendő kölcsönnek oly kamatlábra kellene elhelyeztetnie, hogy abban teljes fődözetet találjon az általa fizetendő s a tőketörlesztést is magában foglaló évi járadék, ez annyit tesz, hogy a kölcsön visszafizetése másra háríttassék.

A telekkönyvezésre és a jogi személyiségre vonatkozó «csekélyebb súlyú megjegyzéseken túlteszi magát» a Válasz írója. Helyesen. A tényállás úgy látszik, nem egészen ismert előtte. Mit sem czáfol. Nincs tehát mit mondanunk. A mi a főkegyúri jog «világszerte páratlanságára» tett kérdést illeti,

egyszerűen utaljuk a Válasz íróját a *Budapesti Szemle* 1892. évi folyamának második felében, a *Katholikus klerus sérelmei* cím alatt közlött ismertetésre, jelesen a novemberi számban megjelent cikkre.

A Válasz írója szerint nem ellenmondás — mint ezt állítottuk — a legfőbb kegyúri jogot egyrészt a pápa által adott kiváltságos jognak állítani, másrészt azt mondani, hogy e jogot királyaink az alapítás által önmagok szerezték meg. E jognak a pápa által adományozása és e jognak a királyok által ipso facto megszerzése nem ellenmondás? De hát akkor mi az? Egyébiránt kérjük a cikkíró, legyen szíves figyelmére melatni a főtjelzett ismertetésünkben előadottakat.

Mi a kegyúri jognak főtartott voltát vitatjuk és állítjuk. A Válasz cikkírója azt tagadja. Helytelenül állítja tehát, hogy legfeljebb a szó fölött vitatkozhatunk. A különbség mélyre ható, érdemleges. A cikkíró az általa idézett törvényeket a főkegyúri jog fönn nem tartottságának bizonyítására hozta föl. Ha ő a főkegyúri jog sértetlen megtartását kívánja, (mint ez iránt egyébiránt legkevésbé sem kétkedünk), ezt oly értelemben veszi, hogy e jog ő felségének fönn nem tartott joga. Ezt sérelmes fölfogásnak s ellentétben lévőnek tartjuk az 1848-diki törvénnyel, mely szerint e jog egyenesen ő felségét illeti. Az általunk mondottakból tehát nincs mit visszavonnunk.

A Válasz írója azt mondja, hogy bizonyítás nélkül nem szabad állítanunk, hogy a főkegyúri jogviszony felől más volt az episcopatus álláspontja, mint az a Válasz írójának művében kifejezésre jut és egyúttal kérdést intéz hozzánk, hogy hol, mikor és mely nyilatkozatai azok az egri érseknek, melyek ezt bizonyítanak? Erre egészen röviden azt a választ adjuk, hogy a főkegyúri jogra nézve az episcopatus véleménye teljesen ellenkező azon állásponttal, mely a *Lelkesi congrua és a püspöki kar* című műben kifejezésre jut. Az ellentét oly éles, az episcopatus ellenkező véleménye annyira köztudomású, hogy azt bizonyítani nem szükséges.

Az episcopatus álláspontját részletesen fejtegettük a *Budapesti Szemle* főtlemített folyamában közlött ismertetésünkben. A püspöki kar álláspontja, nagyon természetesen — meggyőződésünk szerint — az egri érsek álláspontja is. Az egri érsek állása sokkal előkelőbb, személyisége sokkal kitünőbb, tekintélye sokkal nagyobb, hogy sem az episcopatus véleménye

az ő hozzájárulása nélkül juthatna kifejezésre. Ily fontos ügyekre vonatkozó nyilatkozatok az egri érsek hozzájárulása nélkül nem történhetnek. Legkevesebbet sem kételkedünk, a Válasz czikkírója jól ismeri az episcopatus álláspontját, véleményét, tudja tehát azt is, hogy mi a különbség az ő művében elfoglalt álláspont és tételek és az episcopatus nyilatkozataiban foglalt elvek között. Ennyit elégnek látunk megjegyezni. Bővebb fejtegetésre nincs szükség. Azt véljük, hogy ezt a Válasz írója sem tartja szükségesnek.

Végezetül azt jegyezzük meg, hogy bár álláspontunkat az állam jogai megóvása szempontjából eléggé hangoztattuk, mint ezt a fentebb idézett ismertetésben — úgy hiszszük — elég határozottan fejtegettük, mégis igen is valljuk és állítjuk, hogy sem az ország törvényeivel, sem annak gyakorlatával nem ellenkezett volna a congrua-ügynek tisztán a főkegyúri jog keretében végleges rendezése, mert se a törvényekkel, se a gyakorlattal nem ellenkezett volna, hogy a javadalmak fölös jövedelmei azon czélokra, melyekre rendeltettek, fordítottassanak, és pedig fordítottassanak az ország törvényei és a canonok szerint.

Ha a congrua rendezése eddig meg nem történt, első sorban a püspöki kar mulasztásán fordúlt meg és hogy meg nem történt, ennek a vallás és az egyház vallja kárát.

NEMZETI SZELLEM A PHILOSOPHIÁBAN.

Harmadik és utolsó közlemény. *)

III.

Mi a nemzeti szellem? Nem kételkedünk benne, hogy van; ellenkezőleg, eszünkkel és szívünkkel is elismerjük; rajongó áhitattal tekintünk föl hozzá, mint ahhoz az őserőhöz, mely alkot és teremt, melyhez közel akarunk férkőzni, melyet mindenek fölött tisztelünk. Nem pusztá szóvirág, ha a «nemzeti geniust» emlegetjük; mythologiai hajlamunk nyilatkozik e kifejezésben, melylyel annak, mit oly becsesnek tartunk, valamiféle önálló létet akarunk tulajdonítani. A nemzeti szellem e megbecsülése kapcsolatban áll a nationalismus föllendülésével, mely annál nevezetesebb, mert hatalmas cosmopolita áramlatokkal kell megküzdenie. A cultura számos tényezője egybekapcsolni s egyformásítani törekszik az embereket. Az elvont tudományok művelői az egész világon azonegy gondolatkörben élnek; a nagyipar mindenütt egyforma lett; a képző-művészetek is részben kivetkőztek nemzeti jellegükből, a magyar festő Párisban vagy Münchenben tanulja meg azt a technikát, melylyel hazai motívumokat dolgoz föl; a nemzetközi érintkezés óriási növekedése a gyakorlati élet minden terén érezteti egyetemesítő hatását, a jogi intézményekben, a szokásokban, az életmódban, főleg a nagy városok révén, melyek már mind hasonlítanak egymáshoz, a nemzetközi kulturai élet tűzhelyei

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 199. és 200. füzetében.

lettek és ellenállhatatlanul átalakítják a vidéki életet is. Az európai nyelvek ismerete hihetetlen mértékben terjed Európa műveltjei közt; ma már milliókra rughat azoknak az európaiaknak száma, kik több nyelven beszélnek vagy értenek. A többiekre nézve az idegen nyelvek ismeretét pótolják a fordítások, melyek minden európai irodalomban mind nagy szerepet játszanak. Minden eszme szédítő gyorsasággal terjed minden felé. Még a szépirodalomban is, a nemzeti szellem e legsajátabb szentélyében, nemzetközi áramlatok mutatkoznak; a realismus, naturalismus, idealismus, symbolismus nincsen nemzetekhez kötve; Ibsen drámáit előadják Párisban Londonban és Rómában, nemzetközi hatásuk sokkal erősebb a nemzetinél. Említsem-e még, hogy a nagy politikai s társadalmi problémák is mind nemzetköziek és a socialismus egyenesen célul tűzi ki magának, hogy a nemzetiség sorompóit, a mennyire lehet, ledöntse? A mikor e tényezők kezdték hatásukat éreztetni, a próféták megjövendölték, hogy a nationalismus a végét járja, a cultura lerontja a nemzetiséget. Oroszország attól féltében kergeti ki még most is az idegeneket s üldözi a «rothadt nyugati culturát». De ez a félelem úgy látszik haszontalan s azok a jövendölések üreseknek bizonyultak. A cultura egyetemesítő erejének ellenére, legalább az elméletben, a legnagyobb szerepet szánjuk a nemzeti szellemnek.

A nemzeti szellemet tekintjük azon ősi forrásnak, melyből a nemzet egész szellemi mivolta ered. Ez teremtette meg a nemzetek nyelvét, melynek megadta bélyegző vonásait; a nemzetek mondanivalóját, melyben az idegen elem is átalakul; a népköltészetet, melyben a nemzet szelleme naív tudatra ébred. Mindezekben a nemzet szelleme ősi erővel, idegen behatásoktól vagy egészen menten vagy alig érezhető módon érintve, tiszta típusában érvényesül. De akkor is, a midőn valamely nemzet szelleme mások szellemével bensőbben érintkezik, midőn annak hatását kénytelen elszenvedni, vele megküzdeni: erős tényezőknek bizonyúl, melynek a nemzet fejlődésére döntő a hatása. Lehetetlen másból, mint a rómaiak nemzeti szelleméből leszármaztatni a római világbirodalom keletkezését; e keletkezés történetének minden szála a római nép lelkének valamely sajátosságához fűződik. A magyarok fönmaradása Európában annyi balsors között, megfejthetetlen csoda volna, ha e nép lelkét nem ismernők, melynek államalkotó ereje az állam fön tartásá-

ban ma is érvényesül. Lazarus említi, hogy a lappokat ellenfeleik nem azért igázták le, mert bátrabbak, erősebbek voltak; de a lappok nem egyesülnek közös érzésben, közös veszélyben, közös célra; nem ismernek kulturai célokat; a normánok egyesülnek ellenök s legyőzik őket. A nemzet külső sorsának alakulása is tehát gyakran szellemén fordul meg. Mi egyéb a bátorság a háborúban, az egyeseknek engedelmessége a vezér iránt, a vezéri tehetség sűrű fölmerülése, a vállalkozás kedve s mindazok a sajátosságok, melyek régebben népek sorsát döntötték el, mint a nép lelkének nyilatkozása? S a nép életszokásai, erkölcei, egész magaviselete? Még ma is, midőn a nemzetek szelleme állítólag annyira egyformásodik, közkeletű dolog, az angoloknak kereskedelmi érzéket, a francziáknak finom ízlést, az olaszoknak művészi hajlandóságot, a németnek magába mélyedést tulajdonítani, mint szembeötlő vonását az illető népek lelkének, szellemének.

Még inkább nyilatkozik a nemzeti szellem a maga tulajdonképeni hazájában, a szellemiek terén, azokban az intézményekben, melyeket maga alkot, vagy a maga mivoltához képest befogad s módosít; az irodalomban, a hol minden indulata és érzése saját maga alkotta nyelvében tudatos kifejezést talál; nagy embereiben, kik a nemzet típusát teljességében, tökéletességében mutatják be. Nem az úgynevezett chauvinisták találták ki a nemzeti szellem elméletét. A híres Haupt tanította, hogy erkölcs, művészet, vallás, egy szóval minden lényeges életformája valamely népnek szellemében gyökerezik; az irodalom- s tudománynak a nemzet szelleme adja meg nemzeti formáját. «Az összes német tudomány német jellegű s a német nép nemcsak dicsőségét látja benne, hanem maga magát is, szellemi közösségében.» (*Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft*. XVII. k. 237 l.) Midőn Lazarus és Steinthal 1860-ban a «néplelektan» programjával fölléptek, kifejtették, hogy a nép lelke a tudományban, sőt a philosophiában is érvényesül, melyben tiszta öntudatra eszmél és mintegy magára ismer (u. o. I. k. 38. l., 54. l.). S a nemzeti szellem már régen nem pusztán hangzatos szólás, cifrázása a beszédnek, hivatkozás egy titkos, homályos erőre, melyet ha a tényleges magyarázatból kifogytunk, előrántunk. A «néplelektan» mint külön tudomány, melynek érdekében Lazarus és Steinthal az említett folyóiratot megindították, még ma sem

kész tudomány ugyan; sőt a folyóirat mint ilyen, a huszadik kötettel, 1890-ben meg is szűnt; de maga az eszme nem halt meg s a folyóirat munkája nem volt hiába való. A történetírás minden ága érzi hatását. Nemcsak az irodalom történetében iparkodunk a tények chaosán keresztül előrehatolni a nép lelkéhez, hogy annak belső alkatát megismerjük; nemcsak a nyelvben vizsgáljuk a nemzeti szellem teremtő erejét; az egész történeti élet óriási szövetében, a mint nemzetek szerint különül el részekre, törekszünk megfogni azokat a szálakat, a melyek a nemzeti szellemhez, ehhez a csodálatos valamihez, a mit oly határozottan érezni s oly nehéz megfogni, vezetnek el. Mindnyájan hiszszük és valljuk, hogy egész szellemi életünk a nemzeti szellemben gyökerezik; benne vagyunk s élünk; minden a mi jelentős és nagy az emberi életben, belőle ered; a hol a maga tisztaságában megtaláljuk, gyönyörűséggel élvezzük; feltékeny gonddal örködünk fölötte, hogy ellenséges behatások ellen megvédelmezzük; szinte el szeretnénk zárkózni, hogy más szellem erőt ne vegyen rajta s meg ne rontsa. De ennek a hitnek, feltékeny gondnak és szeretetnek nem felel meg tiszta tudás. A nemzeti szellem mivolta, törvényei általánosságban s részleges alakulásaikban nem ismeretesek előttünk. Rendszeres, synthetikus tudomány nem fejlődött ki azokból az elemzésekből, melyekkel a tudás különböző terein a tényeket magyarázzuk. A néplélektan ma a nyelvtudományban, ethnológiában, vallás- és irodalom-történetben, nemkülönben az egyetemes történetben mint *disiecta membra* él, melyeknek szerves összefoglalására, úgy látszik, még nem érkezett el az idő. De szükséges voltát ép úgy érezzük, mint azokat a nagy nehézségeket, melyek annyira késleltetik.

A fő nehézség, úgy látszik, a következőkben van. Mi is az a nemzeti szellem? Önálló való-e, mely fölöttünk lebeg, mint a platonikus eszmék, melyekben mindennek a mi van, része van, de a melyek magok függetlenek mindenektől? Nyilván nem ilyen; nem magában van, hanem másban, mint annak valami tulajdonsága, ereje, készsége. De miben van? Nem lehet egyebütt, csak az egyesekben. De mely egyesekben s mennyi az egyesekből az övé? Minden egyes hordozója-e a nemzeti szellemnek? S hol van a válaszfal benne a közt a mi a nemzeti szellemé s a közt a mi az övé, a

mi egyéni? Az elfogulatlan világfölfogás egyes dolgokat lát a világon s tulajdonságokat, melyek ezekhez az egyes dolgokhoz vannak kötve, melyek az egyes dolgoké. Csakhamar észreveszszük, hogy a tulajdonságok közt vannak egyetemesek, melyekben sok dolognak van része. De bármily egyetemesek is legyenek a tulajdonságok, azért nem tekintjük önállóknak. Ha millió dolog is fehér vagy szögletes, azért a fehérség vagy szögletesség egy csepp sem önállóbb, mintha csak egy ily dolog találatnánk; járuléka, tulajdonsága e dolgoknak, de nem maga is dolog. Mindezzel nem bocsátkozom metaphysikai fejtegetésekbe, csak jellemzem mindnyájunknak közönséges, rendes, elfogulatlan világfölfogását. Továbbá nem kétséges, hogy a dolog egészben vagy részben fehér, vagy pedig hogy mennyiben, mikép mozog s több efféle; egészen, hogy úgy mondjam, a dolog érdeme, hogy ilyen vagy amolyan, hogy ezt vagy amaszt teszi. A nemzeti szellem fogalma egészen más fölfogást követel tőlünk. Az egyesekben van, de mégis független tőlük; az egyesek elvesznek, a nemzeti szellem megmarad; az egyes mint egyes egészen közömbös reá nézve; elveszte nem érinti. Milyen nevezetes tulajdonság az, mely az egyesekhez van hozzá kötve, de nem mint az egyesnek a birtoka, hanem az összességé? Az egyesek szülik, csinálják; de nem mindegyik külön, hanem együttesen. Nem csodálkozhatunk rajta, hogy exact fogalmakhoz szokott kutatók idegenkednek e ködös eszmétől. Valami a mi nincs sehol és mindenütt, a mit az egyesek producálnak s a mi az egyeseket mozgatja, a mit nem lehet megfogni, alig constatalni, a hol a constataló könnyen önkényesen jár el s mégis nehéz őt rendre utasítani, megczáfolni, kiigazítani. S ennek ellenére van, sőt nagyhatalom, melyet számba nem venni, föl nem keresni, lehetetlen. Nagyon érthető, hogy nehezen boldogulunk vele; exact tudásról itt egyáltalán nem lehet még szó; de azért nem szabad visszariadni a kísérlettől, hogy a dolog tisztázásához hozzájáruljunk.

Ezt megkönnyíti, ha azt a rendes, elfogulatlan, mindent egyesnek látó, atomizáló világfölfogást a szükséges correcturákkal ellátjuk. Nem is igaz, hogy a dolgok a világon külön vannak, mindegyik tulajdonságokkal ellátva, hatásokat téve, melleslegesen lévén, hogy más dolgok is vannak. Minden metaphysika nélkül is átlátjuk, hogy az nem igaz. Minden tulajdonsága a dolgoknak voltaképen esemény, melynek okai vannak, tehát csak

úgy lehetséges, ha a dolgok együtt vannak. Valamely dolog csak azért bizonyos színű, mert más dologból világosság sugarai érik, melyeknek egy részét reflectálja, s ehhez még hozzátartozik a szem is, mely a reflectált sugarakat fölfogja. A sötétben s a szem nélkül egyáltalán s a szó legszorosabb értelmében nincsenek színek. Mily sorozata az okoknak s okozatoknak, míg ez a nyugvónak látszó tulajdonság létre jön! Azt kérdeztük, hol s miben van a nemzeti szellem? Hol s miben van a szín? A testen, vagy a szemben, vagy a napban? Mind a háromban s egyikben sem; ha bármelyikük hiányzik, a szín nincsen. Azt mondjuk, a földnek van vonzó ereje. Nem igaz; az anyag részei vonzzák egymást; azaz több testnek kell lennie, hogy egymáshoz közeledhessenek. A világon minden — viszony: a tulajdonságok, az erők, a dolgok mivolta, minden. A hiba azután az, hogy némely viszonyra vonatkozólag azt kérdezzük: *hol* van? Mintha viszonyok *valahol* volnának! A viszony a dolgok közt van, melyek viszonyúlnak, egyikben sem, de mindnyájokban. A nemzeti szellem sem egyéb mint viszony, mely a nemzet részei közt fönnáll. Igen bonyolódott, millió százból szőtt viszony, de velejében nem rejtélyesebb valami, mint minden egyéb viszony.

Jól tudjuk, hogy a viszony üres s elvont fogalmával nem megyünk sokra. A nemzeti szellem fogalma gazdag tartalom, a viszony szegényes forma, mely amabból vajmi keveset magyarázhat. De a helyes fölfogás első akadályát, hogy mindent magában állónak, elszigeteltnek, atomizáltnak szoktunk nézni, mégis megrontottuk vele. Ha pedig az anyagi világ körén belül maradvá, szövevényesebb jelenségeit nézzük, újabb s becsesebb analogiákra akadunk. Az állat- s növényfajok formái, melyek, ha lassan átalakulnak is, mégis hosszú időn át megmaradnak, kiváló példáját adják olyannak, a mi az egyesekben van meg s mégis egyetemes, a mi sehol sincs meg külön, önállóan, s mégis van, a mit az egyesek producálnak s a mi mégis az egyesek fölött áll s őket szüli. Ugyanaz a látszólagos ellenmondás, melyre a nemzeti szellem fogalmában akadtunk, itt a testiség körében békésen kiegyenlítődik szemeink előtt. Igaz, hogy ez is rejtélyes tünemény. Ennek a titkát próbálták megfejteni az eleterő, a platonikus eszme fogalmával s más ilyféle újabb titkokkal, melyek még másokat szültek. De mindez nem változtat azon a tényen, hogy íme az anyagi világban is minden

pillanatban ugyanaz a csoda válik valósággá, a melyet a nemzeti szellem tényében megbámulunk. A homokbuczkában a részeket még közömbösöknek gondolhattuk egymás iránt, habár itt sem azok, mert egymást tartják és nyomják s még némi formája is van az egésznek; de a szerves testben a viszony a részek közt sokkal bensőbb; egy láthatatlan formának engedelmeskednek, mely törvényt szab minden egyesnek, meghatározza helyét és rendeltetését az egészben, s egészet alkot a részekből. Realisabb nyelven szólva: a szerves test részei nem közömbösek egymás iránt; mindegyik hordozója bizonyos physikai és chemiai tulajdonságoknak, erőknak, de mindegyik oly viszonyban van a többiekhez, hogy együtt egy állandó formát valósítanak meg. Mi ez a forma? Igen szövevényes viszony a test részei közt, melyeknek alakulásához minden rész hozzájárul. Ha kérdeznők, hogy a test egyes részeiben mennyi az, a mi minden egyes résznek mintegy egyéni tulajdona s mennyivel járul hozzá az egészhez, a physiologus, ha nem gondol a nemzeti szellemre, melyre e kérdéssel célzunk, meg sem értene bennünket. A tudós megkülönböztet általános physikai, chemiai, szerves tulajdonságokat; a természetben ily különbségek nincsenek. Az anyag részei teljesen meghatározott viszonyban vannak egymással s e viszonyuknál fogva illeszkednek egymáshoz s alkotnak egészet. Ezeket a viszonyokat mi elkülönítve gondolhatjuk s akkor származnak azok a metaphorák, hogy a szerves forma független az egyesektől, megvalósul az egyesekben s több efféle. Az igazság az, hogy nem a formák állandók, hanem mindig találkoznak a való világban anyagi részek, melyek egymással abban a viszonyban vannak, mely a szerves életet szüli. A formák — viszonyok, a viszonyok a testekhez együttlétökben tapadnak. Hogyan, mint s mi okból lehez ez, mi tartja fenn az anyagi világban ezeket a viszonyokat, miképen öröklődnek át, még nem tudjuk, talán soha sem is fogjuk tudni.

A nemzeti szellem hasonlatossága a szerves élet formáihoz, több mint hasonlatosság, azonagy rendbéli jelenség, noha a különbség is kézzelfogható. Az organikus testek formái szemmel látható egység gyanánt állanak előttünk, míg a nemzeti szellemről az sem bizonyos, hogy egység, még kevésbé pedig, hogy efféle állandó forma. De hiszen látható, kézzelfogható szellemi mivoltánál fogva nem lehet, létezésének elemei meg prin-

cipiuma pedig ismereteselek előttünk. Az emberek, a kik közösségben élnek, nem maradhatnak meg elszigetelten, egymással nem törődve, egymásra nem hatva. Eleve valószínű, hogy valamint az anyagi világ részeit mindenféle relatiók kötik egymáshoz, azonképen az emberi lelkek között is viszonyok támadnak, melyek egy bizonyos sajátos egységbe fűzik őket. Ez az egység természetesen nem olyan mint a testeké, a közeg más mivoltánál fogva, de principiumánál fogva ugyancsak egység, a viszonyban állók állandó viszonyainak szövete, a melyet gondolatban elkülöníthetünk tőlök, de a mely köztök s bennök fönnáll. Ezt az eleve való föltevést egy pillantás a lelki életre megerősíti. A lelki élet nem a magányos embernek, nem az embernek mint egyednek a functiója. Meglehet, hogy legalsó foka: érzés, önkénytes mozgás, az elszigetelt emberben is támadhat; de igazi lelki élet csak emberek társaságában jöhet létre. Ezt eléggé bizonyítja, hogy nyelv nélkül nincsen emberi gondolkodás, a nyelv pedig a társas élet functiója. Ha egyéb bizonyíték kellene, említsük még, hogy *te* nélkül nincsen *én*, *én* nélkül nincsen tudatos gondolkodás, a mely nélkül nincsen felsőbb szellemi élet. A nyelv bizonyára első s legfontosabb productuma a nemzeti szellemnek, a mely benne mégis érzéki formát is ölt, egyszersmind hatalmas szerszámra tesz szert, melylyel tovább fejleszti magát, közegre, melyben életének bizonyos folytonosságát is biztosítja. A nemzeti szellemet nem tekintjük külön kész isteni adománynak, rejtelmesen fölöttünk lebegő hatalomnak, erőnek, törvénynek; mérhetetlen hosszú idő folyhatott le, míg az emberek előbb állatok módjára együtt élven, érezni kezdték a köztök kifejlődő viszonyok kényszerítő hatalmát s megalkották a nyelvet, mely e viszonyoknak formát s tartósságot adott; de mihelyt az embereknek nyelvek volt, a nemzeti szellem is megvolt bennök, mint egy objectivált hatalom, mely az egyesekben élven, őket összefűzi s túléli. A nyelvi közösség alapján fejlődhetek azután a nemzeti szellemet alkotó egyéb viszonyok: a gyakorlati életet szabályozó szokások, erkölcsök s az ezeken épülő intézmények; a közös érzelmekben való egyesülés, mely a nép költészetét szülte s az a kezdetleges gondolatvilág is, melyben a természet ismerete, szövetkezve homályos sejtésekkel és érzelmekkel életfölfogást, mythológiát, vallást keltett életre.

Annyiban pedig még előbbre vagyunk, a nemzeti szellem

mivoltának ismeretében, hogy mind keletkezése módja, mind fönmaradása világosabb előttünk, mint az organikus élet megfelelő viszonyai. Az organikus élet organikus volta mély titok előttünk, hasonlókép az organikus élet átöröklődése a csírára. De hogy mikép hatnak az emberek egymásra, azt a mindennapi tapasztalatból tudjuk. Igaz, hogy ennek a kölcsönhatásnak is megvannak a maga organikus föltételei, s a kölcsönhatás csak részben tudatos; nagyobb része tudatunkon kívül történik, ép az a része, melyben a nemzeti szellemből részesülünk. Midőn apáink nyelvén beszélünk, nem érezzük, hogy nemzedékek szellemi munkáját tudattalanul elsajátítjuk; életszokásainkban, magunktartásában, hitünkben inkább a magunkénak hiszszük, a mi voltakép az egész nemzeté. De ez a homály nem áthatatlan a vizsgáló szeme előtt; a közönséges s tudatos szellemi kölcsönhatások analogiájára reconstruálhatjuk azoknak a képét is, a melyek a mi gyermekkorunkban s az emberiség gyermekkorában az egyéni lélekbe beoltják a nemzet szellemét. Még világosabb pedig az átöröklés. Az átöröklésnek is megvan a maga organikus alapja s az európai ember egész teste s főleg agyveleje hasznot húz a megelőző nemzedékek szellemi munkájából. De a nemzeti szellem talán legkevesebbet köszön az organikus öröklésnek. Annak egész tartalmát a születés után kell megszerezni; meg kell tanulni a nyelvet, a szokásokat, a nézeteket, együtt kell éreznünk a többiekkel, hogy a nemzeti szellemben részesülhessünk. A kit születése után idegen országba visznek, annak a nemzetnek lesz a fia, mely közt nevelkedik. Sőt tudjuk, hogy még később is elidegenedhetünk nemzetünkől, a miről még lesz szó. De hogy mikép válik valaki nemzetének gyermekévé, mikép szíja magába a nemzeti szellemet, mindennap látjuk, ebben titok nincsen. A nemzeti szellem a közösségben él, mint a közösség szellemi viszonyainak összessége, mely ép ezért független nem az egyesek összeségétől, de igen is egyesektől, úgy, hogy a fiatal fölserdülő lélek mindig az egész nemzeti szellem hatalma alá kerülhet, hogy hozzá simuljon s az ő képe szerint alakuljon. A nemzet olyan mint a tenger; mindig együtt van, hatalmas folytonosságban, hiány és rés nélkül, az eggyessel szemben óriási erő, mely főleg kezdetben, akaratlanul viszi.

Egy mozzanatról azonban, mely az organikus életet a

szellemitől mélyrehatóan elválasztja, e vázlatban sem szabad megfélekednünk. A szellemi életnek, s így a nemzeti szellemnek is, van *története*, az organikusnak nincsen. Azaz, ily méreven ma már nem formulázhatjuk az ellentétet és Steinthal is, a ki az említett programmértekezésben, 1860-ban, azt mondotta, hogy a természetben semmi új nem keletkezik, már régen módosította e nézetét. Darwin elmélete fölfedte az organikus élet fejlődésének titkát; e fejlődés rhythmusa lassúbb, de újat alkot, megváltoztatja azokat az organikus formákat, melyeket mi is előbb csak relative állandóknak mondtunk. Viszont a szellemi élet terén ragaszkodunk a törvényességhez. Bármily önkényeseknek látszanak is az embernek gondolatai és cselekvései: mi keressük a törvényt, mely őket szükségességgel létre hozta. A különbség szellem s természet között nem formulázható se a szabadság és szükségesség, se a fejlődés s változatlanság jelszavaival. A szellemben is van szükségesség, a természetben is fejlődés. Csak más a fejlődés rhythmusa és gazdagsága a két országban s más a törvényesség formája is. A természet fejlődése lassúbb s egyhangúbb; a szellemi élet törvényességében a tudatos gondolkodás visz döntő szerepet. De ez a különbség még sem, hogy úgy mondjuk, metaphysikai, a mihez még hozzájárúl, hogy a szellem élete az anyagin alapszik. Mindazonáltal a gondolat mivoltával vele jár, hogy a szellemi élet terén a fejlődés nem csak más formát ölt, hanem ő adja meg a szellemi életnek voltaképeni jellegét és jelentőségét is.

A nemzeti szellemet meg nem értjük, ha történeti jellegét, mint legfőbb bélyegző vonását nem fogjuk föl. A nemzeti szellem nem kész valami; lassan származik s folyton átalakúl. Azok a szellemi viszonyok, melyeknek összességét nemzeti szellemnek nevezzük, szükségességgel keletkező, de lazább szerkezetű egészsze olvadnak össze. Közelebről nézve pedig azt látjuk, hogy e tekintetben is van különbség e viszonyok közt; némelyek közülök maradandóbbak, mások könnyebben változnak. Hogy mi a lélek, mi a test, a metaphysika kutassa és fejtegesse; de a szellemi sajátságok között nyilván vannak, melyek a testiség szélesebb alapján nyugosznak, melyek, hogy közönséges nyelven beszéljünk, szorosabban függnek vele össze. Ezek a maradandóbbak. Az egyéni életben is látjuk, hogy a mit az ember vérmérsékletének szokás nevezni: érzéseinek,

indulatainak módja, lelki életének hangulata, cselekvő természetének általános jellege már gyermekkorában jóformán készen van; a nevelés, melyet másoktól kap s melyet maga ad magának, e vérmérséklet nyilatkozásait módosíthatja, magát a vérmérsékletet nem érinti. Ha valakit hevesvérűnek ismertél s később hideg, kimért, magán uralkodó magatartásúnak látod: légy meggyőződve, hogy nem az eredeti tulajdonság ereje csökkent benne, hanem más erő fejlődött ki, mely nagyobb amannál s uralkodik rajta. Lelki életünknek vannak sajátosságai, melyek mintegy a testhez tartoznak, oly állandóak és csökkenthetetlen erejűek; csak a testtel együtt változnak, mintegy vénülnek. Hasonlót tapasztalunk a nemzetek szellemi életében, sőt e téren ez a tapasztalat, mely a tényt óriási nagybodásban láttatja, még világosabb s tanulságosabb. A nemzeti psychének is van mintegy testi jellegű része, vérmérséklete, hangulata. Bizonyos, hogy ez is idővel lett, mint magának a testnek természete, melyen alapszik, melylyel talán egy és sok ezer meg ezer év folyt le, míg a néplelek e jellege megállapodott. Éghajlat, talajviszonyok, eredeti foglalkozás lehetnek azok a viszonyok, melyek alatt a nép lelkének ez a része készül; hasonlítanak a föld felületét lassan átalakító geológiai erőkhöz, melyek észrevétlenül, folytonosan működnek, úgy, hogy számos generatio nem veszi észre a változást, mely létrejött. Ezeket a lassan keletkező s lassan átalakuló tulajdonságait a népleleknek vehetjük állandóknak, ezek adják meg neki eredeti jellegét. Csodálkozunk azon, hogy Tacitus leírása a germánok s gallok népjellegéről a legfontosabb pontokban ma is rájuk talál; ha nem találna, inkább Tacitus megfigyelő képességében kellene kételkednünk, oly természetes, hogy a nép jellege abban a rövid időközben, mely e leírás óta lefolyt, nem változhatott. A tudomány dolga megállapítani, mely sajátságok tartoznak ehhez az eredeti jelleghez, de minden ethnológiai kutatásnak ebből a föltevésből kell kiindulnia. Még abban az esetben is, ha a culturának hatalma a néplelek e sajátosságait átalakíthatná, megmaradhatunk e föltevésünk mellett. Mert a cultura a mai napig a nemzet alsó rétegeit bántatlanul hagyta, vagy legfőlebb fölszínesen érintette s ezért maradnak ezek letéteményesei a nemzeti szellem alapvető sajátságainak. A nép olyan, mint egy óriási fa, melynek gyökerei mélyen alányúlnak a földbe; a lombját s vékonyabb ágait mindenféle viszontagság érheti, a

gyökér s a főtörzs nem érzi, kipótol minden veszteséget s megadja a fának régi formáját. A nyelv, mint a nemzeti szellem életének hű tükre, új bizonyosságát szolgáltatja e fontos viszonynak. Miért kutatjuk a nép nyelvét, mely szegényebb és tehetetlenebb a műveltekénél? Mert a nemzeti szellem sajátosságait tisztábban tartja fenn, egyszerűbb, tehát fölismerhetőbb formában őrzi meg. Oly korszakban pedig, a minő nálunk a nyelv-újításé volt, midőn a közönségesnél sokkal nagyobb mértékben tudatosan változtatnak a nyelven, a nép nyelvének fölkarolása orvossága a fenyegető romlásnak, s a tudatos, önkényes, esetleg idegenszerű beavatkozások ellen az eredeti nemzeti szellemnek érvényre juttatása.

E megkülönböztetést a nemzeti szellem állandóbb s változóbb tulajdonságai között döntő fontosságúnak tartom. Ennek alapján fejthetjük meg számos jelenségét, jutunk közelebb a kulturai fejlődés megértéséhez s nyerünk szempontot azon kérdés eldöntésére, mely ennek az egész fejtegetésnek célpontja gyanánt áll előttünk. Igen hasznosnak tartanám, ha e megkülönböztetést a megnevezésekben is keresztül lehetne vinni, külön nevet adván az állandó, külön a változóbb tulajdonságoknak. Nem véletlen, hogy a nyelv önkényt kínálja e célra az eszközöket. A nyelv is különbséget tesz a lelki élet eredeti, a testi élettel bensőbben kapcsolatos tulajdonságai s azon alkatrészei közt, melyeket a felsőbb culturának köszönünk; amaszt nevezi lelki, emezt szellemi életnek. S ha a közönséges nyelvhasználat ingadozik is, nagyjában eltaláljuk intentióját, ha ezentúl különbséget teszünk *néplélek* és *nemzeti szellem* közt. A néplélek foglalhatja a nép azon szellemi tulajdonságainak, viszonyainak, melyek éghajlat, eredeti foglalkozás, talajviszonyok stb. következtében először fejlődnek ki s állapotodnak meg benne, melyek azért, mert a physicummal kapcsolatosabbak, mely maga is igen lassan módosul, de azért is, mert a nép nagy tömegét a felsőbb cultura alig érinti, évszázadokon keresztül keveset változnak, tehát relative maradandóknak, állandóknak tekinthetők. A nemzeti szellem ellenben foglalhatja annak a szellemi tartalomnak (szellemi viszonyoknak), mely a néplélekből hajtott ki, mely, mint azonnal ki fogjuk fejteni, mindenféle okoknál fogva sűrűbben változik és átalakul. A néplélek mintegy a természetrajzhoz tartozik, a nemzeti szellem a cultura történetéhez. Újra ismételjük: a néplélek is történeti produc-

tum, azaz az idők folyamában keletkezett; de miután egyszer megállapodott, állandó tényezőnek tekinthető. Hasonlót tapasztalunk az organikus életben. Az állatfajok lettek; de mert a typus csak variál: nem változik, nem alakul át. Nem tudom, vajon százezer vagy millió év folyt-e le, míg az ember alsóbb fajokból emberré alakult át; de most az ember ember, ennyi ezer meg ezer év óta ember-typusa nem változott. A nép lelke változékonyabb, de szelleméhez képest a lélek állandó. A nép lelkét olybá tekinthetjük, mint ha valamely való mindenféle tehetségekkel, hajlandóságokkal, erőkkal, készségekkel, fogékonysággal föl volna ruházva. Ezek mintegy várják az alkalmakat s körülményeket, hogy nyilatkozhassanak, dolgozhassanak, alkothassanak. Hogy mikép fognak nyilatkozni, mit alkotni, nemcsak rajtok áll, hanem mindenféle körülményeken. Sokat fognak szerezni, sokat veszteni. Viszonyok fognak keletkezni a nép szellemében, melyek mulékonyak s mások csíráját foglalják magokban. A néplélek talajából hajt ki a nemzeti szellem, mint nyíló s hervadó virága, melyet szándékosan nemesíteni, de melyen rontani is lehet. A néplélek az erő, a nemzeti szellem az erő productuma. A néplélek az állandó tényező, a nemzeti szellem ez állandó tényezőnek változó műve.

Idáig, mert ez alapfogalmakat a tudományban nem tisztázták eléggé, a legelvontabb fejtegetésekbe kellett bocsátkoznunk s csak lassan haladhattunk előre; ezentúl célunkhoz nem tartozókon átszökvén, jobban siethetünk a végpont felé. Nyilvánvaló, hogy magában a nemzeti szellemen is a változékonyság különböző fokozatait és módjait különböztethetjük meg. Mert mit foglal magában a nemzeti szellem? Azokat a viszonyokat s vonatkozásokat, melyek valamely nemzetben kulturái munkája közben egyetemes érvényességre jutottak. Primitív culturájú népeknél, melyeknek szellemi élete szegényes, egyhangú, mindig egy körben forgó: a nemzeti szellem is, nem találván okot a változásra, maradandóbb alakot ölt. Egyszerű életszokások, kevés erkölcsi szabályok, babonával kevert vallási és mythologiai nézetek teszik egész tartalmát. Ezt az állapotot a vad népeknél még ma is bőven vizsgálhatjuk. Fejlettebb népeknél is, sajátos társadalmi fejlődésünknel fogva, a nemzet egy része ily kezdetleges állapotban leledzik. A köz-

nép még Európában is sok helyütt nem nagyon változott a történeti időkben, a cultura intézményei külsőlegeseek maradtak rájuk nézve. A primitív népek alkalmazkodnak lakó helyökhöz, mintegy összeolvadnak vele; leleményességek kimerül abban, hogy megelhessenek rajta. Mikor áll be magasabb fejlődés? A tapasztalat erre a kérdésre nem ad feleletet, mert a kezdődő magasabb fejlődés körülményeit nem jegyezte föl senki, az okoskodásban sem igen bízhatunk, mert a nemzeti szellem mivoltát, melyből okoskodnunk kellene, sokkal kevésbbé ismerjük. De igen valószínűnek tetszik, hogy a culturali fejlődés egyik legerősebb tényezője: különböző nemzeteknek, tehát különböző nemzeti szellemeknek találkozása, érintkezése, küzdése és keveredése. Valamint az *én*-nek szüksége van egy *te*-re, hogy magára eszmélhessen, azonképen a culturáknak is találkozniok kell, hogy mindegyik magához térhessen, a maga sajátosságait hangsúlyozza, magában olvaszsza, a mi neki való s az idegennel küzdven, erőre kapjon. Nem szükséges, hogy a két találkozó cultura közül az egyik sokkal magasabban álljon; ez néha ártalmas is, mint a jelenkor tapasztalatai bizonyítják, a midőn a fehér népek a színeseket csak még mélyebbre sülyesztik. Fontos az, hogy a találkozó két erő különböző legyen. Nem véletlen, hogy még a görög népnél is a cultura legintensivabb fejlődése a gyarmatokban indult meg, a hol a görög szellem bensőbben érintkezhetett az idegennel, habár e fejlődésnek más okai is voltak. Történeti tudásunk nem világít be azokba az ősidőkbe, a melyekben az ősi culturák keletkeztek, de igen valószínű, hogy ilyen összeütközése a nemzeti szellemeknek előzte meg virágzásukat. Igen érdekes, hogy a régi Egyiptomban s Indiában megtiltották a lakóknak külföldre menni, még gyakrabban pedig megtiltották az idegeneknek a bejövetelt, mint például Chinában és Japánban még nem régen. A nemzeti szellem ilyenkor már erős fejlődésen mehetett keresztül, különben nem hozta volna ezeket a tilalmakat, melyek kifejlett önérzetre vallanak; de valószínű, hogy a tilalom valami ellen fordult, a mi sűrűn történt — ilyet szokás eltiltani — a cultura tehát ez esetekben a maga tápláló forrásait szikkasztotta. A keleti culturák valóban mind megmerevedtek, egy sem fejlődött szabadon a szabadság felé, a két főnyilatkozása a szabad szellemnek, a politikai s a tudományos, csak Görögországban keletkezett, mely az egész világgal érintkezett s maga magában is

oly gazdag differentiálást talált, mely az idegennél való érintkezést is pótolhatta. Rüdiger említi (*Über Nationalität. Z. f. V. n. S. III. 122*), hogy a történet tanúsága szerint leginkább kevert nemzetek virágoznak föl. Az ókorban az asszirok (sémiak), egyiptomiak birodalma megdőlt, s a sémiekből meg áriaikból kevert medoperzsák hatalma alá kerül. Görögországot legyőzik a görög-illir makedónok, a rómaiak pedig, mindenféle népekből összekeverve, meghódítják az egész világot. A francziák s angolok kevert nép, az arabok meghátrálnak a kevert törökök előtt. A porosz állam lettek, szlávok és németek keveréke. Sok tiszta nemzet elveszett, a keleti gótok, longobardok, burgundok, szászok (Angliában), a kelták, elveszett a szlávok birodalma a mai Németországban s Magyarországon és legutoljára a lengyel birodalom. Kevert népekből ujabban csak a mórok mentek tönkre. Ezt az összeállítást nem tartom kifogástalannak, s még kevésbé a mi a culturát illeti. De minthogy a nemzeti szellem egyik legfényesebb s ép egészségére valló nyilatkozása a politikai erő és érettség, annyit bizonyítanak ezek a példák, hogy a nemzeti szellemek azon legbensőbb érintkezése, mely népek keveréséből származik, nem válik a népeknek kárukra. Ha pedig meggondoljuk, hogy bizonyára nem a nagy államok voltak kezdetei a culturának, hanem kisebb törzsekből, melyek már előbb bizonyos fejlődésen mentek keresztül, alakultak a nagyobb népek, mindezek a megfontolások oda visznek bennünket, hogy a cultura, tehát a nemzeti szellem fejlődésében igen nagy szerepet szánjunk a különböző nemzeti szellemek érintkezésének, kölcsönhatásának, egymásba hatolásának.

E szempontból azután egynémely fontos föltevést formulázhatunk a nemzeti szellem belső életére vonatkozólag, melyeket itt néhány pontban csak inkább jelezni, mint kifejtetni akarunk.

1. A néplélek állandó tényező a nemzetek szellemi életében. Minthogy nagyobbára fontos physikai föltételekhez van kötve, melyek igen lassan változnak, a nemzetközi érintkezés kevés hatással van reá. Különböző népek keveredése esetleg mélyebb nyomokat hágy benne. A legtöbb európai kevert népnél tényleg föltűnő különbségekre akadunk e tekintetben. Rendesen azonban a keveredés a néplélek különbségeinek bizonyos kiegyen-

lítódásával fog járni, melynek physiologiai s lélektani törvényei ismeretlenek előttünk. Ezt a kiegyenlítődést hatalmasan előmozdítja a nemzeti nyelv, az együttlet, közös szokások, intézmények, az életmód közös föltételei, úgy hogy még kevert népeknél is, még inkább pedig aránylag tiszta fajoknál néplelek kialakul vagy fentartja magát, főleg azokban a rétegekben, melyek a cultura hatásának kevésbbé ki vannak téve.

2. A néplelek talaján nő fel a nép culturai élete, nemzeti szelleme. E nemzeti szellem már a nyelvnél fogva is, melyben legnemesebb alkotásai alakot öltenek, a néplelek nyomát fogja viselni. A rómaiak állam- s jogalkotó ereje nemzeti szellemök sajátossága; nem a néplelek szülte ezt az erőt, de mégis ez tette fogékonnyá azon ösztönzések iránt, melyek ez irányba tereltek. Hogy a magyar hét vezér alá tudta magát rendelni egy szabadon választott fővezérnek, a magyar népleleknek köszönjük, míg viszont annak az alárendelésnek tulajdoníthatjuk a magyar államalkotás megindulását. A nemzetek életének legválságosabb pillanataiban látjuk megnyilatkozni a nép lelkét, döntő lökést adni a nemzet fejlődésének és sorsának. Bármily foglalkozást üzön valaki, a néplelek, melyben része van, sajátos szint adhat keze vagy szelleme művének s minél kiválóbb az egyén, minél újabbat alkot tehát, mely eltér a mindennapitól, annál érezhetőbb lesz az a nemzeti szín, mely a nép lelkéből származik művébe. Nincs az a nagy író, művész, tudós, államférfiú, kinek művei megtagadhatnák a nép lelkét, melyből ered. Mert minél kiválóbb az ember, annál erősebben s összhangzatosabban fogja azokat a sajátságokat kifejleszteni magában, melyek népének sajátságos erejét teszik. Nincsen nagy ember, kinek valójában, műveiben vagy alkotásaiban a néplelek vonásai hiányoznának. A nép lelkét azért kettőben vizsgálhatni sikeresen: a nép érintetlen rétegeiben s nagy férfaiiban. Amott elszórva s eredetiségében, emitt koncentrálva es nemesítve jelenik meg. A nagy ember valóban «representative man», a ki a néplelek képét viseli, népe helyett áll.

3. A nemzeti szellem úgy viszonylik a néplelekhez, mint a forma a tartalomhoz, a tehetség a kifejelett művészethez, az erő a maga productumához. Mindezeknek az analogiáknak közös vonásuk, hogy az analogia második tagja nem függ a maga alaku-

lásában teljesen az elsőtől. Nemcsak a formától függ, hogy milyen lesz a formált tartalom; nem a pusztta tehetség teszi a művészt; s nem egy erő szül productumot, hanem több erő együttvéve. A nemzeti szellem sem egyenes szülöttje a népleleknek. A néplelek fogékonytalanul vagy fogékonytalanná tesz egy nemzetet bizonyos munka iránt, akadályokat gördít eléje vagy megkönnyíti, ösztönöz vagy elriaszt; de a nemzeti szellem képződéséhez más tényezők is járulnak. A nemzeti szellem a néplelek nyomát viseli, de nem maga a néplelek.

4. A nemzeti szellem historicum a szó legszorosabb értelmében. Van története, vannak korszakai. Emelkedik és süllyed. Tartalma az a cultura, mely valamely korszakban a nemzetnek közkinccse. Az a magányos gondolkodó, ki korát, népét megelőzve, meg nem értve s meg nem becsülve, nagyot alkot: nem a nemzet szellemének képviselője. Meglehet, hogy később korszakos hatással lesz nemzetének szellemére, de nem nemzetének szelleme szülte. Az a kapcsolat, az a szervezet, melyet nemzeti szellemnek nevezünk, tehát sokkal lazább valami, mint a néplelek. Senki sem tagadhatja meg magában népének lelkét, de igen is elidegenedhetik nemzete szellemétől. A néplelek anthropologiai egységgé fűzi össze a népet, mely nem oly szoros, mint az organikus, de sokkal szorosabb a szelleminél. Az európai népek társadalmi fejlődésénél fogva tenyleg óriásiak a különbségek azon egy nemzet körében a nemzeti szellem tekintetében. Az úgynevezett műveltek s a műveletlenek közt gyakran mély szakadás tátong, mely teljesen megbéníthatja a nemzet erejét. A társadalmi különbségek mesterséges mélyítése évszázadokon keresztül néha egészen érzéketlenné teszi a nép nagy rétegeit azon törekvések iránt, melyek a felsőbb rétegekben eltek. Mi része volt a jobbagynak a nemzeti szellemben? Mit tudott a XVII. századnak parasztja Descartes szellemi szabadságáról? Németországban ez a szakadás még a XIX. század elején akkora volt, hogy a nemzeti szellem az irodalomban egészen más volt, mint a nemzeti szellem az alsóbb polgárságban, melynek amarról sejtése sem volt. Nagy szerencse egy országra, ha a politikai élet a nemzet nagy részét közreműködésre szólítja, egységesebb szellem fejlődik ki benne, mint pl. Magyarországon is, a hol a köznemesség politikai jogai egyetemesebb szellemi fejlődés lehetőségét készítették elő. Legragyo-

góbb példája ennek Anglia, melynek Shakespeare-jét, mint műveinek népies kiadásai bizonyítják, a nép igen széles köre élvezhette. Tény azonban az, hogy a nemzeti szellem nem akkora hatalom, hogy a népet szellemi egységbe fűzhetné. Az iskolák, az ujságok, a templomok részben egységes nemzeti szellemet terjesztenek, de részben magok is különbségeket teremtenek. Ha figyelmesen körülnézünk a modern világban, szellemeket — néha kísérteteket igen is találunk, de igazi nemzeti szellemet alig. A politikai élet terén találjuk a pártokat, melyek éleszthetők, de veszélyeztethetők is a nemzeti szellemet, főleg ha nagyon sok a párt s igen nagy a távolság s feszültség a szélsőségek között. Mellesleg megjegyezve a magyar politikai pártelet nem mutat e tekintetben aggasztó tüneteket; talán élesebb, elveken alapuló elkülönítése a pártoknak még egészségesebb volna. De Németország a maga számtalan fractiójával a nemzeti szellem belső szakadozottságának szomorú képét tünteti föl. Valamennyi európai nép nemzeti szellemét a vallási viszály dűlja, melynek vészes hatását csak a széles körökben terjedő vallási közömbösség enyhíti. Ha a nyájak oly fanatikusok volnának, mint némely pásztoruk, hová jutnánk? Nem is szólok a műveltség különbségeiről paraszt s polgár, férfi és nő között. Az iskola még távolról sem teljesítette föladatát, még nem teremtette meg azt a közösséget, melynek talaján a főbb dolgokban megérthetnők egymást. De itt van a legnagyobb különbség, a socialis, a társadalmi osztályok harca, az éhségnek küzdelme a vak önzéssel, mely a történeti életet nagy katastropha felé hajtja. Mi áltatjuk magunkat a «nemzeti szellem» szavával s valami csodálatos életerőt tulajdonítunk neki, mely minden veszélylyel daczol, alapjában egészséges vagy könnyen regenerálja magát, egy szóval halhatatlan. De a történet az ellenkezőt tanítja. Elveszett a legnagyobb nemzeti szellem, a görög, el a leghatalmasabb, a római; mélyen aláhanyatlott a spanyol s még nem emelkedett föl régi nagyságához az olasz. A nemzeti szellem úgy látszik természetes halállal múlhatik ki, ha végig élte életét, befejezve föladatát; tönkre tehetik a nemzetet s vele együtt ennek szellemét; vagy belső dissonantiák rontják, megerőtlenítik, fölcsatják, megölik. S ha a nemzeti szellem beteg, beteggé teheti a nép lelkét is, megrontva a nemzet egész belső szervezetét s akkor a nemzetet semmi sem védi meg, se a katonáknak, se a hivatalnokoknak hadserege, se a kormányzat ügyes-

sége, se a pusztában kiáltozóknak a szava. A nemzeti szellem historicum ; tehát van kezdete, van virágzása s hervadása is. Lehet, hogy külső körülmények még egy ideig föntartják az ilyen nemzet testét. De élő cadaver, melynek az emberiség kulturai fejlődésében nincsen többé szerepe.

5. A legkényesebb kérdés valamely nemzeti szellemnek más nemzeti szellemhez való viszonyára vonatkozik. Olesó, de igen csekély értékű szólás azt mondani, hogy az erős nemzeti szellem az idegent is magába olvasztja, magáévá teszi, nemzetivé alakítja. Nagyon bajos dolog e téren az eredetiséget pörölni. Már előbb láttuk, hogy valószínűleg a nemzeti szellem magasabb fejlődéséhez ép az idegennel való érintkezés adja meg a legelső s legerősebb impulsust. Azontúl is lépten-nyomon kíséri a nemzeti szellemet az idegen. A népek átvesznek egymástól az istenektől kezdve mindent a legalsóbb rendű szerzőszámokig, beleszámítva a ruházatot, ételeket, nem tudom, mit nem. Elismerem, hogy a kifejlett nemzeti öntudat korában különös szeretettel ragaszkodunk ahhoz, a mit nemzetinek tartunk, elsőséget adunk neki az idegen fölött, esetleg tüntetünk vele, mindenestre meleg érzellemmel kísérjük. De minthogy nem arról van szó, mit tekintünk nemzetinek, hanem mit alkotott a nemzeti szellem, érzelmeink nem dönthetik el az eredet kérdését. Sehol hitelesen önálló, másra nem szoruló, magában álló s magából fejlődött nemzeti szellemre nem akadunk a történetben. Még a görög cultura sem volt tisztán autochton ; láttuk, hogy a görög élet szélein fejlődött ki először nagy intensitással s azontúl is érintkezett Egyiptommal s más országokkal, nem is említve, hogy az első mesterségeket és készségeket is idegenből importálták. Azontúl pedig mikép lehetne szó érintetlen nemzeti szellemekről? A római birodalom saturálva van görög eszmékkel, a keresztyénséggel óriási szellemi hatalom jelentkezik a nemzetek életében, mely mindegyikbe mélyen alábecsátja gyökérszárait, kapcsolatban azokkal, melyek a görög s római nemzeti szellemből örök frissességben s eleven sarjasztó erővel fönnmaradtak. Görög gondolat, római jog és keresztyén erkölcs meg szellem neveli az európai emberiséget s oly közösséget teremt benne, melyhez mérve a fönnálló különbségek mind eltörpülnek. Kétséget nem szenved, hogy ezt az örökséget tetemesen növeltük ; az is bizonyos, hogy egyet-mást, ha nem

maradt volna ránk, magunk is megtaláltuk, megalkothattuk volna. Mindez nem változtat azon a tényen, hogy minden nemzetnek, a legfejlettebbnek is, egész műveltsége, szelleme nem egyéb, mint igen csekély új szerzeménynyel megtöltött örökség, mely a világ minden részéből jutott reá.

Hogyan is szabadna ennek máskép lennie? Milyen emberiség volna az, mely nemzetekre volna tördelve, melyek egymást meg nem értik, egymásról tudomást nem vesznek, egymástól nem tanulnak? Legfőbb eszményünk az, hogy valamint az emberek alakultak nemzetekké, azonképen a nemzetek alakuljanak emberiséggé, mely több legyen, mint pusztá gyűjtő név, mely jelentsen reális közösséget, valódi közreműködést a cultura munkáján. Lehetséges-e ez, ha a nemzetek elszigetelten dolgoznának, ha az egyik nem folytatná a munka azon részét, mely a másiknál felben maradt, ha mindegyik megpróbálná újra s talán rosszabbul megcsinálni, a mit a másik jobb körülmények közt jobban végezhetett? Mert hiszen, a mit mondotunk, nem azt jelenti, hogy a nemzetek szellemének nincs önállósága, nincs külön sajátossága, melynél fogva újat teremthet. Már a néplelek is alkalmasabbá teszi az egyiket bizonyos munkára a másiknál; ehhez hozzájárul azután mindegyiknek a történeti helyzete, hogy mily föladattal áll szemben, melyet ebben az időpontban senki más meg nem oldhatott volna. A görög néplelek bölcs mérséklete és szépségérzete teremtette meg a képző művészetek, főleg a plastika eszményeit; a római világbirodalom a polgári s társadalmi élet rendjének örökbecsű elemeit fejlesztette; Anglia az alkotmányos kormányzat igazságát juttatta érvényre; Olaszország indította meg a modern természetvizsgálat folyamatát; a germán szellem merész philosophiai conceptiókkal ajándékozta meg az emberiséget. A nemzeti szellem megtelik azzal a tartalommal, melyet a néplelek erejénél fogva befogadni bír, melyet erejénél s a körülményekkel fogva fejleszteni, érvényesíteni, alkalmazni tud. Csak ne higgyük, hogy egy nemzet szelleme csinálhat mindent, s hogy van olyan, mely nem szorúl másra. A föladatok száma és súlya akkora, hogy mindegyik nemzetnek jut a magáé, jut és fájdalom marad is, különben előbbre volnánk a kulturai fejlődésben. A nemzeti szellem sajátosságát nem bántja, ha idegen segítséget fogad el; van mód benne, hogy így is hű maradhat magához.

Ennek nem szabad tehát máskép lennie, de nem is lehet

másképp. Minden nagy embernek hűnek kell maradnia nemzetéhez, mert nemzete sajátosságainak tökéletes jelentkezése benne teszi épen nagygyá; de minden nemzeti szellem nagy műve ellenkezőleg egyetemes érvényességű, mert csakis ez teszi jelentőssé és maradandó becsűvé. Ne felejtjük el, hogy minden a mit emberek alkotnak, nemcsak esemény, melynek vannak okai s hatásai, hanem egyszersmind olyas valami, a minek okaitól s hatásaitól egészen függetlenül megvan a maga értéke. A pythagorási tantétel létrejöttének körülményeit nem ismerem; de hogy mit ér, ettől egészen függetlenül átlátom s mérlegelem. A tudományra nézve ezt mindenki azonnal elfogadja. Senki nem fog valamely nemzeti szellemre dicséreteket halmozni, mert képtelen elméleteket talált ki, és soha nem találta el az igazságot; mindenki természetesnek találja, hogy ott az igazi fejlődés a tudatlanságtól a tudáshoz, a tévedéstől az igazság felé halad. De vajon csak az igazságnak van önálló értéke, másnak nincsen? Nincs-e mindennek, a mit emberek alkotnak? Bármit mondjanak az erkölcsi s æsthetikai eszmények változásairól: a görög, a római s a keresztyén szellem ez eszmények egyes örökbecsű megközelítéseit teremtette. De még ha nem voltak is örökbecsűek: ha csak haladást jelentettek az emberi munka terén, ezzel már értéket kaptak, mely terjedésüket, utánzásukat magyarázza. De nem is kell ily felső régiókba szállni. Minden emberi munkára nézve van értékjelző; ha nem örök eszmények, akkor más emberi czélok. Minden föltalálás, minden új ipari ügyesség, minden intézmény haladást jelenthet s ezzel utat talál maga előtt, mely mindenfelé elviszi. Lehet oktalanul dicsérgetni s utánozni az idegent, ha azt, a mi bizonyos körülmények között helyes és czélszerű, más ellenkező körülmények közt egyszerűen másolunk. De ez nem változtat azon az alaptételen, hogy a mit valamely nemzeti szellem alkotott, annak értéke egyenes arányban van egyetemes érvényességéhez. Ki becsülné meg a görög culturát csak azért, mert görög volt s nem inkább azért, mert a mit létrehozott, még ma is gyönyörködteti szívünket s megvilágosítja elménket? S ha valamely nemzeti szellem olyat alkotott, a mi csak azokhoz a speciális körülményekhez illet, melyek akkor fönnállottak és a melyekkel együtt értéke reánk nézve elveszett, még mindig tanulságos és előttünk is becses lehet az, hogy mikép alkalmazták akkor az eszközöket az illető czél elérésére. Elveszett a tény értéke, de

megmaradhatott a tény elvéé. Midőn tehát a nemzeti szellem erős: erejének mindig azt a bizonyosságát adja, hogy olyat terem, a mi haladást jelent az abszolút jó felé, a mi egyetemesebb értékű, mint a mi addig létezett, a mit tehát minden nemzeti szellemnek a néplélek eredeti fogékonyságához képest előbb-utóbb be kell fogadni. Azoknak a nemzeti specialításoknak, melyek a cultura állapotával szemben, hátramaradást jelentenek, előbb-utóbb meg kell hátrálniok a tökéletesebb, jobb, szebb, igazabb, czélszerűbb előtt. Van ész és értelem a világ dolgainak fejlődésében, a mely győzedelmeskedik minden akadályon. Ez az ész s értelem föltartóztatlan a maga győzedelmi útján, mert a közös emberi természetben gyökerezik, tehát csak vele együtt veszhet el. A mely nemzet a fejlődésből kizárkózik, el van veszve. Ez a mi hitvallásunk, melyhez a nemzeti szellemek dissolutiójának e korszakában is ragaszkodunk.

6. Summa summarum: A nemzeti szellem a néplelektől kapja productiv erejét és színét, az emberiség culturájától tartalmának egy részét, úgyszólván anyagát és sajátos historiai helyzetétől, körülményeitől azt a föladatot, melynek megoldásán fáradozhatik. Szerencsétlen körülmények hátráltathatnak valamely nemzetet fejlődésében, tőnkre is tehetik. Senki nem ismeri a világtörténet részletes tervét, azt sem tudjuk, van-e egyáltalán terve. Boldogok a nagy nemzetek, melyek jobban meg vannak védve a nyers erőszak ellen, mint a kicsinyek s melyek a nemzeti szellemnek szélesebb materialis alapot adhatnak, mert náluk mindenre telik! De hivalkodás nélkül mondhatjuk: dicsőbbek a kis nemzetek, melyek ellenséges viszonyok közepett nemzeti szellemök erejét és tartalmát fényesen megpróbálhatták. A mi a nagy nemzeteknél szinte természetesnek tűnik föl, náluk érdemnek, a belső jelesség kemény próbájának tekinthető. Az ilyen nemzet fokozott bizalommal nézhet a jövő elé; e bizalom kárpótolja szenvedéseieért s edzi a jövő munkára. Bátran, nem tartva attól, hogy elveszti magát, elegyedhetik a cultura harcosai közé. A mely népnek a lelke a balsorsban erősnek bizonyult, az bízhatik benne, hogy midőn a cultura közös tartalmát elsajátítja, meg fogja neki adni a maga színét; s midőn hosszú mulasztást pótolva, megszerzi a kellő anyagot, a cultura harczaihoz szükséges fegyvereket, akkor maga is az emberi munka valamely terén hozzá fog járulhatni

a cultura productiv munkájához, új szerzeménynyel meghálálván az öröklött vagyont. Mert a ki a szellem terén örökölni tud, az tud szerezni is, hiszen itt az örökséget is meg kell szerezni. Így mondja Goethe is: «Was du ererbt von deinen Vätern hast, erwirb es, um es zu besitzen».

Elmélkedésünk ezzel célpontjához közeledett. Némileg megismervén a nemzeti szellem mivoltát, annak alapján, a mit a philosophia föladatáról s történetéről tudunk, megállapíthatjuk, mikép nyilvánul a nemzeti szellem a philosophiában.

1. A philosophia föladatánál fogva, egyik fejlődési foka a nemzeti szellemnek. A szétszórt és szakadozott tudás, melyet valamely nemzeti szellem gyakorlati és elméleti munkája közben talált, annál inkább vágyódik egységes összefoglalásra, azaz philosophiai földolgozásra, mert az elméleti érdeklődéshez gyakorlati ösztönzés is járul. Azok az erkölcsi szabályok, melyekben valamely nemzet életbölcseisége ülepedik le, gyakran oly ellentmondók, hogy a gondolkodó elmét már ez is philosophálásra bírja. Csakhogy, ha visszaemlékezünk azokra a tényezőkre, melyek a philosophia fejlesztéséhez hozzájárulnak, azonnal kitűnik, hogy előbb bizonyos föltételeknek kell meglenniök, és a fejlődésnek ezt a fokát másoknak kell megelőzniök. Itt van először a vallási tényező. A mely népeknél még a vallási gondolkodás sem emelkedett túl a fetisizmuson, pusztá természetimádáson, vagy nyers polytheismuson, ott philosophiáról sem lehet szó. A görög vallás már régen alávetette a sok istent az egy Zeusnak s mind az isteneket a kérlelhetlen fatumnak, hozzászokott tehát vallási gondolkodásban a legfőbb egységesítéséhez, a mikor philosophálásban az elmének ezt a meggyarapodott erejét kezdte érvényesíteni. Minthogy pedig a vallás benső viszonyban van a nemzeti szellemhez s a nép lelkéhez, nyilvánvaló, hogy már a valláson át is érvényesül a philosophiában a nemzeti szellem. Fejlesztheti, de meg is akaszthatja. A görögöknek nagy szerencsájök volt az, hogy vallásuk szelleme közel állott a philosophiához, de azért nagy szabadságot engedett a philosophiai szellemnek. «A görögöknek, mondja Zeller, nem volt hierarchiájök s nem érinthetetlen dogmatikájök. Az isteni tisztelet szertartásai nem voltak nálok kizárólagos birtoka egy rendnek, a papok nem voltak az egyedüli közvetítök az ember s istenség között; minden egyes s minden

közösség magától volt jogosítva áldozatokat hozni s imádságot végezni . . . a papság itt soha sem tehetett szert arra a befolyásra, a melyet a keleti népeknél elfoglalt helyzetéhez csak távolról is össze lehetett volna hasonlítani . . . De a hol hierarchia nincsen, ott a dogmatika mint egyetemes vallási törvény eleve lehetetlen». (*Die Philosophie der Griechen*. I., 4. kiadás 44. l. s f.) Ez mérhetetlen fontosságú a philosophiára nézve. Egy pillantás a keleti népekre mutatja, hogy mélységes gondolkodásra való hajlamokat békóba veri a theologia és egyiknél sem fejlődik igazi tudományos philosophia.

Sőt a már elért vívmányokat is veszélyezteti a vallás. Mind a keresztyénség, mind a muhamedánismus üldözi a szabad gondolkodást a középkorban, üldözi a görög philosophiát, később pedig a maga szolgálatába kényszeríti, azaz jellegéből, mivoltából kivetközteti, meghamisítja. Ezentúl a philosophiának minden talpalatnyi földet kemény harcokban kell elfoglalnia. A középkorban önálló philosophia nem fejlődhetik, főleg azért nem, mert a kifejlett dogmatika előírja a gondolkodásnak, mely úton kell járnia philosophiai problémák megoldásában. A cultura története kifejti, mely más haszonnal pótolta e korban a vallás a philosophia hanyatlását; messziről is láthatjuk, hogy a germán népek nevelésére igen elégtelen eszköznek bizonyult volna a philosophia. De bármint legyen a dolog, tény az, hogy ezentúl a philosophiának harcolnia kell a vallással, majd nyiltan, majd takartan s a harc még ma sem szűnt meg egészen. Spanyolországban ma sincs philosophia, annak ellenére, hogy szellemi fejlődése oly fényesen indult meg. A zsidóknak sem volt philosophiájok. A dogmatika náluk elég fejletlen volt ugyan, s monotheismusuk sokkal szigorúbb, mint a görögöké, jóformán abszolút. De viszont vallásuk oly ellenséges viszonyban állott a valósághoz, hogy más tényezőit a philosophiai fejlődésnek elsatnyította. Csekély volt a positiv tudásuk és csak mikor a görög szellemmel érintkeztek az ókorban, a zsidó-alexandriai korszakban, alkottak philosophiát, melynek azonban még így is theosophiai volt a jellege. Az újkorban is Spinoza a zsidó szellem szülöttje, de miután ez a modern tudással érintkezett s Descartes iskolájában a szellem szabadságát megtanulta; Spinoza után a zsidó szellemről viszonyítva a philosophiához nem lehet szó; mert ezen a magaslaton nem létezik többé.

A positiv tudás állapotának befolyását a philosophiai gondolkodásra eléggé méltattuk. A nemzeti szellemmel való kapcsolatára nézve, csak két megjegyzésünk marad. A mely nemzeti szellem az exact tudásban nem fejlődött, a philosophia magaslatára sem fog emelkedni. Igaz ugyan, hogy a görög philosophia keletkezése megelőzte a görög tudás fénykorát. De a görög kezdetleges philosophiával legalább egy fokon állott a görögök mathematicai s astronomiai tudása, nem is szólva arról a gazdag életbölcseiségről, a mely a költők s bölcsek mondásaiban kifejezést talál. Azonkívül pedig csak ez egyetlen egyszer, mióta a világ van, találkozott ennyi kedvező körülmény a philosophiai gondolkodás élesztésére. A szabad görög szem, a harmonikus görög lélek, a kedvező külső körülmények és historiai helyzet csak egyszer voltak, a mint az egyéni életben az ifjúság is csak egyszer van s ezer ifjú közül talán egy van megáldva mindazzal együttvéve, a mi az ifjúságot széppé teszi. De láttuk, hogy az új korban a philosophia mindig karöltve halad a positiv tudományokkal, melyekre támaszkodik és melyekkel szövetkezik. Nem szabad-e ezt a gondolatot hazánkra is alkalmazni s kimondani, hogy tudományos életének alsó foka is hátráltatta philosophiai fejlődését? A philosophia nagyon fiatal Európában; Olaszországban a XVI. Franciaország s Angliában a XVII. században fejlődik, Németországon Leibnitz működése a XVII. század utolsó harmadában kezdődik, de hatása csak a XVIII. században indul meg. De ép ezek a századok voltak Magyarország legválságosabb korszaka, a midőn a vallási viszály, a török vész, a belső meghasonlás s az idegen uralom majd együttesen, majd külön megrohanták és szellemi culturájában megakasztották. A hol nincs tudomány, ott nincs philosophia. Nem úgy gondoljuk, hogy senki sem foglalkozik tudmánynyal; az egyes ember nem számít; fontos, hogy a tudományos gondolkodás a nemzeti szellemben tisztességes helyet foglal-e el. Ma tudományos életünk virágzásnak indul, de még távol van attól, hogy az őt megillető megbecsülésben részesülne, s egész hatását éreztetné a közszellemben.

De a positiv tudományon át is érezteti hatását a nép lelke. Közhelyeket ismételnénk, ha a tudomány egyetemességét akarnók bizonyítani. Bármily okokból keletkezik, belső érvénye nincsen helyhez vagy időhöz kötve, nemzethez sem. De ne felejtjük el, hogy ez csak az absolut igazságra nézve

igaz, a mely nincs. Ott, a hol legközelebb jutottunk hozzá, tételünk, hogy úgy mondjuk a legigazabb, például a mathematicában s a vele kapcsolatos astronomiában meg physikában, továbbá a kísérleti tudományokban. Egészen igaznak még ezekben sem mondható. Az igazság olyan, mint egy nagy, ismeretlen világrész, melyet lassan gyarmatosítunk s kutatunk át. Minden haladás e munkában a már elért eredményektől függ, de attól is, hogy mely vidékek felé von hajlandóságunk s mi-féle útakon szeretünk menni. Más szóval: még a positiv tudományokban is főleg kettőben érvényesül a nép lelke: a problémáknak, továbbá a földolgozásukra szolgáló módszereknek, eszközöknek megválasztásában. Badarság volna franczia vagy német mathematicáról, angol physikáról, olasz physiologiáról, orosz chemiáról szólni, ha az elért eredményekre vagyunk tekintettel. A biztosan megállapított eredmények azonnal egy minden egyéntől, kortól, nemzettől független, abszolút rendszerbe illeszkednek, mely egyetemesen érvényes s kivetkőzött minden keletkezésénél szerepet vitt sajátosságából. De ha tekintetbe vesszük, hogy mely problémákra irányul valamely nemzet tudományának kiváló figyelme s mikép dolgozza föl s adja elő: akkor már nem badarság a nép lelkének hatását a tudományra is megfigyelés alá venni. Ez a hatás előbb, a tudományok elszigeteltebb fejlődésében, erősebb volt; ma minden egyetemesül, módszer, eszköz, s a problémákat is nem előszertetből választjuk, hanem összességek ismerete alapján. Mégis megmarad a népleleknek is hatása, a mely annál nagyobb, mennél távolabb áll valamely tudomány az exact jellegtől s mennél erősebb valamely nemzetnek valamely tudományban való tradíciója. Nem is szólunk az előadásról, a miben a különbségek nyilvánvalók; egyebekre nézve sem bocsátkozunk részleges fejtegetésekbe. De talán nem véletlen, hogy a speculativ matematika hazája Németország; hogy az aesthetika mint abstract tudomány Németországban keletkezett s jóformán ma is csak reája szorítkozik. Az evolutio mint összefoglaló s magyarázó elv a szerves élet tudományában először Franciaországban formuláztatott, a mely efféle formulázásokban még ma is elől jár; de a tények óriási halmazának összegyűjtése, mely ennek az elvnek széles alapul szolgál, az angol Darwin érdeme, a ki azután az elvnek is, a részletes kivitel által, egészen más jelentőséget adott. A nemzetgazdaság eredetét

tekintve, angol tudomány; a tapasztalati lélektan, a tapasztalati sociologia, a gyakorlati életre vonatkozó ethikai elmékedések Angliában kezdtek virágozni s ma is ott találunk széles körű művelésre. A természettudomány eltévelyedése az úgynevezett természet-philosophiában Németországban kapott lábra. A philologia legnagyobb szélsőségei Németországban találhatók, a legphilosophiaibb s a legpedánsabb irány talál művelőkre, míg Franciaország e téren a középúton maradt. A történetírásban Angliának volt legfinomabb érzéke a társadalmi s alkotmányos élet fejlődése, francia s porosz tudósoknak a hadviselés, németeknek a világtörténeti összefoglalások iránt. Megengedem, hogy ilyféle megfigyelésekben óvatosaknak kell lennünk. Mily közel volt Regnault a hő-æquivalentia törvényének formulázásához, a melyhez páratlanul finom kísérletei elegendő alapot, nemzeti sajátása pedig a subjectiv erőt megadta. Mégis nem ő találta meg, a ki angol makacssággal tartózkodott a tények biztos talaját elhagyni, hanem a németek. Az egyén, főleg mai nap, e téren legfüggetlenebb népétől s a tudás haladtával mind függetlenebbé válik. De ha nem egy egyént tekintünk, hanem azoknak nagy számát, lehetetlen észre nem venni, hogy a nép lelke, melyhez tartoznak, sajátos szint és irányt ad tudományos munkásságuknak. A mennyiben pedig a philosophia is tudomány s a mennyiben a positiv tudás jellege döntő a philosophiára nézve is, a nép lelkének sajátosságai ezen az úton is benyomódnak a philosophiába.

A közműveltség is, mely tartalmat ad a nemzeti szellemnek, az előbbieken alkalmazott két szempont szerint tárgyalható. Először a közműveltség bizonyos állapota s iránya szükséges ahhoz, hogy philosophia egyáltalán keletkezzék; másodszor e közműveltség tartalma, a nemzeti szellem, határozott s erős tényező a philosophia alakulásában. Az előbbieken után ez nem annyira bizonyításra, mint példákra szorúl, melyek bőven kínálkoznak.

A legjellemzőbbet a rómaiak nemzeti szelleme szolgáltatja. A római szellem a philosophia történetében egyáltalán nem számít; egyetlen egy eredeti gondolatot sem produkált, csak kevés egyénileg kiváló képviselőt mutathat föl és szegényes philosophiája is csak a görög philosophia hatása alatt keletkezett. Kiválóság e szellemtől, mely a hadviselés s politika terén oly rendkívüli műveket alkotott, nem vitatható el; de ez

a kiválóság egészen a gyakorlati életbe merült, az elmélkedés számára nem maradt semmi. A görög philosophiának is csak ethikai irányai hatnak a rómaiakra; a nagy Cicero a metaphysika iránt egyáltalán nem érdeklődik, az ismerettanban nem jut határozott meggyőződésekhez s az ethikában is ingadozik a stoikusok s peripatetikusok közt. Egy szóval a philosophiában is szónok. Aristotelest nem érti, nem is érdeklődik iránta. S igen jellemző, hogy a midőn a rómaiak kezdenek philosophálni, a stoicismushoz szítanak, mely erős férfiasságuknak, gyakorlati gondolkodásuknak leginkább megfelel, később az epicureismushoz, mely az erkölcsök lazulásához jobban alkalmazkodik. A kik a philosophiájokban szerepelnek, eleinte majdnem mind katonák, államférfiak, jogászok. Talán a legkiválóbb Lucretius (99—55. Kr. e.), az epicureismus és materialismus híve, kinek nagy költeményében az a mit a római nemzeti szellem a philosophiából befogadhatott, legtökéletesebb kifejezését találja. Íme a legfőbb példa, hogy a nemzeti szellem kiválósága nem biztosítja a philosophiai fejlődést. A mely nemzet szelleme vagy eredeti mivoltánál, vagy történeti helyzeténél vagy mind e kettőnél fogva egészen a gyakorlati élet föladataiba merül s elméleti munka számára nem takarít meg erőt, ott philosophia nem fejlődik. A keleti népekre nem hivatkozunk, azoknál láttuk, hogy az esetleg fönnálló hajlandóság elnyomására elegendő volt a theologiai dogmatika befolyása. De például Angliában a philosophia mindig csekélyebb szerepet vitt mint a szárazföldön; legkiválóbb képviselője Hume, a kételkedéshez jut, lemond a philosophiáról s irodalmi tevékenységében is a történetíráshoz pártol át. Magyarország philosophiai helyzetét is ez a gondolat érteti meg velünk. A nemzet legkiválóbb erőinek másfelé kellett fordulniok. Van bizonyos hasonlatosság a római, angol s magyar szellem közt, melyet a történeti helyzet szül. A magyar nemzet szellemét is a hadviselés s az ország politikai szervezése köti le. Évszázadokon át kell küzdenie a földért s nemzetiségeért. Mi maradhat ily körülmények közt arra az elmélkedésre, mely föltételezi, hogy a közélet érdekeitől elszakítsuk magunkat s mint tiszta szellem, «világ szem» keressük az igazságot? Nagyon természetes, hogy az újjáéledés korában is nagy költőink, íróink és művészeink is támadtak, de még oly philosophus sem, a ki legalább a nemzet érdeklődését ily elmélkedés iránt fölkeltette volna. A philosophia a közművelt-

ség fejlődésének szükséges stadiuma, de későn érkezik, a mikor a közszellem megérett rá s megjelenésének feltételei is megvannak már. Itt sem történnek csodák; az okozat csak okainak teljesedtével jöhet létre.

2. A mi pedig voltaképeni problémánkat, a nemzeti szellemnek a philosophiában való tükrözését illeti, mindenek előtt a következőket kell megjegyeznünk.

Tisztán a nemzeti szellemből csak egyetlen egy philosophia származott: a görög. Görögországban találkoztak csodás összhangban mindazok a tényezők, melyeknél fogva nemzeti szellemből nemzeti philosophia eredhetett. A görög műveltség tartalma legelvontabb s legeszményibb kifejezését találhatta a görög philosophiában, magára eszmélhetett benne, maradandó örökséget hagyván ezzel az emberiségnek. Azonnal szólunk a görög szellemnek a görög philosophiához való e viszonyáról. Előbb említsük, hogy ily autochthon philosophia azóta nem támadt s nem támadhatott. Először azért nem, mert azóta maga a görög szellem egyik vezére az emberiség culturájának. Az egész középkor meg akarja a görög szellem világnézetét a keresztyénséggel egyeztetni. Az újkort megelőzi a görög szellemnek új, eredetibb alakjában való föltámasztása s habár az exact tudás haladása döntő hatással van az újabb cultura fejlődésére, a görög szellem ebben is részes és hatása a mai napig sem szűnt meg. Rosszul mondja Lange (*Geschichte des Materialismus* I., 3. kiad. 135 l.), hogy most már végkép megszabadulunk Aristotelestől. A mikor küzdünk ellene, akkor is befolyása alatt állunk. Hogy is szabadulhatnánk meg attól, a mire mint alapra építettünk? Másodszor pedig a keresztyénség is nemzetközi hatalom, közös szellemi tényező, mely minden újabb nemzet szellemébe behatol s kezdettől fogva alakítja. Az az eredeti elfogulatlan viszony, mely Görögországban támad ember s világ közt, többé nem térhet vissza. Oly friss szemmel nem fogjuk többé soha a világot nézni, se oly friss elmével nem fogunk többé gondolni. Az emberi cultura azóta nem különülhet el egymást kizáró s egymástól független nemzeti culturákra. Közös forrásokból erednek, a görög s keresztyén szellemből és csak e közös körön belül, e közös vonások mellett mutathatnak eredeti, sajátos vonásokat.

Hogy mi a nemzeti philosophia, tehát csak a görög mu-

tathatja. Tisztán görög forrásokból eredt. A görög culturába idegen alkatrészek is elegyedtek, melyeknek mennyisége s jelentősége fölött szétágaznak a nézetek; de az a munka, mely e culturának philosophiáját teremtette, tisztán görög volt; a földolgozott anyag eredete, a mely különben sem volt nagyon jelentékeny, nem határozhat a földolgozás eredetisége mellett. A görög philosophia azért nem tiszta egység. Változatosságát mutatja az álláspontoknak, módszereknek s eredményeknek, mert egy nemzeti szellem sem matematikai egység, mely az emberi gondolkodás különböző nyilatkozásait egyetlen egynek a kedvéért elnyomná. De e változatokat is egységes character köti egybe, mely egy szellem szülöttjei gyanánt tünteti föl. Nemzeti jellege e philosophiának általánosságban abban található, hogy a mit a görög szellem átélt, e philosophia gondolatokba foglalta. Zeller mondja: Csak a görögök tettek a gondolkodás azon szabadságára szert, hogy nem a vallási hagyományhoz, hanem magokhoz a dolgokhoz fordultak, megtudandók az igazságot a dolgok mivoltáról; csak nálok lett lehetségessé szigorúan tudományos eljárás, megismerés, mely csak a maga törvényeit követi. Már ez a formai jellege merőn megkülönbözteti a görög philosophiát a keletiek rendszereitől s kísérleteitől s alig szükséges e mellett a két fel világnézetének tartalmi ellentétét külön emelni ki; de ez is azon fordul meg, hogy a keleti ember magatartása a természettel szemben nem szabad s azért sem jelenségeinek természetes okaikból való következetes magyarázatához nem jut el, sem a polgári élet szabadságához s tisztán emberi műveltséghez, míg a görög a természetben törvényes rendet látni, az emberi életben szabad és szép erkölcsiség felé törekedni képes. (*Ph. d. G. I.* 109 l.) Érdekes Tainenak egy lélektani megjegyzése. Azt mondja, hogy a ioniai szellem ösztönszerűen él finom és szigorú logikával; első műveitől fogva sejteni, hogy praëdestinált munkása az emberi tudásnak. Hasonlítsuk például össze műveltségünk két ősi forrását, Homert s a bibliát. Az egyikben a gondolatok szakadozottak, egymástól el vannak választva, erőszakosan törnek elő, mint egy oly lélek egyenetlen lázongásai, mely forrong s nem tudja magát tartóztatni. A szók idegenszerűen kapcsolódnak, a metaphorák túlságosak, a képekben elmerül a gondolat. Az embert elnyomják az indulatok, melyek nehéz borként szállnak a fejébe, úgy, hogy nem látja az igazság tiszta világos-

ságát; a húsa s vére lázong; fenyegetőzik, remeg az örömtől, szenved, kiált és nem okoskodik többé. A régi görög költőben a hősök, mielőtt lándzsájukat dobják, hosszas elbeszéléseket mondanak el a csatatéren. Megmagyaráznak mindent, nem hagynak semmit sem homályban, nem érintenek eszmét, melynek előzőit nem fejtegették volna. Az olvasónak soha sem kell erőlködnie, hogy megértse gondolataikat. Ezek egymás után jönnek, mint egy szép, tiszta folyó vizei s egyenes és folytonos folyásban egy cél felé tartanak, melyet azonnal látunk. (*Essais de critique et d'histoire*. IV. éd. 171. l.) A földolog azonban, hogy szellemi s testi a görög világban harmoniában van, a görög életben, a görög culturában s a görög philosophiában. Ez az, a mit a görög szellem természetes, elfogulatlan, naiv magatartásának nevezünk, ez az ő szépsége, ereje, ez egyszerűsége. A belső világ elmélyítése, elkülönítése, az anyagi világgal való szembeállítás, jelentőségének óriási növekedése, örvényeinek föltakarása, belső küzdelmeinek szenvedélyes élesítése s ezzel a személyiség értékének, magatartásának teljes megváltoztatása a keresztyén gondolat műve, melyhez a görög közeledett, a nemzeti szellem szükséges fejlődésében, de a melyet a maga erejéből nem bír előteremteni, a melyet később befogad, s a mely teljesen föloszlatja. A görög szellem objectiv, naiv, természetes, a szépség, a harmonia, a mérték légkörében, melytől nem távozik. Minden téren, a philosophia minden ágában rá akadunk a nemzeti szellem művére. A görög metaphysika nem ismeri azt a szakadást szellem és valóság közt, melyhez a keresztyénség vezet el; a görög ismeretlen nem ismeri a modern criticismust, a görög ethika nem az ellentéteket, mely nálunk természetes hajlamok s erkölcsi törvények, egyéni s polgári élet közt tátonganak. Platonnak a tudomány, a vallásosság s az erkölcsiség egy, a philosophia pedig a teljes, tökéletes szellemi s jellemműveltséget jelenti. (Zeller i. h. 125. l.) De mikép lehetne ezt a csodálatos s örök szép szellemet ily általános formulákkal kimeríteni! Ha mégis egyetlen egyet kívánnának tőlünk, azt mondanók, hogy a görög szellemet a művészi vonás jellemzi. Művészi mindenben, az életben, a művészetben s a philosophiában is. Mérték, harmonia, objectivitás, közvetetlenség, az anyaginak és szelleminek, a külsőnek s belsőnek egysége e művészi vonásból származnak. Ez jellemzi fölfogását az emberről, a természetről, az erkölcs-

ről s az állami életről. Ezek a gondolatok, számos változatban, teszik philosophiájának is tartalmát. Ezzel hódította meg az igazság birodalmának egy részét. A mi nyelvünkön szólva: ezzel közelítette meg a maga módja szerint az igazságot, úgy, hogy minden következő világfölfogásnak az ő iskolájába kellett járnia, tőle tanulnia, vele számolnia. A történetíró pedig melancholikus gyönyörűséggel írja meg e szellem keletkezését, virágzását s enyészetét.

Az újkorban a görög s keresztyén szellem behatása alatt csak Olasz- és Franciaországban, Angliában s Németországon keletkeztek nemzeti vonásokat mutató philosophiák, míg Spinoza «magányosan áll» a nemzetek közt, megtermékenyítve általok s termékenyítően visszahatván rájuk, nemzetközi nyelven is írva, tanúbizonysága annak, hogy a zsidó néplelek, nemzeti szellemének elveszte után is, a modern culturával érintkezvén, magasra emelkedhetik. De ha kérdezzük, hogy e különböző philosophiákban mi a nemzeti szellemé, nem könnyen találunk feleletet. Hogy a népek lelke philosophiájukban is fog nyilvánulni, s mely vonások tartoznak ide, az előbbieknél bizonyításra nem szorúl. A francia philosophus kitünően fog formulázni; az angol a tapasztalatot fogja mindennél többre becsülni, a német a belsőben elmerülni. Ragyogó a francia előadás; fárasztó, de tanulságos az angol; nehézkes s elvont a német. Ez kapcsolatban áll az illető irodalmak fejlődésével, de azzal is, a mit a nép anthropologiai characterenek, lelkének mondtunk. De miben van a nemzeti szellem, lényegesen s félreismerhetetlenül? Nézzük, mit mond kiváló francia philosophus a francia philosophiáról. Bouillier (*Dictionnaire des sciences phil.*) ép a mi kérdésünket veti föl: Mily általános vonások különböztetik meg a francia philosophiát a modern Európa philosophiái közt, milyen a sajátos arca, mely külön szellem élteti? A következőket sorolja föl: Biztos s megingathatatlan hit az ész tekintélyébe s souverainitásába. A tapasztalatra való támaszkodás, az ismerttől az ismeretlenhez való haladás. Az úgynevezett pszichologiai módszer. Az előadásban való világosság. A spiritualismus (559—564. l.). E vonásoknak egy része azonban nem igaz, másik része nem francia. Az ész tekintélyébe s erejébe vetett hit nem francia, hanem görög vonás s mellőzve néhány szélső álláspontot, az egész európai philosophia öröksége. A tapasztalatra annyira nem támasz-

kodik a francia szellem, ha eredeti hajlandóságát, mintegy ősi vonását tekintjük, hogy majdnem az ellenkezőt találjuk benne. A tapasztalatból ki nem indulni, elvégre lehetetlen; de a francia nem szereti a tapasztalat végét bevárni, gyorsan készen van valamely rendszerrel, schemával, constructióval, mely a tapasztalat munkáját megrövidíti s összefoglalja. De ez egyszersmind a tényeken valamely rendszer kedvéért elkövetett erőszakot jelentheti és a francia philosophiában sokszor jelenti is. A francia szellem inkább construáló, formulázó, matematizáló, mint Descartes mutatja, kiben a francziasság legtisztábban jelentkezik. A mit szerzőnk pszichologiai módszernek nevez, egyetemes valami, épenséggel nem francia s Locke sokkal pszichologiaibb, mint Descartes vagy Condillac; a spiritualismus pedig ép oly kevésbé francia, mint a hogy a francia nem spiritualista, különben néhány igen fényes nevet ki kellene törölni a francia szellem történetéből. Ezek mind vagy a néplélek tulajdonságai (formulázó hajlam, világos előadás), vagy nemzetközi vonásai az európai gondolkodásnak. A kérdés az, hogy az európai nemzetek producáltak-e valamely sajátos tartalmat a philosophiában, mely nem görög, keresztyén vagy egyéni forrásokból, hanem a nemzet szellemi életéből eredt, ennek mintegy elvont, eszményi kifejezése. Tudjuk, hogy tisztán nemzeti philosophia csak egyszer volt és lehetett, kezdetben, az első, mert első volt és mert egységes, önálló nemzeti culturára támaszkodott. De ez nem zárja ki, hogy egyes vonásai a nemzeti culturáknak philosophiájokban is kidomborodnak.

Nem hiszem, hogy e kérdésre ma kielégítő feleletet lehetne adni. A cultura igazi története se leíró, még kevésbé oknyomozó, egyrészt a pszichologia, másrészt a philosophia mélyébe lenyúló részében nem haladt annyira, hogy a jelenségeket pontosan constataálhatnók, alkotó részeikre bonthatnók s okaikból fölépíthetnók. Inkább csak hozzávetések gyanánt adom a következőket.

Nem tévedhetünk nagyot, ha a nemzeti szellemek vonásait főképp «representative» férfiaiiban keressük. Ilyeneknek tekintem az olasz Giordano Brunót, a francia Descartes-ot, az angol Hume-ot s a német Kantot. Mindegyike ezeknek korának befolyása alatt áll, a történeti s philosophiai helyzethez kénytelen alkalmazkodni, de nemzetének egy kiváló vonását is phi-

losophiai eszmélkedésben érvényesíti. Az olasz Brunóban látom a természethez való benső költői vonzódás képviselőjét, mely a görög szellemből származott, de jellemző örökség gyanánt szállt az olaszokra, kik a művészetben is a görögök egyenes örökösei, tradícióiknak folytatói. Bruno a leggörögőbb modern philosophus, a költői, művészi pantheismus újkori megalkotója; szenvedélyes hangját magyarázza a keresztyén világgyűlölő szellem ellen támadt heves reactio, de a természet szerepét s istenítése az olasz szellem szülése. Az olasz szellem ma is elfogulatlanabb, természetesebb magatartású a természettel szemben, a tudományban, az életben, az erkölcsben. Nem véletlen, hogy Galilei a modern természettudománynak egyik legnagyobb alakja. Bruno s Galilei kortársak voltak, Brunót 1600-ban égették el a máglyán, a mikor Galilei a paduai egyetemen a matematikát tanította, hogy 33 évvel később ő is a szent inquisitio körmei közé kerüljön. Bruno s Galilei mintegy rehabilitálják a természetet a keresztyénség támadásaival szemben, az egyik a positiv tudomány, a másik a philosophia terén; ez az az adomány, a melyet az olasz szellem hoz a modern culturának, az az olasz szellem, mely a középkor dúlásai közt is egyenesebb összeköttetésben maradt az antik szellemmel. Egész Európában a barbár szellemet kellett műveltté nemesíteni; Olaszországot csak inkább meg kellett védeni a barbár szellem ellen.

Descartes philosophiájában két nevezetes mozzanatot látok, melyet a francia nemzeti szellemnek tulajdonítok. Az első, hogy az emberi elme autonomiáját, függetlenségét mondja ki; a második pedig, hogy kimondja. A francia iugi impatiens, nem tűri a rabigát, a politikában is levetette, a gondolkodás terén pedig még sokkal előbb szabadult meg tőle. Tudom s előbb is kifejtettem, hogy a modern szellemi szabadság nem tiszta francia termék, de nem tartom véletlennek, hogy ép francia ember tette az egész emberi gondolkodás abstract s mégis élő elvévé. Ma is úgy áll a dolog, hogy francia földön él az ember legszabadabban, ott valósult meg a modern társadalmi s emberi eszmény legtisztábban. Még kevésbbé tartom esetlegesnek, hogy a francia szellem találta meg ennek az elvnek első világtörténeti formuláját. A gondolkodás logikai rendjében és átlátszóságában a francia irodalom es nyelv szelleme örököse az antik szellemnek, ezért nem győzi türelmesen,

bevárni a tapasztalat végét (Aristotelesben is egyik jellemző vonás), már sokkal előbb kész a schema, a formula, de ez adja meg e formuláknak erejüket. A modern culturának legtöbb jelszava francia földön termett. A formula, a rendszer, a *forma* a francia szellem egyik tartalmi vonása, ép úgy, mint szabadságszeretete. A XVIII. században is a francia szellem terjeszti a világosságot, ott formulázzák az összes modern elveket, ott készül az első nagy encyclopædia, mint rendszerezése a pozitív s philosophiai tudásnak. A francia élet, a francia társadalom, de még a francia városok is ennek a formalismusnak, rendnek, rendszerességnek bélyegét hordják. Ezt a szellemet fejezi ki philosophiájok is összes kiváló képviselőiben, még azokban is, kik mint Taine, a német philosophia iskoláján mentek keresztül.

Az angol szellem gyakorlati érzéke egyike a legszembe-tünőbb módon nyilatkozó nemzet vonásoknak. Szeme, esze, akarata mintegy közvetlenül a valóságra irányul, hogy lássa, megértse, meghódítsa. Akár Bacont is tekinthetném az angol szellem képviselőjének, ki a tapasztalati tudás föltételeit fejtegeti s kimondja: a tudás hatalom. De Baconban csak ez a pozitív oldala az angol szellemnek nyilatkozik, ez is mintegy csirában, elegendő kifejtés nélkül, inkább mint ötletes kifejezés. Hogy miképen idegenkedik az angol szelleme a metaphysikától, azaz a tudást összefoglaló formuláktól, milyen kevéssé érdeklődik az iránt a tudás iránt, melynek nem közvetlen gyakorlati a célja, azt a legmélyebb angol elme bizonyítja, Hume Dávid, kinek skepsise a philosophiai fejlődés ez irányának legmagasabb pontja. Ha bővebb fejtegetéseket kerülve, az angol szellem ismeretes tulajdonságait «gyakorlati szellem» neve alatt szabad összefoglalni, akkor mondhatjuk, hogy ennek philosophiai kifejezésével ajándékozta meg az európai philosophiát. E gyakorlati szellem, mely az élet részleges föladatainak megoldására részleges szabályokkal éri be, nyilvánul az angol életben, alkotmányban, jogban; a gyakorlati szellemhez közel álló tudományok fejlődtek ki leginkább Angliában; s ennek a gyakorlati szellemnek felel meg a philosophiában a tapasztalat elvének legfőbb elv gyanánt tétele, melynek logikáját is Angliában dolgozták ki legelőször és legbővebben.

A német Kant a német intensiv belső életnek, a lélek belsejébe való türelmes elmélyedésnek legfőbb képviselője a

philosophiában. Nem követünk el erőszakot a tényeken, ha a német mystikusokat, Luthert, Leibnitzot és Kantot azonegy nemzeti szellem különböző tartalmú, de rokon képviselőinek tekintjük. Kantban is volt bizonyos mysticismus, melynek élete egyik korszakában műveiben is kifejezést adott. Ez a belső élet, ez a lélek mélységeiben való elmerülés szüli egyszer a mysticismust, máskor a lelkiismeret nagy vallási reakcióját, majd a phantasticus monadológiát, végre az emberi elme legbensőbb alkatának vizsgálatát, az idealismust, a phænomenalismust, mely a világot tűnékeny jelenségnek mondja s a kategorikus imperativust. A német irodalomban is a legnémetebb mozgalom a romanticismus, keveréke a philosophiának s költészetnek, a subjectivismus szeszélyes terméke, mely idegenkedik minden szabálytól, külső zabolától, a valóságtól is, és csak a belsőnek változatos hullámzásait tekinti egyedüli törvénynek. Ennek a magába mélyedésnek legphilosophiaibb és legnémetebb képviselője Kant, kiben megvan a népleleknek is számos vonása; a türelmes gond, mely mindennek a végére jár; a hűség, mely bármi is következik belőle, ragaszkodik az elvhez s nem retten vissza legparadoxabb folyományaitól. E nemzeti szellem sajátossága az eszményi világban való otthonosság; a mélységes lelkesedés, mely ily magában merült emberekben lassú, de tartós lánggal ég. A német szellem megtartotta ezeket a sajátosságokat a cultura változó állapotai között; ma is benső és formátlan, merész és paradox az elméletben és kevésbé járatos a világ dolgaiban. Különben s egyebekben talán legkevésbé egységes. Mert a hol a belsőnek ösztönzései adják a legfőbb törvényt, ott az emberek, irányok s pártok könnyebben elkülönülnek és elszigetelődnek. Mindene a németnek sok és változatos, helyesírása és tájnyelve, ruházata és konyhája, néptörzse és állama, politikai és társadalmi pártja, vallási, művészeti és philosophiai iránya. De e különbségnek egyik főforrása az az elkülönülés, mely a magába mélyedésnek egyik szükséges következménye. Ez ajándékozta meg az európai philosophiát azzal az idealismussal, melyet Leibnitz, Kant és Hegel különböző irányokká fejlesztettek.

Két fő eredményét látom ez elmélkedésnek, melynek hosszadalmasságáért talán bocsánatot szerez az írónak az a körülmény, hogy e problémával, ebből a szempontból, még nem foglalkoztak. Az első az, hogy különbséget találtunk a

néplélek s a nemzeti szellem között; amaz inkább anthropologiai, ez kulturai kategoria. A néplélek döntő tényező a nemzeti szellem alakulásában, a mely visszahat a néplélekre, de lassan, alig észrevehetően, mert hosszú időközökön át. A néplélek a nép sajátása; a nemzeti szellem terméke az egyetemes kulturai fejlődésnek, mely számos tényező közreműködéséből alakul. A második az, hogy mind a néplélek mind a nemzeti szellem még a philosophiában is érvényesül. Amaz formai tulajdonságokat ad neki, emez tartalmi gondolatokat. De tartalmat csak az a nemzeti szellem adhat a philosophiának, mely maga is gazdag fejlődésű. S ez a tartalom nem valami különlegesség, mely a nemzeti szellemeket egymástól s az egyetemestől elszigeteli. Az a nemzeti szellem erős és termékeny, mely a maga nemében teljest és tökéletest bír létrehozni, mely az emberi elmének valamely szükséges mozzanatát közérvényes módon tudja kidomborítani. Végso eszménye az emberi elmének a philosophia, a mindennemű tudás betetőzése és egysége. Se egy ember, se egy korszak, se egy nemzet nem végezheti ezt a különben is végére járhatatlan munkát. A munka szét van osztva a nemzetek között, melyek belső fejlődésök törvényét követve, egy-egy részét elvégzik. A mi készen van, közbirtok, melynek alapján állva, újabb, fölsőbb rendű munka kezdődhetik. A philosophia a belső élettel együtt fejlődik; a philosophia először — élet és csak azután gondolat. Az emberiség pedig nemzetekre szakadva éli az életet s azért csak nemzetekre szakadva gondolhatja gondolatait. Így épül, csodálkozó szemeink előtt, ezer kéz által bámulatos prædestinált harmoniában rakva, az igazságnak ég felé törő tornya.

ALEXANDER BERNÁT.

ELŐÍTÉLET ÉS FÖLVILÁGOSÚLTSAÉG.

Beszély.

Első közlemény.

I. FEJEZET. — MNESTEO VÁRA.

•Egy szép vidék szemlélése közben gyakran hajlandók vagyunk azt hinni, hogy annak egyedüli célja: a szemlélőben nemes, emelkedett érzelmeket ébresztetni. —

Staël asszony.

Puerto de Santa Mariában van egy régi vár, mely jelenleg a Medinaceli hercegek birtoka, s a melyet építőjéről, Mnesteo pún fejedelemről, Mnesteo várának neveztek el. Idővel római, majd ismét mór uralom alá jutott; míg végre 1264-ben Bölcs Alfonz kerítette hatalmába, a mire a neki megjelent szent Szűz ösztönözte. E jelenés emlékére adta a bölcs és jámbor király e helynek mostani szent nevét, mi által a pogány Mnesteo név lassanként feledésbe merült.

Ha egyik-másik olvasónkat talán érdekelné a vár belsejének megtekintése: szívesen szolgálunk cicerone gyanánt, sőt egyúttal a vár lakóival is megismertetjük.

De érzem, ha igazságos akarok lenni, hogy semmi olyas szomorú és borzalmas leírással sem szórakoztathatom az olvasót, mint a minőkkel Radcliff Anna angol író nő regényeiben találkozunk, és a melyek olvasásánál — mint Custine mondja — remegni szeret a képzelet. Sőt ellenkezőleg, a mindennapi élet legegyszerűbb, legaprólékosabb, hogy úgy mondjam, légközőrségesebb részleteit kell megfigyelnünk, ha az

igazsághoz híven, a jelenlegi állapotában akarjuk rajzolni a várat, ezt a holt, megkövesült óriást, ezt az erős, hatalmas csontvázát, pún lábakkal, római törzsszel, mór fejfel és spanyol karokkal, mely, mint Puertonak ősnemesi, négy mezejű címere emelkedik egy magaslaton, a Guadalete folyam torkolatánál, a melynek partján hatalmas védőjének oltalma alatt a kis hely mindinkább terjeszkedett, mindinkább emelkedett, mint a sarjadék nő az anyafa árnyékában.

A kapun belepve, az úgy nevezett vártérre jutunk, a honnét néhány lépcső vezet föl egy kisebb, köralakú térre, a hol — az épületnek épen a közepén — a templom emelkedik. Ez egy tágas boltozatból áll, a melynek tetejét hatalmas oszlopok tartják, s a mely a hátsó részén levő egyetlen nagy ablakon át, a belső udvarból nyeri minden világosságát. Hogy mi volt eredeti rendeltetése e tágas helyiségnek, vajon vámhivatal, vagy börze, mecset vagy árúcsarnok volt-e eredetileg — nem sikerült kifürkésznünk. Jelenleg fölékesítve, az isteni tiszteletnek szolgál folszentelt helyéül, a hova nagy buzgósággal gyűlnek össze a város lakói.

A templom előtti tér jobb oldaláról meredek lépcső visz föl a magasba, a hol — a templom fölött — egy kövekkel kirakott térségen, az úgynevezett «fegyvertér»-en találjuk magunkat, mely név még a régi, harcziás időknek maradványa. E kis tér körül vannak azok az épületek, a melyek egykor fegyverkamrák s a várurak lakásai voltak, most pedig kisebb családi lakásokul szolgálnak.

A legjobb lakás a várkapláné; a másikat a sekrestyés, a harmadikat egy iskolamester, a legkisebbet, legszegényesebbet pedig egy öreg özvegyasszony bírja; mindnyájan igazi mintaképei a békeszerető embereknek. Így lett a hatalmas tornyok egyikéből oratorium, a másiból konyha, a harmadikból galambház, s a negyedikből egy kis virágos kert. Hogyan illenék tehát e békés környezetbe egy vad mórnek — a ki hóna alatt hordozza levágott fejét — vagy egy szörnyű keresztyén lovagnak az alakja, a kinek arczvértje alól ijesztő halálfej szemgödrei bámulnak felénk? Hogyan hallanánk vad fenyegetést, vagy szívetrázó sóhajtást e tornyok boltozata és lépcsői alatt, a hol oly békességesen függnek a kolbászok és a paprikakoszorúk; a hol oly szerelmesen turbékolnak a galambok; a hol virágok virúlnak a torony párkányzatán, a mely nekik mintegy támasz-

tékül szolgál, s miattok dárdákról, nyilakról és puskákról megfeledkezett; a hol oly ájtatos imák hangzanak s oly vidáman hallatszík a konyhából a mozsár szaggatott csengése? . . . Nem, nem; itt nincsenek rossz szellemek, nincs rémkép és borzadás; elıjlesztették őket az imádság, a derült napfény, az élet és a lélek bekéje, a virágillat és a tiszta lelkiismeret.

Ha a káplán lakásából, mely a fegyverterttől jobbra esik, az ablakon kitekintünk, egy udvart látunk magunk elıtt, mely háborús idıkben temetőül szolgálhatott, most pedig egy kis zöldseges kertté van átalakítva. A kert közepén egy pusztá, négyszögletes torony áll ör gyanánt, a melyben az ott eltemetett vitez keresztyenek és harcziás mörök csontjai vannak földhalmazva. A mi az ott található római csontokat illeti, azok nagyon meg lehetnek elégedve sorsukkal, meggondolva, hogy a föld az annyszor ismételt könyörgést: legyen könnyű a föld hamvainak! — meghallgatva, annyira könnyűve vált fölöttük, hogy végre egészen födetlenül maradtak.

A várnak jelenlegi tiszteletreméltó lakosai illedelmesen megkértek a szerteszt heverő csontokat, hogy ne áhítozzanak az ő repájokra, retkökre, petrezselymőkre és egyéb zöldsegeikre, hanem húzzák meg magokat barátságos egyetértéssel abban a négyszögü toronyban, a mely tanúja volt hősi tetteiknek. És a csontok vonakodás nélkül engedtek az illedelmes fölszólításnak, és most itt vannak egy rakásban, a nélkül, hogy valaki háborgatná őket, kiveve azt az egy pár tengeri nyulat, a melyek vidáman és bekében eldegélnek, játszanak és szaporodnak az ő gyászos árnyekokban.

Élénk képzeletre van tehát szükségünk — a mi pedig csak történetíróknak és régiségkutatóknak a kiváltsága — hogy a napfénynek és virágillatnak, békének és nyugalomnak, szelíd házi állatoknak és jó szomszédoknak ezt a tanyáját hősi múltjának, régi dicsőségének teljes ünnepies színezetében visszavarúszoljuk.

A harczi kürtök és trombiták elhaló hangjával az őket kísérő visszhang is örökre elnémúlt, mintha nem akarná magát megalázni, hogy most a kakasokkal, ez érthető, de iskolázatlan hangú énekesekkel versenyezzen; vagy hogy a szárnyaikkal is szinte csevegő fecskék fecsegését, — vagy a galamboknak, e komoly, hű és udvarias szerelmeseknek tompa, egyhangú turbekolását — vagy a kevés zenei érzékkel bíró ludaknak

levegő- és fülhasgató gágogását, — vagy végre a könnyű vérű kanárinak vidám trilláit utánozza.

De van egy hely, a hol megszűnik a mosoly, a hol a lélek ünnepélyes hangulattal eltelve magasabb régiókba emelkedik: ez a lapos tető a magas tornyokon, a melyek vénségökben és elhagyatottságokban is oly büszkén, oly egyenesen és oly méltóságosan emelkednek a magasba, mint mikor az egész környéken uralkodtak, az egész környéket védelmezték.

A látvány, mely a torony tetejéről előttünk föltárul: föl-emel, csodálatra ragad, sőt, ha szabad úgy mondanunk, megvakít bennünket szépségével. Mily fénylő itt a légkör, a tenger és az égboltozat; mily szép itt minden, mily nagyszerű a mérhetetlen tájék, mely előttünk elnyúlik és a melynek nézésében elfárad a szem, míg eljut a látás határáig.

A déli oldalon egész föntségében és pompájában terül el a tenger, mely ezüstös habfodrokat és hatalmas hullámokat küld a balról belé ömlő Guadalete fogadására. Épen szemközt fekszik Cadiz, melynek körvonalai a két mérföldnyi távolság ellenére is tisztán kivehetők, mintegy odarajzolva a láthatár fénylő légkörébe.

Balra zöld mezők és legelők közt egyenesen húzódik az országút, a melyet követve szemünkkel, mintegy két mérföldnyi távolságban észre vesszük a gyönyörű Puerto Real-t, a honnét az országúttal tovább kanyarodva, San Fernando városába jutunk, a hol már apró mocsarakba vész a tengeröböl, mindenütt nagy mennyiségben hagyva hátra a csillámló fehér sót, a mely egész hegyeket alkot. A messzeségben, tágas rónán Chiclana terül el egy zászló gyanánt kimagasló rommal, mely hajdan Szent Anna kápolnája volt; még távolabb pedig Medina emelkedik egy hegyháton, mintegy örködve a körülötte elterülő zöld mezők és a rajtok legelő nyájak fölött.

Jobb felé fordítva tekintetünket, szőlőhegyek és gyümölcsös kertek között látjuk elnyúlni lassú emelkedésben az országutat, mely később gazdag búzaföldek közt húzódik tovább, San Lucar de Barrameda városáig.

Éjszakra, vagyis a tengerrel épen ellenkező irányban, fehérlik a jerez-i út, mely — mintha sietne valahova — egyenes vonalban szeli át a mezőséget, azután jobbra kanyarodik, hogy elkerülje a magas dombokat, melyek a legkitűnőbb kőbányákat rejtik magokban, századok óta szolgáltatva az ember-

nek építő anyagot templomokhoz és lakóházakhoz; végre megkerülve a Donna Blanca kastélyának romjait, eltűnik a hegyek között.

Ezt a kastélyt, melynek nyoma is alig maradt fenn, Böles Alfonz építtette egy magaslaton, mely a folyamon uralkodott; de a folyam egyszer csak elillant, hűtlen lett régi medréhez, mint egy szökevény a zászlajához. Fölmentetvén ekkép a kastély a föltötte való örökös gondjai alól, egészen magára hagyatva, végre megúnta a semmittevést és összeomlott, mint egy paraszt kunyhó, költői neve ellenére, a melylyel a hagyomány fölruházta, azon esküvel is erősített hit alapján, hogy ez a magányos, elhagyatott kastély volt az, a hova Don Pedro női hűségéről megfélemedező nejét, Donna Blancát elzáratta.

De ha jobban szemügyre vesszük — esetleg látszóval is fölfegyverkezve — az előttünk elterülő térséget: csakhamar egy egészen modern és, mint széltriben hangoztatják, igen érdekes dolgot vesszünk észre — a vasutat; de mily kisszerű ez, mily nyomorúságos! Ha azután más felé fordítva szemünket, azt a régi várat szemléljük, mely letűnt korok tanújaként még mindig oly erősen és oly szilárdan áll; vagy szemléljük Cadiz és Puerto Real százados templomait, melyek oly nyugodtan, oly rendületlenül állottak, míg föltöttek a viharok, viszályok, háborúk és évszázadok elvonultak... és ezeket összehasonlítjuk azzal a nagyszerű modern alkotmánynyal: nem szabadúlhatunk attól a gondolattól, hogy minél messzebb távozik az ember Istenétől, annál nyomorúságosabbak, annál mulékonyabbak és változandóbbak nem csak eszméi, hanem művei is.

Éjszakra a Ronda-hegység szegélyzi látkörünket, mely lábánál San Cristobal városával, fejével pedig a fellegekkel érintkezik.

Ez a látvány valóban nagyszerű és elragadó. Oly leplezetlenül, oly teljesen föltárja előttünk a vidék minden szépségét, mint egy őszinte ember a kedelyvilágát. Ez a nyíltság szinte segítségére van szemünknek, mely, miután végig tekintett a környéken, Istennek e szép alkotásán, önkénytelenül is a még szebb ég felé emelkedik telve hálával és csodálkozással, és a hála már magában szeretet, a csodálkozás pedig hódolati adó a teremtmény iránt.

De térjünk vissza — vigyázva, hogy meg ne botoljunk — a régi szű-ette lépcsőkön a fegyvertérre, a világ legbékésebb

fegyverterére, mely a legszembeszökőbb anachronismus ellenére megőrizte nevét, kézzel fogható bizonyosságú a szokás és hagyomány hatalmának.

A lépcsőtől jobbra van a sekrestyés lakása, mely valamennyi közt a legrosszabb, mivel az udvarról nyeri világosságát. Itt emelkedik a nem igen magas torony, a melynek bádog turbánját virágkoszorúval ékesíté föl a sekrestyés unokahúga.

Ugyancsak a fegyvertéren, és pedig annak baloldalán lakik egy özvegyasszony, a tyúkudvarnak és a galambháztoronynak úrnője, annak a nyugodt, egykedvű toronynak, mely nem alázza meg magát, hogy a karvalyoktól üldözött galamboknak védelmére keljen, mint egykor védelmezte a fejedelmeket a királyok, s a vezéreket a vezérek ellenében.

Ettől jobbra van a káplán lakása, mely a legjobb valamennyi között és a melynek kiegészítő része a szép nyolcz szögletű torony, mely jelenleg oratorium gyanánt szolgál, a hol a «Békesség szent szüze» önti a béke és megnyugvás malsztját a szenvedők lelkébe.

Szemközt ismét egy másik lakás, a hol az iskolamester, Don José Mentor, lakik derék feleségének, Donna Escolasticának, és angyali jószágú nővérének, Donna Liberatának a társaságában.

Nem akarjuk az olvasót valamennyi lakás leírásával fárasztani, mert valószínű, hogy nem érdeklődik annyira, mint mi, e régi kastely iránt: de az utolsót, az iskolamester lakását, egész pontosan kell rajzolnom, mivel ez volt a színhelye az elbeszélendő történet legnagyobb részének.

Ha végig mentünk a derült, nyugodt külsejű fegyvertéren, a melyen marczona hadfiak helyett, mint már említettük, szép és szelíd galambok sétálgatnak, öntelt hiúsággal forgatva jobbra-balra kis fejcskéjüket, hogy csillámló tollazatukat minél szebb fényben láttathassák — egy előszoba-fele kis folyosóra jutunk, a melyből balra nyílik egy ajtó abba a kis szobába, melynek egyetlen ablaka a fegyvertérre néz, és a melyben Donna Liberata lakik.

Ugyancsak erről a folyosóról jutunk a barátságos családi szobába, melynek tágas erkélyéről kényelmesen végig tekinthetjük a halpiacot, a vámbázatot, a kikötőt és a hatalmas folyamot, míg végre kellemesen megnyughatik szemünk az átellenes partnak örökzöld csalitosán. A terem igen csinosan és otthonia-

san van bútorozva; a padló gyékénynyel, a mahagoni karosszékek pedig szép fehér vászonnal — mintegy álarcczal — vannak borítva, a mely alatt Bucefalus valamelyik kortársának a szőre rejtőzik; de bele fáradva már az elnyomatás nehéz állapotába, itt is, ott is erővel ki akar bujni börtönéből.

Az előtérben minden legkisebb díszítés nélkül, puritán egyszerűségében áll egy asztal, s rajta egy kristályoktól csillogó mahagoni-állvány, melyben a szent Szűznek szép képe látható. A falon pedig egy régi festmény függ, mely nem művészi értékénél fogva érdemi meg figyelmünket, hanem mivel a családnak ősidőktől fogva pártfogóját, legmélyebb tiszteletök és legőszintébb áhítatuk tárgyát: Szent Kajetánt ábrázolja.

Ez alatt a festmény alatt egy másik, homorú kép tűnik szemünkbe, a melyen fekete alapon egy fehér és kék övvel ellátott mázolóssal VII. Ferdinánd alakja van megörökítve, és a melyet a függetlenségi harcok idejében akaszthatott gazdája a mostani helyére.

A teremből balra nyílik a házaspár hálósobája, a melynek ablaka a már említett erkélyre szolgál. Nincs benne semmi figyelemre méltó, kivéve azt a régi, törekeny íróasztalt, a melynek hátsó, keskeny párkányán egy pár könyv és egy feszület látható. Az íróasztal fölött pedig ismét egy másik képe függ Szent Kajetánnak.

A hálósobából egy kis folyosó vezet a hatalmas négyszögű toronyba, mely most konyha gyanánt szolgál. Ugyanerről a folyosóról nyílik egy másik ajtó a család ebédlőjébe.

Ebben a most leírt lakásban élt sok-sok idő óta az iskolamester családjával. És most, miután ismerjük a lakást részletesen, ismerkedjünk meg közelebbről annak lakóival, a kik itt a púnok, rómaiak, mórok és a böles király harczosai után következtek; vagyis ismerkedjünk meg a verebekkel és galambokkal, a melyek a sasok és kányák elhagyott fészket hatalmukba kerítették.

Könnyen föltehető, hogy ha a békeszövetség tagjai tudomást nyertek volna arról az átváltozásról, a melyen a leírt kastély a béke előnyére keresztül ment: valószínűleg ezt a szelidített oroszánt, ezt a fonó Herkulest, ezt az asszony-ruhába öltözött Achillest, ezt az elaltatott sárkányt választották volna gyűléseik és tanácskozásaik helyéül; annyi bizonyos, hogy azon

a fegyvertéren a lakosok teljes jóváhagyásával félretehettek volna mindenféle fegyvert — Amor nyilait is ide értve.

II. FEJEZET. — HÁROM ISTENFÉLŐ LÉLEK.

«Boldogok a lelki szegények.»

Szent Lukács ev.

«Igaz az, hogy más a nagyság az Isten és más az emberek szemében.»

Dumas Sándor.

Don José Mentor, mint már említettük, iskolamester volt. A rohamosan haladó kor bizony a nyakára nőtt a szegény Don Josénak; a gymnasiumok, az ingyenes és Lancaster-rendszerű iskolák, századunknak e világító fénysugarai, mint egykor Apollo Niobe gyermekeit, minden tanítványát elrabolták. De Don José nem csüggedett; elégedelt tovább békés kastélyában, csendes házi tűzhelyénél feleségével és nővérével, békében és Isten kegyelmében, s mind a hárman oly rendületlen bizalommal Szent Kajetán iránt, hogy a balsors egyiknek az álmából sem rabolt el soha egy negyedórát.

D. José szerény életjáradékból élt, a melyhez egy düledező ház eladása útján jutott. Ez az életjáradék naponként egy pesetából állott; és ezt a csekélységet is — gyermekes előre nem látással — csupán saját személyére biztosította, nem is gondolva arra, hogy felesége és testvére emberi számítás szerint öt túlélik. E mellett volt némi mellékes jövedelme is; ilyen volt például, hogy karjánál fogva misére vezetgetett egy idegen vak asszonyt, a mely szolgálataért három cuartot kapott; a másik volt, hogy olvasni, írni tanított néhány tanulni vágyó falusi leányzót, a kik vezetése mellett annyira vitték, hogy erkölcstelen regényeket olvashattak és félretéve a tít és egyéb tennivalójokat, rongyos harisnyákat viselhettek. Nézze csak lányom, szokta volt mondani Don José jó hosszúra nőtt tanítványainak, a kik épen nagy igyekezettel rajzolták az előttök fekvő papirosra a szarkalábat — látja azokat a gerendákat? egészen úgy menjenek a sorok, egyenesen, mintha ki volnának mérve.

Don José — valljuk meg az igazat, hiszen a szerelem nem tesz vakká irányában — rút volt; oly rút, hogy rútsága

első pillanatra szemébe tűnt akárkinek. Orra rendkívül nagy és vastag volt, s arcának egész hosszát igénybe vette, hogy békében élhessen tőzsomszédjaival, a szájjal és homlokkal. Nem kevésbé hosszúak voltak fülei és vastagok ajkai, melyek közül az alsó, mint a ház eresze, melyen alá csüngött. Apró szemei jóságos kifejezéssel, de — mivel nagyot hallott — egyúttal némi meglepetéssel és kíváncsisággal pislogtak ki a húsos szemhéjak alól; fölöttük hatalmas szemöldök ívei nyugodtak, a melyek tekintélyes alakjoknál fogva egy Jupiter-főre odaillettek volna, de a mi jó Don Josénk arcán épen nem voltak helyökön, s olyanféle benyomást tettek a szemlélőre, mint Szent Ambrus kezében a karabély. Teste magas volt, de az évek súlya alatt szánalmasan meggörcbült; egyik válla igen magasan, a másik igen alacsonyan nyugodott, mintha csak azt akarták volna kézzel foghatóan bebizonyítani, hogy semmi sem egyenlő a világon — tulajdonképen ebben áll minden eredetiség — még egy ugyanazon embernek a vállalai sem.

De az bizonyos, hogy ha Don José úgy nagy héten, vagy Úr napján a század elején készült fekete frakkját fölvette s mellét neki düllesztve végig lépegetett hosszú lábaival a fegyvertéren: ilyenkor felesége és testvére, kik minden lépését figyelemmel kísérték ablakukból, nem tartóztathattak vissza egy-egy önelégült mosolyt, mely annyit látszott jelenteni: nos, próbálja ezt valaki utána csinálni!

Donna Liberata a rútságban is, meg a süketségben is osztozkodott testvérével, csakhogy kisebb mértékben; de mint nő, nem volt annyira nehezkes gondolkodású, gyorsabban fölfogta és megértette, a mit vele közölni akartak, vagy a mit ő maga tudni szeretett volna. Fürge, jó kedvű és tevékeny volt mindig, sürgött-forgott, tett-vett, segített mindenütt, s a háztartáshoz is szerzett valamit varrogatásával. Soh'se ment férjhez, mert alkalom nem kínálkozott, de meg ő sem kereste az alkalmat soha.

Donna Escolastica egy kissé elhízott, és igen békés természetű asszony volt, epe nélkül, mint azok a mihaszna galambok, melyek naphosszat a fegyvertéren sétálgatnak; nem volt oly föltűnően rút, de sokkal ügyefogyottabb, mint sógornője.

Ez a három, egymáshoz annyira hasonló személy, boldog egyetértésben élt a szegénység közepett, soha nem keserítették meg kenyeröket egyetlen panaszszal, sem életöket búslako-

dással; és abban a sanyarú helyzetben, a melybe lassanként jutottak, senki sem látott oly víg kedélyű és jó indulatú embereket, mivel a vidámságot és nyugodt kedélyt a tiszta lelkiismeret és a szűz, szilárd hit adják, a mi pedig a szívben gazdagok és szellemben szegények kiváltsága. — Ez az irígylésre méltó lélekállapot, ez a föltétlen bizalom és megnyugvás Istenben: ez szüli a szelidséget, ez űzi el az aggasztó gondokat, a túlságos érzékenységet és a keserűséget az emberek és a világ folyása iránt. És mindenek fölött ez teremti azt a jótekonny egykedvűséget, azt az összhangot, mely mintegy önmagától keletkezik az ilyen emberek lelkében, betakarva azt védő árnyékával, a nélkül, hogy ők magok is sejténék, hogy lelköknek ezt a nyugalomát saját lelki derékségöknek köszönhetik és hogy az «isten-felő lélek» tréfás jelző, a melylyel oly hamar kész a világ nevetéssé tenni a vallásos embereket, semmi egyebet nem jelent, mint hogy ők már eljutottak a keresztyénségnek azon pontjára, a hova minden valódi keresztyénnek törekedni kell. Jól mondja Dumas: «más a nagyság az Isten, és más az emberek szemében». Egy cseppet sem csodálkozhatunk tehát azon, hogy az tőlünk leírt egyének minden derékségök és jó tulajdonságaik mellett is oly alárendelt szerepet játszottak a társadalomban, egyrészt állásuknál, szegénységöknel és visszataszító külsejöknel fogva, másrészt, s különösen pedig éppen erényeik miatt, a melyeket megvet, kigúnyol a világ, ez a hatalmas úr, a ki eltaszítja magától teremtojét, számkivetve őt a templomokba és könyvekbe, a mi még nem volna olyan nagy baj, de itt sem nyugszik meg, hanem gúny tárgyává teszi azokat is, a kik Isten szent nevét kiszabadítják a theologiai művek börtönéből. Az istentagadó emberek, a kik e világhoz tartoznak, úgy tekintenek le képzelt magasságukból az erényre, mint a tenger felszínén szökdecslő delfinek a gyöngyre, a mely biztosan nyugszik a vizek mélységében.

Don Josénak ez az epe nélküli, jóságos egykedvűsége annyira ismeretes volt a környéken, hogy földie, a kikben különben is nagy fogékonyság van a tréfa és a humor iránt, a következő történetket találták ki Don José élethű jellemzésére.

Don José — így szól a történet — egy napon oly pillanatban lépett be házába, midőn legkevesebbé várták, s íme! a szobában találja meglepett feleségét szeretőjével. Mit tesz a sertett férj? . . . Megragadja vetélytársát s fölkapva kiviszi őt

házából, ki egészen a falu végén levő Victoria-térre, ott leteszi a földre, és kemény hangon így szól hozzá: «Ez az első találkozásért! De azt előre is megmondom önnek, hogy ha még egyszer a feleségemnél találom, akkor olyan igaz, a mint Jósé a nevem és a mint örök üdvösségemet remélem, hogy elviszem addig a!» és e szónál egy kis korcsmára mutatott, a mely még egy negyedóránnyira lehetett a Victoria-tértől. Ezzel megfordult és azzal a büszke öntudattal ballagott haza felé, hogy fényes elégtételt vett becsületének megsértőjén. A rossz nyelvek azt is hozzá teszik, hogy a kalandhős vállainak egyenetlen volta ebből az időből származik.

De hogy szokás szerint az elején kezdjük történetünket, vissza kell mennünk az 1823. évhez, a midőn is a kastély lakóival együtt már ugyanabban az állapotban volt, mint a hogyan mi ismerjük az eddigi leírásból. Vannak emberek, a kiknek nem volt ifjúságuk; viszont vannak olyanok, a kik nem csak lélekben de némileg testben is egész életökön keresztül ifjak maradnak; ifjak, barázdás arczczal, meg-megújítva a párisi divattól, bebalzsamozva különféle kenőcsökkel és mintegy eczetbe téve életadó titkos eszenciák segítségével; az ilyen embereknél se a tagok nem érzik az évek nyomasztó súlyát, se az ész nem érzi az évek érlelő hatását. És a mint amazok nélkülözik a tavasz üdeségét és kellemes illatát: úgy nélkülözik ezek az ősz érettségét.

Mint már említettük, a balszöglet tornya konyha gyanánt szolgált az ex-iskolamester családjának. Az említett év egyik nyári estéjén a legnagyobb igyekezettel törte Donna Liberata a kenyérbelet, fokhagymát, sőt és paradicsom-almát a gáspachóhoz. Ha nem lett volna is egy kicsit süket, a mély figyelem, a melyet munkájára fordított, és az erőteljes mozsár-ütések amúgy is elégségesek lettek volna arra, hogy egészen elszakítsák a külvilágtól. Milyen nagy lehetett tehát rémülete midőn hirtelen, mintha az égből pottyant volna, egy idegen ember állt vele szemközt a konyhában. Donna Liberata szemöldökei, melyek testvéreihez hasonlóan azzal a különös tulajdonsággal bírtak, hogy igen könnyen fölhúzódtak egy hegyes szögbe — ezuttal magok után rántották a szempillákat is, mi által apró, fekete szemei szokatlanul nyitva maradtak; szemét követte szája is, kezét pedig a benne tartott mozsártörővel együtt fölemelve feledé ijedteben.

Egy tolvaj ebben a kastélyban, a hol nincsen mit rabolni — csodálatosabb és megfoghatatlanabb tünemény volt előtte, mint akár egy rég meghalt mórnak vagy egy rómainak a megjelenése.

Pedig a hivatlan vendég alakja sehogy sem igazolta ezt a nagy rémületet. Körülbelöl húsz éves ifjú volt; ruházata egy rövid zekéből és egy kopottas nadrágból állott, a mit méltóképen egészített ki egy mélyen a szemére húzott ellenzős sapka. A fiatal, gyöngé szakál, a mely néhány nap óta megkímélve maradt a borotvától, annak a gymnazista arcznak némi férfias árnyékot kölcsönzött. Az ifju középtermetű volt, előkelő tartással; és a mint látszott, hajlékony teste nem érezhette magát valami otthoniasan a rajta levő ruhában, mert folyvást oly idegenszerűen és türelmetlenül mozgolódott benne; hasonlóan a kígyóhoz, a mely szintén oly nehezen várja, hogy kibújhason kopott, megviselt bőréből, midőn érzi már alatta az újat, amannál szebbet, fényesebbet.

— U . . . ram ! . . . tagolá ijedten Donna Liberata, testvérének a neve sem jutván eszébe hamarjában, hogy neki kiáltott volna.

— Asszonyom ! — mondá az idegen — engem veszélybe dönt kiáltozásával. Kegyetlen poroszlók üldöznek; ennek a düledező falnak a hasadékaiba kapaszkodva másztam föl azzal a szándékkal, hogy nyitott ablakon belépek, s azzal a reménnyel, hogy itt benn nemes keblű embereket találok, a kik oltalmokba fogadják a zsarnokság áldozatát.

Donna Liberata, a ki süketsége mellett az ilyféle kalandos dolgokban teljesen járatlan volt, s hozzá a nagy ijedtségben fejét is elvesztette, remegve válaszolt :

— Uram ! a szent Szűzre, mi szegény emberek vagyunk ; a bátyámnak bezárták az iskoláját, még én sem kaptam meg a heti keresményemet. Semmim sincs, csak egy olvasóm és egy ezüst szelenczém ; ha ezeket kívánja . . . és a szegény Donna Liberata mély fájdalommal, remegő kézzel nyúlt zsebébe a mondott tárgyak után.

A jövevény mindjárt észrevette, hogy a megrémült nő nagyot hall és azért nem értette őt meg ; közelebb lépett tehát hozzá s jó hangosan mondá :

— Én nem vagyok tolvaj !

— Nem ? — válaszolá Donna Liberata némileg meg-

nyugodva s belső meglelégedéssel eresztve vissza zsebébe a kezében tartott olvasót és ezüst szelenczét — de hát akkor miért mászik így későn, s az ablakon át egy idegen lakásba?

— Mert egy zsarnok hatalom üldöz, hogy foglyúl ejtsen — felelé erős hangon a jövevény.

Donna Liberata szemöldökei, melyek már-már visszatértek rendes helyökre, e szavak hallatára ismét egyszerre fölhuzódtak.

— Mit? önt el akarják fogni? Jézus Mária! — kiáltott föl megijedve — ez az ember gyilkolt! tevő hozzá magában! ha mukkanok . . . végem van! Uram Istenem, könyörülj rajtam!

Az ismeretlen azonnal sejtette, mi foroghat a megrémült nő gondolatában, s azért sietett hozzátenni:

— Nem követtem el semmi bűnt; politikai menekült vagyok.

Ezt a szót, mely az irodalom nyelvén menekültet, szökevényt jelent, s a melyet a törvény különösen azokra alkalmaz, a kik kivonják magokat a katonai szolgálat alól, a nép préfúlo alakban fogadta el, s olyan egyéneket ért rajta, a kik szökéssel menekültek a sorozás elől. S ebben az értelemben a préfúlo mindig részvétre és szájalomra talál.

— Préfúlo? . . . szegény! — mondá a jó Donna Liberata, ismét rendes helyökre bocsátva szemöldökeit. — No de legyen nyugodt — folytatá jóakarattal — mi nem fogjuk önt följelenteni. De most megyek hírt adni Pepenek és Escolasticának, hogy meg ne ijedjenek.

Donna Liberata eltávozott, azokkal az apró, gyors lépésekkel, melyek nála oly megszokottak voltak, nyitva hagyván mind az ablakot, a hol a menekült bemászott, mind pedig az ajtót, melyen ő kiment; oly nagy volt most már bizalma a jövevény iránt, a mily nagy volt rémülete, midőn először megpillantotta.

Don José, a ki süketsége következtében egy kicsit bizalmatlan és zsémbes természetű volt, (noha mindegyik tulajdonságot ártalmatlan mennyiségben bírta,) nem volt olyan gyorsan hajlandó, mint nővére, egy szökevényt rejtegetni, sem mindjárt hitelt adni szavának, hogy ő csakugyan a sorozás elől menekült volna.

— Eh, mit, prófúgo! — morogta durva, mély hangon — hiszen most nincs is sorozás! Igen, lehet, hogy prófúgo, valami

fegyintézetből. Nagyon zavaros, lázadó idöket élünk; ilyenkor szokták a csavargók elkövetni legfurfangosabb gonoszságait. Minek engedted be?

— Kért is bizony tölem engedelmet! — válaszolá Donna Liberata. — De nézd csak, José, nincs rossz képe és még oly fiatal, csaknem egészen gyerek.

— Szép gyerek, a ki éjjel falakon mászkál és idegen házakba tolakodik! Abból semmi sem lesz! jó lesz, ha elhordja magát . . . vagy hívom az örséget.

— Ember! hova menjen, ha zárva már a kastély, és a sekrestyést kellene fölkeltenünk, hogy nyissa ki a kaput! . . . jegyzé meg Donna Escolastica.

— Menjen arra, a merre jött; én nem akarok magamnak bajt szerezni a hatósággal, sem a francziákkal nem akarok veszekedni, jóllehet ezek nem olyan istentelenek, mint azok az átkozott Napoleonisták.

— Pepe, nem ismerlek; hogy lehetsz olyan kegyetlen?! — válaszolá nővére — föl csak fölmászott valahogyan a kiálló köveken és hasadékokon, de le nem mehet.

Míg Don José szokott kényelemmel vitatta a dolgot feleségével és nővérével, a menekült — megunva a várakozást — megindult ugyanazon úton, a melyen távozni látta Donna Liberátát és hirtelen s egész otthoniassággal odaállított a meglepett atyafiakhoz.

Don José, fölrántva jupiteri szemöldökét, méltóságosan emelkedett föl helyéről, mi közben a bal vállát is a szokottnál magasabbra irányozta.

De a ki előtte állott, nem az az ember volt, a ki megijedjen Don José szemöldökétől, mert a bátorság és a franczia otthoniasság egyesüléséből körülbelöl olyan alak jönne létre, mint a ki vele szemben állott. A jövevény levevén otromba sapkáját, félre tolta a büszke, szép homlokra omló fekete fürtöket; száját mosolyra nyitva, látni engedé csillogó fogsorát s házi gazdája felé fordulva, nyájasan így szólt:

— Ön tehát Don José . . . mit tudom ki? fivére annak a mit tudom kicsoda úrnőnek, a kit én legnagyobb sajnálatomra oly nagyon megijesztettem?

— Don José Mentor, szolgálatára! — válaszolá Donna Escolastica — nem értette a kérdést, mert egy kicsit nagyot hall.

— Mentor? — kiálta a jövevény hahotázva — tehát ilyen-

formán önök a Kalypsói ennek a barlangnak, s én épen jókor jövök, mint Telemach.

— Mit mond? — kérdezte Don José feleségét.

— Hogy Telemachnak hívják — válaszolá az.

— Nem mondtam én azt — vágott közbe a jövevény, még jobban hahotázva — az én nevem Leopoldo Ardaz! . . . Ah, tevé hozzá homlokára ütve — az első, a mit Ramon a szívemre kötött, hogy nevemet el ne áruljam.

— Soh'se aggódjék e miatt — jegyzé meg Don José — mert olyasmi nem jön ki a szájamból soha, a mi önnek, vagy akárkinek is ártalmára lehetne, még ha maga Barrabás volna is testestül-lelkestül. Egyebiránt . . . nem is hallottam.

Növére, a ki sokat tartott arra, hogy jobb hallása van, mint a bátyjának, közelebb lépve hozzá, kiabálás nélkül monda a fülébe: Don Deopolvo Ardaz.

Az idegen újra elkezdett nevetni, s mivel a nevetés amúgy is ragadós, különösen az ilyen békés természetű embereknél, egymásután mindnyájan hahotára fakadtak.

— De térjünk a dologra — monda egy kis szünet után Don Jose — bocsánat a kérdésért, kicsoda ön, Ardaz úr? Mit cselekedett és miért bujdosik?

— Ki vagyok? — felelé ez — szabad ember! Mit tettem? védelmeztem a szabadságot! Miért bujdosom? mert újra közeledik az az idő (és itt énekelni kezdett), midőn nyáron sütötték az embert, mint a pecsenyét.

— Nagy ég! egy madridi nacionalista! — kiáltott föl Don José, megrémülve.

— Jézus! egy szabadságszédelgő! — dörmögé reszketve Donna Escolastica.

— Szűz anyám! egy fölkelő! — monda fájdalommal Donna Liberata.

— Úgy látom — monda Leopoldo, a ki csakhamar észrevette határozott hangon tett nyilatkozatának hatását — úgy látom, hogy önök kétségben vannak személyem iránt; de majd mindjárt megnyugtatom önöket. Adjanak csak tollat, tintát, azonnal írni fogok valakinek, a ki kezeskedik értem, és ön, Mentor úr, lesz szíves elvinni a levelet.

— Még én vigyem a levelét, ejzel tíz órakor, s talán a pokolbeli ördögökhöz! Épen azon gondolkoztam! — mormogá Don José, mialatt vendége az írással volt elfoglalva.

Miután bepecsételte a levelet, így szólt Don Joséhoz: — Nemde ismeri a kormányzót?

— Don Juan de Sotó-t? már hogy ne ismerném!

— Menjen tehát lakására, keresse meg hadsegédét, Valverde-t, s annak tulajdon kezébe adja ezt a levelet.

— A kormányzó hadsegédének! — kiáltá Don José — ez még veszélybe dönti magát, s hozzá majd minket is bajba kever, töprenkedék magában; majd hangosan folytató: — Már későn van, uram!

— Nem tesz semmit, menjen csak!

— És már a kapu is be van zárva.

— Hát nyitassa ki!

— Micsoda makacs fejű egy legényke ez! és hogy érti a parancsolást! mintha egyebet sem tett volna! — mormogá Don José.

— Pepe — biztató nővére — tedd meg neki; látszik rajta, hogy finom ember.

— Finom, vagy dúrva, az már egyre megy, hogy ha valami gonosztevő.

— De, ember, ha ő hozzád fordul, csak nem hagyod őt a faképnél! — vágott közbe felesége — tedd meg, a mit mond, könyörületből; ő tudni fogja, hogy mit lehet és mit nem; hiszen olyan csinos fiatal ember!

— Nézze meg az ember! ez ugyan szép ajánlás egy hadi tanácsban! S ha még módjával kérne! . . . mormogá Don José és csoszogva ment kifelé nővére után, a ki neki az olaj-lámpával világított.

III. FEJEZET. — FÖLVILÁGOSULTSÁG ÉS SZOLGALELKÜSÉG.

«Az utcák és terek telve voltak hűs éves törvényhozókkal, a kik Krisztust igen öregnek találták, s a kik őt helyettesíteni és az emberiség igazgatásának terhét vállalkra venni óhajtották.»

Sandeau Gy.

«Nem a szenvedésben, hanem a szenvedés okában áll a vértanúság.»

Szent atyák.

Alig mult el egy negyedóra, midőn gyors léptek hangzottak a fegyvertér felől és nem sokára belépett az a személy,

a kihez a level czímezve volt, s a ki egyenesen a jövevényhez rohant s nyakába borulva kiáltá:

— Leopoldo! Leopoldo! Te itt, és elrejtve! Mily örütség, vagy mily szerencsétlenség ez?

Donna Escolastica és Donna Liberata, nem akarván terhökre lenni jelenlétökkel, eltávoztak és egy lámpával Pepe elé mentek, hogy neki a lépcsőn följövet világítsanak.

Mikor egyedül maradtak, a következő fölvilágosítást adta Leopoldo barátjának:

— Midőn ezredem a királyi csapatokkal egyesült, a tiszt karból mi hárman, mindnyájan exaltádók, megszöktünk. Szerencsésen eljutottunk Gibraltárba, a hol az angolok, mint hősoket fogadtak bennünket; itt átöltözve, ál-útjegyekkel ellátva néhány gyanús külsejű útitárs kíséretében Cadiz felé hajóztunk; de egy ágyúnaszád elfogott és ide hurczolt bennünket. Mivel ez, szerencsére éjjel történt, elrejthettem magamat egy vitorla redői közé, mely összegöngyölgetve a hajószobában feküdt. A többieket partra szállították, én pedig egész napon át rejtekhelyemen maradtam; de az éj beálltával elejöttem és kilétemet fölfedeztem a két matróznak, a kik örökül a hajón maradtak. Ezek titokban, nagy óvatossággal partra szállítottak s én már a haltéren voltam, midőn hallám, hogy a vámház felől utánam kiabálnak. Világos volt ugyan előttem, hogy ez csak azért történik, hogy meggyőződjenek, vajon nem viszek-e magammal csempészettárúkat: mégis okosabbnak véltem, nem tenni ki magamat semmiféle vizsgálatnak, s azért oda sem ügyelve, folytattam útam. Ekkor hallám, hogy többen is szaladnak utánam, hogy elfogjanak; hogy szándékukat el ne érjék, én is elkezdtem futni gözerővel. Nem tudván, hova meneküljek: ennek a kastélynak a tornyát pillantottam meg nyitott és világított ablakával, mely mintha csak biztatott volna: csak előre! — Még gymnasiumi éveinkből tudod, hogy kitűnő tornász vagyok; a falrepedésekbe és a kiálló kövekbe kapaszkodva, fölmásztam a nyitott ablakhoz, a melyen bebújva, szemben találtam magamat a kastély egyik szüzével, a kinek ellenzős sapkám árnyeka alatt (a mit ő bizonyosan arczvértnek nézett) úgy tűnhettem föl, mint valami Örjögő Roland, vagy valami hitehagyott Barbarossa. És ezzel — vege a történetnek.

— És mihez fogjunk most? — kérdé Valverde tehetetlenül.

— Először is lélegzetet veszünk, hogy meg ne fulladjunk — válaszolá Leopoldo, megzavarhatatlan egykedvűséggel. — Annyira áthatottak-e már jelenlegi környezetednek zsarnoki eszméi és elvei, hogy damokleszi kard gyanánt fejem fölött látod már függni a hóhérkötelet?

— Megszökni zászlajától, elfogatni egy megerősített helyen, álruhában, hamis útlevéllel, minden külső jelével egy kémnek . . . mondá barátja fájdalmasan — és te mindezt oly közömbösen, oly dévaj egykedvűséggel veszed?

— Mit csináljak tehát? — válaszolá Leopoldo — azt akarod, hogy elkezdjek pathetizálni? Nem, a pathos nekem mindig antipathikus volt. Legyen az ember szabad és őszinte; s a nemes és szabad szellemű ember sohasem tagadja meg jellemet, és ha elítélnék, akkor is dalolva megyek a bitófához.

És Leopoldo, a kinek igen szep hangja volt, dalolni kezdett:

«Hadd támadjon ellenem ezerszer
A bíróság és a szolgál-had,
Küldjön százezer halált fejemre,
Hadd legyek hát én az áldozat! . . .»

— Nem kell félned százezer haláltól, sőt egytől sem — vágott közbe Valverde mosolyogva — nem arról van itt szó. A fő dolog az, hogy valamely aljas cselekedetnek még a gyanuja sem férjen hozzád, hogy a fényes név, melyet viselsz, törvényszeki iratokban ne szerepeljen; magadra nézve pedig, hogy fogságot és egyéb kellemetlenséget ne kelljen szenvedned; egyelőre pedig jó rejtekhelyről kell gondoskodnod.

— Nincs semmi ellenvetésem, fölteve, hogy nem fog sokkal tartani, mert ez ódon kastély, ez a vén gyermek és hozzá hasonló lakosai engem képesek volnának rövid idő alatt hülyévé változtatni. És ha rövidesen nem találsz módot, hogy én ebből a várból tisztességesen, a kapun menekülhessek: úgy menekülök arra, a merre jöttem, az ablakon keresztül, ha mindjárt útközben jobbról a te fekete bajszerű vasgyűrű Sotóddal, balról pedig a vörös bajszerű Angoulème herczeggel, ezzel a formátlan, kiaszott liliom-virággal kellene is találkoznom.

— Csodálatos — válaszolá Valverde — mennyire bízol te jó szerencsédben, barátaid hűségében, a kiket oly alaptalanul vádolsz zsarnokságról. De épen a ti vakmerőségtetek, a mely-

lyel mindenütt fölléptek, az beszél legékesebben mi mellettünk. — Nem látogatlak meg oly gyakran, mint szeretném, hogy gyanút ne keltsek; de rajta leszek, hogy biztosan és tisztességesen kiszabadítsalak jelenlegi fogságodból. Addig is ígérd meg, hogy türelemmel vársz és nem fogsz semmi ostobaságot elkövetni.

— Mindenekelőtt gondoskodjál, kedves Pyladesem, egy öltözékről, mert ez az egyenruha úgy szorítja és nyomja a testemet, mint valami teknős békának a kagylója. De meg különben is szeretném meghódítani ezt a torony-matrónát, a mely oly gögösen emelkedik ki a többiek közül, s ily módon talán sikerülne beléoltanom egy-két szabadelvű eszmét az egyenlőségről.

Valverde megígérte, hogy kérését teljesíteni fogja, és miután a házbelleket hallgatásra figyelmeztette, eltávozott.

Míg a két barát egymással beszélgetett, addig az asszonyok a lehető legjobb rendbe hozták azt a kis szobát, mely nekik ebédlőül szolgált. A káplántól egy tábori ágyat kértek, a melyre nem épen finom, de hóféhér és levendulától illatozó ágynéműt terítettek. Ezenkívül friss tojásból és a gazpachóból, a melynek készítésében Donna Liberata oly váratlanul megzavartatott, szerény vacsorát is készítettek vendégek számára, a ki az egy napi böjtölés után oly jó étvágygyal költé el az ételeket, a mint azt egy húsz éves fiatal embertől csak várni lehet; nemsokára azután a boldogok álmát aludta.

— Don Deopolvo, szólt hozzá másnap Donna Escolastica, a ki mint asszony kíváncsi volt, s jó szívűségénél fogva egy-szersmind érdeklődött is a fiatal ember sorsa iránt — van önnek édes anyja?

Ez pedig felelé:

— Apám, anyám, nagyanyám, nagybátyám, testvéreim, sógoraim és unokatestvéreim; és — tevé hozzá enyelegve — vigyázzon, hogy az egész atyafiság a nyakára ne jöjjön.

— És talán a hadseregnél van az ön atyja? — folytatá kérdezősködését Donna Escolastica.

— Ott van; pater Nyugalomnak a testőre, Köszvény hadvezérnek a felsőbb parancsolatára.

— No, ha nincs egyéb harapni valója, mint a mit ez a pater ad neki, úgy bátran besorozhatja gyomrát az éhezők tár-

saságába — mondá Don José elméskedve — a mi pedig soha sem fért össze a természetével.

— Vannak saját, független jövedelmei és így nem szorult arra, hogy idegen erszényekre áhítozzék; a kormánytól húzza a fizetését, onnan pedig bőven kerül az ország összeizzadt adójából.

— De hát miféle úr ő? — kérdé tovább a kíváncsi aszszony.

— Ő nem úr, hanem uraság és gróf és marquis.

— Ejha! Marquis! Az Isten sokáig éltesse! — mondá Donna Escolastica tiszteletteljesen, újból ismételvén a nagy újságot férjének és sógornőjének.

— Szent Cajetán is nagy családból való — mondá Donna Liberata — Tiene Gáspár grófnak a gyermeke volt. Fogadja, uram, szerencsekívánatomat!

— Nos, és mihez kell itt szerencsét kívánni? — kiálta Leopoldo türelmetlenül; azután fölugorva helyéről, heves kézmozdulatokkal kísérve elkezdé énekelni az akkor annyira kedvelt dalt, mely így kezdődik:

«Hejh! a gróf s a marquis is csak ember!»

— Mit mond? — kérdé Don José, oly tüzesen látván őt hadonázni.

— Hogy a gróf is, meg a marquis is csak ember — válaszolta felesége.

— Hát ugyan mi az Isten csodája volna! — kiálta Don José türelmetlenül.

Leopoldo e közben a csinos vers refrainjéhez jutott, a melyet szintén egész tűzzel énekelt:

«Föl, fegyverre, polgártársak!
Győzni, halni, harczra föl!»

Don José ez alatt türelmetlenül rázta a fejét. Leopoldo pedig folytatta:

«Harcz, halál-harcz a tyrannus ellen!»

— És ki az a tyrannus? — kérdezé Don José.

— Ez a Nero itt — válaszolá Leopoldo, arra a mázolásra mutatva, mely Ferdinand szép alakját lóháton ábrázolá.

— Ifjú úr, ne beszéljen így Spanyolország törvényes ki-

rályáról, midőn a mezőkön és városokban még azoknak a hű és nemes vitézeknek a vére gőzölög, a kik ő érte haltak meg; az ilyen beszéd arczába szökteti a vért minden igaz spanyolnak.

— Beszéde után ítélve, ön egy hét rétű szolgálélek — kiáltá indulatosan Leopoldo.

— És ön egy eszeveszett szabadelvű — válaszolá Don José.

— Nagy dicsőségnek tartom annak lenni, a mi vagyok — mondá Leopoldo.

— És én is nagy dicsőségnek tartom azt, a mi vagyok — viszonzá Don José.

— Hogy merészkedik ön — kiáltá az önérzet hangján Leopoldo — a szent szabadság egy vértanújának jelenlétében így nyilatkozni?

— Kétszeres ízetlenség, a mit ön itt összebeszél, ifjú uram.

— És ön csupa salamoni bölcseségtől áradozik; ön vagy bolond, vagy ostoba!

— Nagyon is eszemen vagyok, ifjú uracskám. De kérdem, ugyan hol és mikor avatták a szentek közé a zavargásoknak ezt a szent patronusát? Szentnek csak azt nevezhetjük, a mi valóban bírja a szentséget, a mi tökéletes és minden hibától ment; es az igazi spanyol nyelvben ezt a szót csakis istenes dolgokról használjuk, érti? S épen oly kevéssé nevezheti ön magát vértanúnak; hiszen a szent atyák mondják, hogy nem a szenvedés nagysága teszi a vértanúságot, hanem az ügy, a melyért szenvedünk.

— Ez már mégis csak túrhetetlen állapot — kiálta dühösen Leopoldo — ön tevő hozzá a szobából kifelé tartva, ön egy ostoba, egy fanatikus, egy elfogult, egy . . . egy . . . keleti gót.

— Ez valóban pompás! — kezdé Don José, midőn ellenfele már künn volt — még ő mondja nekem, hogy vakmerőség tölem bevallani, hogy királpárti vagyok; pedig ő fut, ő bujdosik, mivel ő nem az! Hallottatok ilyent?! Átkozott fattya!

— A szegény! — mondá Donna Liberata — hagyd őt, José, ne is felelj neki; ő eltévelyedett s az ilyenekkel nem bánnik úgy az ember, mint másokkal szokott.

— Nos, hát olyan nagyon kikeltem én ellene? — válaszolá Don José — nem tettem egyebet, csak feleltem neki; mert a hol beszélni kell, azt hiszem, nekem is van oly beszélő

tehetségem, mint akármelyik szabadelvűnek, s hangom is van hozzá, ha nem is oly éles, mint azoknak.

— De, José, — jegyzé meg felesége — gondold meg, hogy egy marquis gyermeke.

— Ha mindjárt herczegé volna is, kérdem, mi joggal nevez engem ostobának, fanatikusnak, sőt keleti gótnak?

— Mondd csak, Pepe, hát mit jelent az tulajdoképen?

— Tudom is én, mit jelent! De körülbelül elgondolom, hogy valami nyers, durva, középkori embert akar jelenteni. A manó vigye el ezeket a moderneket... szeleburdi bohócok! himpellérek!

Leopoldo, mint könnyen elgondolhatjuk, néhány nap múlva már kiállhatatlan unalmat érzett. Folyvást rossz kedvű és oly türelmetlen volt, hogy hosszú volna mindazon jeleneteket elbeszélni, a melyek közte és a kastély békés természetű lakói közt napirenden voltak, a kik mindnyájan majd meggondolatlan tréfáinak, majd türelmetlen kitöréseinek, majd pajkosságának vagy sértő gögjének áldozatai valának.

De ha könnyen eljárt is a szája Leopoldónak, nem volt rossz indulatú; ha vakmerő volt is mások irányában, de nem volt kesernyés; lenézésében, gúnyolódásában soha sem volt megvetés. S mivel ifjúsága, élénksége és alapjában jó szíve minden pillanatban keresztülszállamlottak a külső durva burkolaton, s mivel környezői annyira jók voltak: így történt, hogy a heves szóváltások ellenére is, nem csak, hogy érdeklődtek, de sőt őszinte vonzódást éreztek iránta. És így soha nem volt menekült nagyobb biztonságban, mint ő elvi ellenségeinél, a kikkel mindennap vitatkozott, a kiket gúnyolódásainak czéltáblájaúl használt egész szemtelenséggel, nemesak a gyöngédségnek, hanem a méltányosságnak is teljes hiányával.

Midőn egy alkalommal Donna Liberata kedvetlenül, kétségbeesett hangulatban látta Leopoldót, így szólt hozzá jó akarattal:

— Don Deopolvo, ajánlja magát Szent Cajetánnak, az isteni gondviselés szószólójának kegyeibe; az ilyféle ájtatosság persze nem tesz gazdaggá senkit, de legalább megment a szütkölködéstől. Tegyen csak egy fogadalmat, majd meglátja, Szent Cajetán kisegíti kellemetlen helyzetéből.

— Elment az esze önnek? — kérdé dühösen Leopoldo —

vagy azt hiszi, hogy én is olyan babonás rajongó vagyok, mint önök?

Leopoldo ez időben teljesen át volt hatva a vallástalanság kesernyés elveitől, a melyek könnyen karöltve járnak a szabadelvűséggel, a melyet egyenes lelkök igazságérzetével utasítottak el magoktól ez egyszerű vallásos emberek, a kiknek oly teljesen igazat adott az idő.

Ha szobájokba mentek, szeretett pártfogójoknak, Szent Cajetánnak a képét rendesen a fal felé fordúlva találták. Nézzék — mondá ilyenkor Leopoldo a pajkos tréfa mestere — Szent Cajetán hátat fordított önöknek. Csoda! valóban csoda! Gyorsan egy fogadalmi táblát örök emlékére annak, hogy a szentek nem szeretik, ha agyon rágják, mint önök teszik, és folyvást a szeme előtt alkalmatlankodnak.

Egy napon, nem tudván mit csináljon, a káplán oratoriumába ment, a ki épen hazulról eltávozott. A káplán időtöltésből festészettel is foglalkozott s akkor is épen egy befejezetlen kép volt az állványon, mely Szent Annát ábrázolá, a mint szűz Máriát oktatja. Alig, hogy észrevette Leopoldo a képet, minden megfontolás nélkül egy ecsetet fogott és a szentnek kezében levő nyitott könyv lapjára fekete festekkel ezeket a szavakat mázolta: «Az alkotmány törvénykönyve». Azután komolyan füttyörészve eltávozott és fölmászott egyik toronyra, a melynek mellvédjén hasra fekve, egykedvűen bámult le a tengeröbölre, nem is gondolva már a gonosz csínyre, a melyet néhány perczcel előbb elkövetett.

Midőn Don José feleségével és nővérével szokás szerint imádkozni kezdett a királyért, Leopoldo felbeszakítva ájtatosságukat, türelmetlenül kérdé:

— Mi közük önöknek a királyhoz? A király is csak olyan gyarló, bűnös ember, mint én, s hozzá még egy fajankó, épen olyan fajankó, mint a kik érette imádkoznak.

Ilyenkor a két nő, kezét összekulcsolva, megbotránkozva kiáltotta:

— Az Istenért! ne beszéljen így, még tréfából sem. Mert «add meg az Istennek, a mi az Istené és a császárnak a mi a császáré» — mondja az írás.

Don José pedig folytató:

— A király az Isten rendeléséből ül a trónon, s azért tisztelnünk kell. Érti, ifjú uracskám? Engedelmeskednünk kell

mindnyájunknak, ez alól nincs kivétel; s ezért van törvényes királyunk, a ki parancsoljon, s a kinek erre születésénél fogva joga van, a kinek ez már a véreben van. És ez többet ér, mint száz olyan kis pünkösdi király, a ki mind csak rombolni akar, s a kik ha tehetnék, szeretnének egy ajtót megnyitni, a hol minden rossz, minden szerencsétlenség a nyakunkra áramlanék.

— Legyek csak huszonöt éves — válaszolá izgatottan Leopoldo — s legyen akkor alkotmányunk, rögtön képviselővé választatom magamat, csupán azért, hogy önöknek és minden ilyen szolgalelkű bérencznek a száját betömessem.

— Azon nem kételkedem — válaszolá Don José — hogy ha önök a hatalom polczára juthatnának, hát így cselekednének. De az igazság száját nem tömhetik be soha, mert ha az nem beszélhet is emberi szájjal, annál hathatósabban beszél majd tettekkel. Érti, ifjú uram?

— Mikor szabadulhatok már ebből az elátkozott kastélyból — kiáltá Leopoldo, a mellette álló széket eltaszítva — ebből a bolond-várból, a középkori sötétség menedékházából, az együgyűség fő hadiszállásából, az aluszekonyság hajlékából, a status quo erősségéből!

CABALLERO F. után, spanyolból

PATTHY KÁROLY.

LETHE PARTJÁN.

Hatvan évnél többet éltem,
Sok betölt, mit nem reméltem,
Kevés abból, mire vágytam,
Most fekszem halálos ágyban.
Még egy nap, talán utolsó,
Aztán elfed a koporsó,
Aztán hamar elfelednek,
Én is mindent hadd feledjek !

Lethe vizét mintha innám,
Enyhe szender száll, borúl rám,
Világ képe elhalványúl
S mint a függöny ha aláhull,
Szinpad disze meg nem látszik,
Senki immár rajt' nem játszik,
Szív nem búsul, szív nem örvend :
Úgy vesz környül pusztaság, csend.
Nem hallok panaszzót, átkot,
Melyet elnyomott kiáltott ;
Ártatlannak siró jajját,
A gonosznak vad kacajját ;
Szegény, gazdag bős küzdelmét,
Ösvitájok durva nyelvét ;
Szeretők közt bús sohajtást,
Megsebezve folyton egymást,
Siralmát a megcsalottnak,
Néma vádját a halottnak ;

Lármáját a sok nyeglének,
 És a mely, mint selló-ének,
 Örvényt készít szívnek, észnek,
 Csalfa hangját tettetésnek.
 Nem látom rút érdek harcát,
 Szenvedélyek torzult arcát;
 Tettet a végzetből növe,
 Bünt, erényt egymásba szöve;
 Balga reményt, mely sikert vár,
 Küzdést, melynek kincs az oltár
 S hova hő vágyak vezetnek,
 Unalmát az élvezetnek;
 Hiuságot száz alakban,
 S mely, mint szent tűz, fel-fellobban,
 Buzgalmát nemes szíveknek,
 Áldozatját a hiveknek.

Mily édes mindent feledni,
 Elfáradva megpihenni!
 Nyugtomat hol feltalálom,
 Szállj reám, szállj, örök álom! . . .
 Mégis, mégis mit hallok? Neszt,
 Gyerme kimnek hangja ébreszt;
 Mégis, mégis, im, ott látom
 Újra egy-két hű barátom;
 Álom oszlik, keblem éled,
 Visszahív megint az élet,
 S fel-feltűnik hazám képe
 Hajnal- vagy alkony ködébe'.
 Vaj' melyik? Hogy' tudhatnám én,
 Régi rajtunk e kétes fény:
 Hányszor hittünk hajnalfénybe
 És süllyedtünk vészes éjbe,
 És kétségbe hányszor estünk
 S hajnallá vált borus estünk!
 Oh magyar! meg nem bűnhödted
 Még se multad, se jövődet,
 S jelen harcát a mint vívod,
 A Nemesist ki-kihívod.

Nem elég a hont szeretni,
 Tudni kell mit, mikor tenni
 Érte folyvást, nem hühóval,
 Hegyke tűzzel, léha szóval,
 De szilárdan és eszélylyel,
 Szembe szállva száz veszélylyel...
 Mért innál ábránd borából?
 Ébredj, ébredj mámorából
 Öntudatra, önérzetre:
 Ne bízd sorsod véletlenre!

GYULAI PÁL.

ALI BEI.

Ali bei, a hitnek hőse,
 Nyugszik édes lánykarok közt;
 Allah néki már a földön
 Kóistolót adott a mennyből.

Odaliszkok, arczra húrlik,
 Karcuságra gyors gazellák —
 Egy a bajsztát pödri játszva,
 Más a homlokát simítja,

Harmadik meg tamburint ver,
 S tánczol és dalol s kaczagva
 Csókot hint a hős kebelre,
 Melyben üdvök üdve lángol.

Ámde ím a trombiták künn
 Megharsannak, harczi zaj kél,
 Kard csörömpöl, puska durrog —
 «Halld urunk, a frank közelget!».

Csataménre szökken a hős,
S harezba száll, de álmodozva —
Mert úgy érzi, mintha most is
Lánykarok között pihenne.

S míg a frank fejet tuczatszám
Kaszabolja bős aczéllal:
Oly gyöngéden, oly szeliden
Mosolyog, mint egy szerelmes.

HEINE után, németből

VARGHA GYULA.

TANÁRAINK GÖRÖG FÖLDÖN.

Ugyan az a törekvés, mely a gymnasiális cursuson az úgynevezett görögépítő tanfolyamot létrehozta s annak szükségleteiről dícséretes buzgalommal gondoskodik, (mert hiszen «az új tanrendszer — mint a XX. miniszteri jelentés mondja — új irodalmi ágat is teremtett») szülte azt a nemes vállalatot is, mely abból állott, hogy harmincz magyar tanár részint a kormány, részint egyes szerzetesrendek anyagi támogatásával, részint teljesen saját anyagi áldozatai árán a múlt iskolai év végén egy négy hétig tartó útra kelt, hogy Görögország classikus földjét lássa, és a régi kor tiszteletre méltó emlékein lelkesülve, annál inkább tudjon lelkesedést kelteni a tanuló ifjúságban is. E görögországi tanulmányút létrejöhétését már az említett miniszteri jelentésnek következő passusa is biztosítani ígérkezett: «Hogy a görög nyelv helyett választható tanítást eredményében mennél biztosabbá tegyem, nemcsak könyvekről, szemléltető eszközökről gondoskodom, hanem gondoskodom arról is, hogy tanáraink képzettsége ez irányban is mennél inkább gyarapodjék». E célból rendezett a vallás- és közoktatásügyi miniszter a tavalyi iskolai nagy szünet alatt egy hat hétig tartó görög irodalmi és művelődéstörténeti tanfolyamot tanárok számára, melyben igen szép számmal vettek részt tanáraink. Maga a miniszter úr élénk érdeklődéssel kísérte a tanfolyam működését s a középiskolák referense, dr. Klamarik János, miniszteri tanácsos meg is jelent a tanfolyamon, hogy annak menetét megfigyelje. Ő volt az, a ki a tanfolyam hallgatóihoz ez alkalommal intézett szavaihoz azt is hozzátette, hogy: «mind ez még nem elég: önöknek el kell menni Görögországba, hogy mindezeket a dolgokat saját szemökkel láthassák». E szavak erős visszhangot keltettek a tanfolyam hallgatói közt, anynyival inkább, mert már ki is volt küldve köztük egy bizottság, hogy

egy görög- és olaszországi tanulmányút létrehozására módozatokat keressen. A vége az lett, hogy a tanfolyam folyamodványt adott be a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez ez ügyben, mely iránt a miniszter mindjárt kezdettől fogva oly áldozatra is kész érdeklődést és pártolást tanusított, hogy a tanulmányút már ez évben létrejöhetett. Minthogy azonban a miniszter egyelőre nem áldozhatott e célra többet 2400 frtnál (melylyel a vezetéssel megbízott egyetemi tanáron kívül még öt tanár kapott teljes vagy részleges útiköltséget), nagyban előmozdította az egész vállalat sikeres létesültét szerzetes rendeinknek áldozatkészsége; ugyanis a cistercita-, piarista- és benczésrend négy-négy, a jászói premontrai két, a csorna-premontrai rend egy tanárt küldött ki a tanulmányútra; továbbá a tiszántúli és a dunamelléki evangélikus református egyházkerület is képviselve volt egy-egy tanár személyében. Végre önkéntesek is csatlakoztak a társasághoz öten, úgy hogy összesen 30 főből állt a társaság, mely június 22-ikén a központi egyetem épületében összegyűlt, hogy dr. Pasteinertől, a tanulmányút vezetésével megbízott egyetemi tanártól a szükséges fölvilágosításokat megkapja. Megjelent ez összegyűvetelen dr. Klamarik János, miniszteri tanácsos is; lendületes beszédben üdvözölte az egybegyűlt philologusokat útjuk kezdetén és csak azt sajnálta, hogy ő is nem tarthat velök. Figyelmeztette őket a reájok váró földadra s kifejtette annak szükségét, miért kell ily közvetlen szemlélet útján gazdagítani, erősíteni ismereteiket. Régen a tudós — úgymond — elzárkózott könyvei közé és elidegenedett az élettől maga is, tudománya is. A nevelés-tudomány már belátta a szemléleti oktatás fontosságát. Mi még tovább megyünk egy lépéssel, midőn azon régi világ classikus szent földére lépünk, melynek minden részéhez oly fontos művelődéstörténeti, æsthetikai tanulságok fűződnek. Nem képzelhet philologust, a ki ily tanulságokat nem szerzett, valamint mosolyog az olyan geographuson, a ki szűk négy fal közt elmélkedik az éjszaki és déli égöv viszonyairól, melyeket személyesen soha sem ismert meg. Kilátásba helyezte továbbá, hogy az utat jövőre egy olaszországi út is követni fogja, majd a geographusoknak fog alkalom adatni, hogy Norvégiában és Egyiptomban szerezzenek tapasztalatokat. Sőt a történetírókra is rákerül a sor, mert nem szabad, hogy a magyar historikus hazája múltjának minden nevezetes emlékét ne ismerje.

E programhoz nevelésügyünknek kétségkívül minden híve csak szerencsét kívánhat, s most midőn a kezdet megtörtént, az első tanulmányút jó sikerrel véget ért, hogy a többiekre is utat

nyisson : a legmelegebben üdvözljük közoktatási kormányunkat ez üdvös tervéért, mely arra van hivatva, hogy a múltnak sok mulasztását pótolva, egy szebb jövőnek rakja le az alapját, s főkép hogy a tanári állást intellectuális és társadalmi szempontból is kellő színvonalra emelje.

* *

Június 23-án esti nyolcz órakor indult útjára a magyar tanárok csapata, a déli vasút pályaházából Trieszt felé, szíves búcsút véve őket kikísérő társaiktól, kik között dr. Klamarik, miniszteri tanácsos is megjelent. Másnap reggel érkezett meg a gyorsvonat Triesztbe, honnan két órai időzés után a Lloyd-társulatnak *Espero* nevű hajójára szállottunk, még pedig szakadó esőben. A hosszú utat Trieszttől Patrasig mintegy 60 órai hajózással tettük meg, melyet csak másnap éjjeli 11 órakor Brindisiban két óráig való horgonyzás és harmadnap délután Corfuban töltött három órai idő szakított meg. De a tenger oly varázserővel volt reánk, — bár eleinte nem kevesen sínylették a hatását — hogy e hosszú idő alatt sem tudtuk megúnni. Láttuk napfölkeltekor, láttuk verőfényes délben, esti szürkületkor és sötétlő éjszakában s igazat adtunk Homerosnak, ki oly változatos jelzőkkel illeti az örökké változó, isteni tengert. Szárazra út-közben csak Corfu szigetén tehettük lábunkat, hova 25-ikén délben értünk. Szívesen hitelt adtunk annak a régi föltevésnek, hogy valóban a homerosi Scheria, a phæakok földje, terül el szemünk előtt. Hogyne, mikor földrajzi adat is támogatja : ilyen a kis Pontikonisi szigete, melyet Odysseust az hazaszállító phæakok hajójának mond a fáma, mely hajót a haragvó Poseidon kővé változtatott. De a mythoson kívül a szigetnek a peloponnesosi háborúban való szereplése is éreztette velünk, hogy itt már görög földön vagyunk. Hajh, de a homerosi leírás milyen egészen más, mint a mit e város képe jelenleg mutat!

Homerosnak csak azt az állítását láttuk némileg igazolva, hogy :

«Nincs is nyílra meg tegezre a phæaknak gondja,
Csak árboczra, evezőre, repülő hajókra.»

Mint a hajdani phæakok készségesen haza szállították az utas embert, úgy a mostaniak is versenyeztek abban, hogy bennünket bárkájokon partra szállítsanak, sőt formaliter megostromolták az *Esperót* és dúlakodtak egymással, hogy embert, illetőleg «drachmát» (= frank) kapjanak. A szigeten töltött rövid időt némelyek a

város megtekintésére használták föl, mások kocsin a corkyrai földnyelv végéhez, Al Canonéhoz rándultak, honnan valamivel közelebb látták a magyar királynénak híres kastélyát, az Achilleiont, mely Gasturi fölött az erdős hegyoldalról kecsesen tekintet a kék tengersíkra s a szemközti Albania érdekes és változatos hegylánczaira. Dicsekedve említették e társaink, hogy fölfedezték a «phæakok útját», sőt Nausikaára emlékeztető szépségekkel is találkoztak. Más részünk magának a városnak mindennemű szatócsboltokkal szegélyezett keskeny utcásorait járta be a nagy hőségben. A sok érdekes látni valót csak a szagolni valók tömege múlta fölül. S a nagy hőségben egy pohár élvezhető vizet is bajos volt kapni: a kávéházak csak fekete kávéval vagy limonade-gazeuse-sel szolgáltak.

De csakhamar letelt kiszabott időnk s ismét hajóra szálltunk. Folytonosan a partok mentén hajózva, esti tíz óra tájban hajóztunk el az emlékezetes Ithaka mellett, hol szívesen kiszálltunk volna meg nézni az Odysseus háza táját, kivált ha remélhettük volna, hogy föltaláljuk.

Másnap hajnali négy órakor kötött ki hajónk Patrasnál, a Peloponnesos legnagyobb kikötő helyén s ezzel elértük a célba vett száraz földet. Azonnal megjelent hajónkon az osztrák-magyar követ-ség egyik tisztviselője, följárva szolgálatát, valamint a Cook czégnak embere, kinek föladata volt bennünket partra szállítani. Itt majdnem egy egész napot töltöttünk, hogy kipihenjük a hosszú tengeri út fáradalmait, a mi bizony ránk is fért, mert egész nap még a szoba is himbálózott velünk, annyira elszoktunk a szárazföldről. Voltakép azonban itt sem nyughattunk, hajtott bennünket a kíváncsiság, hogy a gyönyörű fekvésű parti várossal és népével közelebből megismerkedjünk. Bizony a remek fekvésű Patras utcái nem sokkal tisztábbak Corfu utcáinál. Csupa üzlet, csupa szatócsbolt: nyüzsgő, lármás sokaság tarka csoportjai hullámszerűen föl s alá. Szamarakon, öszvéreken, egész mozgó gyümölcs- és zöldség-, sőt rövidárú-kereskedések kóborolnak az utcákon s egyik túlkiabálja a másikat portékái föl sorolásában. Voltakép a boltok és műhelyek is az utcán vannak s a kávéházak egész nap telvék ácsorgó, iddogáló, kártyázó, üveges csibukból szíddogáló álmos publikummal, s az az ezerféle járulékból álló keleti szag is újra megütötte az orrunkat, melyet Corfuban élveztünk először, hogy el sem hagyja többé, míg haza nem indulunk.

A város egyáltalában nem dicsekedhetik nevezetes régiségekkel. Mindamellett láttunk egy érdekes régiséget: egy régi, római

korból való színház maradványait, melyek aránylag igen épen repräsentálják a régi, hegyoldalban épült görög színházat, nézőterével, orchestrájával és színpadával együtt; erről régiségtani könyveink még alig vettek tudomást. Voltak, a kik az erősségre is fölmentek, honnan igen szép a kilátás a patراسي öbölre: szemben Epirus kékes-ködös bérצלánczai merednek föl a sötét-kék habokból, balra éjszaknyugaton Kephallonia szigetének magas hegyei uralkodnak szárazon és vízen, sőt a kis Ithaka halványkék körvonalai is szemünkbe tűnnek. Voltak, a kik a város közelében szintén igen szép helyen fekvő «Achaia» német részvénytársaság pinczéit fedezték föl s ott kötötték meg újra az achajai szövetséget a pompás malvasiai nedvével. Némelyek iskolákat látogattak. Magam is bevetődtem egy katholikus népiskolába, azon hitben, hogy gymnasiumot látok. Rivelli, pápai kamarás, Zante és Kephallonia vicarius, fogadott, ki a földrengés által elpusztított Zante szigetéről menekült volt egy pár nappal előbb Patrasba, s szörnyű részleteket beszélt a zantei katastrópháról. Ő aztán elvezetett egy görög gymnasiumba, hol épen évfárá vizsgálatok voltak. Most vettem először jó hasznát annak, hogy a múlt évben az új-görög nyelv tanulásával foglalkoztam. Az igazgatóra és tanári testületre láthatólag igen kellemesen hatott, hogy görögül beszéltem velök; nyilván ritka eset volt ez eset nálók, mivelhogy a philologusok nagyobb részt csak az ó-görög nyelvet ismerik s erasmusi kiejtésökkel görög földön senki sem érti meg őket. A vizsgálaton épen Homeroszt olvasták, a XXII. éneket (Hektor halálát), olyan formán, hogy a fiú — új-görög kiejtéssel — olvasta az eredeti szöveget s kifejezésről kifejezésre új-görög nyelvre fordította, s a legnagyobb készséggel és ügyességgel adott számot mindenik homerosi kifejezés és szóalak értelméről. Mily becses pædagógiai eszköz van itt ezeknek az embereknek a kezében! A régi görög irodalom remekait magokénak vallják, olvassák — nem úgy, mint mi a mi régi irodalmi termékeinket — s tanulmány tárgyává teszik: rajtok tanulnak stílust, æsthetikát, poetikát stb. Valamint a régi görögök, kik szintén Homeroson tanultak meg jóformán mindent, mert annak már ősrégivé vált nyelve idegen nyelv tanulását is fölőlegessé tette számukra: úgy ezek is, bár idegen nyelvet is tanulnak (például latint, igaz hogy nem sokat), a legtöbb műveltségi elemet, a legtöbb képző erőt a régi görögök írataiból merítik. Kiaknázzák-e kellőkép, az kérdés, melyre ez alkalommal tett tapasztalataim alapján nem mernék felelni; de már az a körülmény, hogy a négy osztályú gymnasium harmadik osztályában az egész Homeroszt ismerik,

sőt Demosthenes olynthiai beszédeivel is foglalkoznak, azt mutatja, hogy irigylendő, kiváltságos helyzetöket ugyancsak fölhasználják és valamikor, ha állapotaik minden tekintetben javulnak, igazi műveltség tekintetében könnyen túlszárnyalhatják a latinos műveltségű nyugatot.

Délután négy órakor volt az indulás Pyrgosba, az Athén felől jövő vonattal, hol meghálva, másnap reggel Olympiába, e vonal végállomására vitt a vonat. Kedves, szép útunk volt a termékeny Peloponnesos keleti oldalán, többnyire a tenger partján vagy nem messze tőle. Üde vegetatio terült el mindenfelé: gazdag szőlőültetvények, a halványzöld olajfa, a sötétebb tölgy s a ciprus, mely alakjával, hosszú soraival a mi jegenyénkre emlékeztet, de színe a legsötétebb zöld, szinte fekete: nem hiába temetők fája ős időktől fogva. Egy-egy vizenyős völgyben egész oleander-rétek díszlenek s magasra hajtott vastag szárral hatalmas áloék szegélyezik a természettel megáldott szőlőültetvényeket. A hőség meglehetősen nagy volt ugyan, de azért elég kellemesen utaztunk a kedélyes, patriarchális görög vasútnak szellős coupéiben.

Pyrgos, hova esti nyolcz óra után érkeztünk, mintegy 10,000 lakossal bíró kisebb város, de a műveltségnek oly igényeivel, hogy esti sétánk alkalmával egy kivilágított fonsíkon a cseh bandákéval versenyző térzenében gyönyörködhattunk. Nem voltunk ennyire megelégedve az estebéddel, a mit a zsiradékúl használt olaj nem kifogástalan voltának és az e tájon igen honos kecskehús élvezetének kellett tulajdonítanunk. Bizony boldog volt, a kinek még egy kis honi szalámi volt a kofferjában! Ezenkívül egyedül a jó borban és jó törökös fekete kávéban lehetett vígasztalást találni.

Olympia egész más képet nyújt, mint az eddig látott tájak. A lombkoszorúzza hegyláncz, mely az Alpheios és Kladeos völgyét köríti, szeliden emelkedő magaslataival, maga az elég tekintélyes Alpheios folyó, mely a Tiszára emlékeztet, a szőlő és egyéb ültetvények, általában az élénk-zöld vegetatio, idyllikus, arkádiái képet varázsolnak szemünk elé, s ha nem értünk is egyet Lysiassal, ki Olympiát Görögország legszebb tájékának mondja, szívesen nyugszik meg szemünk a «felhőtlen ég» alatt halmaival hullámzó élénk-verőfényes vidéken. Sehol homéríbb kép.

«Ott kéken a Zeus-lakta domb;
Itt zölden a nyájas sziget;
Fölötte lomb, alatta lomb,
Árnyas berek, zengő liget, —

Hullám-mosott gazdag virány —
Fehér juhak s tulkok sereggel —

Csak a «mosolygó, síma tengerarcz» hiányzik . . .

A délelőttöt a Curtius- és társaitól napfényre hozott épületek romok, a délutánt az olympiai múzeum megtekintésére fordítottuk. Vezetőnk, dr. Pasteiner, Pausanias útleírásának fonalán tartott előadást az egyes épületekről, összehasonlítva a látható maradványokat az ő adataival. Pausanias adatai nélkülözhetetlenek, ha az olympiai szentélynek, a fallal körülvett Altisnak (= berek) topographiáját, az egyes épületek rendeltetését érteni akarjuk. Ezért ismerte el már Curtius, hogy Olympiára vonatkozó tudásunknak fő forrása Pausanias.

A romlásnak, pusztulásnak oly szomorú képét tárják elénk e szent romok, hogy első pillanatban mintegy várakozásunkban csalódva, csodálkozva kérdezzük magunktól: Ez volt hát a görög dicsőségnek csarnoka? ez a görögség legfényesebb gyülekező helye? legnevezetesebb ünnepeinek, férfiakat dicsőítő versenyeknek színtere? De ha aztán nyomról nyomra megfigyeljük a földrengéstől és Alarich gótjaitól porba döntött oszlopok arányait, s képzeletünkben fölállítjuk e földre terült hatalmas töredékeket: akkor büszke csarnokok emelkednek föl lelki szemünk előtt, megnépesül a tér s hallani véljük Pindaros győzelmi dalát s az ujjongó népsokaság riadalmát.

A nagy hőségben tett fárasztó körútunkért teljes mértékben megjutalmazott bennünket az, a mit délután, az olympiai múzeumnak egy magaslaton épült, csinos épületében láttunk. Itt vannak elhelyezve azok a szoborművek és épületdíszek, melyek az ásatások alkalmával napfényre kerültek. Itt van mindenekelőtt a híres, Praxiteles-féle Hermes, ki a gyermek Dionysost tartja kezében, parosi márványból. 1877-ben találták meg Hera templomában, a föld alá temetve. Hogy valóban Praxiteles Hermese, arról meggyőző Pausanias adata, ki a Heraionban látta és Praxiteles művének mondja. E Hermesnek megvan az a tulajdonsága, a mi a világra szóló nagy műremekeknek: megragadja lelkünket és magához emeli; szemléletében elmerülve, úgy vagyunk, mint Iphigenia mondja magáról, mikor az ifjúkorában csodált hősookról beszél:

«Úgy vonúltak ők,
Mintha Olympos tárúlt volna föl».

Itt láttuk Paionios remek Nikéjét, melynek gipsz-másolata a nemzeti múzeumban is megvan. Ezt a Nikét a Zeus-templom

keleti homlokzata előtt a messzeniek állították föl a spartaiakon nyert győzelmök emlékére. 1875-ben ásták ki s a legelső nevezetesebb lelet volt Olympiában. Itt van továbbá a Zeus-templom keleti és nyugati ormózatának hatalmas csoportozata: Oenomaos kocsiverse-nyével és a lapithák és kentaurok harcával. Csupa töredék darabok összeállítása, de oly ügyesen, hogy az egész csoportképről s az orom impozáns voltáról fogalmat ad. Rendkívül érdekesek ezeken kívül a Zeus-templom metop-reliefjei: Herakles tettei. Ezenkívül számos kisebb szobor, bronz-mű, terrakotta és épületdísz ékesíti e párját ritkító múzeumot. Igazán jól eső megnyugvással látjuk, hogy míg annyi remekművet széthordott Görögországból a tudós barbárság, úgy hogy a régi Görögország mintegy darabokra tépve Rómában, Nápolyban, Münchenben, Berlinben, Londonban található; addig az itt kiásott remekművek és emlékek itt vannak Olympiában, az őket megillető helyen. Helyesen történt a szerződés a görög és a német kormány közt 1874-ben, mely a napfényre jutandó műemlékeket Görögországnak biztosította. Érdekes az olympiai szerény vendéglő, mondhatnók: korcsma egyik helyiségében az a mestergerendát tartó faoszlop, melyen egymás alá vannak írva az ásatás vezetői, ily rendben: «1875—87: Curtius, Adler, Hirschfeld, Treu, Weil, Furtwängler, Purgold, Boetticher, Streichert, Steinbrecht, Bohn, Dörpfeld, Borrmann, Gräber, Gräf».

Este hat órakor hagytuk el Olympiát s tértünk vissza Pyrgosba éjjeli szállásra, hogy másnap reggel a vasúttal Athénbe induljunk. Patrasban, valószínűleg a Cook-czég nagyhatalmú dragománjának intézkedésére, egy jó órai időnk volt a dejeûner-re, aztán ismét vasútra ültünk, s a Peloponnesos éjszaki szélén, folyvást a Lepanto fölött, hegyoldalba vágott pályán haladva folytattuk utunkat, mely lépten-nyomon elragadó panorámákkal kínálkozott. Áthaladtunk a korinthosi csatorna 22 méter hosszú hídján s kíváncsian tekintettünk a 78 méter mélységbe, mely egész fenéig elénk tárta a még üres csatornát. Tíz nappal később, Mykenébe utaztunkkor már egybe vegyültek a két tengernek rokon árai ebben a páratlan tengeri sugárútban, melyre mint híres hazánkfiának, Türr tábornoknak nagy művére, egyúttal hazafias büszkeséggel is tekintettünk.

Áthaladva a csatornán, mely ezt a vidéket kulturális szempontból is rövid időn egészen át fogja alakítani, s Hellas földjére jutva, rendkívül érdekessé vált utunk; ugyanis a kis Kalamaki helységtől — melyet a magyar összehasonlító «nyelvészet» a kalamajkával vetett össze — egészen Megaráig mintegy 23 kilométernyi

uton át, folytonosan a meredek sziklapart oldalába vágott szédítő, keskeny ösvényen halad az a kedélyes kis vonat, melyre az állomásoknál menetközben is derűre-borúra ugrálnak föl az emberek, s mely elég gyorsan is halad és derekasan ráz. Ha kihajlunk a kocsiból, 30—50 méter magasból szinte függőleges irányban magunk alatt látjuk a csoda-szép æginai öböl vizét s elszorúlt szívvel gondolkunk rá, hogy egy kis kisiklás és menthetetlenül a mélységbe zuhanunk. Hiszen görög neve sem nagyon biztató e pályának: Kaki skalinak, gonosz lépcsőnek nevezte el a vasutat nem rég ismerő görög nép. E sziklákról dobta le az utasokat a monda Skironja, míg Theseus ötet is a mélységbe nem taszította. Itt már eltűnik a Peloponnesos áldott talaja, üde növényzete: sziklatömbök merednek a magasba, dombos, köves, meredek hegyoldal siet a tengernek, legföljebb itt-ott, lejtősebb helyeken tenyészik olajfa, s csak egy nagyobb tért tölt be egy alacsony fenyőliget, Poseidon berke, hol talán nemsokára látogatott fürdőhely leszen; de eltűnnek egyszermind a Peloponnesos patakjai is és csak kiszáradt vízmosások hasgatják a szomjú talajt.

Esti hét órakor megérkeztünk végre a várva-várt Athénbe. Mindjárt a vasútnál hivatalos és előzékeny fogadtatásban is részesültünk az osztrák-magyar consulat és a közoktatásügyi miniszter részéről; s egy, mintegy a gondviseléstől számunkra Athénben tartott lelkes magyar ember, Fodor István, a villamvilágítási vállalat igazgatója is ott várt bennünket, hogy aztán Athénben létünk alatt minden tőle telhetőt megtegyen a mi érdekünkben. Ő csakugyan mindnyájunk háláját kiérdemelte és őszinte szívvel kívántuk neki, hogy óhajta szerint mentül előbb sikerüljön a hazába visszatérnie, működésének itthon is megfelelő tért találnia.

Elhelyezkedtünk a Cook-czégtől kijelölt, fényesen berendezett (villanyos világítással is ellátott) Hôtel d'Angleterreben, az Alkotmány-téren, a királyi palotával szemben. Kellemesen lepett meg mindnyájunkat a magyar nemzeti lobogó, mely a Hôtel ormán lenggett. Később tudtuk meg, hogy ezt Fodor hazánkfia készítette egy szép görög leánynyal a mi tiszteletünkre. Athénben, a kirándulásokat is beleszámítva, 13 napot töltöttünk s ez idő alatt a folytonosan fokozódó hőség mellett is azon voltunk, hogy minden nevezetesebb dolgot megsejmeljünk, némelyeket többször is. Érdeklődésünknek fő tárgya természetesen az Akropolis volt, melyre mindjárt az Athénben töltött első nap holdvilágos éjjelén tíz óra után hosszú kocsisorban vitte föl társaságunkat az előzékeny polgármester,

Melas úr s fönt a tündéries látvány után az éjjel is nagy hőség enyhítésére sörrel vendégelt meg bennünket. Persze tósztokban sem volt hiány. Maga a polgármester fölköszöntötte a magyarokat, mint a görögökkel rokon törekvésű, eszményiesen gondolkozó nemzetet, mire magam új-görög, dr. Kassai pedig ó-görög nyelven éltette a polgármestert és a helleneknek dicső emlékekben gazdag városát. A polgármestert láthatólag igen kellemesen érintette az új-görög tósztt s hosszabb beszédbe bocsátkozott velem, melyben kifejtette, mily kár, hogy Európában általában erasmusi kiejtéssel tanítják a görög nyelvet s nagy tudósok jönnek Athénbe, a kik se görögöket megérteni, se magokat görögökkel megértetni nem képesek. A művelt férfiúnak nemes heve, melylyel az új-görög kiejtés jogát védte, megvallom, jobban imponált nekem, mint sok tudós fejtegetés, melyet e kérdésről írtak; s én részemről bizony nagyon kíváncsi vagyok tartanám, ha nálunk az új-görög kiejtésnek, de magának az új-görög nyelvnek tanulására is alkalom adatnék. Magában az iskolában már csak azért sem lehetne az új-görög kiejtést meghonosítani, mert a görög nyelvi tanulás rövid idejét tekintve, a fontosabb cél, az irodalmi tanulás, szenvedne csorbát, ha az olvasásnak e kétségekívül nehezebben elsajátítható módját tanítanók.

Az Akropolisra különböző időben még többször fölzarando-koltunk, s részletesen szemügyre vettük a Nike Apteros templomát, a propylæumokat, az impozáns Parthenont és a gazdag tagozatú, minden ízében nagy művészi inventióval épült Erechtheiont. Érdekes kísérletet is tettünk, mikor meg akartunk győződni dr. Pasteyner vezetőnk azon állításának igazságáról, hogy a Parthenonon nincs egyenes vonal; mert nem csak az oszlopok tüntetnek föl a közepök felé észrevehető bővülést, hanem az alapvonalak is hajlottak ép azért, hogy egyeneseknek lássanak s így az optikai látszatot előre megkorrigálják. Szemünket a felső lépcső alapvonalához illesztve, mindjárt észrevettük a domborodást, mert az alapvonalnak csak közepéig láttunk el; ekkor túlsó végére egy kalapot tettünk, de abból ugyan az innenső végről semmit sem láttunk. Ekkor egy társunk állott oda s csodálkozással tapasztaltuk, hogy az alapvonal kidomborodó pontja egyenesen a térdével állott egyenlő síkban: alsó lábszára teljesen eltűnt. Egy másik kísérlet útján arról győződünk meg, hogy az oszlopoknak egyes henger-darabjai oly módon vannak összeillesztve, hogy az összeillesztés helyén mintha csak összeforradtak volna, se a kés hegye, se a tű nem hatolhat be, egy milliméternyire sem.

Az Akropolis múzeuma is igen érdekes műemlékeket foglal magában, bár a Parthenon híres reliefjei a British Museumot ékesítik s itt csak gipsz öntvények helyettesítik a messzire hordott remekeket. A múzeum igen ügyesen van építve az Akropolison, úgy, hogy a régi épületek összhangját egy cseppet sem zavarja, mert a föld színénél annyira mélyebben épült az Akropolis délkeleti részén, hogy teteje van avval egy színvonalon.

Hasonlókép többször meglátogattuk a Patissia-úton levő szép új múzeumot, melynek gyűjteményei sok tekintetben páratlanok. Kiváló archaistikus szoborműveken (minő például Aristion síremléke) kívül legbecsesebb emlékei e múzeumnak a domborműví síremlékek, melyek közt a görög szobrászatnak legremekebb alkotásaival vetekedők vannak. De mindezeknél nagyobb érdekű a most már ugyanitt elhelyezett mykenei gyűjtemény, mely ezelőtt a polytechnikum első emeletén volt, s melyet az «aranykincses» Mykénéből hoztak napvilágra Schliemann fáradhatatlan kutatásai. Itt van a mykenei «hat sír» tartalma; egy közülök (a hatodik) azon módon van üveg alá helyezve, a mint a földalálták, két emberi csontvázal s a melléjük rakott síri adományokkal (vázák stb.) együtt. Láttuk azokat a remekműví filegran színarany diadémokat, kereteket, ékítvényes lemezeket, serlegeket («Nestor pohara», két oldalt a két galambbal!), arany halotti álarczokat, berakott munkájú, rendkívül finom kidolgozású törpengéket, csatokat, a 4-ik sír gyönyörű alabastromvázáját, agyag vázákat stb.

E mesés kincs láttára kezdi csak az ember igazán érdeme szerint becsülni azt a fáradatlanul buzgólkodó, lelkes férfit, ki — ha nemes eszményiségében egyben-másban tévedett is — de megbecsülhetetlen kincseket hozott napvilágra rég letűnt korok méhéből. Schliemannra azonban nem gondolhatunk anélkül, hogy eszünkbe ne jusson hű életetársa, ki vele együtt annyit küzdött és fáradozott, s nemes vállalataiban lelkes segítőtársa volt. A holt iránti kegyelet és az élő iránti tisztelet ösztönzött, hogy harmad magammal (dr. Tóth S. és Latkóczy M. kollegáimmal) meglátogassuk Schliemann özvegyét. Az egyetem-útczában, a Lykabettos lejtőjének alján áll Schliemann palotája, mely külsőleg is nagyon díszes, de belseje még épen fejedelminek mondható, mert úgy érezzük magunkat benne, mintha egy mykenei vagy trója királyi várban volnánk. A folyosók és egyes előcsarnokok mozaik padlója, trójai vázáknak és urnáknak legpompásabb motivumait tüntetik föl; remek, karcsú oszlopok láthatók mindenütt, a falakon classikus tájak, mythikus képek,

közben-közben homerosi idézetek, olyanok, melyek mintegy Schliemann életét illusztrálják. Hiszen Homeros volt az ő bibliájuk, melyhez életök minden viszonyában tanácsért folyamodtak. Nem csoda, ha Schliemann oly nagy mester volt találó idézésekben. Eszembe jut *Ilios* című könyvének jeligéje: «Én meg Sthenelos itt maradunk, míg Iliossal célt nem érünk». Láttuk az ő nagyszerű dolgozó szobáját, melyben minden a régi, csak ő hiányzik belőle; s palotájának Athén fölött domináló lapos tetőjéről gyönyörködtünk a még fényes levegőjű estben, melynek «kék fátyol messze bércei fókán» volt a kerete. De legkedvesebb emlékünknél magával Schliemannéval való társalgásunk. Lenn a pálmákkal ékes kertben fogadott bennünket, leánya, a szép Andromache s annak férje, az ifjú Melas (a polgármester fia) társaságában. A most is mély gyászt viselő asszony arcát feldúlta ugyan a bánat, de nemes tűz ragyog föl szemében s ihlettség tükröződik classikus vonásain, ha fénye érdemeiről, vagy a bálványozott Homerosról van szó. Férjének gyönyörű kis mausoleumot emeltetett az athéni temető bejárata mellett, mely alakjával és nemes egyszerűségével az Akropolis Nike-templomára emlékeztet. Fönt a tető párkánya alatt a mythikus hőskorból vett, s különösen Homeros után képezett remek domborművek húzódnak köröskörül. Egy kép az ásatásokat ábrázolja: Schliemannal és Schliemannéval a munkások közepett.

A mausoleum homlokzatán Schliemann domborművű mellképe látható, az ajtó fölé pedig ez van írva:

ΕΙΝΠΙΧΩΝ ΚΕΥΘΩ ΣΧΛΙΕΜΑΝΝΟΝ ΤΟΥ ΜΕΓΑ ΚΑΕΘΣ
ΤΟΝ ΣΕ ΜΙΜΕΙΣΘΑΙ ΧΡΗ ΠΟΛΛΑ ΗΘΕΥΝΤΑ ΒΡΟΤΟΙΣ.

(Schliemann Henriket rejtem, az ő nagy dicsőségével, a kit méltó utánoznod az emberekért való sok fáradozásában.)

Nagyon meglepett bennünket a polytechnikum épületében elhelyezett gazdag terracotta- és váza-gyűjtemény, melynek igen sok olyan páratlan darabja van, minőt a különben szintén igen gazdag müncheni gyűjteményben sem láthatunk; nevezetesen a finoman rajzolt tarka alakokkal ékes attikai lekythosoknál e nemben szebbek sehol sem találhatók. Itt azonban aránylag futólagos látással kellett beérnünk, mert e dolgoknak tüzetes szemügyre vétele hetekig, sőt hónapokig tartana. A híres tanagrai, aeginai, kisázsiai vázák gyűjteménye is a leggazdagabb e nemben.

Hasonlóképp igen tanulságos, különösen célszerű berendezésű az Akadémia palotájában elhelyezett érem-gyűjtemény. Maga az

Akadémia palotája mind külsőleg, mind belsőleg stilszerűen épített antikszerű épület. Az egészzet báró Sina építtette a maga pénzéből. Az ülésterem falait nagyszabású freskók (voltakép falra alkalmazott vásznak) díszítik: az egész egy cyclus a Prometheus-monda nevezetesebb mozzanataiból, Grippenkerl bécsi festőtől. Általában Athén újabb középületei, csinosság és műízlés tekintetében — bár nem nagy proportiókkal — a modern Európa legszebb épületei közé tartoznak. Úgy látszik, hogy a művészeti hagyomány, az a gazdag örökség, melyet az Akropolis magasztos töredékei képviselnek, nem hazudtolja meg magát és meghozza gyümölcsseit. Maga a díszes szoborművekkel ékes temető is azt bizonyítja, hogy a képfaragás Athénben virágzásnak indult s hogy e tekintetben a nyugat a modern Athéntől is tanulhat; mert a hajdankornak minden nap érezhető hatása új meg új ösztönzések kútfejévé válik. Belátta ezt a franczia és a német kormány, azért tartanak itt fenn archæologiai intézeteket fiatal tanárok számára s ez intézetek eddigi sikeres működése — ásatások, tudományos publicatiók — igen kíváncsossá teszi, vajha a mi kormányunk is követné ez üdvös példát; s a mint most már egyik főpapunk áldozatkészségéből Rómában van ily fajta intézetünk, Athén se legyen előttünk sokáig nehezen elérhető, rövid ideig tartó szállás. Meglátogattuk ez intézeteket, láttuk a rendelkezésekre álló becses szakkönyvtárakat, régiségeket, tájékoztattuk magunkat az intézetek foladata és működése felől és frigyeltük a németet és a francziát, a ki ha oda megy, teljesen megbízható kalauzolásra, tudományos útmutatásra talál és munkálkodásában a legszükségesebb eszközöket készen kapja.

Athén régiségeinek — melyek közül még különösen a Dionysos-színházat, a Theseiont és az ősrégi Athen sziklaházait említem, — tanulmányozásán kívül a megállapított program szerint egy pár igen tanulságos kirándulást is tett társaságunk. Az első kirándulás Aegina szigetére történt, melyet hajónk két óra alatt ért el, hol rekkenő hőségben egy fárasztó gyaloglással elért magaslaton annak az Athena-templomnak romjait láttuk, melynek 1811-ben talált oromdíszítő csoportozatát a müncheni glyptothékában őrzik. Különösebb érdeklődésre nem tarthatnak számot e romok, mert az athéni Theseus-templom — mely aránylag majdnem teljesen ép, az aeginai templom alakját és stíljét meglehetősen repräsentálja. Mindamellett maga az út elég érdekes volt, annnyival inkább, mert visszajövet a salamiszi, illetőleg eleusisi öbölnek vettük utunkat, hogy a perzsákon aratott győzelem e színhelyét is közelebből lássuk.

Második kirándulásunkat kocsikon Eleusisba tettük, hol a görög kormány jelenleg is folytatja az ásatásokat s hol ennél fogva több teljesen új részletet volt alkalmunk látni. Eleusisbe vasuton is el lehet jutni, de a kocsi-út sokkal érdekesebb: az úgynevezett Szent-uton visz, melyen régente az Eleusisba menő processio is haladt. Ez út folytonosan emelkedik s az attikai síkságra szép kilátásokat nyújt. Útközben megnéztük a Daphni-kolostort, melyben legérdekesebb a kupolán látható mozaik Krisztus-mellkép, s két márvány-sarkophag valószínűleg a XIII. századból. Utunkat folytatva, nemsokára páratlan kilátás nyílik két hegy közt az eleusisi öbölre, melyet az öböl kanyarulata és Salamis sziget partjai gyűrűként körítenek, úgy hogy e szűk határok közt az egész egy hegyi tónak, jókora tengerszemnek látszik. Nem hiába mondja Curtius, hogy e fönséges, egyszerű, mintegy a világtól teljesen elkülönített tájképet senki sem feledheti el, a ki egyszer látta, s nem hiába adott e festői öböl ihletet Siemiradzkinak *Phrynéje* megalkotására.

Maga Eleusis, mely mystériumaival valamikor oly nagy jelentőségű hely volt, szegényes, kis község, de a kiásított épület-maradványok tanúskodnak e hely fényes múltjáról. Valószínű, hogy e mind nagyobb és nagyobb mértéket öltő ásatások tudományos feldolgozása az archæológiát sok nevezetes adattal fogja gazdagítani.

Harmadik — két napra terjedő — kirándulásunknak Mykene és Tiryns volt a célja. Phichthiáig vasúton mentünk, ott a vasuti állomásnál reánk váró kocsikra szállva először is a helységbe magába vonultunk be, hogy későre, délután három órára maradt dejeüner-nket elfogyaszszuk, aztán gyalog indultunk a kopár hegyek lejtőjén a régi Mykene vára felé. Először Atreus úgynevezett kincsesházához jutottunk, abba a kúpalakú óriási sziklaüregbe, mely valószínűleg az Atridák temetkező helye volt, majd egy bedőlt kincsesházhoz, melyet Schliemanné fedezett föl. Följebb hatolva, a híres orosz-lánkapuhoz jutottunk s azon át ahhoz a kőlapokkal kerített körhöz, melyben Schliemann 1876-ban a híres aranykincsesel telt sírokat találta, összesen 17 holttest maradványaival.

Minő kép az itt a mykenei Akropolis helyéről. Hegyeiktől koszorúzott termékeny síkság húzódik a tengerig; dél felé magas hegyen látható Argosnak vára; délkeleten Szent Illés hegye, a hajdani Arachnæos, melynek jeladó tűzéből — Aeschylus előadása szerint — Agamemnon érkezéséről értesült a bosszúra készülők Klytæmnestra.

Argos elé tekintélyes községén csak áthajtottunk s déli irányban Naupliának tartva, Tirynsnél állapodtunk meg. Tiryns vára egy

a síkon 22 méternyire kiemelkedő, magányos mészkő-szikla plateau-ján feküdt. Nagy arányú falmaradványai, melyek a palota képét teljesen föltüntetik, «kyklopsi» körfala s különösen csodálatos alkotásu földalatti folyosói, melyek némelyek szerint védelmi czélra készültek, mások (Dörpfeld) szerint egyszerűen csak pinczeszerű tárházak voltak: a magok nevében valóban páratlan látványt nyújtanak. Tiryns várát is Schliemann kezdte kiásni, de hűséges társa, Dörpfeld, ki Trójában jelenleg is ásat, földte föl az egészet.

Sok időt nem szentelhettünk e kyklopsi építményeknek, mert gyorsan estveledett s iparkodnunk kellett, hogy éjjeli szállásunk helyét, Naupliát elérjük. Nauplia magasan fekvő erődtített tengerparti város, sőt meglehetősen tiszta is. Másnap reggel kilencz órakor indultunk vasuton vissza Athénbe. Útközben azonban egy igen megtisztelő meghívásnak kellett eleget tennünk. Türr tábornok, ki Athénben mindjárt megérkezésünk után látogatásával szerencsételtetett bennünket, meghívott ez alkalomból magához, a korinthusi csatorna mellett épült pompás nyaralójába. A tábornok igazi magyar vendégszeretettel fogadott bennünket, s oly pompás magyaros ízű lakomával vendégtelt meg, a milyenről görög földön már csak álmodnunk lehetett. Jelen volt Morin franczia mérnök is, a csatorna-építés egyik fővezetője, Streit athéni egyetemi tanár s a mi Fodor barátunk. A tábornok pohárköszöntőjében szívből üdvözölte honfitársait s az épen most befejezett nagy munkára, a korinthusi csatornára hivatkozva (melynek köszönhető, hogy most már «cuvis contingit adire Corinthum») buzdította a magyar tanárokat, hogy nemes pályájokon semmi nehézségtől ne riadjanak vissza, egyuttal szerencsét kívánt működésükre és sikert mostani útjoknak. Az egész délutánt a legvidámabb hangulatban, a legfesztelenebbül (magyar dalokra is rágyújtva) töltöttük; a tábornoknak igen jó kedve volt, sokat tréfált az ő szeretetre méltó humorával s nem egy érdekes epizódot említett a múltból. E délután görög földön tartózkodásunknak egyik legkedvesebb emléke.

Egy másik igen kedves estét Kosjek báró osztrák-magyar követ kephissiai nyaralójában töltöttünk még július 3-án, ki előzőkeny meghívását párját ritkító vendéglátással tetézte. Ő maga lelkes tótszót mondott ő felségére, áldást kívánt a magyar tanárok tanulmányútjára s gr. Csáky Albint is éltette, mint a classikus szellem ápolóját. *)

*) Úgy látszik, Kosjek báró úr nem tudja, hogy a görög nyelv a magyar középiskolákban többé nem köteles tantárgy. Szerk.

Csaknem naponkénti kirándulásunk helye volt továbbá a kedves Phaleroni öböl, tengeri fürdőivel, hol este felé a forró napok fáradozmai után oly jól esett hűtőznünk.

Július 13-án indúltunk el a Piræusból, a Lloyd-társaság *Daphne* gőzösen, Konstantinápoly felé, hová két éjjelen s egy napon át tartó utazás után érkezünk. A trójai partok mellett elhajózva bizony nagyon fáj a szívünk, hogy utunk kiszabott kerete és ideje miatt a trójai ásatások színhelyét föl nem kereshettük. Pedig nagyon kedvező alkalmat mulasztottunk el, mert Dörpfeld épen ekkor is folytatta ott az ásatásokat s hírlik, hogy meglepő eredményekre jutott.

Konstantinápolyi élményeink már inkább turista-élmények voltak, inkább élvezetre, mint tanulmányra szánva. De azért jól fölhasználtuk az ott töltött néhány napot, hogy e páratlan fekvésű városnak specialis sajátágaival megismerkedjünk.

Négy heti távollét után július 20-án érkezünk haza útunkról, melynek kedves emlékeit, élénk benyomásait — azt hiszem — hosszú évek sora sem fogja lelkünkől eltörölhetni. S ha meggondoljuk, hogy ennyi ember, ily időszakban, ekkora utat minden nagyobb baj nélkül tehetett meg, valóban hálát kell adnunk a Gondviselésnek, mely utunkat ilyen jó sikerrel áldotta meg, s e jó kezdettel tanügyünk érdekében mintegy kedvező auspiciumokat adott e törekvések jövőjére.

CSENGERI JÁNOS.

É R T E S I T Ő.

Kabos Ede: Koldusok. (Az Athenaeum olvasótára), Buda-Pest. Az Athenaeum részvény-társulat kiadása. 1893.

Tizenkét rajz vagy elbeszélés nem egészen másfélszáz kis lapon. Tegyük hozzá, hogy néhányban hosszú történet magja van s a legtöbb bizonyos egységes hangulatot mutat s nem fogjuk eltagadhatni, hogy az író tud tömören írni s elég ügyesen tudja jeleníteni azt, a mit olvasója elé akar állítani. Öntudatos formaérzék sejtetnek e művecskéik; látszik, hogy szerzőjük epigrammatikus rövidségre törekszik s e mellett szeretne jelentőséget adni a történetnek, melyet elmond.

Szívesen említjük meg e formai előnyt, mert az elbeszélések tárgyai már kevésbbé rokonszenvesek előttünk. S valószínű, hogy a szerző ép e részben keresi érdemét. Az elbeszélések czíme: *A koldusok*. Az első rajznak is ez a neve; a czím azonban symbolikus értelmű s a kötet legtöbb darabjára kiterjed. Kik tehát a koldusok? Azok, kik az élet útján a nyirkos árnyékoldalra kerültek, kiknek nincs erejük vagy szerencsájök boldogokká lenni. Erős humor, mély érzés miatt ne rajzolhatna ilyen embereket? De már kissé bökkenő, mikor valaki az ilyenek rajzát, úgyszólván mindennapi kenyerévé teszi; s félszeg, érdektelen, zíg-zúg alakokba sentimentalismust erőszakol. A dolog az olvasóra az irodalmi sport hatását teszi; az író pedig menthetetlenül a modorosságba hajtja. S a modorosságnak nyomait látjuk e kötetben is. Némi realistikus külsőségek mellett sok benne az a regényesen érzélgős, mely nem a szívet ragadja meg, hanem inkább olyan kellemetlen czukros vizes érzetet támaszt az olvasóban. Ilyen például az *Alvajáró* című elbeszélés. Az elbeszélő az utcán egy ragyogó szépségű leánynyal találkozik, kinek merev

nézése mint megfeythetetlen talány üldözi. Ki ez a leány? A végén kiséül, hogy egy beteg, elmekóros grófkisasszony. Íme ez az elbeszélés magja. A többi szabad képzelgés a leány magikus hatásáról, az útcza poeiziséről, a flaneur kedvteléseiről stb. S az elbeszélés hatása az elfogúlatlan, művelt olvasóra mi lesz? Sajnáljuk, hogy a szerző mindjárt első pillanatra nem ismerte meg a szegény leányban a tébolyodott nőt, mert akkor elmaradt volna az elbeszélés. Ilyen vegyes hatást tesz a *Vászonvilág* című elbeszélés is. El kell ismerünk, hogy néhány rövid lapon nagyon sok van összehalmozva s az író gyorsan s elég élénken bonyolítja a történetet. De — hogy is mondjuk — az ízléstelenség hatását teszi. A mint már említettük, realistikus külsőségek s modorosság mellett csupa hamis romantika. Hősnője egy mosónőnek a leánya, ki az elbeszélés elején egy henteslegényt szeret, mert ez «erős». A leány nagyon szép s nagyon ostoba. Egy színházi komikus belészeret, s hogy a henteslegény csábítóköréből kiszabadítsa, a színházhoz hozza. Itt meglátja a director. Megtörténik, a minek történnie kell. A leány diva lesz s a director szeretője. A komikusból pedig valódi «Secretär Wurm» válik. Besúgja e dolgot a directornénak s a leány mamáját a diva öltözőjébe rejti. A director ép szerelmet vall a leánynak. Ekkor dorombolni kezd felesége az öltöző ajtaján, a mosónő pedig szegényében az emeletről leugrik s agyonüti magát. Erre a leány, mert ép színházi costume-jét veti le, meztelenül, kibomlott hajjal kihajlik az ablakon s a mint egy társzekéren észrevett egy dúdoló, «hatalmas» legényt (előbbi szeretőjét, a hentes) elkialtja magát «Péter» s ő is kibukik az ablakból. Ilyen tárgyból, ilyen alakokkal lehetetlen stílszerű elbeszélést írni, ha a henteslegény még kétszerte erősebb is, a szép hősnő kétszerte ostobább s a mosónő még kétszerte kivételesebb teremtés is a fővárosi mosónők között. Szinte átkozzuk a társadalom e hasznos tagjait; e mosónőket, henteslegényeket, hogy beléjük ütött a nagyravágyás s íme ambitiosus novellahősök sorsára áhítoznak. Ilyenféle kellemetlen érzéssel olvashattuk a *Szárnyatlan madár* című elbeszélést is. Szévér úr szegény legény volt s egy gazdag családdhoz nevelőnek jutott s most azzal csinált szerencsét, hogy a ház asszonyának szeretője lett. Nem tűri a derék fiú a nyomort s más-ként nem tud belőle menekülni; szárnyatlan madár. Ott hagyta előbbi kedvesét, Margitot, a varrónőt, mert félt a nyomortól. Egyszer meglátja az útczán s javulást ígér. Egymásra írja neki újra a szerelmes leveleket «küzdelemről, emelkedésről», azonban Margit egy este megint a gazdag asszonynyal látja karján Szévért. Ennyi

az egész. Miért «szárnyatlan madár» Szevér? Egyszerűen hitvány léha, ki egy sort sem érdemel, nem egy elbeszélést. Mi van ez alakban, történetében, mi van az elbeszélés formájában, a miért a tollat a tintába csak bemártani is érdemes volna? Gondolkoztunk rajta, de semmi módon nem tudtuk kitalálni. Legérdekesebb az elbeszélésben a cím: «szárnyatlan madár», de a novella hőse még erre sem érdemes. Őszintén kívánjuk a szerzőnek, hogy tárgyai választásában is fölébredjen benne a művészi lelkiismeret; akkor az oly alakokban, melyekben semmi vonzó emberi vonás nincs, nem fog se életet, se költészetet keresni. Szerzőnk különben sem akar az élet puszta photographusa lenni, hanem elbeszéléseinek egyéni színezetet kíván adni. De ép itt kell résen lennie; ha komoly törekvésű s fejlődni vágyik, észre fogja venni, hogy sentimentalismussal átfutott rövid rajzaiban ma még több a modorosság, mint az eredetiség. *Sass Ida* című elbeszélése például rövid, szaggatott, többet gyaníttató, mint elmondó formája mellett is egészen egy régi sentimentalis novella benyomását teszi. A tömör forma ellenére is chablonok az alakok s pszichológiai értékek csekély. Ilyen modorosnak látszik a *Szent újjak* című elbeszélés is, melyben Csermák, egy bádigos legény meséli el, hogy jutott nejéhez, egy zongoratanítónőhöz, egy alacsony, kissé púpos, koravénült asszonysághoz, kit áhitatos tisztelettel imád. Bátrak vagyunk bevallani, nem tudjuk megérteni, mit akart vele a szerző, mikor ezt a rajzot megírta. Azt mondhatnók «szárnyatlan romanticismus» nyilatkozik meg benne. Reméljük, a szerző maga sem hiszi, hogy tehetsége a rajzokban már teljesen érvényre jutott. Ugyes elbeszélő technikája, tömörségre törekvése s az egyes beszélekben elszórt egy pár jó vonás érettebb munkákra is enged következtetést. Hogy képzelme derültebb színekhez is hajlandó, mutatja az *Intermezzo* című rajz vagy a *Mese a nősülő királyfőről*. l.

Alvinczy Sándor. A francia társadalom. Buda-Pest. Lampel Róbert. 1893.

Ritkák nálunk az olyan munkák, melyekben az író külföldi népeket ismertet, saját tapasztalása alapján. Már ezért érdemes Alvinczy művét e helyen fölemlíteni. A szerző szenvedélyes utazó. Beutazta Európát, volt már a Szaharában is (könyve is van róla). Most úgy látszik, vidéken él otiumban; legalább művében azt mondja, hogy azt falusi magányában írta, «jegyzetek s eszmekeltő

segédművek nélkül». Igaz, tizennégy évet töltött Franciaországban, s így bőven meríthetett emlékezéseiből; de ha segédművei nem voltak s nem tudta összevetni, mit írtak már tárgyáról mások is, könnyen megeshetik, hogy oly dolgokkal tölti meg munkáját, melyek már meglehetősen ismereteseek. A segédkönyveket s irodalmi tájékozódást tehát nagyon ajánlhatjuk a szerzőnek, különösen, ha állani fog szavának s a következő kötetekben a francia társadalomról, a párisi szellemi életről, a francia uralkodó eszmékről s érzelmekről akar beszélni. Nagy tisztelettel vagyunk a helyszínén tett tapasztalatai iránt, de ily nagy tárgyakról csakúgy személyes tapasztalásból s egyedül «keblünk mélyéből» nem igen lehet kimerítően írni. De azért könyve nem épen érdektelen csevegés; ha ismert dolgokat mond is, sokszor ismétli is, a mit mond, — érdeket ad szavának a tárgya iránt érzett őszinte rokonszenv. — Csakhogy ez másrészt igazságtalanná teszi egyéb nemzetek iránt. Egy nemzet jelleme, erkölce, műveltsége nem oly könnyen átérthető dolog, mint azt szerző hiszi. A félig tájékozott, vagy pusztán útazásai benyomásai után ítélő, nagyon csalatkozhatik. Íme, hogy jellemzi az angolt: «Az anyatermészet sok oly tulajdonságot juttatott osztályrészüil ez emberfajnak, melyek a gyakorlati életben való boldogulhatás szempontjából előnyösöknek nevezhetők; hidegvérűek, értelmesek, okosak; de kétségbeejtőn unalmasak, visszataszítón számítóak.» «Lényökben nincs sok szeretetreméltó vonás; észjárásuk nehézkes, beszédökkel fukarok.» Nem mondhatjuk e jellemzést eredetinek; annál kevésbbé méltányosnak vagy teljesnek. A németek iránt még keményebb szókimondó Alvinczy; igazi régi kurucz-magyar, ki semmi jót nem lát a nagy nemzetben: «A német kulturának főbb jelenségei a politikában: a nemzeti érzület elhalványodása (!), a közszellem iránti érzéketlenség, szolgalelkűség; a társadalmi életben: egyrészt buta döllyf, másrészt csúszó-mászó kegyhajhászat, címekórság, az emberi méltóság érzetének gyöngülése; tudományban: nagyképűsködő, pedáns szellem, szörszálhasogató s kificzamított észjárás; irodalomban: ízléstelenség.» A német nemzetnek is íme megjött Sedánja; mert így még Heine s Börne sem csépeltek el — fogatkozásait.

E jellemzés különben illik azon író szájába, ki azt mondja az előszóban magáról, hogy bárkivel szemben s minden körülmény közt legjobb hite szerint hirdette az igazságot s ki ép ezért (szólj igazat, betörik a fejed) szüntelen fejbetörési kísérleteknek volt kitéve. A szerző itt viszont a szegény németet üti fejbe. Annál mél-

tányosabb aztán szeretete tárgya iránt — a francia nemzet iránt. Különösen négy dolog fekszik szívéen: világossá akarja tenni a magyar olvasó előtt, hogy a francia a világ vezető nemzete, Páris a világ szíve, esze, hogy a párisi salon mintája a művelt társalgásnak s szórakozásnak s hogy a boulevard szellemét nem szabad a francia nép szellemével azonosítani. Ez érdemes dolgokat könnyedén, érdekesen fejtegeti s nem egy tájékoztatlanabb olvasó haszonnal futhat át a szerző rokonszenves sorain. Hanem a furfangos német azért egyszer még Alvinczyt is megtréfálta. Párisról szólóban azt mondja: «Az emberi elme csak itt nyerheti a bevégzett csísz». A bevégzett csísz nem magyar embernek való; az nem egyéb, mint a «vollender Schliff». Jobb jelenség a művelt magyar, mint a csíszes.

Alvinczy műve különben sok részletre is kiterjeszkedik. Szól Párisról; néhány francia vidékről (Vendée, Gascogne), a társadalmi osztályokról, parasztokról, proletárokról, a társas szellemről, a salon-életről, a párisi világpolgáriás társadalomról, fürdői életéről stb.; s könyve javára el kell mondanunk, hogy mindenütt a maga benyomásait adja vissza. Érdekes az utolsó fejezet, melyben a szerző egy Vadnay Károlyhoz írt levélben, Páristól nem messze, Suresnesben fekvő tusculumát írja le. Ismerője a boulognei erdőnek; tudja minden zege-zúgát; rejtett tisztásait. Itt kék jáczintokat termel s a Párisból jövő ismerősök kocsiját májusban szószerint elárasztja a jáczint-bokrétákkal. Mint vidámlelkű Rousseau sétál a szabadban, megtekinti az ezrével tóduló párisiak vidám mulatozásait; örömmel van emberek között s ép oly meglegeződéssel vonúl vissza suresnesi tusculuma magányába. Ez a tusculum azóta egy új vasútvonal áldozata lett.

—b—

Új magyar könyvek.

Beniczkyne Bajza Lenke. Egy szegény leány története. Regény. Merész szavak. Elbeszélés. Buda-Pest, 1893. Singer és Wolfner. (8-r. 261 l.) 1 frt 20 kr.

Bródy Sándor. Nyomor. (Egyetemes regénytár. VIII. évf. 16. köt.) Buda-Pest, 1893. Singer és Wolfner. (8-r. 162 l.) 50 kr.

Eötvös Károly Lajos. Az egyházi közigazgatás kézi könyve. II. kötet. Buda-Pest, 1893. Hornyánszky V. (8-r. II, 486 l.) 3 frt.

Gerlóczy Zs. és Hankó V. Melyik fürdőre menjünk, milyen vízzel éljünk. Buda-Pest, 1893. Toldi L. biz. (8-r. 227 l.) 1 frt.

Gutius (Guthi Soma dr.). A vádlottak padján. Humoros karcolatok a rendőrség, a büntető törvényszék és a járásbíróság köréből. Buda-Pest, 1893. Lampel R. (8-r. 166 l.) 1 frt 50 kr.

Halis István. Színes mozaik Nagy-Kanizsa történeteiből. Nagy-Kanizsa, 1893. Wajdits J. (8-r. 140 l.) 1 frt 50 kr.

Hencz Antal. Műszaki leírás homoktalajon építendő borpin-czék tervezéséhez. A földművelésügyi m. kir. miniszterium által hirdetett pályázat alkalmával. Keszthely, 1893. Mérei Ign. (8-r. 34 l.) 30 krajczár.

Herczka Tivadar dr. Szabadföld. A jövő korszak társadalmi képe. Szerző engedélyével németből fordította Herman Sándor dr. Székesfehérvár, 1893. Klökner Péter. (8-r. 438 l.) 1 frt 50 kr.

Illés Károly dr. Edvi. A magyar büntető törvény magyarázata. I. kötet. 2-ik teljesen átdolgozott kiadás. Buda-Pest, 1893. Révai testv. (8-r. VII, 452 l.)

Imre József dr. A trachomások meggyógyítása. (Klinikai füzetek. III. évf. 3. füz.) Buda-Pest, 1893. Grill. (8-r.) 45 kr.

Konrád Jenő dr. A terjedő hűdéses elmezavar kezdeti szakaszai. (Klinikai füzetek. III. évf. 6. füz.) Buda-Pest, 1893. Grill K. (8-r.) 45 kr.

Kőrösi József. A főváros földje. Buda-Pest, 1893. Grill K. (8-r. 15 l.) 25 kr.

Magyary Géza dr. A kiadói ügylet. Különlenyomat a «Jogi szemlé»-ből. Buda-Pest, 1893. Grill K. (8-r. 134 l.) 1 frt 50 kr.

Mikszáth Kálmán összegyűjtött munkái. II. köt. Az apró gentry és a nép. 3. kiad. Buda-Pest, 1893. Révai testv. (8 r. 243 l.) 2 forint.

Pacor Vilmos. Harczászat. 4-dik átdolgozott kiadás. Losonecz, 1893. (Buda-Pest, Grill K.) (8-r. 145 l.) 1 frt.

Reade Charles. Titok. Regény. I. köt. Fordította Tábori Róbert. (Egyetemes regénytár. VIII. évf. 14.) Buda-Pest, 1893. Singer és Wolfner. (8-r. 188 l.) 50 kr.

Reybaud Henriette. Malpeire kisasszony. Francia regény. Fordította Ujkéri. (Athenæum olvasótára. I. évf. 17. köt.) Buda-Pest, 1893. Athenæum. (8-r. 157 l.) 50 kr.

Szilágyi Ede dr. Micrometer-Ophthalmoscop. (A szemtükör által adott kép méréséről.) Kolozsvár, 1893. Stein J. (8-r. 164 l.) 3 forint 60 krajczár.

